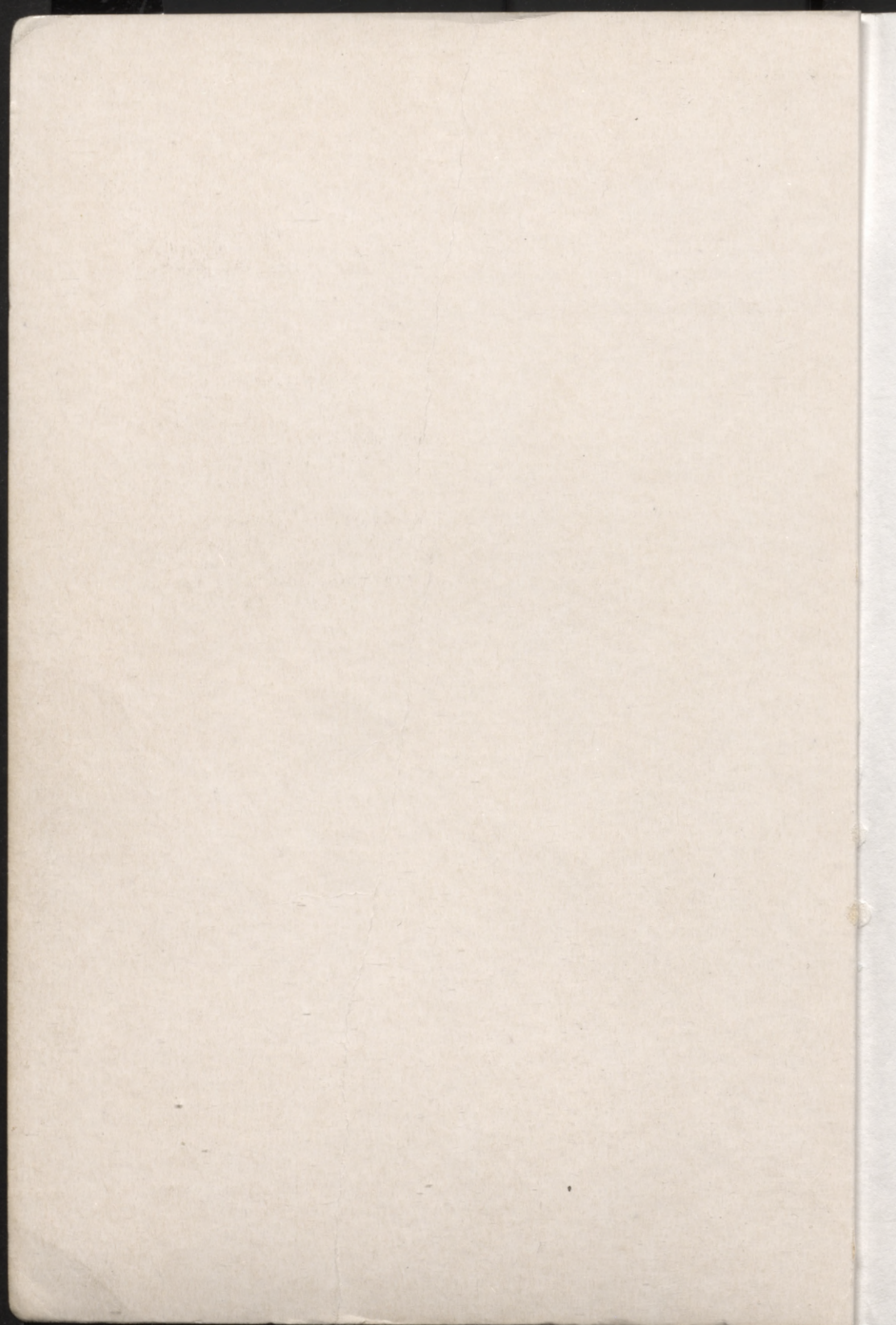

Entonijs Gidenss

SABIEDRĪBAS VEIDOŠANĀS

IZDEVNIECĪBA AGB®

SOROSA
FONDS
LATVIJA

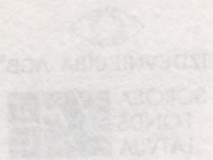
Šī grāmata izdota
Centrālās Eiropas universitātes
tulkojumu projekta ietvaros,
ko finansiāli atbalsta
Atvērtās sabiedrības institūta (Budapešta)
Izdevējdarbības attīstības centrs un
Sorosa fonds – Latvija

This edition is published with the support
of the Central European University Translation Project,
sponsored by the Center for Publishing Development of
the Open Society Institute – Budapest and
the Soros Foundation – Latvia

IZDEVNIECĪBA AGB

1999

Support for the
National Science Foundation
is provided by the
Department of Education
and the Department of
Health, Education and
Welfare.

This journal is published with the support
of the National Science Foundation, Department
of Education, and the Department of Health,
Education and Welfare.

99-4
L 158

L
3

© Anthony Giddens, The Constitution of Society

Entonijs Gidenss

SABIEDRĪBAS VEIDOŠANĀS

1. Ievads	8
2. Sociālais telpa	11
3. Sociālais telpa	12
4. SOCIĀLĀS STRUKTURĀCIJAS TEORIJAS ELEMENTI	48
4.1. Sociālais veids, darbība	58
4.2. Sociālais un vara	66
4.3. Sociālais, strukturācija	84
4.4. Sociālais dualitāte	96
4.5. Sociālo veidu	109
4.6. Sociālais, hierarhija, sistēmas	166
5. SOCIĀLĀS SAISTĪTĪBAS UN SOCIĀLĀS SASKARSMES	69
5.1. Sociālais, diskursi un prakse kā telpa	69
5.2. Sociālais, laiks, telpa	73
5.3. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.4. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.5. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.6. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.7. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.8. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.9. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.10. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.11. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.12. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.13. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.14. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.15. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.16. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.17. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.18. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.19. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.20. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.21. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.22. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.23. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.24. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.25. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.26. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.27. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.28. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.29. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.30. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.31. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.32. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.33. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.34. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.35. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.36. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.37. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.38. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.39. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.40. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.41. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.42. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.43. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.44. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.45. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.46. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.47. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.48. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.49. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.50. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.51. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.52. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.53. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.54. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.55. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.56. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.57. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.58. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.59. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.60. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.61. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.62. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.63. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.64. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.65. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.66. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.67. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.68. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.69. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.70. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.71. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.72. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.73. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.74. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.75. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.76. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.77. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.78. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.79. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.80. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.81. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.82. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.83. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.84. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.85. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.86. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.87. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.88. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.89. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.90. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.91. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.92. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.93. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.94. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.95. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.96. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.97. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.98. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.99. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73
5.100. Sociālais, telpa un sociālais telpa	73

IZDEVNIECĪBA AGB®
1999

© Anthony Giddens **The Constitution of Society**
Outline of the Theory of Structuration
1984

Latvijas Nacionālā
BIBLIOTĒKA

99-12.467
0301019168

Redakcijas direktore Gunta Branta
Galvenā redaktore Astrīda Iltne
Zinātniskais redaktors Aivars Tabuns
Zinātniskais konsultants Pauls Raudseps
Tulkotāja Antra Puriņa
Redaktors Tāivaldis Ķerus
Korektore Baiba Bērtule
Mākslinieks Ilmārs Blumbergs
Fotogrāfe Irēne Junkere
Sērijas grāmatu paraugmakets izgatavots izdevniecībā «AGB»®

© Izdevniecība «AGB»®, 1999
© Ilmārs Blumbergs, mākslinieciskais iekārtojums, 1999

ISBN 9984-9169-9-5

SATURA RĀDĪTĀJS

<i>Aivars Tabuns</i> . Entonijs Gidenss	8
Priekšvārds	11
Ievads	12
1. nodaļa. STRUKTURĀCIJAS TEORIJAS ELEMENTI	34
Darbības veicējs, darbība	38
Darbība un vara	46
Struktūra, strukturācija	48
Struktūras dualitāte	56
Institūciju veidi	60
Laiks, ķermenis, saskarsmes	66
2. nodaļa. APZIŅA, PATĪBA UN SOCIĀLĀS SASKARSMES	69
Refleksivitāte, diskursīvā un praktiskā apziņa	69
Bezapziņa, laiks, atmiņa	73
Ē. Ēriksons: satraukums un uzticēšanās	79
Rutinizācija un motivācija	87
Klātbūtne, līdzklātbūtne un sociālā integrācija	92
Ē. Gofmanis: saskarsmes un rutīnas	95
Serialitāte	100
Runa, refleksivitāte	105
Atrašanās vieta	110
<i>Kritiskas piezīmes: Z. Freids par pārteikšanos</i>	119
3. nodaļa. LAIKS, TELPA UN REĢIONALIZĀCIJA	131
Laika ģeogrāfija	131
Kritiskas piezīmes	138
Reģionalizācijas veidi	140

Priekša un aizmugure	144
Atklāšana un patība	147
Reģionalizācija kā visaptverošs jēdziens	150
Laiks, telpa, konteksts	152
Pret «mikro» un «makro»: sociālā un sistēmas integrācija	159
<i>Kritiskas piezīmes: M. Fuko par laika un telpas sadalīšanu</i>	<i>164</i>
4. nodaļa. STRUKTŪRA, SISTĒMA, SOCIĀLĀ ATRAŽOŠANA	178
Sabiedrības, sociālās sistēmas.	179
Struktūra un ierobežojumi: E. Dirkems un pārējie	184
Trīs «ierobežojumu» nozīmes	189
Ierobežojumi un reifikācija	194
Struktūras, strukturālās īpašības	200
Pretrunas	207
Vēstures veidošana	214
<i>Kritiskas piezīmes: «strukturālā socioloģija» un metodoloģiskais individuālisms.</i>	<i>220</i>
Blaus: strukturālās socioloģijas paveids.	220
Alternatīva? Metodoloģiskais individuālisms	227
5. nodaļa. PĀRMAIŅAS, EVOLŪCIJA UN VARA	236
Evolucionisms un sociālā teorija	238
Adaptācija	243
Evolūcija un vēsture	247
Sociālo pārmaiņu analīze	254
Pārmaiņas un vara	267
<i>Kritiskas piezīmes: T. Pārsonss par evolūciju.</i>	<i>273</i>
6. nodaļa. STRUKTURĀCIJAS TEORIJA, EMPĪRISKIE PĒTĪJUMI UN SOCIĀLĀ KRITIKA	284
Vēlreiz par pamatjēdzieniem	284
Stratēģiskās rīcības analīze	290
Netīšās sekas: pret funkcionālismu	295
Struktūras dualitāte	299
Strukturālo ierobežojumu problēma	305
Pretrunas un konflikta empīriskā izpēte	311

Institucionālā stabilitāte un pārmaiņas.	320
Kopsavilkums:	
strukturācijas teorija un pētījumu veidi	326
Kopējās zināšanas pret veselo saprātu.	333
Vispārinājumi sociālajās zinātnēs.	341
Sociālo zinātņu praktiskā nozīme	345
<i>Kritiskas piezīmes: sociālās zinātnes, vēsture un ģeogrāfija</i>	<i>351</i>
Strukturācijas teorijas terminu vārdnīca.	365
Bibliogrāfija.	369
Entonija Gidensa ievērojamāko publikāciju saraksts.	382
Grāmatā minēto personu rādītājs.	384
Terminu rādītājs	391

SAĪSINĀJUMI

CCHM	<i>A Contemporary Critique of Historical Materialism</i> , vol. 1 (London: Macmillan/Berkeley: University of California Press, 1981)
CPST	<i>Central Problems in Social Theory</i> (London: Macmillan/Berkeley: University of California Press, 1979)
CSAS	<i>The Class Structure of the Advanced Societies</i> , rev. edn (London: Hutchinson/New York: Harper & Row, 1981)
NRSM	<i>New Rules of Sociological Method</i> (London: Hutchinson/New York: Basic Books, 1976)
PCST	<i>Profiles and Critiques in Social Theory</i> (London: Macmillan/Berkeley: University of California Press, 1982)
SSPT	<i>Studies in Social and Political Theory</i> (London: Hutchinson/New York: Basic Books, 1977)

Šo grāmatu autors ir Entonijs Gidenss.

ENTONIJS GIDENSS

Entonijs Gidenss (18. 01. 1938.) šobrīd ir viens no pasaules viscītējāmākajiem sociologiem, viņš ir divdesmit piecu zinātnisku grāmatu, vairāk nekā divsimt rakstu un pasaulē visvairāk pārdotās socioloģijas mācību grāmatas autors. 1997. gadā Kembridžas universitātes profesors E. Gidenss tika ievēlēts par prestižās Londonas Ekonomikas skolas rektoru, bet pirms tam viņš strādāja ne tikai Lielbritānijā, bet arī bija vieslektors ASV, Kanādas, Austrālijas, Somijas, Dānijas, Zviedrijas, Vācijas, Itālijas, Francijas universitātēs. E. Gidenss ir viens no izdevniecības *Polity Press* dibinātājiem un tās priekšsēdētājs, kā arī daudzu zinātnisku organizāciju biedrs.

Plašākas zinātniskās sabiedrības uzmanību E. Gidenss piesaistīja jau ar savu pirmo grāmatu «Kapitālisms un modernā sociālā teorija» (*Capitalism and Modern Social Theory*, 1971). Vēlākos gados sevišķi daudz diskusiju izraisīja viņa darbi «Sabiedrības veidošanās» (*The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*, 1984) un «Modernitātes sekas» (*The Consequences of Modernity*, 1990). Pašlaik E. Gidensa darbi ir iztulkoti divdesmit divās valodās. Viņa uzskatu analīzei ir veltītas daudzu zinātnieku grāmatas, apjomīgākā no tām ir 1997. gadā izdots četrspējumu publikāciju apkopojums «Entonijs Gidenss: Kritisks vērtējums» (*Anthony Giddens: Critical Assessments, edited by Chris Bryant and David Jary*).

Viss šis garais uzskaitījums liecina, ka izdarīt vispārīgākus par E. Gidensa zinātniskajām idejām nav viegls uzdevums. Vieni viņu raksturo kā liberālo tradīciju un Tomasa Maršala ideju turpinātāju (*Smith D., Anthony Giddens and the Liberal Tradition, British Journal of Sociology, Vol. 49, Issue No. 4, December 1998, pp. 660–669*), citi E. Gidensa uzskatos saredz konfliktu teorijas un marksistu ideju tālāku risinājumu. Pats E. Gidenss visai izvairīgi vērtē citu zinātnieku ietekmi uz viņa uzskatu attīstību, lai gan viņš ir strādājis kopā ar tādiem izciliem sociāliem zinātniekiem kā Deividu Lokvudu (*David Lockwood*) un Norbertu Eliasu

(Norbert Elias). E. Gidensa zinātniskā devuma vērtēšanu apgrūtinā arī tas, ka savu uzmanību viņš ir pievērsis trīs ļoti plašiem uzdevumiem: analizēt mūsdienīgumu (*modernity*) un ar to saistīto sociālo risku iespējas, reinterpretēt socioloģijas klasiku idejas un izstrādāt jaunu sociālo zinātņu metodoloģiju (*The Transition to Late Modern Society: A Conversation with A. Giddens, International Sociology, Vol. 13, No. 1, March 1999, pp. 117–133*).

Grāmata «Sabiedrības veidošanās» ir veltīta tieši šā pēdējā uzdevuma risināšanai. Lai vieglāk izprastu grāmatas autora loģiku, pirmkārt, ir jāņem vērā tas, kā E. Gidenss interpretē socioloģiju. Viņš kritiski vērtē tos zinātniekus, kuri uzskata, ka socioloģija var aprobežoties tikai ar indivīda uzvedības sociālās nosacītības vai pat determinisma izpēti. Pēc E. Gidensa domām, cilvēku sociālo rīcību nosakošie spēki nedrīkst tikt apskatīti kā tādi, kurus indivīdi nevar ne kontrolēt, ne izprast. Tieši šā iemesla dēļ viņš visai kritiski izturas pret funkcionālisma, strukturālisma un freidisma idejām. Vienlaikus E. Gidensam ir nepieņemams tas, ko viņš sauc par subjekta imperiālismu, kas, pēc viņa domām, ir raksturīgs interpretatīvai socioloģijai.

E. Gidenss uzskata, ka sociālo zinātņu pamatzudums ir pētīt telpā un laikā sakārtotās prakses (*social practices*), kuru viena no pamatīpašībām ir to rekursivitāte, t.i., ar šo darbību palīdzību darbības veicēji atražo tos nosacījumus, kuri padara šīs darbības iespējamās (skat. 35. lpp). Gan apziņas, gan sociālo struktūru veidošanā sociālai praksei, pēc E. Gidensa domām, ir noteicoša nozīme. Tieši šī iemesla dēļ viņš tik lielu vērību veltī praktiskai apziņai, sapratnes spējai, refleksīvai kontrolei, pašregulācijai un racionalizācijai. E. Gidenss ir pārliecināts, ka socioloģijai ir jāpievērš lielāka vērību tam, kā veidojas darbības veicēju sociālās pasaules sapratne un kā realizējas indivīdu brīvā griba, un tieši tāpēc viņš pievērs tik lielu uzmanību cilvēku rīcības, uzvedības un saskarsmju analīzei. Vienlaikus atšķirībā no daudziem citiem sociologiem viņš lielu uzmanību velta ne tikai darbību veicēju motivācijai un nolūkiem, bet arī rutīnu un darbību neplānoto seku analīzei.

Strukturācijas teorija ir koncepcija par darbības veicēju un sociālo struktūru mijiedarbības raksturu. Pēc E. Gidensa domām, sociālās sistēmas strukturālo īpašību dualitāti raksturo tas, ka šīs īpašības ir gan rekursīvi organizēto prakšu līdzeklis, gan to rezultāts. Struktūra E. Gidensam ir ne tikai rīcību ierobežojoša, bet arī iespējas sniedzosa, un, lai izanalizētu šīs parādības, viņš pievēršas varas materiālo un nemateriālo resursu analīzei un sociālo attiecību atražošanas problemātikai.

E. Gidensam socioloģija nav sociālā determinisma teorija, bet gan mācība par cilvēku rīcību un uzvedību, pie tam vienādi lielu uzmanību viņš veltī gan cilvēku rīcības racionālajiem aspektiem, gan uzvedības rutinām un cilvēku bezapziņai.

Otrkārt, E. Gidensa uzmanības centrā ir sabiedrība un tās institūti. Tā kā E. Gidensam nav pieņemama tāda sabiedrības interpretācija, saskaņā ar kuru tā tiek identificēta ar valsti, viņš lielu vērību veltī gan mazo grupu, gan starpsabiedrību un universālo kultūru problemātikai. E. Gidenss kritizē tās sociālās idejas, kuras pretendē uz vispārēju socioloģisku teoriju statusu, bet patiesībā labākajā gadījumā interpretē tikai Rietumu tipa sabiedrības. Lielā mērā tieši pateicoties E. Gidensam, sociālo procesu un struktūru analizē arvien plašāk tiek izmantotas laika un telpas kategorijas (to socioloģiskā interpretācijā). Līdzīgi I. Vallersteinam E. Gidenss uzskata, ka sabiedrības attīstību nedrīkst apskatīt tikai kā endogēnu procesu. Šinī kontekstā ir izprotama viņa interese par intersocietālām sistēmām, laiktelpas šķautnēm un pasaules laiku.

E. Gidensam socioloģija nav atsvešināta no citām sociālajām zinātnēm – antropoloģijas, vēstures, ģeogrāfijas vai psiholoģijas. Viņš pastāvīgi tiecas analizēt šo zinātņu jēdzienus, ievērojot pārējo sociālo zinātņu kontekstu. Nav ne mazāko šaubu, ka šāda sociālo zinātņu metodoloģijas reinterpretācija ir saistīta ar risku ieslīgt teorētiskā eklektismā, bet pats E. Gidenss visai kritiski vērtē unificētas sociālās teorijas izveidošanas iespējas. Pēc viņa domām, jauna teorētiskā konsensusa izveidošana sociālajās zinātnēs ir mazvarbūtīga, un tieši šajā kontekstā interesi var izraisīt viņa pārdomas par dubultās hermeneitikas problēmu.

Kopumā nav šaubu, ka latviešu socioloģiskajā literatūrā tik konceptuāli piesātināts darbs tiek publicēts pirmo reizi, un tāpēc sevišķa pateicība pienākas P. Raudsepam, kurš E. Gidensa grāmatas tulkojuma sagatavotājiem sniedza nepārvērtējamu palīdzību. Vēl es gribētu izteikt pateicību M. Goldmanim un A. Tabunai par viņu pūlēm latviskot šo daudznozīmīgiem jēdzieniem pārpilno tekstu.

Aivars Tabuns

PRIEKŠVĀRDS

Jau labu laiku esmu mēģinājis izveidot tādu pieeju sociālajām zinātnēm, kas būtiski atšķirtos no esošās sociālās domas tradīcijas. To esmu atspoguļojis jau vairākās publikācijās. Šī grāmata ir šo manu iepriekšējo darbu kopsavilkums, kurā, kā es ceru, man ir izdevies izklāstīt tajos paustās domas loģiski un sakarīgi. Nenoteiktais jēdziens «pieeja» sociālajām zinātnēm faktiski precīzi atklāj to, ko es uzskatu par strukturācijas teorijas metodoloģiskajiem principiem. Sociālajā zinātnē to iemeslu dēļ, kas vispusīgi aplūkoti šajā grāmatā, konceptuālās shēmas, kas nosaka sabiedrības dzīves izpētes procesus, lielā mērā pašas ir «teorija» un tas, kam tā domāta. Ar to es, protams, nedomāju, ka sociālās teorijas mērķis nav izskaidrot, interpretēt un paskaidrot cilvēku rīcības būtiskākās iezīmes. Es uzskatu, ka vispārinājumu – es neteikšu «likumu» – veidošana un validizācija ir tikai viens no daudzajiem sociālās teorijas uzdevumiem un mērķiem. Noturīgu vispārinājumu kompleksu izveide, kas (varbūt) ir dabaszinātņu galvenais un svarīgākais uzdevums, sociālajām zinātnēm nav tik būtiska. Vismaz es tā uzskatu.

Daudzi cilvēki ir bijuši tik laipni un iepazinušies ar šīs grāmatas agrīnākajiem uzmetumiem, kā arī izteikuši savus komentārus par to vai kā citādi tieši palīdzējuši iegūt šim darbam tā galīgo veidolu. Īpaši vēlētos pateikties: D. M. Berijai, Džonam Foresteram, Džego Gambetai, Helēnai Gibsonei, Derekam Gregorijam, Deividam Heldam, Semam Holikam, Džefrijam Ingemam, Robertam K. Mertonam, Markam Posteram, V. G. Ransimanam, Kventinam Skīneram, Džonam B. Tompsonam un Džonatanam Ceitlinam.

E. G.

1984. gada janvārī

IEVADS

Šīs grāmatas rašanās cēlonis meklējams virknē nozīmīgu sociālo zinātņu sasniegumu pēdējos piecpadsmit gados. Šie sasniegumi koncentrējušies galvenokārt būtiskā sociālās teorijas daļā un īpaši attiecas uz visvairāk apmeloto un visprovokatīvāko no visām sabiedriskajām zinātnēm – socioloģiju. Socioloģija jau pati pēc savas dabas ir pretrunīga. Tomēr ilgu laiku pēc otrā pasaules kara, it īpaši anglofonajā pasaules daļā, valdīja pilnīga vienprātība par tās raksturu un uzdevumiem, kā arī par sociālo zinātņu raksturu un uzdevumiem kopumā. Varētu teikt, ka pastāvēja neitrāla zona starp citādā ziņā savstarpēji strīdīgiem viedokļiem – teritorija, kurā varēja izcinīt intelektuālas kaujas. Šajā laikā socioloģija piedzīvoja akadēmisko izaugsmi, tā bija zinātnes nozare ar plaukstošu reputāciju, lai arī daudzās aprindās tā joprojām bija patiešām nepopulāra. Starptautiskā mērogā tajā dominēja amerikāņu socioloģija, un sociālajā teorijā ievērojama ietekme bija Tolkotam Pārsonsam (*Talcot Parsons*). Retrospektīvi vērtējot, T. Pārsonsa ideju prestižs varbūt ir pārspilēts – daudziem viņa tieksme uz abstrakciju un neskaidrā izteiksmes forma šķita nepievilcīga, un viņam netrūka kritiķu un neslavas cēlāju. Tomēr viņa darbs «Sociālās darbības struktūra», kas pirmo reizi tika publicēts trīsdesmito gadu beigās, bet plaši pazīstams kļuva tikai pēckara periodā, daudzējādā ziņā bija viens no mūsdienu socioloģijas izveides stūrakmeņiem. Tajā T. Pārsonss izstrādāja sistemātisku sociālās teorijas attīstības vēsturi, kas balstījās uz deviņpadsmitā gadsimta un divdesmitā gadsimta sākuma Eiropas domātāju darbu interpretāciju. Nozīmīgākā vieta tajā tika ierādīta E. Dirķema (*E. Durkheim*), M. Vēbera (*M. Weber*) un V. Pareto (*V. Pareto*) darbiem, turpretī K. Marksam bija atvēlēta pavisam niecīga loma. Deviņpadsmitā gadsimta 90. gadu līdz divdesmitā gadsimta 20. gadu paaudzes darbi, pēc T. Pārsonsa domām, visos nozīmīgākajos aspektos bija pārspējuši Marksa sacerējumus, izsijājot no tiem visu vērtīgāko un atmetot sārņus.

Minētajā grāmatā izvirzīta arī jauna pieceja sociālajai teorijai. Šī pieceja apvieno sarežģītu funkcionālisma variantu un naturālistisko socioloģijas koncepciju. Nākamajos T. Pārsonsa darbos šie uzskati izstrādāti daudz detalizētāk, uzsverot, ka, lai gan cilvēku darbībai piemīt ļoti specifiskas un atšķirīgas īpašības, sociālajām zinātnēm kopumā ir tāda pati loģiskā struktūra kā dabaszinātnēm. Tā kā T. Pārsonss pats rakstīja un strādāja Amerikas apstākļos, viņa mēģinājumi savas teorijas saknes meklēt Eiropas sociālajās teorijās patiesībā nostiprināja amerikāņu socioloģijas dominējošo pozīciju, jo E. Dirkems, M. Vēbers un V. Pareto tika uzskatīti tikai par priekštečiem darbības teorijas (*action frame of reference*) izveidei, kas pilnībā izstrādāta T. Pārsonsa un viņa kolēģu darbos. Socioloģijas teorētiskos pirmsākumus var meklēt arī Eiropā, taču tās turpmākā attīstība bija uzdevums, kas lielā mērā tika atrisināts viņpus Atlantijas okeānam. Dīvainā kārtā šis rezultāts tika sasniegts, vienlaikus nepietiekami novērtējot pašu amerikāņu ieguldījumu sociālo teoriju attīstībā. Kā vēlāk atzina T. Pārsonss, ar Dž. H. Midu viņš savā darbā «Sociālās darbības struktūra» ticis galā ātri. Tomēr līdz pat šai dienai ASV tiek izdotas sociālās teorijas jeb «socioloģijas» teorijas mācību grāmatas, kuru sākumā gan minēti klasiskie Eiropas domātāji, bet tālāk rodas iespaids, ka pēc tam sociālo teoriju attīstība Eiropā ir apstājusies, un visa tālākā izaugsme notikusi tikai Amerikā.

Tomēr pat tajās diskusijās, ko izraisīja tieši T. Pārsonsa sacerējumi, ievērojamu devumu sniedza arī daži Eiropas domātāji. Marksismam ilgu laiku ir bijusi daudz lielāka ietekme uz Eiropas nekā uz Amerikas intelektuālo kultūru, un daži no T. Pārsonsa vērtīgākajiem kritiķiem smēlušies iedvesmu no K. Marksa darbiem, kā arī M. Vēbera šo darbu interpretācijām, kas bija gluži citādas nekā T. Pārsonsam. R. Dārendorfa (*R. Dahrendorf*), D. Lokvuda (*D. Lockwood*), Džona Reksa (*J. Rex*) un citu līdzīgu uzskatu pārstāvju attieksme pret T. Pārsonsa darbu teorētisko saturu bija daudz nopietnāka nekā viņa radikālajiem amerikāņu kritiķiem (Č. Raits Mills [*C. Wright Mills*] un vēlāk A. V. Gouldners [*A. W. Gouldner*]). Pirmie gan atzina, ka T. Pārsonsa ieguldījumam ir būtiska nozīme, tomēr uzskatīja, ka viņa teorija ir vienpusīga, jo neņem vērā parādības, ko, pēc viņu domām, K. Markss uzskatīja par būtiskām: šķiru pretrunas, konfliktu un varu. Viņi paši nebija marksisti, tomēr paredzēja pārsonsisist un marksistu uzskatu sava veida saplūšanas iespējamību. Lai gan tajā laikā marksismā bija vērojami daudzi svarīgi jauninājumi, piemēram, atdzīvojās interese par «jauno Marksu», tomēr mēģinājumi saplūdināt marksismu ar fenomenoloģiju un vēlāk – marksismu ar strukturālismu, nebija plaši pazīstami

Eiropā pat tiem, kas sevi sauca par «sociologiem». Tie, kuri sevi uzskatīja gan par marksistiem, gan par sociologiem, sliecās piekrist funkcionālisma un naturālisma pamatpieņēmumiem, un tas ir viens no iemesliem, kāpēc tika atrasts kopīgs pamats diskusijām.

Šī vienotā platforma 60. gadu beigās un 70. gadu sākumā pārsteidzoši strauji sāka plaisāt, un šīs plaisas bija ļoti dziļas. Nav šaubu, ka to rašanās cēlonis bija tiklab politisks, kā intelektuāls. Tomēr, lai kāda būtu to izcelsme, tās sagrāva jebkuru vienprātību, kas pirms tam pastāvēja uzskatos par pieeju sociālajai teorijai. Tās vietā parādījās visdažādāko savstarpēji konkurējošu teorētisku nostādņu mudžeklis, no kurām neviena nebija spējīga pilnībā iegūt tādu pārsvaru, kāds iepriekš bija ortodoksālajam konsensuam. Tiem, kuri nodarbojās ar socioloģiju, kļuva skaidrs, ka patiesībā uzskatos par sociālās teorijas būtību visu laiku ir bijis daudz mazāk vienprātības, nekā daudzi bija iedomājušies. Dažām domāšanas tradīcijām, piemēram, simboliskajam interakcionismam, visu laiku tika sniegts ievērojams atbalsts, neuzbrūkot ortodoksālā konsensusa cietoksnim. Pirmo reizi nopietna uzmanība tika pievērsta arī tām skolām, kas bija attīstījušās savrup no sociālo zinātņu pamatvirziena, to skaitā fenomenoloģijai un Frankfurtes filozofu kritiskajai teorijai. Dažas tradīcijas, kas šķita jau iznīkstat, it kā atguva otro elpu. Lai gan M. Vēberu bija ietekmējusi hermeneitiskā tradīcija un savos darbos viņš bija izmantojis hermeneitikas pamatjēdzienu *verstehen*, vairākums ar socioloģiju saistīto cilvēku nekādā gadījumā neuzskatītu jēdzienu 'hermeneitika' par savas leksikas daļu. Taču sociālās domas interpretatīvās tradīcijas – daļēji kopā ar fenomenoloģiju – atkal nonāca uzmanības centrā. Visbeidzot, sociālā teorija dažādos veidos pārņēma arī citus domāšanas virzienus, piemēram, ikdienas valodas filozofiju, un tie tika piemēroti sociālajai teorijai.¹

¹ Būtu kļūdaini uzskatīt, ka T. Pārsonsa ietekme saistīta tikai ar pagātni, un iedomāties, ka T. Pārsonss ir aizmirsts tāpat, kā viņš reiz bija domājis par Herbertu Spenseru (*H. Spencer*), kurš esot aizmirsts gandrīz tūlīt pēc viņa nāves. Gluži pretēji, viens no redzamākajiem sociālās teorijas virzieniem šodien lielā mērā savas idejas aizguvis no T. Pārsonsa. Kā piemēru varētu minēt Tomasa Lūmana (*Thomas Lubmann*) un J. Hābermāsa (*J. Habermas*) darbus Vācijā, F. Buriko (*F. Bourricault*) – Francijā, Džefriju Aleksandru (*Geoffry Alexander*) un citus – ASV. Negribu sīki iztirzāt šos sacerējumus, taču varbūt ir vērts nedaudz paskaidrot, kāpēc man šķiet nepieņemami tie šo autoru darbos paustie viedokļi, kas tieši balstās uz T. Pārsonsa idejām. Minētie autori ir ļoti kritiski noskaņoti pret T. Pārsonsa saistību ar funkcionālismu, kuru Lūmans, iespējams, atbalsta vairāk nekā pārējie. Šajā ziņā es viņiem pilnīgi piekritu, un to skaidri parāda arī šī grāmata. Taču, manuprāt, to iemeslu dēļ, kurus es esmu aplūkojis savā darbā, arī citos jautājumos T. Pārsonsa idejas jāvērtē

Tādējādi šie notikumi sociālās teorijas jauninājumu smaguma centru pārvietoja atpakaļ uz Eiropu. Kļūva pilnīgi skaidrs, ka tur norisinās lielākā daļa interesantākā teorētiskā darba – un galvenokārt nevis angļu, bet gan citās valodās. Eiropas sociālā teorija bija un ir ne tikai dzīva, tā aizstāv savas tiesības visai sparīgi. Taču kāds ir šis kustības rezultāts? Jo neitrālās

kritiski. Šajā ziņā vērā ņemama ir Maksa Vēbera ietekmes izpausme T. Pārsonsa darbos. Mani bieži ir saukuši par «vēberistu» tie kritiķi, kuri uzskata to par sava veida nelabojamu kļūmi. Es šajā apzīmējumā, pretēji viņiem, nesaskatu nekā apkaunojošu, taču es nedomāju arī, ka tas precīzi atbilstu maniem uzskatiem. Ja es atsaucos uz M. Vēberu, tad, protams, citā sakārā nekā minētie autori. Tā, piemēram, Hābermāsa Vēbers (lai cik tas būtu pārsteidzoši) vairāk līdzinās pārsoniskam Vēberam, kuru vairāk par visu interesē vērtību racionalizēšana un «sociālā diferenciacija», kas attēlota kā vispārējs attīstības process. Šajās interpretācijās sociālā dzīve netiek attēlota tādā skatījumā, kuru es pats labprāt pārņemtu no M. Vēbera, kas pēta pirmkārt noteiktā vietā esošu darbības veicēju daudzveidīgās darbības un cīņiņus, lokālo interešu konfliktus un sadursmes un politisko informāciju jeb valstu teritorialitāti un vardarbību.

T. Pārsonss pats sevi uzskatīja par «darbības teorētiķi» un savu sociālās teorijas versiju – par *action frame of reference*. Taču, kā jau es esmu mēģinājis to parādīt citur (sk. NRSM, 3. nod.), T. Pārsonsa darbos nav atrodams tas, ko es uzskatītu par apmierinošu darbības (un citu ar to saistītu jēdzienu, sevišķi « nolūku» un « iemeslu») koncepciju. Tas nav vis tāpēc, kā to iedomājušies daži komentētāji, ka T. Pārsonsa vēlākā pievēršanās funkcionālismam un sistēmu teorijai nomāca viņa agrāko interesi par «voluntārismu», bet gan tāpēc, ka voluntārisma ideja bija samaitāta jau pašā sākumā. Pēc T. Pārsonsa domām, voluntārisms vienmēr bijis saistīts ar «kārtības problēmas» risināšanu, ko viņš iedomājās kā potenciāli ārdošu indivīdu gribu koordināciju. Šo problēmu viņš atrisina, parādot, kā darbības veicēji kā motīvus apgūst kopējās vērtības, uz kurām balstās sabiedrības vienotība. Aicinājums pēc darbības novērtējuma apvienojas ar prasību savienot motivācijas «psiholoģisko» teoriju ar sociālo sistēmu strukturālo īpašību «socioloģisko» interpretāciju. Tam, ko es uzsvēru kā sociālās darbības subjektu sapratnes spēju, kas ir būtiska sociālās prakses sastāvdaļa, šajā konceptuālajā sistēmā paliek ļoti maz vietas – ja vispār tāda atrodas. Es nedomāju, ka balstoties uz viedokli, kas lielā mērā būtu aizgūts no T. Pārsonsa, varētu atrisināt šo jautājumu, kas patiesībā ir sociālās teorijas pamatā, kā es to atklāju šajā grāmatā.

Lai gan tie, kas mūsdienās joprojām atrodas T. Pārsonsa ietekmē, neuzskata sevi par funkcionālistiem un lielākā vai mazākā mērā ir atteikušies no funkcionālisma nokrāsas, kas sastopama T. Pārsonsa mācībā, viņi tomēr pārņem citas idejas, kas ir saistītas ar lielāko daļu funkcionālisma paveidu. Tās ir: tiksmas rotaļšanās ar «vērtību – saskaņu» jeb simbolisko kārtību tā vietā, lai pētītu sociālās darbības ikdienišķākos un praktiskākos aspektus; tieksme uzskatīt, ka sabiedrības, tāpat kā bioloģiski organismi, ir viegli atšķiramas vienības; simpātijas pret evolucionāra tipa teorijām. Es uzskatu, ka visi šie akcenti rada nopietnus maldus, un man pret tiem ir būtiski iebildumi. Nav apšaubāma to autoru – īpaši T. Lūmana un J. Hābermāsa – darbu sarežģītība un nozīmīgums, kuri cenšas ievirzīt T. Pārsonsa idejas jaunā gultnē. Taču es domāju, ka no šīs jaunākās pārsonsisma versijas jāatsakās tāpat kā no jau senāk izveidotajiem nepārsonsiskāš strukturālās socioloģijas variantiem.

zonas zaudēšana, ko iepriekš aizņēma ortodoksālais konsensuss, šķietami ir atstājusi sociālo teoriju bezcerīgā jūklī. Tomēr, neskatoties uz konkurējošo teoriju balsu kņadu, šajā šķietamajā juceklī ir iespējams atšķirt noteiktas kopīgas tēmas. Vairākums minēto skolu – ar tādiem vērā ņemamiem izņēmumiem kā strukturālisms un «poststrukturālisms» – uzsver vienu no tām – cilvēku uzvedības aktīvo, refleksiīvo dabu. Tas ir, tās vieno atteikšanās atzīt ortodoksālā konsensusa tieksmi uzskatīt cilvēku izturēšanos par tādu spēku izraisītu darbību, kurus tās veicēji ne kontrolē, ne saprot. Turklāt (un tas attiecas arī uz strukturālismu un «poststrukturālismu») sabiedriskās dzīves skaidrojumā šīs skolas piešķir būtisku lomu valodai, kā arī ziņas spējām. Valodas lietošana caurauž visas ikdienas dzīves darbības un savā ziņā ir to sastāvdaļa. Visbeidzot, ir atzīts, ka dabaszinātņu empīriskās filozofijas nozīmes samazināšanās būtiski ietekmē arī sociālās zinātnes. Tas nenozīmē tikai to, ka sociālās zinātnes atšķiras no dabaszinātnēm vairāk, nekā uzskatīja ortodoksālā konsensusa piekritēji. Tagad mēs redzam, ka dabaszinātņu filozofijai jāņem vērā tieši tās parādības, par kurām interesējas sociālās teorijas jaunie virzieni, – īpaši valoda un jēgas interpretācija.

Tieši šīs trīs būtiskās jautājumu kopas un to savstarpējo saistību pēta strukturācijas teorija, kā es to esmu izklāstījis šajā grāmatā. «Strukturācija» labākajā gadījumā ir nepievilcīgs termins, lai gan franču valodā, no kuras tas cēlies, tas skan elegantāk. Neesmu varējis izdomāt pievilcīgāku vārdu, kādā nosaukt uzskatus, ko gribu šeit izklāstīt. Izstrādājot strukturācijas teorijas jēdzienus, es negrāso radīt jaunu potenciālu ortodoksiju, lai aizstātu iepriekšējo. Tomēr strukturācijas teorija labi parāda ortodoksālā konsensusa trūkumus un iepriekš minēto konverģento sasniegumu nozīmīgumu.

Ja rodas šaubas par šeit lietoto terminoloģiju, gribu uzsvērt, ka es lietoju terminu «sociālā teorija», lai aptvertu jautājumus, kuri, manuprāt, būtu jāpēta visām sociālajām zinātnēm. Šie jautājumi ir saistīti ar cilvēku darbības un pašu darbojošos individu dabu; ar to, kā jēdzienos izteikt mijiedarbību un tās attiecības ar institūcijām; ar sociālās analīzes praktiskās nozīmes apjēgšanu. Turpretī «socioloģiju» es saprotu nevis kā vispārēju disciplīnu, kas pēta cilvēku sabiedrības kopumā, bet gan kā sociālo zinātņu nozari, kas koncentrē uzmanību tieši uz «attīstītajām» jeb modernajām sabiedrībām. Šāds disciplīnu raksturojums nozīmē intelektuālu darba dalīšanu, neko vairāk. Lai gan ir teorijas un jēdzieni, kas attiecas tikai uz industriālo pasauli, no sociālās teorijas vispārīgākiem jēdzieniem un interesēm nekādi nav iespējams skaidri izdalīt kaut ko tādu, kas sauktos

«socioloģiskā teorija». Citiem vārdiem sakot, «socioloģisko teoriju», ja vēlas, var uzskatīt par sociālās teorijas nozari, tomēr tā nevar pastāvēt pilnīgi nošķirti. Šī grāmata ir sarakstīta ar zināmiem socioloģiskiem aizspriedumiem tajā nozīmē, ka es cenšos koncentrēt uzmanību uz materiālu, kas īpaši attiecas uz modernajām sabiedrībām. Tomēr, būdama ievads strukturācijas teorijā, grāmata lielā mērā ir iecerēta kā sociālās teorijas vispārīgo uzdevumu formulējums un šajā nozīmē arī pati ir 'teorija'. Tas nozīmē, ka uzmanības centrā ir cilvēku darbības un sociālo institūciju izpratne.

Termins «sociālā teorija» nav visai precīzs, tomēr tas ir ļoti noderīgs. Manā interpretācijā «sociālajā teorijā» ietilpst tādu jautājumu izpēte, kuri jau ietiecas filozofijā, bet nav tieši filozofijas problēma. Sociālās zinātnes beigtu pastāvēt, ja pētnieki, kas ar tām nodarbojas, tās tieši nesaistītu ar filozofijas problēmām. Prasīt, lai sociālo zinātņu pārstāvji saprastu filozofijas jautājumus, nav tas pats, kas atdot sociālās zinātnes tiem, kuri varētu paziņot, ka pēc savas dabas tās drīzāk ir spekulatīvas, nevis empīriskas. Sociālās teorijas uzdevums ir sniegt jēdzienus, kas aprakstītu cilvēku sociālās darbības un pašu darbības veicēju koncepcijas, kuras var tikt izmantotas pētījumos. Sociālās teorijas mērķis ir tāds pats kā sociālajām zinātnēm vispār: konkrētu sociālās dzīves procesu izgaismošana. Uzskatīt, ka filozofiskas diskusijas var palīdzēt to sasniegt, nenozīmē, ka šīm diskusijām galu galā jāvainagojas ar pareizo risinājumu, pirms vēl tiek uzsākti nozīmīgi sociālie pētījumi. Gluži pretēji, sociālie pētījumi principā var tikpat lielā mērā ienest skaidrību filozofiskos strīdos, kā kavēt tās rašanos. Sevišķi aplama, manuprāt, ir pārāk tieša sociālās teorijas pievēršanās abstraktiem un ļoti vispārinātiem epistemoloģijas jautājumiem, it kā jebkuram nozīmīgam sociālo zinātņu atklājumam vajadzētu būt atkarīgam no šo jautājumu noteikta risinājuma.

Ir nepieciešamas dažas piezīmes par 'teoriju' sociālajā teorijā. Sociālajā zinātnēs jēdzienam 'teorija' bieži piedēvē tādas nozīmes, no kurām es vēlētos turēties pa lielu gabalu. Viena koncepcija bija ļoti populāra ortodoksālā konsensusa pārstāvju vidū, lai gan mūsdienās to sevišķi plaši vairs nelieto. Tas ir uzskats, ko lielā mērā ietekmējuši atsevišķi dabaszinātņu loģiskās empīriskās filozofijas virzieni, – ka vienīgais 'teorijas' veids, kas ir šī vārda cienīgs, ir tas, ko var izteikt kā deduktīvi saistītu likumu vai vispārinājumu kopumu. Taču šādam jēdzienam pat dabaszinātnēs izrādījās ļoti ierobežots lietojums. Ja tas vispār būtu pieļaujams, tad tikai attiecībā uz atsevišķām dabaszinātņu jomām. Ikvienam, kurš mēģinātu to lietot sociālajā zinātnēs, būtu jāatzīst, ka tajās pagaidām vispār nav nekādas teorijas.

Tās izveide ir iecere tālai nākotnei, drīzāk mērķis, uz kuru jātiecas, nevis reāla sociālo zinātņu aktuālo jautājumu risināšanas sastāvdaļa.

Lai gan šim uzskatam arī tagad ir savi piekritēji, tas ir ļoti tālu no tā, uz ko, manuprāt, tiecas sociālā teorija vai uz ko tai būtu jātiecas to iemeslu dēļ, kuri skaidri tiks parādīti šīs grāmatas pamatdaļā. Taču ir arī pieļāvīgāks šī jēdziena skaidrojuma variants, kuram joprojām ir ļoti daudz sekotāju un pie kura ievadā gribētos pakavēties ilgāk. Tas ir uzskats, ka 'teorijai' sociālajā teorijā, ja tai jābūt skaidrojošai pēc sava satura, būtībā jāsatāv tikai no vispārinājumiem. Saskaņā ar šādu viedokli daudz kas, ko uzskata par «sociālo teoriju», sastāv vairāk no konceptuālām shēmām, nevis (kā tam būtu jābūt) no vispārīnoša tipa «skaidrojošiem spriedumiem».

Šeit jānoskaidro divas problēmas. Viena attiecas uz skaidrojumu dabu sociālajās zinātnēs. Es pieņemu kā pašu par sevi saprotamu, ka skaidrojums ir kontekstuāls un izskaidro neskaidros jautājumus. Varētu uzskatīt, ka vienīgie jautājumi, kurus būtu vērts aplūkot sociālajās zinātnēs, ir tikai ļoti vispārināti jautājumi, tāpēc atbildes uz tiem var rast, vienīgi atsaucoties uz abstraktiem vispārinājumiem. Taču šāds uzskats nav sevišķi atzīstams, jo tas neatklāj lielu daļu no tā, ar ko nodarbojas sociālo zinātņu (vai šajā ziņā arī dabaszinātņu) pārstāvji. Lielākā daļa jautājumu «kāpēc?» neprasa vispārinājumus, lai uz tiem atbildētu. Arī no atbildēm uz šiem jautājumiem loģiski neizriet, ka kaut kur vajadzētu slēpties kādiem vispārinājumiem, kurus es varētu piesaukt, lai apliecinātu atbilžu pareizību. Šādas piezīmes filozofiskajā literatūrā kļuvas par parastu parādību, un es necentīšos tās attīstīt tālāk. Daudz strīdīgāks ir otrs viedoklis, kuru es aizstāvu un iztirzāju šajā grāmatā. Tas ir uzskats, ka vispārinājumu atklāšana nav viss sociālās teorijas saturs. «Teorijas kā skaidrojoša vispārinājuma» aizstāvji ir pārāk sašaurinājuši «skaidrojuma» būtību, turklāt padziļinājuši šo kļūdu vēl vairāk, pietiekami sīki neizpētot, kas šie vispārinājumi ir un kam tiem vajadzētu būt sociālajās zinātnēs.

Vispārinājumi tiecas uz divām galējībām, starp kurām ir daudz un dažādas iespējamās nianšes. Daži vispārinājumi ir spēkā tāpēc, ka darbības veicēji paši tos nedaudz maskētā veidā zina un izmanto savā darbībā. Sociālo zinātņu pētniekam – novērotājam patiesībā nav «jāatklāj» šie vispārinājumi, lai gan viņš var tiem piešķirt jaunu diskursīvu formu. Citi vispārinājumi attiecas uz apstākļiem vai apstākļu aspektiem, par kuriem darbības veicēji neko nezina un kuri efektīvi «iedarbojas» uz tiem neatkarīgi no tā, ko indivīdi arī domātu par to, ko viņi grasās darīt. Tos, kurus es saucu par «strukturālajiem sociologiem», interesē vispārinājumi tikai

šajā otrajā nozīmē – patiesi, tas ir tas, par ko domā, apgalvojot, ka 'teorijai' sociālajā teorijā jāietver skaidrojoši vispārinājumi. Tomēr pirmie vispārinājumi sociālajām zinātnēm ir tikpat būtiski kā otrie, un viena vispārinājumu forma ir mainīga attiecībā pret otru. Apstākļi, kuros vispārinājumi par to, kas «notiek» ar darbības veicējiem, mainās atkarībā no tā, kam šie darbības veicēji var apzināti iemācīties «likt notikt». No tā izriet (loģiski atvērtā) pārveidojošā ietekme uz sociālo zinātņu «izpētes priekšmetu». Taču no šejienes arī izriet, ka 'likumu', t. i., otrā tipa vispārinājumu, atklāšana sociālajām zinātnēm ir tikpat svarīga kā citi jautājumi. Starp šiem jautājumiem nozīmīgākais ir konceptuālu līdzekļu nodrošināšana, lai varētu analizēt, ko darbības veicēji zina par to, kāpēc viņi darbojas tieši tā, īpaši to, vai viņi (diskursīvi) apzinās, ka viņi to zina, vai arī citā kontekstā viņiem šādas apziņas nav. Šie uzdevumi pēc sava rakstura ir galvenokārt hermeneitiski, tomēr tie ir sociālās teorijas neatņemama un nepieciešama sastāvdaļa. «Sociālajā teorijā» ietvertā 'teorija' nesastāv galvenokārt vai pat vienīgi no vispārinājumu (otrā tipa) formulēšanas. Tapat arī jēdzieni, kas radīti «sociālās teorijas» paspārnē, nav tādi, ko var iekļaut šādos vispārinājumos. Gluži pretēji, šiem jēdzieniem jābūt saistītiem ar citiem jēdzieniem, kas attiecas uz darbības veicēju zināšanām, no kurām tie ir neizbēgami atkarīgi.

Vairākums strīdu, ko veicinājis t.s. «lingvistiskais pavērsiens» sociālajā teorijā un postempīrisko zinātnes filozofiju parādīšanās, pēc savas dabas bijuši stingri epistemoloģiski. Citiem vārdiem sakot, šie strīdi risināja jautājumus par relativismu, verifikācijas un falsifikācijas problēmām utt. Lai cik nozīmīgi būtu epistemoloģiskie jautājumi, pievēršanās vienīgi tiem novērs uzmanību no «ontoloģiskākām» sociālās teorijas problēmām, un tieši tās galvenokārt ir strukturācijas teorijas uzmanības centrā. Es uzskatu, ka tiem, kas nodarbojas ar sociālo teoriju, nevajadzētu vis raizēties par epistemoloģiskiem strīdiem un jautājumu, vai kaut kas tāds kā «epistemoloģija» šā vārda vispārlietotajā nozīmē vispār var tikt formulēts, bet gan pirmkārt un galvenokārt pārstrādāt koncepcijas par cilvēku un viņa darbību, par sociālo atražošanu un sociālajām pārmaiņām. Šajā sakarā vislielākā nozīme ir duālismam, kas ir dziļi iesakņojies sociālajā teorijā, sadalījumam objektīvismā un subjektīvismā. Objektīvisms bija trešais «-isms» kopā ar naturālismu un funkcionālismu, kas bija raksturīgs ortodoksālajam konsensusam. Par spīti T. Pārsonsa lietotajam teminam *the action frame of reference*, man nav nekādu šaubu, ka viņa teorētiskajā shēmā objekts (sabiedrība) dominē pār subjektu (zinošo individu). Citi domātāji, kuru

uzskati varētu tikt sasistīti ar šo konsensusu, šajā ziņā nebija tik sarežģīti kā T. Pārsonss. Tie, kurus bija ietekmējusi hermeneitika vai fenomenoloģija, uzbrūkot objektīvismam – un strukturālajai socioloģijai –, spēja atklāt šo uzskatu galvenos trūkumus. Tomēr viņi savukārt krasi nosliecās uz subjektīvisma pusi. Konceptuālā šķirtne starp subjektu un sociālo objektu vīdēja tikpat plata kā agrāk.

Strukturācijas teorijas pamatā ir priekšnosacījums, ka šis duālisms rekonceptualizējams dualitātē – struktūras dualitātē. Lai gan strukturācijas teorija atzīst «lingvistiskā pavērsiena» nozīmību, tā nav hermeneitikas vai interpretatīvās socioloģijas versija. Lai gan tā atzīst, ka sabiedrība nav individuālu subjektu radīta, tai tomēr ir sveša jebkāda strukturālās socioloģijas koncepcija. Tomēr mēģinājums formulēt loģisku viedokli par cilvēku darbību un struktūru prasa lielu konceptuālu piepūli. Šo uzskatu izklāsts piedāvāts grāmatas pirmajā nodaļā un tālāk tiek attīstīts visā grāmtā. Tieši tas noved pie pārējiem pamatjautājumiem, īpaši pie laika un telpas attiecību izpētes. Sociālo sistēmu strukturālās īpašības pastāv tikai tik ilgi, kamēr sociālās rīcības formas tiek nepārtraukti atkārtotas laikā un telpā. Institūciju strukturāciju var saprast, noskaidrojot, kā sociālās darbības «izplešas» pāri laiktelpas plašumiem. Laiktelpas iekļaušana pašā sociālās teorijas būtībā liek atkal no jauna padomāt par dažām disciplīnu atšķirībām, kas nodala socioloģiju no vēstures un ģeogrāfijas. Īpaši problemātiska ir vēstures koncepcija un analīze. Šo grāmatu varētu raksturot kā izvērsta pārdomas par slaveno un bieži citēto K. Marksa frāzi. K. Marks raksta: «Cilvēki darina savu vēsturi, taču nevis pašu izraudzītos, bet gan tieši jau pastāvošos, dotos un no pagātnes mantotos apstākļos.»* Jā, tā viņi dara. Taču kādu sociālās analīzes sarežģīto problēmu dažādību atklāj šis šķietami nevainīgais izteiciens!

* Šī frāze atrodama viņa darba «Luija Bonaparta astoņpadsmitais brimērs» sākumdaļā. Tā tika izteikta polemiskā tonī: «Tiem, kuri nezina vēsturi,» saka K. Marks, «var būt lemts to atkārtot, varbūt pat kā farsu.» Orģinālā citāts skan šādi: «Die Menschen machen ihre eigene Geschichte, aber sie machen sie nicht aus freien Stücken, nicht unter selbstgewählten, sondern unter unmittelbar vorgefundenen, gegebenen und überlieferten Umständen. Die Tradition aller toten Geschlechter lastet wie ein Alp auf dem Gehirne der Lebenden. Und wenn sie eben damit beschäftigt scheinen, sich und die Dinge umzuwälzen, noch nicht Dagewesenes zu schaffen, gerade in solchen Epochen revolutionärer Krise beschwören sie ängstlich die Geister der Vergangenheit zu ihrem Dienste herauf, entlehnen ihnen Namen, Schlachtparole, Kostüm, um in dieser altherwürdigen Verkleidung und mit dieser erborgten Sprache die neue Weltgeschichtsszene aufzuführen.» (K. Marx, F. Engels. Werke, Bd. 8. Berlin, Dietz Verlag, 1960, S. 115)

Sniedzot šo pārskatu par strukturācijas teoriju, es nevairījos smelties idejas no gluži atšķirīgiem avotiem. Daziem tas var likties nepieņemams eklektisms, tomēr es pats nekad neesmu varējis izprast šādu iebildumu jēgu. Strādāt vispārpieņemtu domāšanas tradīciju ietvaros nenoliedzami ir ērti – varbūt jo vairāk tāpēc, ka ikvienam, kurš atrodas ārpus kādas noteiktas tradīcijas, tūlīt nākas sadurties ar visu pastāvošo pieeju daudzveidību. Taču ērtības, ko sagādā vispārpieņemti uzskati, tomēr viegli var kļūt par intelektuālā kūtruma aizsegu. Ja idejas ir nozīmīgas un apgaismojošas, tad kas gan cits, ja ne to izcelsme, spēj tās padarīt vēl spilgtākas, lai varētu parādīt to derīgumu pat gluži citādos apstākļos nekā tie, kas veicinājuši šo ideju rašanos. Tā, piemēram, es atzīstu aicinājumu decentrēt subjektu un uzskatu, ka šis viedoklis ir strukturācijas teorijas pamatā. Taču es nepiekrītu, ka tas nozīmē subjektivitātes izgaišanu tukšajā zīmju izplatījumā. Drīzāk pastāv uzskats, ka sociālās prasmes, kas ietiecas laikā un telpā, ir gan subjekta, gan sociālā objekta uzbūves pamatā. Es atzīstu lielo nozīmi, kas piemīt «lingvistiskajam pavērsienam», kura izcelsmē īpaša loma bija hermeneitiskajai fenomenoloģijai un parastajai ikdienas valodas filozofijai. Tomēr tajā pašā laikā es esmu pārliecināts, ka šis termins dažos aspektos ir maldinošs. Nozīmīgākie sociālās teorijas attīstības sasniegumi saistīti ne tik daudz ar pievēršanos valodai, kā ar citādu uzskatu par sacīšanas (jeb izteikšanas) un darīšanas savstarpējām attiecībām, kas deva pavisam jaunu *praxis* koncepciju. Hermeneitikas un fenomenoloģijas radikālās pārmaiņas, ko ierosināja M. Heidegers, kā arī vēlinā L. Vitgenšteina (*L. Wittgenstein*) jauninājumi, ir divi galvenie jaunā ceļa rādītāji. Taču doties pa šo ceļu tālāk nozīmē burtiski atbrīvoties no visiem kārdinājumiem kļūt par pilnīgu viena vai otra domātāja sekotāju.

Gribu jūs īsumā iepazīstināt ar šīs grāmatas uzbūvi. Pēc tam, kad pirmajā nodaļā būšu galvenajos vilcienos aprakstījis strukturācijas teorijas galvenos jēdzienus, otrajā nodaļā es ķeršos pie šā darba būtiskākās daļas, iztīrējot tādus jēdzienus kā apziņa, neapzinātais un ikdienas dzīves uzbūve. Darbības veicējiem jeb aģentiem – es lietoju šos terminus kā sinonīmus – piemīt spēja saprast, ko viņi dara, kamēr viņi to dara, un šī spēja ir viņu darbības neatņemama sastāvdaļa. Parasti cilvēku refleksīvās spējas līdz ar viņu ikdienas uzvedības parasto ritējumu tiek nepārtraukti iesaistītas noteiktos sociālās darbības kontekstos. Taču diskursīvajā līmenī refleksivitāte darbojas tikai daļēji. Tas, ko darbības veicēji zina par to, ko viņi dara, un kāpēc viņi to dara – viņu *kā* darbības veicēju sapratnes spēja – galvenokārt atrodas praktiskās apziņas līmenī. Praktiskajā apziņā ietilpst viss,

ko darbības veicēji zina par to, kā «riķoties» noteiktos sociālās dzīves kontekstos, lai gan tieši vārdos to izteikt nespēj. Praktiskās apziņas nozīmīgums ir šīs grāmatas vadmotīvs, un tā ir jāatskīr gan no apziņas (diskursīvās apziņas), gan bezapziņas. Lai gan es atzīstu izziņas un motivācijas neapzināto aspektu nozīmi, es nedomāju, ka mēs varam samierināties ar dažiem konvencionāli iedibinātiem uzskatiem par tiem. Es pieņemu ego-psiholoģijas modificētu versiju, tomēr mēģinu to tieši saistīt ar to, kas, manuprāt, ir strukturācijas teorijas pamatjēdziens – ar rutinizāciju.

Rutina (viss, kas tiek darīts ierasti) ir ikdienas sociālās darbības pamatelements. Es lietoju frāzi «ikdienas sociālā darbība» tās burtiskajā nozīmē, nevis sarežģītākajā un, manuprāt, neskaidrākajā nozīmē, kas kļuvusi pazīstama ar fenomenoloģijas starpniecību. Termins «ikdienas» rezumē tieši to rutinēto raksturu, kas sociālajai dzīvei piemīt, kad tā īstenojas laiktelpā. To darbību rekursivitāte, kuras tiek veiktas dienu no dienas, ir materiālais pamats tam, ko es saucu par sociālās dzīves rekursivitāti. (Ar rekursivitāti es saprotu to, ka sociālās darbības strukturālās īpašības – struktūras dualitātes dēļ – tiek nepārtraukti radītas no jauna ar tiem pašiem resursiem, no kā tās ir veidotas.) Rutinizācija ir ļoti svarīga tiem psiholoģiskajiem mehānismiem, ar kuriem sociālās dzīves ikdienas darbībās tiek uzturēta uzticēšanās sajūta jeb ontoloģiskā drošība. Tā kā rutīna mīt galvenokārt praktiskās apziņas līmenī, tā iedzen ķīli starp potenciāli eksplozīvo bezapziņas saturu un indivīda veiktās darbības refleksīvo uzraudzību. Kāpēc H. Garfinkela (*Harold Garfinkel*) «uzticības eksperimenti» sacēla eksperimenta dalībnieku vidū tik lielu satraukumu, kas šķietami nekādā veidā neatbilda triviālajiem apstākļiem, kuri šo uztraukumu bija izraisījuši? Tāpēc, ka, pēc manām domām, šķietami mazsvarīgiem ikdienas sociālās dzīves ieradumiem ir būtiska nozīme tās neapzinātās spriedzes avotu ierobežošanā, kas pretējā gadījumā nodarbinātu mūsu prātus lielāko daļu no laika, kuru pavadām nomodā.

Darbības pastāvēšana laiktelpā, darbības rutinizācija un ikdienas dzīves rekursivitāte – tās ir parādības, kas saista diskusiju par bezapziņu ar Ērvinga Gofmaņa (*Erwing Goffman*) līdzklātbūtnes analīzi. Neraugoties uz Ē. Gofmaņa darbu nenoliedzamo izcilību, tos parasti uztver kā mazliet paviršus teorētiskā satura ziņā. Tas notiek vai nu tāpēc, ka viņu vispirms uzskata par tādu kā spožu socioloģijas stāstnieku, kas patiesībā nozīmē to pašu, ko socioloģijas tenku vācele, kuras novērojumi izklaidē un tikami satrauc, tomēr ir virspusēji un būtībā nenoizīmīgi, vai arī tāpēc, ka tas, ko viņš attēlo, ir īpaši raksturīgs sociālajai dzīvei modernajā vidusskiras

sabiedrībā, amorālu lomu tēlotāju ciniskajā sabiedrībā. Katrā no šiem uzskatiem ir daļa taisnības, un zināmā mērā Ē. Gofmanis pret tiem ir neaizsargāts, nav savu koncepciju attīstījis līdz galam un sistemātiski. Kad viņš to mēģina darīt, tad tiecas saistīt ikdienas sociālās dzīves rituālus ar augstāk attīstīto dzīvnieku etologiskās uzvedības pētījumu rezultātiem un izmantot tos šo rituālu skaidrojumā. Tas varētu būt pamācoši, taču nebūt nav vispiemērotākais veids, kā attiecināt savu darbu uz sociālās teorijas problēmām, jo tas nelikvidē robus, kas viņa sakāmajā palikuši neaizpildīti. Viens šāds robs ir motivācijas novērtējuma trūkums, un tas ir galvenais iemesls, kāpēc viņa darbi ir pakļauti otrajai no minētajām interpretācijām. Es mēģinu parādīt, kā motivācijas analīze, kas veikta sakarā ar rutinizāciju un bezapziņu, var daudz pilnīgāk atklāt Ē. Gofmaņa darbu sistemātisko raksturu. Ē. Gofmaņa uzsvars uz uzticību un taktu pārsteidzoši atgādina tēmas, kas aplūkotas egopsiholoģijā, un veido analītiski pārliecinošu izpratni par ikdienas saskarsmju nepārtrauktās maiņas refleksīvo kontroli.

☉ Sociālās dzīves pamats ir ķermeņa atrašanās sociālajās saskarsmēs. 'Atrašanās' šeit ir ļoti ietilpīgs jēdziens. Ķermenis ik brīdī atrodas līdzklātbūtnē attiecībā pret citiem. Ē. Gofmanis sniedz ļoti sarežģītu, bet iespaidīgu novērojumu kopumu par sejas izteiksmēm, par žestiem un ķermeņa kustību refleksīvo kontroli, kas ir sociālās dzīves nepārtrauktības raksturīgas īpašības. Tomēr atrašanās jāsaprot arī saistībā ar saskarsmju pēctecību laiktelpā. ☉ Ikviens indivīds nepārtraukti atrodas ikdienas dzīves ritumā, tajā mūžā, kas ir viņa eksistences ilgums, un «institucionālajā laikā», sociālo institūciju «pārindividuālajā» strukturācijā. Visbeidzot, katra persona «daudzējādā» veidā atrodas sociālajās attiecībās, kur tā iegūst specifiskas sociālās identitātes; šī ir galvenā sociālās lomas jēdziena lietojuma sfēra. Līdzklātbūtnes modalitātes, ko nosaka ķermeņa sensorās īpašības, ir pilnīgi atšķirīgas no tām sociālās mijiedarbības saiknēm un formām, kas nodibinātas ar citiem, kuru nav klāt laikā vai telpā.

Ne tikai indivīdi «atrodas» attiecībā cits pret citu; tas pats sakāms arī par sociālās mijiedarbības kontekstiem. Pētot šīs sakarības, kas saistās ar sociālās mijiedarbības kontekstualitāti, ļoti daudz ko izskaidro laika ģeogrāfijas metodes un pieejas, ko izstrādājis T. Hāgerstrands (*T. Hagerstrand*). ☉ (Arī laika ģeogrāfijas pieejas pamatā ir indivīdu vieta laiktelpā, taču tā pievērš īpašu uzmanību darbības ierobežojumiem, kas izriet no ķermeņa fiziskajām īpašībām un vides, kurā darbības veicēji darbojas.) Tas nav vienīgais aspekts, kuru izmantojot, socioloģija var gūt labumu no ģeogrāfu darbiem. ☉ Cits aspekts ir urbanizācijas interpretācija, kam, pēc manas

pārliecības, ir būtiska loma sociālajā teorijā; un, protams, vēl lielāka nozīme ir telpas un vietas akcentēšanai.

Ē. Gofmanis daudz uzmaņības veltī saskarsmju reģionalizācijai, un, manuprāt, 'reģionalizācijas' jēdziens sociālajā teorijā ir ļoti nozīmīgs. Tas vienmēr bijis ģeogrāfu darbu pamatjautājums, taču es vēlētos to uzskatīt ne tikai tīri par telpas jēdzienu, kā tas parasti pieņemts. Sociālās mijiedarbības situatīvo dabu ir noderīgi pētīt saistībā ar dažādām darbības vietām, ar kuru palīdzību tiek koordinētas indivīdu ikdienas darbības. Darbības vietas nav vienkārši vietas, bet gan mijiedarbības *vide*. Kā pārliecinoši parādījis H. Garfinkels, vidi pastāvīgi – un lielākoties vārdos to neizsakot – izmanto sociālo darbību veicēji, lai apstiprinātu komunikatīvo aktu nozīmi. Taču vide tiek reģionalizēta arī tādos veidos, kuri spēcīgi ietekmē saskarsmju pēctecīgo raksturu un kurus pašus tas ietekmē. Laiktelpas «stabilitāte» parasti nozīmē arī sociālo stabilitāti. Ikdienas dzīves fiziskās apkārtējās vides substanciāli «dotais» raksturs savijas ar rutīnu un dziļi ietekmē institucionālās atražošanas gaitu. Arī reģionalizācijai ir spēcīga psiholoģiska un sociāla rezonanse attiecībā uz to, kas no dažu darbības veidu un dažu cilvēku grupu viedokļa ir «aizklāšana», bet no citu viedokļa – «atklāšana». Šeit mēs atkal rodam nozīmīgu saskares punktu starp šķietami nesavienojamām idejām – starp Ē. Gofmaņa un M. Fuko (*M. Foucault*) uzskatiem; viņi lielu nozīmi piešķir sociāli un vēsturiski svārstīgām robežām starp aizklāšanu un atklāšanu.

Manuprāt, ir kļūda uzskatīt, ka saskarsme līdzklātbūtnes apstākļos ir sava veida pamats, uz kura tālāk tiek veidotas lielākas jeb «makrostrukturālas» sociālas īpašības. Tā saucamā «mikrosocioloģiskā» izpēte nenodarbojas ar realitāti, kas kaut kādā veidā ir būtiskāka nekā tā, ar ko nodarbojas «makrosocioloģiskā» analīze. Tomēr arī mijiedarbība līdzklātbūtnes situācijās nav kaut kas ātri gaistošs un netverams pretstatā plašu vai senu institūciju pamatīgumam. Katram viedoklim ir savi aizstāvji, bet, manuprāt, šo uzskatu dalīšana ir gluži lieka, nevajadzīga un ir tikai mazliet konkrētāka jau minētā sociālās teorijas duālaisma versija. Atšķirību starp «mikro» un «makro» vislabāk var saprast, aplūkojot, kā mijiedarbība līdzklātbūtnes kontekstos tiek strukturāli iesaistīta sistēmās, kam raksturīgi plaši laiktelpas attālumi – citiem vārdiem sakot, kā šādas sistēmas savieno lielus laiktelpas sektorus. Un to savukārt vislabāk var izpētīt kā saistību starp sociālo un sistēmas integrāciju, kā es definēju šos terminus. Tomēr teiktajam jāpievieno vēl kāds ļoti svarīgs secinājums. Attiecības starp sociālo un sistēmas integrāciju nevar saprast tīri abstraktā līmenī; šeit būtiska nozīme ir

urbānisma teorijai, jo nozīmīga sistēmu integrācijas attīstība kļuva iespējama tikai līdz ar pilsētu rašanos un mūsdienās – līdz ar «maksīgi radītās vides» urbānismu.

Mums tiešām jābūt ļoti uzmanīgiem ar 'sociālās sistēmas' jēdzienu un ar to saistīto 'sabiedrības' jēdzienu. Tie izklausās kā gluži nevainīgi termini, un iespējams, ka tie ir nepieciešami, ja tos lieto, ievērojot atbilstošu piesardzību. Jēdzienam 'sabiedrība' ir divējāda nozīme, uz kuru esmu paļāvis – tas apzīmē norobežotu sistēmu un parasti – sociālu apvienību. Reģionalizācijas akcentējums mums atgādina, ka 'sistēmisma' pakāpe sociālajās sistēmās ir ļoti mainīga un ka 'sabiedrībām' reti ir viegli nosakāmas robežas – vismaz tik ilgi, kamēr mēs neesam nonākuši mūsdienu nāciju valstu pasaulē.

Funkcionālisms un naturālisms rosina bez domāšanas pieņemt sabiedrības kā skaidri norobežotus veselumus, bet sociālās sistēmas – kā iekšēji augsti integrētas vienības. Šāda izpratne, pat ja netiek lietotas tieši no dzīvās dabas aizgūtas metaforas, ir cieši saistīta ar bioloģijas jēdzieniem; un šādu izpratni parasti iegūst, atsaucoties uz tādiem veselumiem, kas ir tieši pretstatīti apkārtējai pasaulei un kas acīmredzami ir iekšēji vienoti. Taču 'sabiedrības' ļoti bieži nav nekas tamlīdzīgs. Lai palīdzētu to izprast, es lietoju jēdzienus 'starpasabiedrību sistēmas' un 'laiktelpas šķautnes' attiecībā uz dažādiem reģionalizācijas aspektiem, kas caurvij sociālās sistēmas, kuras tiek skaidri atpazītas kā sabiedrības. Šos jēdzienus es grāmatā bieži lietoju arī vēlāk, vērtējot sociālo pārmaiņu interpretācijas.

Izstrādājot strukturācijas teoriju, es vēlējos izvairīties no duālisma, kas saistīts ar objektivismu un subjektivismu. Tomēr, pēc dažu kritiķu domām, es neesmu pietiekami uzsvēris objektivisma teorijās akcentētos faktoros, īpaši tos, kuri attiecas uz sociālo sistēmu strukturālo īpašību ierobežojošajiem aspektiem. Lai atspēkotu šo kritiku, es diezgan sīki izskaidroju, ko sociālajā teorijā nozīmē «ierobežojumi» un kā daudzās nozīmes, kādas var tikt piešķirtas šim terminam, tiek saprastas strukturācijas teorijā. Strukturālā ierobežojuma dabas un nozīmīguma atzīšana nenozīmē pakļaušanos strukturālās socioloģijas vilinājumiem, taču tas nenozīmē arī to –, kā esmu mēģinājis paskaidrot – ka es piekritu metodoloģiskajam individuālismam tuviem uzskatiem. Strukturācijas teorijā jēdziens 'strukturāra' tiek lietots nedaudz atšķirīgā nozīmē, nekā tas parasts sociālajās zinātnēs. Esmu ieviesis arī veselu virkni citu jēdzienu, kas koncentrējas ap strukturāras jēdzienu, un cenšos parādīt, kāpēc tie ir nepieciešami. Vissvarīgākais no šiem jēdzieniem ir ideja par 'strukturālajiem principiem', kuri ir

visu sabiedrību jeb sociālo kopumu strukturālās īpašības. Es cenšos arī parādīt, ka ar strukturālā principa jēdziena palīdzību pretrunu jēdziens var tikt lietderīgi precizēts kā sociālajai analīzei relevants. Taču šos jēdzienus nevar izteikt tīri abstraktā formā, un es tos aplūkoju, balstoties uz trim galvenajiem cilvēces vēsturē sastopamajiem sabiedrības tipiem: cilšu kultūrām, šķirās sadalītajām sabiedrībām un modernajām nācijas valstīm, kas radušās līdz ar industriālā kapitālisma attīstību.

Vēstures pieminēšana atsauc atmiņā izteikumu, ka vēsturi veido cilvēki. Kas tieši ir tas, ko viņi veido – ko šeit nozīmē vēsture? Atbilde uz šo jautājumu nebūs tikpat pārliecinoša kā minētā sentence. Protams, ir atšķirība starp vēsturi kā notikumu ritumu un vēsturi kā šo notikumu aprakstu. Taču tas mums neko daudz nepalīdz. Vēsture pirmkārt ir laiciskums, tie ir notikumi to ilgstamībā. Mēs saistām laiciskumu ar lineāru secību un vēsturi, ja mēs to saprotam kā kustību noteiktā virzienā. Bet tas tikpat labi var būt kultūras noteikts domāšanas veids par laiku; pat ja tas tā nav, mums tomēr jāizvairās no «vēstures» pielīdzināšanas sociālajām pārmaiņām. Šī iemesla dēļ ir vērts runāt par «vēsturiskumu» kā skaidru apziņu par dzīvi nepārtrauktām pārmaiņām pakļautā sociālā pasaulē, kur K. Marкса sentence ir daļa no vispārējām kultūras zināšanām, nevis īpaša sociālo zinātņu speciālistu teorēma. Vēsturei kā vēstures aprakstam arī piemīt savas dilemmas un mīklas. Es par to varu teikt, ka tās nav specifiskas; tās neļauj mums novilkt skaidras robežas starp vēsturi un sociālajām zinātnēm. Hermeneitikas problēmas, kas saistītas ar dažādu dzīves formu precīziem aprakstiem, tekstu interpretācija, darbības, institūciju un sociālo pārmaiņu izskaidrošana – tie ir jautājumi, kurus aplūko visas sociālās zinātnes, t. sk. vēsture.

Tad kā lai mēs veicam sociālo pārmaiņu pētījumus? Es cenšos parādīt, ka visi centieni rast kādu sociālo pārmaiņu teoriju (ar 'teoriju' es šajā gadījumā saprotu sociālo pārmaiņu skaidrojumu), izmantojot kādu vienu mehānismu kopumu, piemēram, vecos, iemīļotos evolūcijas teorijas jājamzirdziņus – adaptāciju un diferenciālo izlasi –, ir lemti neveiksmei. Šiem centieniem piemīt tādi paši trūkumi, kādi vispārīgākā limenī attiecas arī uz pieņēmumu, ka sociālās zinātnes var atklāt cilvēku uzvedības universālos likumus. Izpratne vai uzskati, kas cilvēkiem ir par viņu pašu «vēsturi», ir daļa no sapratnes par to, kas ir šī vēsture, un par tiem spēkiem, kuri darbojas, lai šo vēsturi mainītu. Ir ļoti svarīgi pievērst evolucionismam kritisku uzmanību, jo tā atšķirīgajām versijām ir bijusi ļoti spēcīga ietekme dažādās zinātņu jomās. Ar sociālajās zinātnēs lietoto jēdzienu

'evolucionisms' es saprotu sabiedrisko pārmaiņu skaidrojumu tādu shēmu veidā, kurās ietilpst šādas pazīmes: neatgriezenisku attīstības stadiju virkne, caur kurām iziet sabiedrības, pat ja neuzskatām, ka atsevišķām sabiedrībām jāiziet caur katrai no pakāpēm, lai sasniegtu augstākas attīstības stadijas; daži konceptuāli saskarsmes punkti ar bioloģiskajām evolūcijas teorijām; noteikts attīstības virziens caur minētajām pakāpēm attiecībā pret doto kritēriju vai kritērijiem, piemēram, tādiem kā ražošanas spēku sarežģītības pieaugums jeb attīstība. Pret šīm idejām var izvirzīt daudz iebildumu gan attiecībā uz to iekšējiem trūkumiem, gan to pastarpinātajām sekām, kuras evolucionisms gandrīz neizbēgami nes sev līdzi, pat ja idejas nav ar to loģiski saistītas. Manuprāt, 'vēsturiskais materiālisms' vismaz vienā no pamatveidiem, kādos tiek izprasts šis strīdīgais jēdziens, atbilstoši šiem kritērijiem ir evolucionisma paveids. Šādi izprasts, vēsturiskais materiālisms uzskatāmi parāda vairākus no vispārējo evolūcijas teoriju galvenajiem un arī ne tik būtiskajiem trūkumiem, un šo pašu iemeslu dēļ tas ir jānoliedz.

Tā kā es nedomāju, ka «vēsturi» iespējams iespiest tāda veida shēmās, ko iemīlojis evolucionisms kopumā un vēsturiskais materiālisms jo īpaši, mani vairāk interesē šo shēmu salaušana, nevis uzlabošana. Ar to es gribu teikt, ka sociālo pārmaiņu aprakstiem būtiski jāatšķiras no evolucionisma raksturīgās formas; nav jēgas tās vienkārši kaut kādā veidā rekonstruēt. Bez tiem jēdzieniem, ar kuriem jau esmu jūs iepazīstinājis, es lietoju vēl divus: 'epizode' un 'pasaules laiks' (pirmo, pateicoties galvenokārt E. Gellneram [E. Gellner], otro – V. Eberhardam [W. Eberhard]). Visu sabiedrisko dzīvi var attēlot kā epizožu virkni; saskarsmēm līdzklātbūtnes apstākļos neapšaubāmi ir epizodiska forma. Tomēr šajā sakarā es runāju galvenokārt par plaša mēroga pārmaiņu procesiem, kuros noris noteikta tipa institucionāla reorganizācija, piemēram, pilsētu rašanās agrārājās sabiedrībās un pirmo valstu veidošanās. Epizodes, protams, var veiksmīgi salīdzināt savstarpēji, taču nekādā gadījumā neatrūjot tās no to izcelsmes konteksta. 'Pasaules laika' ietekme tieši nosaka, cik lielā mērā epizodes faktiski ir salīdzinamas. 'Pasaules laiks' skar tās dažādās vēstures apstākļu sakrītības, kuras var ietekmēt šķietami līdzīgu epizožu nosacījumus un iznākumus, kā arī ietekmi, kas piemīt šajās epizodēs iesaistīto darbības veiceju zināšanām par šiem nosacījumiem un iznākumiem. Es cenšos parādīt šo jēdzienu analitisko vertību, kā piemēru izmantojot valsts veidošanās teorijas.

Strukturācijas teorija nebūs neko daudz vērtīga, ja tā nepalīdzēs atklāt empīrisko pētījumu problēmas. Beigu nodaļā es pievērsos jautājumiem,

kuri, manuprāt, nav šķirami no strukturācijas teorijas kā kritikas formas. Es negrāso lietot kādu metodoloģisku skalpeli, vārdu sakot, es nedomāju, ka strukturācijas teorijas loģikā vai tās būtībā ir kas tāds, kas kaut kādā veidā liegtu dažu specifisku izpētes metožu lietošanu, piemēram, aptaujas, anketas vai ko tamlīdzīgu. Daži no piesauktajiem apsvērumiem ir saistīti ar atsevišķu tehnisku paņēmieni lietošanu apskatāmo jautājumu izpētē un rezultātu interpretācijā, taču tas ir pavisam cits jautājums. Strukturācijas teoriju un empīriskos pētījumus vieno saistība ar «izpētes priekšmeta» pētījumu loģisko implikāciju izstrādi, kad pētnieks pats ir šī «izpētes priekšmeta» daļa, kā arī pamatjēdzienu 'darbība' un 'struktūra' būtisko nozīmju skaidrojums. Daļa no tā, ko esmu teicis par abstrakto teorijas līmeni, tieši attiecināma arī uz izpētes līmeni. Liela daļa sociālo teoriju, īpaši ar strukturālo socioloģiju saistītās teorijas, ir aplūkojušas darbības veicējus kā daudz mazāk zināšus, nekā tie ir patiesībā. Sekas tam empīriskajos pētījumos ir ļoti viegli pamanāmas, jo vismaz divējādi traucē iegūt informāciju, kas ļautu pilnībā apzināt darbības veicēju zināšanas.

Tas, ko darbības veicēji var pateikt par savas, kā arī par citu darbības nosacījumiem, ir ļoti nepilnīgs, ja pētnieki nespēj saskatīt to neskaitāmo diskursīvo parādību nozīmīgumu, kurām viņi paši kā sociālo darbību veicēji noteikti būtu pievērsuši lielāku uzmanību, bet kuras sociālajos pētījumos bieži vien vienkārši neņem vērā. Tie ir sarunas aspekti, kurus formas ziņā nevar pielīdzināt teorētiski tīkamiem apgalvojumiem vai arī kuri – līdzīgi humoram vai ironijai – savu jēgu gūst ne tik daudz no sacītā satura, cik no stila, izteiksmes veida vai konteksta. Bet tam jāpievieno vēl viens svarīgs faktors: nepieciešamība atzīt praktiskās apziņas nozīmīgumu. Ja tas, ko indivīdi zina par to, ko viņi dara, aprobežojas ar to, ko viņi var par to pateikt, vienalga, kādā vārdiskās izteiksmes stilā, ļoti plaša zināšanu joma vienkārši paliek neapverta. Praktiskā apziņa noteikti jāiekļauj pētāmo parādību lokā. Būtu klūdaini iedomāties, ka apziņas nediskursīvos komponentus katrā ziņā empīriski izpētīt ir daudz grūtāk nekā diskursīvos, kaut arī faktiski paši darbības veicēji par tiem tieši izteikties nevar. No otras puses, bezapziņa izvirza pavisam citādu problēmu, kam nepārprotami nepieciešami citi izpētes paņēmieni kā tie, kas tiek lietoti aprakstošajos sociālajos pētījumos.

Funkcionālismam sociālajās zinātnēs ir bijusi ļoti liela nozīme ne tikai tāpēc, ka tas ir izcils teorētiskās domāšanas veids, bet arī tāpēc, ka tas ir veicinājis empīrisko pētījumu attīstību. Lauku darba aizsākumi antropoloģijā ir vairāk vai mazāk saistāmi ar funkcionālisma ietekmi, un arī socioloģijā

funkcionālisms ir palīdzējis veikt ievērojamu pētījumu apjomu. Manuprāt, ir būtiski šajā sakarā saprast funkcionālisma pievilcīgumu, tomēr paturot prātā, ka konceptuāli tā ietekme lielā mērā ir bijusi postoša. Funkcionālismā ir stingri uzsvērta darbības netišo seku nozīmība, īpaši, ja šādas sekas rodas regulāri un tāpēc ir iesaistītas sociālo sistēmu institucionalizēto aspektu atražošanā. Šajā ziņā funkcionālismam bija liela daļa taisnības. Taču netišās sekas ir iespējams pētīt, arī neizmantojot funkcionālisma priekšstatus. Turklāt to, kas attiecināms uz darbības sekām ir netiešais, empīriskā ceļā var saprast tikai tad, ja ir noteikti darbības tiešie aspekti, un tas savukārt nozīmē daudz sarežģītāku darbības interpretāciju, nekā parasti uzskata pētnieki, kuri sliecas uz funkcionālisma pusi.

Strukturācijas teorijā par 'struktūru' uzskata likumus un resursus, kas tiek rekursīvi iesaistīti sociālajā atražošanā; sociālo sistēmu institucionalizētajām īpašībām piemīt strukturālas pazīmes tajā nozīmē, ka attiecības ir noturīgas laikā un telpā. 'Struktūru' var saprast abstrakti kā divus likumu aspektus – kā normatīvus elementus un nozīmes kodus. Arī resursi ir divējādi: nemateriālie resursi, kas rodas cilvēku darbības koordinācijas rezultātā, un materiālie resursi, kas radušies, pārvaldot materiālos produktus vai dažādus materiālās pasaules aspektus. Pētījumu veikšanai īpaši noderīgi ir, pirmkārt, izpētīt rutinizētas praktiskās darbības mezgla punktus, kas strukturālajās attiecībās ir «transformācijas punkti», un, otrkārt, izpētīt tos veidus, kādos institucionalizētās darbības saista sociālo ar sistēmas integrāciju. Kas attiecas uz pirmo, varētu uzskatāmi parādīt, piemēram, kā privātīpašumu – īpašuma tiesību kopumu – var «pārvērst» industriālā varā vai vadības kontroles saglabāšanas veidos. Kas attiecas uz otro, tad tas, kas ir jānoskaidro empīriskā ceļā, ir – ciktāl noteiktā vietā notiekošas darbības, kas izpētītas kādā kontekstu diapazonā, saplūst cita ar citu tādējādi, ka tās tieši iekļaujas sistēmas atražošanā. Šeit svarīga ir vērīga attieksme pret darbības vietu kā mijiedarbības vidi; neredzu iemesla, kāpēc sociologi, lai to izpētītu, nevarētu izmantot dažus ģeogrāfu radītus tehniskus paņēmienus, ieskaitot laika ģeogrāfijas grafisko paņēmieni.

Ja sociālās zinātnes tiek izprastas tā kā ortodoksālā konsensusa valdīšanas laikā, tad to sasniegumi nešķiet visai iespaidīgi un sociālo pētījumu devums praktisku jautājumu risināšanā liekas visai niecīgs. Jo dabaszinātnēm, vismaz attīstītākajām no tām, ir precīzi definēti un vispārpieņemti likumi, kā arī empīrisko novērojumu krājums (tas nav pretrunīgs), kurus ar šo likumu palīdzību var izskaidrot. Dabaszinātnes ir savienojušās ar apbrīnojamām tehnoloģiskām iespējām – gan destruktīvām, gan

konstruktīvām. Tiem, kuri grib veidot sociālās zinātnes tieši pēc dabaszinātņu parauga, sociālās zinātnes gan kognitīvā, gan praktiskā ziņā šķiet nepārprotami mazvērtīgākas par dabaszinātnēm. Bet, ja mēs atzīstam, ka sociālās zinātnes vairs nav sava veida dabaszinātņu kopija un dažos aspektos ir gluži atšķirīgas, tad jautājumā par to relatīvajiem sasniegumiem un ietekmi var būt pavisam cits viedoklis. Sociālajās zinātnēs nav universālu likumu, un tādu tajās arī nebūs – pirmkārt, ne tāpēc, ka empīriskās pārbaudes un validizācijas metodes ir kaut kādā ziņā neadekvātas, bet gan tāpēc, ka, kā jau esmu norādījis, cēloniskie nosacījumi, kas iesaistīti vispārīgajās zināšanās (vai ticību), kuras ir darbības veicējiem par viņu darbības apstākļiem. Tā saucamais «pašpiepildošais pareģojums», par ko rakstījis Roberts Mērtons (*Robert Merton*) un citi, sociālajās zinātnēs ir daudz vispusīgākas parādības īpašs gadījums. Tā ir savstarpēji izskaidrojoša mijiedarbība starp sociālajām zinātnēm un tiem, kuru darbības veido sociālo zinātņu izpētes priekšmetu – tā ir «dubultā hermeneitika». Sociālo zinātņu teorijas un atklājumi nevar tikt pilnīgi nošķirti no jēgu un darbības pasaules, uz ko tie attiecas. No otras puses, parastie darbības veicēji ir sociālie teorētiķi, kuru teorijas kalpo tam, lai palīdzētu veidot darbības un institūcijas, kas ir profesionālo sabiedrības pētnieku jeb sociālo zinātņu pārstāvju izpētes objekts. Nepastāv skaidra robežlīnija starp socioloģisku refleksiju, kas balstīta uz zināšanām un ko veic parastie darbības veicēji, un līdzīga veida darbību, ko veic speciālisti. Es negribu apgalvot, ka šādu šķirtņu vispār nav, taču tās neizbēgami ir ļoti neskaidas, un sociālo zinātņu pētniekiem nav absolūta monopola ne jaunu teoriju radīšanas jomā, ne to priekšmetu empīriskajos pētījumos.

Tas viss varētu būt saprotams. Taču mums jāņem vērā arī citi viedokļi par sociālo zinātņu sasniegumiem un ietekmi. Kā gan varēja rasties uzskats, ka sociālajām zinātnēm ir bijusi tikpat liela ietekme uz sociālo attiecību pasauli vai pat vēl lielāka nekā dabaszinātnēm uz materiālo pasauli? Es domāju, ka faktiski šāds uzskats var pastāvēt – lai gan, protams, neviens šāda veida salīdzinājums nevar būt precīzs –, ņemot vērā atšķirības starp to, ar ko šīs zinātnes nodarbojas. Galvenais, ka sociālo procesu atspoguļošana (teorijas un to komentāri) pastāvīgi ieplūst, attālinās un no jauna ieplūst to notikumu pasaulē, kurus tā apraksta. Nekas tamlīdzīgs nenotiek nedzīvajā dabā; to nekādi neietekmē cilvēku zināšanas. Aplūkosim, piemēram, septiņpadsmitā gadsimta Eiropas domātāju formulētās suverenitātes idejas. Tās radās to sociālo procesu analīzes un izpētes rezultātā, kurus tās

savukārt turpmāk pašas ietekmēja. Nav iespējams pastāvēt modernai, suverēnai valstij, kurai nav skaidri formulētas teorijas par šādu valsti. Acīmredzamā tieksme uz politiskās «pašpārvaldes» paplašināšanos no valsts puses ir raksturīga mūsdienu pazīme rietumos vispār, un tā rada tādu sociālu un intelektuālu gaisotni, no kuras attīstījušās specializētas, «profesionālas» sociālo zinātņu teorijas, kuras savukārt reizē gan pauž šo valstu būtību, gan aizstāv tās. Protams, varētu arī apgalvot, ka pārmaiņas, kurās tieši tikušas iesaistītas sociālās zinātnes, ir ļoti būtiskas. Tām līdzās dabaszinātņu izraisītās pārmaiņas dabā nebūt neliekas tik ievērojamas.

Vēl vairāk iedziļinoties šajos jautājumos, mēs varam saprast gan to, kāpēc varētu likties, ka sociālās zinātnes nerada daudz jaunu zināšanu, gan arī to, kāpēc agrāk radītās teorijas un idejas, lai cik paradoksāli tas arī būtu, var saglabāt savu nozīmīgumu līdz pat šai dienai, savukārt dabaszinātnēs arhaiskās koncepcijas savu nozīmi jau sen zaudējušas. Izcilākās un interesantākās sociālo zinātņu idejas a) piedalās tādas uzskatu un sociālo procesu gaisotnes veidošanā, kas veicina to rašanos, b) lielākā vai mazākā mērā ir saistītas ar pastāvošajām teorijām, kas palīdz veidot šos procesus un c) tādējādi tās diez vai ir skaidri nošķiramas no tām refleksiķijām, ko parastie darbības veicēji var attiecināt uz pastāvošajām teorijām, tās diskursīvi formulējot vai uzlabojot. Tam ir savas sekas, sevišķi socioloģijā, kurai tas īpaši nozīmīgi un kas ietekmē gan empīrisko pētījumu veikšanu, gan teoriju formulēšanu un pieņemšanu.

Attiecībā uz pētījumiem tas nozīmē, ka «aizkavēt» teoriju atzīšanu, tajā pašā laikā meklējot ceļus, kā tās pienācīgi pārbaudīt, sociālajās zinātnēs ir daudz grūtāk nekā dabaszinātnēs. Sociālā dzīve rit savu gaitu; pievilcīgas vai potenciāli noderīgas teorijas, hipotēzes vai atklājumi sociālajā dzīvē var tikt pieņemti tā, ka to sākotnējais pamats, pēc kura tos varēja pārbaudīt, jau ir mainījies. Šeit ir iespējamas daudzas sarežģītas savstarpēju atgriezenisko saišu permutācijas, apvienotas arī ar grūtībām, kuras neatņemami piemīt mainīgo lielumu kontrolei, novērojumu atkarīšanai, un citām metodoloģiska rakstura neskaidrībām, ar ko nākas saskarties sociālajām zinātnēm. Dabaszinātnēs teorijas ir oriģinālas, novatoriskas utt. tādā mērā, kādā tās apšaubā to, ko vai nu parasti darbības veicēji, vai profesionāli zinātnieki iepriekš domājuši par priekšmetiem vai notikumiem, uz kuriem šīs teorijas attiecas. Turpretī sociālo zinātņu teorijām daļēji jābalstās to darbības veicēju idejām (lai gan tās var arī nebūt formulētas vārdiski), uz kuriem šīs teorijas attiecas. Tiklīdz tās ir atkal iesaistītas darbībā, to sākotnējā kvalitāte zūd; tās var kļūt pārāk pazīstamas. Kad pirmo reizi tika

formulēts 'suverenitātes' jēdziens un ar to saistītās teorijas par valsti, tās bija satriecošas. Šodien tās savā ziņā ir kļuvušas par tieši tās sociālās īstenības daļu, kuru tās savulaik palīdzēja iedibināt.

Bet kāpēc dažas sociālās teorijas saglabā savu svaigumu vēl ilgi pēc tam, kad nosacījumi, kas veicinājuši to rašanos, jau sen ir izzuduši pagātnē? Kāpēc tagad, kad valsts suverenitātes jēdziens un reālā eksistence mums ir tik pazīstama, 17. gadsimta teorijas par valsti joprojām saglabā savu nozīmi sociālo un politisko procesu atspoguļošanā? Neapšaubāmi tāpēc, ka tās ir devušas lielu ieguldījumu tās sociālās pasaules veidošanā, kurā mēs tagad dzīvojam. Tās atspoguļo sociālo realitāti, kuru pašas palīdz veidot, gan atrodoties zināmā attālumā, gan esot daļa no sociālās pasaules, kas ir mūsu uzmanības centrā. Dabaszinātņu teorijas, kas aizstātas ar citām teorijām, kuras daudz labāk veic savus uzdevumus, vairs neinteresē mūsdienu zinātni. Tas tā nevar būt gadījumā, kad šīs teorijas ir palīdzējušas veidot to, ko tās interpretē vai izskaidro. «Ideju vēsturi» varbūt var pamatot uzskatīt par praktizējošam dabaszinātniekam nesvarīgu, taču sociālajās zinātnēs tā ir daudz kas vairāk nekā tikai juceklīga informācija.

Ja šīs pārdomas ir pareizas, tad tās noved pie secinājuma, ka sociālās zinātnes uzskatāmas par kritiku, tā kā tās ir praktiski iesaistītas sabiedriskās dzīves procesos. Mēs nevarām samierināties ar «tehnoloģisko» kritikas versiju, ko ieteica ortodoksālais konsensuss, – ar viedokli, kas atvasināts no dabaszinātņu modeļa. Tehnoloģiskais uzskats pauž, ka sociālo zinātņu «iekšējā kritika» – kritiskie vērtējumi, ko cits par cita uzskatiem izsaka sociālo zinātņu speciālisti, – pavisam vienkārši rada nespeciālistu uzskatu «ārējo kritiku», kas var kalpot par pamatu tam, lai izraisītu praktisku iejaukšanos sociālajās attiecībās. Taču, ja ņemam vērā «dubultās hermeneitikas» nozīmību, tad viss ir daudz sarežģītāk. Kritiskās teorijas formulēšana nav izvēles jautājums. Teorijām un atklājumiem sociālajās zinātnēs visdrīzāk ir praktiskas (un politiskas) sekas neatkarīgi no tā, vai sociālo zinātņu teorētiski vai politiski izlemj, ka tie var tikt «izmantoti» attiecīgā praktiskā jautājuma risināšanā, vai ne.

Šo grāmatu nebija īpaši viegli rakstīt; un izrādījās, ka tā daļēji nepakļaujas normālai nodaļu secībai. Strukturācijas teorija lielā mērā tika formulēta ar tās pašas «iekšējās kritikas» palīdzību – kritiski vērtējot dažādas mūsdienu savstarpēji konkurējošas sociālās domas skolas. Lai neļautu dažām uzskatu sadursmēm iespiesties galvenajās teksta sadaļās, es šo uzskatu vērtējumus iekļāvu to nodaļu pielikumos, uz kurām tie vistiešāk attiecas.

Lasītājs, kurš vēlas izsekot diskusijas galvenajai domai, neapgrūtinot sevi ar papildu informāciju, var šīs piezīmes nelasīt. Tomēr tās likties saistošas ikvienam, kuru interesēs vai nu manu uzskatu atšķirība no citiem viedokļiem, vai to tēmu izvērsums, kuras koncentrēti aplūkotas katrā nodaļā. Grāmatā izmantoti dažādi neoloģismi, tāpēc nobeigmā esmu sniedzis nelielu skaidrojošo vārdnīcu.

1. nodaļa. STRUKTURĀCIJAS TEORIJAS ELEMENTI

Iepazīstinot jūs ar galvenajiem strukturācijas teorijas¹ jēdzieniem, būtu lietderīgi sākt ar to robežšķirtņu aplūkošanu, kas nodalījušas funkcionālismu (t. sk. sistēmu teoriju) un strukturālismu, no vienas puses, un hermeneitiku un dažādās 'interpretatīvās socioloģijas' formas, no otras puses. Neraugoties uz dažiem pretstatiem, funkcionālismam un strukturālismam ir dažas būtiskas līdzības. Abiem ir tendence uz naturālistisku viedokli, un abiem piemīt tieksme uz objektivismu. Funkcionālisms, sākot ar O. Kontu (*A. Comte*), īpaši sliecies uz bioloģijas pusi, jo tā ir zinātne, kas sniedz sociālajām zinātnēm vistuvāko un tām piemērotāko modeli. Bioloģiju izvēlējās kā paraugu, pēc kura veidot sociālo sistēmu struktūras un funkcionēšanas koncepcijas, kā arī analizēt evolūcijas procesus, izmantojot adaptācijas mehānismus. Strukturālisms, īpaši K. Levi-Strosa (*C. Levi-Strauss*) darbos, pret evolucionismu ir noskaņots visai naidīgi un tam nav nekā kopīga ar bioloģiskajām analogijām. Strukturālismā homoloģija starp sociālajām un eksaktajām zinātnēm ir vairāk kognitīvas dabas, jo abas aplūko vispārējās prāta struktūras līdzīgās īpašības. Gan strukturālisms, gan funkcionālisms stingri uzsver sociālā veseluma pārākumu pār tā individuālajām sastāvdaļām (t. i., to veidojošajiem indivīdiem, cilvēkiem to darbībā).

Hermeneitiskās tradīcijas pārstāvji, protams, uzskata, ka sociālās zinātnes un dabaszinātnes ir radikāli atšķirīgas. Hermeneitika vienmēr ir bijusi patvērumš tam «humānismam», pret kuru strukturālisti allaž tik stingri un neatlaidīgi ir uzstājušies. Hermeneitikā, it īpaši V. Dilteja (*W. Dilthey*) darbos, bezdibenis starp subjektu un sociālo objektu ir visdziļākais.

¹ Lai tuvāk iepazītos ar diskusijām par strukturācijas teorijas pamatjēdzieniem, lasītājam būtu jāpievēršas NRSM, īpaši 2. un 4. nodaļai; CPST un CCHM, 1. un 2. nodaļai.

Subjektivitāte ir pamatpriekšnosacījums kultūras un vēstures pieredzei, un kā tāda tā kalpo par pamatu sociālajām un humanitārajām zinātnēm. Ārpus subjektīvās pieredzes valstības atrodas tai svešā materiālā pasaule, kurā valda bezpersoniskas cēloņu un seku attiecības. Tajās mācībās, kas tiecas uz naturālismu, pret subjektivitāti izturas kā pret kaut ko noslēpumainu, gandrīz neizskaidrojamu, savukārt hermeneitikai tumsā tīta un nesasniedzama šķiet dabas pasaule, ko, pretēji cilvēku darbībai, var saprast tikai no ārpuses. Interpretatīvajās sociālajās teorijās darbībai un jēgai ir prioritāte cilvēku uzvedības skaidrojumā; struktūras jēdzieni tajās netiek uzsvērti un par ierobežojumiem arī daudz netiek runāts. Turpretī funkcionālismam un strukturālismam struktūra (lai gan atšķirīgās šī jēdziena izpratnēs) ir prioritāra attiecībā pret darbību un tiek stingri akcentētas struktūrai piemītošās ierobežojošās īpašības.

Bieži vien atšķirības sociālo zinātņu izpratnē tiek uztvertas kā epistemoloģiskas, lai gan patiesībā tās ir arī ontoloģiskas. Jautājums ir, kā definēt tādus jēdzienus kā 'darbība', 'jēga' un 'subjektivitāte' un kādā saistībā tie varētu būt ar priekšstatiem par struktūru un ierobežojumiem. Interpretatīvās sociālās teorijas balstās uz subjekta dominējošo lomu, turpretī funkcionālisms un strukturālisms proponē sociālā objekta pārākumu. Formulējot strukturācijas teoriju, viens no maniem galvenajiem mērķiem ir darīt galu šiem abiem impēriskiem centieniem. Saskaņā ar strukturācijas teoriju galvenā sociālo zinātņu izpētes joma nav ne individuālā darbības veicēja pieredze, ne arī jebkāda sabiedrības veseluma eksistence, bet gan telpā un laikā sakārtotās sociālās prakses. Cilvēku darbībām, tāpat kā dažām pašatrazojošām parādībām dabā, ir raksturīga rekursivitāte. Tas nozīmē, ka darbības veicēji šīs darbības nerada no jauna, bet gan nepārtraukti atražo, izmantojot tos pašus līdzekļus, ar kuru palīdzību tie sevi var izteikt kā darbības veicējus. Ar savām darbībām un to laikā indivīdi atražo nosacījumus, kas padara šīs darbības iespējamās. Tomēr tā 'sapratnes spēja', kas atrodama dabā kodētu programmu veidā, ir pavisam kas cits nekā cilvēkam piemītošās kognitīvās spējas. Tieši cilvēku sapratnes spēja un tās iesaistīšana darbībā ir parādība, kuras skaidrošanai es mēģinu izmantot vērtīgāko no interpretatīvo sociālo teoriju devuma. Strukturācijas teorijā hermeneitikas pamatpieņēmumi tiek atzīti tiktāl, ciktāl tiek pieņemts, ka cilvēku darbības aprakstīšanai nepieciešama to dzīves veidu izpratne, kas šajās darbībās parādās.

Tā ir cilvēkiem piemītošās sapratnes spējas specifiski refleksīvā forma, kas ir visvairāk saistīta ar sociālo darbību rekursivitāti. Darbību

kontinuitāte saistīta ar refleksivitāti, bet refleksivitāte savukārt ir iespējama vienīgi darbību kontinuitātes dēļ, kas padara šīs darbības atpazīstamas laikā un telpā kā «tās pašas». Tāpēc 'refleksivitāte' būtu jāsaprot ne tikai kā «sevis apzināšanās», bet arī kā sociālās dzīves nepārtraukto plūdumu kontrolējošā īpašība. Būt cilvēkam nozīmē būt mērķtiecīgam darbības veicējam, kura darbībai ir savi noteikti iemesli un kurš var, ja viņam to jautā, tos vārdiski paskaidrot (vai arī melot par tiem). Taču tādi jēdzieni kā 'mērķis' vai 'nolūks', 'cēlonis', 'motīvs' utt. jālieto piesardzīgi, jo to izmantošana filozofiskajā literatūrā bieži saistīta ar hermeneitisko voluntarismu, kā arī tāpēc, ka tie izrauj cilvēku darbību no laiktelpas konteksta. Cilvēku darbība, tāpat kā izziņa, notiek kā *durée*, kā nepārtraukta rīcības plūsma. Mērķtiecīga darbība nav atsevišķu nodomu, iemeslu un motīvu kopums vai virkne. Tāpēc ir lietderīgi aplūkot refleksivitāti kā kaut ko tādu, kas pamatojas uz nepārtraukto darbības kontroli, ko veic cilvēki un gaida arī no citiem. Darbības refleksīvā kontrole ir atkarīga no racionalizēšanas, kas šeit jāsaprot drīzāk kā process, nevis kā stāvoklis un kā neatņemama darbības veicēju kompetences daļa. Laiktelpas ontoloģija kā svarīga sociālās prakses sastāvdaļa ir būtiska strukturācijas koncepcijai, kas sākas no laicīguma un tādējādi savā ziņā no «vēstures».

Šāda pieceja tikai nedaudz var tuvināt mūs darbības analītiskajai filozofijai tādā nozīmē, kādā 'darbību' parasti saprot vairākums mūsdienu angļu un amerikāņu zinātnieku. 'Darbība' nav atsevišķu aktu kombinācija; 'aktus' nosaka vienīgi tās uzmanības diskursīvais moments, kas pievērsta pārdzīvotās pieredzes *durée*. 'Darbību' nevar aplūkot arī šķirti no ķermeņa mijiedarbības ar apkārtējo pasauli un darbojošās patības saskaņotības ar to. Tas, ko es sauca par darbojošās patības *stratifikācijas modeli*, ietver darbības kā ierastu procesu virknes refleksīvo kontroli, racionalizēšanu un motivēšanu.² Darbības racionalizēšana attiecībā uz «tīšumu» kā procesu, tāpat kā abas pārējās dimensijas, ir tādas cilvēku rutinizētas uzvedības īpašības, kas turpinās pašsaprotamā veidā. Mijiedarbības, nejausu sastapšanos un atsevišķu epizožu apstākļos darbības refleksīvā kontrole tipiski un arī rutinizēti ietver šīs mijiedarbības apkārtējās vides kontroli. Kā norādīšu vēlāk, šī parādība ir pamats darbības interpolēšanai laiktelpas attiecībās, ko es sauksu par līdzklātbūtni. Mijiedarbības daudzveidīgajos apstākļos darbības racionalizēšana ir pamatu pamats, uz kura balstoties, cilvēki vērtē citu darbības veicēju vispārināto «kompetenci». Tomēr jāsaprot, ka dažu filozofu

² CPST. – 56.–57. lpp.

tieksme pielīdzināt iemeslus «normatīvajām saistībām» nav pieņemama: šādas saistības aptver tikai daļu no darbības racionalizēšanas. Nesaprotot to, mēs nevaram noskaidrot, ka normas darbojas kā sabiedrības dzīves «faktiskās» robežas, pret kurām ir iespējamas dažādas manipulatīvas attieksmes. Vienu šādas ietekmes piemēru – lai gan samērā virspusēju – mums sniedz ikdienišķais novērojums, ka tas, ko darbības veicēji nosauc par savas darbības iemesliem, var atšķirties no darbības racionalizēšanas, kas patiesībā ir iekļauta šo darbības veicēju rīcības plūdmā.

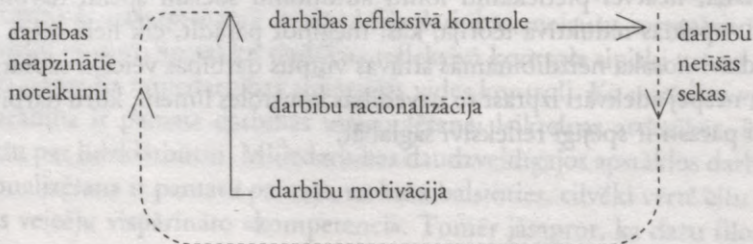
Šis apstāklis bieži ir bijis filozofu un sociālo parādību novērotāju rūpju avots, jo kā gan mēs varam būt droši, ka cilvēki neslēpj savas darbības iemeslus? Taču tas ir nieks salīdzinājumā ar plašo «pelēko zonu», kas pastāv starp diviem procesu slāņiem un kas nav pieejama darbības veicēju diskursīvajai apziņai. Tas, ko A. Šucs (*A. Schutz*) sauc par «zināšanu krājumiem», bet es – par saskarsmēs iesaistītajām kopējām zināšanām, nav tieši pieejams darbības veicēju apziņai. Lielākā daļa šādu zināšanu ir praktiskas dabas: tās ir cieši saistītas ar spēju «dzīvot līdzī» sociālās dzīves ierastajai kārtībai. Robeža starp diskursīvo un praktisko apziņu ir svārstīga un caurlaidīga – gan attiecībā uz indivīda pieredzi, gan darbības veicēju salīdzinājumu dažādos sociālās darbības kontekstos. Tomēr starp tām nav tādas barjeras kā starp bezapziņu un diskursīvo apziņu. Bezapziņa ietver tās izziņas un pamudinājuma formas, kas ir vai nu pilnīgi izstumtas no apziņas, vai arī parādās apziņā tikai izkropļotā veidā. Bezapziņas motivētie darbības komponenti atbilstoši psihoanalīzes teorijai pakļaujas paši savai iekšējai hierarhijai, kas atspoguļo atsevišķa darbības veicēja dzīves rituma «dziļumu». To sakot, es negribu atzīt Z. Freida (*S. Freud*) darbu pamatpieņēmumus kā nekritiskus. Mums būtu jāpiesargās no divām redukcioņisma formām, kuras izvirzītas un attīstītas šajos darbos. Viena ir institūciju reduktīvā koncepcija, kas, cenšoties parādīt institūciju pamatojumu bezapziņā, neatvēr pietiekamu lomu autonomu sociālu spēku darbībai. Otra ir apziņas reduktīvā teorija, kas, mēģinot parādīt, cik lielā mērā sociālo dzīvi nosaka neizdibināmās strāvas viņpus darbības veicēju sapratnes sfēras, nespēj adekvāti izprast to uzvedības kontroles līmeni, kuru darbības veicēji parasti ir spējīgi refleksiīvi saglabāt.

DARBĪBAS VEICĒJS, DARBĪBA

Darbības stratifikācijas modeli var attēlot, kā redzams 1. attēlā.

Darbības refleksīvā kontrole ir ikdienas darbības pastāvīga iezīme un attiecas ne tikai uz konkrētā indivīda, bet arī uz visu pārējo indivīdu rīcību. Tas nozīmē, ka darbības veicēji ne tikai nepārtraukti kontrolē savu darbību norisi un gaida no citiem to pašu attiecībā uz viņu darbību, bet arī ierastā veidā kontrolē savas darbības sociālos un fiziskos aspektus. Ar darbības racionalizēšanu es saprotu to, ka darbības veicēji – arī ierastā kārtā un lielākoties bez kāda satraukuma – saglabā pastāvīgu «teorētisku izpratni» par savas darbības pamatojumu. Kā jau minēju, šādu izpratni nedrīkst pielīdzināt atsevišķu rīcības aspektu vārdiskai pamatošanai, pat ne spējai vārdos definēt savas rīcības iemeslus. Tomēr kompetenti indivīdi gaida no citiem – un ikdienas rīcībā tas tiek uzskatīts par galveno kompetences kritēriju – ka darbības veicēji parasti spēs paskaidrot lielāko daļu no tā, ko viņi dara, ja par to jautās.

Tādus jautājumus, kādus par nolūkiem un iemesliem mēdz uzdot filozofi, darbības veicēji parasti uzdod tikai tad, kad kāda rīcība šķiet neizprotama vai arī kad viņu kompetencē ir kāds «misēklis» vai plaisa, kas patiesībā var būt arī tīša. Parasti mēs nejautam, kāpēc kāds cilvēks iesaistās darbībā, kura ir vispārpieņemta viņa grupā vai kultūrā. Mēs neprasām arī izskaidrot misēklus, par kuriem attiecīgais indivīds diez vai ir atbildīgs, piemēram, par paslīdzēšanu (sk. «Ak!» iztīrījumu 108.–110. lpp.) vai pārteikšanos. Tomēr, ja Z. Freidam ir taisnība, arī tādas parādības var būt racionāli izskaidrojamas, lai gan cilvēki, kuriem šādas kļūmes ir atgadijušās, paši reti to apzinās, tāpat kā tie, kuri bijuši šo kļūdu liecinieki (sk. 120.–130. lpp.).

1. attēls

Es nošķiru darbības refleksiīvo kontroli un racionalizēšanu no tās motivācijas. Iemesli attiecas uz darbības pamatojumu, turpretī motīvi – uz tām vēlmēm, kuras pamudinājušas uz šo darbību. Tomēr motivācija nav tik tieši saistīta ar darbības nepārtrauktību kā tās refleksiīvā kontrole vai racionalizēšana. Motivācija attiecas vairāk uz darbības iespējamību, nevis veidu, kādā šo darbību pastāvīgi veic tās izpildītājs. Motīvi darbībai ir nozīmīgi tikai relatīvi neparastos apstākļos, situācijās, kuras kaut kādā ziņā neiekļaujas ierastajā kārtībā. Lielākoties motivēti ir visaptveroši plāni un programmas – lietojot A. Šuca terminu – «projekti» –, kuros ir iesaistīts plašs darbību diapazons. Liela daļa no mūsu ikdienas rīcības nav tieši motivēta.

Kompetenti darbības veicēji gandrīz vienmēr var vārdos aprakstīt savas rīcības nolūkus un iemeslus, taču ne vienmēr – tās motīvus. Neapzināta motivācija ir būtiska cilvēku rīcības iezīme, lai gan es vēlāk pakavēšos arī pie dažiem iebildumiem sakarā ar Z. Freida bezapziņas rakstura interpretāciju. Priekšstats par praktisko apziņu ir viens no strukturācijas teorijas stūrakmeņiem. Tā ir cilvēka jeb sociālās darbības subjekta iezīme, kuru strukturālisms pilnīgi nebija ņēmis vērā.³ Taču to nebija ievērojušas arī citas objektivisma skolas. Socioloģijas vēsturē tikai fenomenoloģija un etnometodoloģija ir detalizēti pievērsušās praktiskās apziņas izpētei. Patiesi, tieši šīs skolas, kā arī ikdienas valodas filozofija ir parādījuši šos ortodoksālo sociālo zinātņu teoriju trūkumus. Es nedomāju, ka atšķirība starp diskursīvo un praktisko apziņu ir strikti noteikta un nepārvarama. Gluži pretēji, indivīdu socializācijas un zināšanu ieguves pieredzes daudzveidīgie aspekti šo atšķirību var būtiski mainīt. Starp diskursīvo un praktisko apziņu nav nekādu nepārvaramu šķērslu; ir tikai atšķirības starp to, ko var pateikt, un to, kas parasti tiek izdarīts. Tomēr ir barjeras starp diskursīvo apziņu un bezapziņu, kas saistītas galvenokārt ar apspiešanu.

Kā paskaidrots citur šajā grāmatā, es piedāvāju šos jēdzienus tradicionālās psihoanalīzes triādes – *ego*, *superego* un *id* – vietā. Freidiski nošķirot *ego* un *id* nemaz nevar tik viegli tikt galā ar praktiskās apziņas analīzi, kurai nav savas teorētiskās nišas psihoanalīzes teorijā, tāpat kā citās iepriekšminētajās socioloģijas skolās. No visa psihoanalīzes jēdzienu klāsta termins «pirmsapziņa» varbūt ir vistuvākais praktiskās apziņas jēdzienam, bet parastajā lietojumā tas nepārprotami nozīmē pavisam ko citu. «Ego» vietā ieteicamāk ir lietot «Es» (kā Z. Freids, protams, to oriģinālā lietoja vācu

³ CPST. – 1. nodaļa.

valodā). Šāds lietojums nenovērš antropomorfismu, kur ego ir attēlots kā sava veida miniagents, taču tas vismaz palīdz mazināt tā ietekmi. «Es» lietošana izriet no indivīda vietas sociālajā saskarsmē un pēc tam ir ar to cieši saistīta. Kā predikatīvs termins tas ir «tukšs», bez satura salīdzinājumā ar darbības veicēju bagātīgajiem sevis aprakstiem, kas saistīti ar «mani». «Es», «mani», «tu» attiecību pārsvars to refleksīvajā izmantojumā sarunās ir ļoti būtisks darbības veicēju kompetences veidošanās procesā, mācoties valodu. Tā kā es nelietoju terminu «ego», tad acīmredzot jātiek valā arī no «superego», kas ir neveikls termins. Termins «morālā apziņa» būs lielisks tā aizstājējs.

Visi šie jēdzieni attiecas uz indivīdiem to sociālajā darbībā. Bet kā ir ar pašu darbību? To mēs aplūkosim turpmāk. Ikdienas dzīves *durée* noris kā tīšu darbību plūsmā. Tomēr darbībām var būt netišas sekas; un, kā jau tas parādīts pirmajā attēlā, netišās sekas ar atgriezenisko saišu palīdzību var sistemātiski ietekmēt notiekošo, pārvēršoties par nākamo darbību neapzinātajiem nosacījumiem. Tā vienas no ierastajām sekām, ko izraisa mana runāšana un rakstīšana pareizā angļu valodā, ir ieguldījums angļu valodas atražošanā kopumā. Tas, ka es pareizi runāju angļiski, ir tīša darbība; taču ieguldījums, ko es dodu valodas atražošanā, nav tīša darbība. Tomēr, kā mēs varētu formulēt, kas tad īsti ir netišās sekas?

Bieži tiek uzskatīts, ka cilvēku darbību var raksturot tikai atbilstoši tās nolūkiem. Proti, lai kādu uzvedības aktu uzskatītu par darbību, tad tā veicējam, lai kas arī tas būtu, jābūt nodomam to veikt, citādi šī uzvedība ir tikai atbildes reakcija. Šāds uzskats iedves zināmu ticamību varbūt tādēļ, ka ir dažas darbības, kuras nevar notikt, ja to veicējam nav nodoma tās īstenot. Pašnāvība ir viens no šādiem gadījumiem. Pretēji E. Dirkema koncepcijai, par pašnāvību nevar sacīt, ka tā notikusi, ja neeksistē kāds nolūks pātrināt savu pašiznīcināšanos. Par cilvēku, kurš nokāpis no ietves un kuru notriekusi garāmbraucoša mašīna, nevar teikt, ka viņš ir izdarījis pašnāvību, ja šis notikums ir bijis nejaušs; tas drīzāk ir kaut kas, kas notiek ar indivīdu, nevis tas, ko indivīds dara. Tomēr, kas attiecas uz nolūkiem, pašnāvība nav vistipiskākā no cilvēka darbībām tiktāl, ciktāl par to var sacīt, ka tā notiek tikai tad, ja tās veicējs ir to apzināti gribējis. Lielākajai daļai darbību šādas iezīmes nav.

Daži filozofi tomēr iebilst, ka, lai kādu notikumu, kurā ir iesaistīts cilvēks, uzskatītu par darbību, nepieciešams vismaz, lai tam, ko šis cilvēks dara, būtu kāds nolūks, pat ja viņš pats šajā ziņā kļūdās. Zemūdenes virsniēks nospiež sviru, lai mainītu kursu, taču, nospiežot nepareizo sviru, viņš

nogremdē «Bismarku». Viņš ir kaut ko izdarījis ar nolūku, tomēr ne to, ko viņš bija iecerējis, un «Bismarks» ir nogremdēts tieši šīs viņa darbības dēļ. Vēl viens piemērs. Ja kāds tīšām izšļaksta kafiju, kļūdaini domādams, ka tā ir tēja, tad kafijas izšļakstīšana ir šīs personas darbība, pat ja tā nav veikta tīši; no cita viedokļa, ja to uztver kā «tējas izšļakstīšanu», tad tā ir tīša.⁴ (Vairākumā gadījumu kaut kā «izšļakstīšana» visdrīzāk ir netīša darbība. Tā ir kāda kļūme, kas atgadās darbības gaitā, kad cilvēks ir nodomājis darīt kaut ko pavisam citu, proti, pasniegt kādam tasīti. Z. Freids apgalvo, ka gandrīz visi šādi uzvedības misēkļi, to skaitā arī pārteikšanās, īstenībā ir bezapziņā motivēti. Tas, protams, iekļauj šīs darbības tīšo darbību kategorijā, tikai no kāda cita viedokļa.)

Taču viedoklis, ka, lai kādu notikumu uzskatītu par darbību, tam jābūt *kaut kādā ziņā* tīšām, ir aplams. Tas sajauc darbības definēšanu ar darbību aprakstiem;⁵ un indivīdu veikto nepārtraukto darbības kontroli tas kļūdaini notur par šīs darbības kā tādas noteicošajām īpašībām. Darbība attiecas nevis uz cilvēku nolūkiem, kaut ko darot, bet pirmkārt uz viņu spējām to darīt (tieši tāpēc darbība nozīmē spēku: sk. Oksfordas angļu valodas vārdnīcā sniegto darbojošos personu definīciju – «kāds, kurš izrāda spēku vai rada sekas»). Jēdziens 'darbība' attiecas uz notikumiem, kuru izraisīšanā indivīds ir «vainīgs» tādā nozīmē, ka viņš jebkurā mirklī šīs darbības laikā varētu rīkoties citādāk. Lai kas arī notiktu, tas nebūtu noticis, ja nebūtu iejaucies šis indivīds. Darbība ir nepārtraukts process, plūsma, kurā indivīda refleksiīvā kontrole ir pamatā darbības veicēju ķermeņa kontrolei, kuru viņi parasti veic savā ikdienas dzīvē. Es daru daudz kā tāda, ko neesmu grāsījis darīt un ko varbūt nemaz neesmu gribējis darīt, un tomēr *daru*. Gluži pretēji, var būt apstākļi, kuros es vēlos kaut ko sasniegt, lai gan ne tieši ar savu darbību. Ņemsim piemēru ar izšļakstīto kafiju. Pieņemsim, ka indivīds A ir ļaunprātīgs jokdaris un izspēlējis joku, tīšām nolikdams krūzīti ar kafiju uz šķīvīša tā, lai tad, kad to kāds paceltu, no tās noteikti izšļakstītos kafija. Indivīds B paceļ kafijas tasi un, kā jau tas bija gaidāms, izšļaksta tajā esošo kafiju. Būtu pareizi sacīt, ka tas, ko izdarīja A, izraisīja šo negadījumu vai vismaz deva savu ieguldījumu notikušajā. Taču A neizšļakstīja kafiju; to izdarīja B. Indivīds B, kurš negribēja izšļakstīt kafiju, to izdarīja; indivīds A, kurš gribēja, lai kafija tiktu izšļakstīta, to neizšļakstīja.

⁴ Davidson Donald. *Agency / Essays on Actions and Events*. – Oxford: Clarendon Press, 1980. – P. 45.

⁵ NRSM. – 2. nodaļa.

Taču, ko nozīmē izdarīt kaut ko netīši? Vai tas ir kas cits nekā netīši izraisīt kādas sekas? Aplūkosim tā saucamo darbības «akordeona efektu».⁶ Indivīds piespiež slēdzi, lai iedegtu istabā gaismu. Lai gan tas tiek darīts tīši, fakts, ka slēdža piespiešana iztraucē laupītāju, nav tīšs. Iedomāsimies, ka laupītājs bēg, viņu noķer policists, un pēc attiecīgiem tiesu darbiem laupītājs pavada gadu cietumā, jo ir notiesāts par ielaušanos. Vai šie notikumi ir uzskatāmi par slēdža piespiešanas netīšām sekām? Ko tad īsti indivīds, kurš piespieda slēdzi, ir «izdarījis»? Minēšu vēl vienu piemēru no etniskās segregācijas teorijas.⁷ Etniskās segregācijas modelis var izveidoties pat tad, ja neviens, kurš šajā procesā ir iesaistīts, nav vēlējies, lai tā notiktu. Mēģināsim to ilustrēt, izmantojot analogiju. Iedomājieties šaha galdiņu, uz kura kā pagadās ir izmētātas piecu un desmit pensu monētas, līdzīgi kā lielā pilsētā nejausi cits citam līdzās dzīvo cilvēki. Pastāv uzskats, ka, pat neizjūtot naidīgumu pret kādu citu etnisku grupu, nevienas etniskās grupas locekļi nevēlas dzīvot rajonā, kur viņi būtu etniskā mazākumā. Uz šaha galdiņa katru monētu bīda no viena lauciņa uz citu tīkmēr, kamēr tās atrodas tādā pozīcijā, kur vismaz 50% no tuvumā esošajām monētām ir vienādas. Rezultātā esam ieguvuši pilnīgas segregācijas modeli. Desmit centu monētas izveido tādu kā geto piecētu monētu vidū. Šī «kompozīcija» ir tādu darbību summēšanās rezultāts, kuras ir veiktas tīši: vai nu monētu pārbīdīšana, vai arī nekustamā īpašuma aģenta darbība. Taču šo gala-rezultātu neviens nebija ne iecerējis, ne vēlējies panākt. To it kā ir panākuši visi un neviens.

Lai saprastu, ko nozīmē kaut ko darīt netīši, mums vispirms jāsaprot jēdziens 'tīšs'. Es definēju šo jēdzienu kā tādu, kas raksturo darbību, par kuru tās veicējs zina vai domā, ka zina, ka tai būs noteikta kvalitāte vai rezultāts, un kuras gaitā viņš izmanto savas zināšanas, lai sasniegtu šo kvalitāti vai rezultātu.⁸ Ja iepriekšminētais darbības raksturojums ir pareizs, mums jānošķir jautājums, ko indivīds «dara», no jautājuma, ko viņš «ir nodomājis» darīt jeb jautājuma par darbības nolūkiem. Darbība attiecas

⁶ *Feinberg J.* Action and Responsibility / Black M. Philosophy in America. – Itacha: Cornell University Press, 1965. Par problēmu, kas ir «sekas», sk. *Bergström L.* The Alternatives and Consequences of Actions. – Stockholm: Almqvist, 1966.

⁷ *Schelling Th.* On the Ecology of Micromotives, The Public Interest. – 1971. – Vol. 25.; Dynamic Models of Segregation, Journal of Mathematical Sociology. – 1971. – Vol. 4. Sk. arī diskusiju: *Boudon R.* The Unintended Consequences of Social Action. – London: Macmillan, 1982. – PP. 43 ff.

⁸ NRSM. – 76. lpp.

uz darīšanas procesu. Gaismas iedegšana bija kaut kas, ko darbības veicējs izdarīja, un arī laupītāja iztraucēšana bija kaut kas, ko viņš izdarīja. Tā bija netīša darbība, ja darbības veicējs nezināja, ka istabā atrodas laupītājs, vai ja kaut kādu iemeslu dēļ, zinot ka istabā ir laupītājs, viņš nemēģināja izmantot šīs savas zināšanas, lai laupītāju iztraucētu. Netīšas darbības var teorētiski nošķirt no darbību netīšām sekām, lai gan šādai atšķirībai nebūs nekādas nozīmes, kad uzmanība pievērsta attiecībām starp tišo un netīšo. Sekas tam, ko tīši vai netīši dara darbības veicēji, ir notikumi, kuri nebūtu notikuši, ja darbības veicējs būtu rīkojies citādi, bet kurus izraisīt nav viņa spēkos (neraugoties uz darbības veicēja nodomiem).

Pēc manām domām, mēs varam sacīt, ka viss, kas notika ar laupītāju pēc tam, kad istabā tika iedegta gaisma, bija šīs darbības netīšas sekas, pieņemot, ka minētais indivīds nezināja, ka istabā ir laupītājs, un tādēļ izraisīja turpmākos notikumus netīši. Ja tas šķiet pārāk sarežģīti, tad tikai tāpēc, ka šķietami triviāla darbība var izraisīt notikumus, kas ir no tās visai attālināti laikā un telpā, neraugoties uz to, vai sākotnējās darbības veicējs bija šīs sekas gribējis vai ne. Ir tiesa, ka, jo tālāk laikā un telpā no kādas darbības sākotnējā konteksta ir attālinātas šīs darbības sekas, jo mazāk ticams, ka šīs sekas ir tīšas – taču tas, protams, ir atkarīgs gan no darbības veicēju sapratnes spējas, (sk. 116.–119. lpp.) gan varas, ko viņi spēj izmantot. Parasti mēs domājam par to, ko indivīds «dara», – pretstatā sekām, kuras izriet no tā, kas izdarīts, – saistībā ar tām parādībām, kuras darbības veicējs lielākā vai mazākā mērā kontrolē. Lielākajā daļā dzīves jomu un darbības formu šāda kontrole aprobežojas ar tuvākajiem darbības un mijiedarbības kontekstiem. Tādējādi mēs varētu teikt, ka gaismu ieslēdza un varbūt arī laupītāju iztraucēja minētais darbības veicējs, taču viņš neizraisīja to, ka laupītāju noķēra policists vai ka šis laupītājs pavadīja cietumā veselu gadu. Lai gan šie notikumi būtu varējuši nenotikt tad un tur, kad un kur tie notika, ja istabā nebūtu iedegta gaisma, tomēr tie bija atkarīgi no pārāk daudziem nejaušiem rezultātiem, lai varētu teikt, ka to «izdarījis» sākotnējais darbības veicējs.

Filozofi iztērējuši milzumu tintes, mēģinot izanalizēt tīšas darbības dabu. Taču, no sociālo zinātņu viedokļa raugoties, ir grūti par augstu novērtēt tīšas rīcības netīšo seku nozīmīgumu. Šā jautājuma klasisku analīzi, manuprāt, sniedzis Roberts Mērtens. Viņš pareizi norāda, ka netīšo seku pētīšana ir būtisks socioloģijas uzdevums. Katrai konkrētai darbībai var būt vai nu a) nenozīmīgas, vai b) nozīmīgas sekas un vai nu c) atsevišķas nozīmīgas sekas vai arī d) daudzas nozīmīgas sekas. Tas, ko atzīst par

«nozīmīgu», būs atkarīgs no uzsāktā pētījuma vai izstrādājamās teorijas rakstura.⁹ Taču pēc tam R. Mērtons¹⁰ savieno netišās sekas ar funkcionālo analīzi, un tas ir tāds konceptuāls gājiens, kuru es nevaru pieņemt, lai gan socioloģiskajā literatūrā tas sastopams bieži. Svarīgi ir saprast, ka netišo seku analīze (lai gan R. Mērtons apgalvo pretējo) neizskaidro sociālās uzvedības šķietami iracionālās formas vai veidus. R. Mērtons pretstata tīšu darbību (redzamās funkcijas) tās netīšajām sekām (slēptajām funkcijām). Viens no slēpto funkciju noteikšanas mērķiem ir parādīt, ka šķietami iracionālās sociālās darbības galu galā var nepavisam nebūt tik iracionālas. Pēc R. Mērtona domām, tas īpaši attiecas uz gadījumiem, kad runa ir par ilgstošām darbībām jeb praksēm. Pret to bieži neizturas pietiekami nopietni, uzskatot to par «aizspriedumiem», «iracionālismu», «aklu pakļaušanos tradīcijām» utt. Tomēr, pēc R. Mērtona uzskatiem, ja mēs atklājam, ka šīm darbībām ir slēptas funkcijas – netīšās sekas vai seku kopums, kas palīdz nodrošināt attiecīgās prakses nepārtrauktu atražošanu, – tad mēs parādām, ka šī darbība nebūt nav iracionāla.

Tādējādi, piemēram, ceremonijas «var veikt grupas identitātes nostiprināšanas slēpto funkciju, gādājot par to, lai izklīdušie attiecīgās grupas locekļi periodiski sapulcētos un piedalītos kopīgā pasākumā».¹¹ Taču kļūda ir uzskatīt, ka šāda funkcionālo sakarību atklāšana ir iemesls, lai pastāvētu kāda prakse. Tas, kas šeit lielākā vai mazākā mērā slepus ir ieviests, atsaucoties uz sabiedrībai piedēvētām vajadzībām, ir koncepcija par «sabiedrības rīcības iemesliem». Tādējādi, pieņemot, ka grupai šī ceremonija «vajadzīga», lai tā varētu izdzīvot, šīs ceremonijas turpināšanā mēs vairs nesaskatām nekā iracionāla. Taču apgalvot, ka sabiedriskajam stāvoklim A, lai tas varētu saglabāties līdzīgā atpazīstamā formā, vajadzīga sociālā prakse B, nozīmē uzdot jautājumu, uz kuru pēc tam jāsniedz arī atbilde; pats uz sevi tas neatbild. Attiecības starp A un B nav analogas attiecībām starp atsevišķa darbības veicēja vēlmēm vai vajadzībām un viņa nolūkiem.

⁹ Merton R. K. Manifest and Latent Functions. – P. 51.

¹⁰ R. Mērtanam tomēr labāk patik jēdziens 'negaidītas', nevis 'netīšas' sekas. Manā analīzē 'nolūks' paredz zināšanas par ticamām darbības sekām un tāpēc arī zināmas to gaidas. Protams, var gaidīt, lai kaut kas notiek, neko tīši nedarot, lai tas notiktu, taču neviens nevar gribēt, lai kaut kas notiktu, negaidot, ka tas notiks. – Merton R. K. The Anticipated Consequences of Purposive Social Action / American Sociological Review. – 1936. – Vol. 1 *Idem*. Manifest and Latent Functions / Social Theory and Social Structure. – Glencoe: Free Press, 1963.

¹¹ *Ibid.* – 64.–65. lpp.

Indivīda vēlmes, kas ir viņa kā darbības veicēja motivācijas impulsu sastāvdaļa, rada dinamiskas attiecības starp motivāciju un darbības tišumu. Tomēr tā tas nav sociālajās sistēmās, izņemot gadījumus, kad darba veicēji rīkojas, apzinoties sabiedrības vajadzības.¹²

Kad šis jautājums ir noskaidrots, vairs nevar būt nekādu iebildumu pret R. Mērtona norādi, ka svarīgi ir savstarpēji saistīt darbības netišās sekas ar institucionalizētajām praksēm, kas ir dziļi iesakņojušās laikā un telpā. Šāda pieceja atklāj svarīgāko no trim galvenajiem izpētes kontekstiem – ko citu no cita var atšķirt tikai analītiski –, kuros var tikt analizēta netišo seku ietekme. Viens piemērs tam ir gaismas iedegšana – laupītāja iztraucēšana – laupītāja piespiešana bēgt utt. Pētnieku šeit varētu interesēt notikumu uzkrāšanās, kas izriet no sākumnosacījumiem, bez kuriem šī uzkrāšanās nebūtu notikusi. Maksa Vēbera veiktā tās ietekmes analīze, kuru Maratonas kauja atstāja uz visu turpmāko grieķu kultūras attīstību un līdz ar to uz Eiropas kultūras veidošanos kopumā, arī ir minama kā piemērs šeit aplūkotajai problēmai, tāpat kā viņa spriedumi par tā šāviena izraisītajām sekām, kurš Sarajevā nogalināja erchercogu Ferdinandu.¹³ Jautājums skar atsevišķu notikumu kopu, kam pētnieks var izsekot un analizēt to, izmantojot visus viņa rīcībā esošos faktus. Pētnieks jautā: «Kā būtu attīstījies notikumi B, C, D, E, ja nebūtu atgadījies notikums A?» – tādējādi mēģinot noteikt A lomu šajā secīgo notikumu virknē.

Otrs nosacījumu tips, kuram sabiedrības pētnieks varētu pievērst uzmanību, ir tāds, kur nevis kāds atsevišķs notikums izraisa netišu virkni, bet gan atsevišķu darbību kompleksa rezultātā tiek izveidota noteikta kārtība. Piemērs tam ir jau minētā etniskā segregācija. Šajā gadījumā parādība, kas jāizskaidro, ir noteikts «galarezultāts», kurš tiek parādīts kā tišu darbību kopuma netišās sekas. Šeit atkal parādās racionalitāte, lai gan šoreiz pret to nevar izvirzīt nekādus loģiskus iebildumus. Kā pārliecināsi norādījuši spēļu teorijas pārstāvji, atsevišķu indivīdu veiktu racionālu darbību virknes iznākums var būt iracionāls.¹⁴ «Perversas sekas» ir tikai viens

¹² Pilnīgāka diskusija aprakstīta CPST 6. nodaļā.

¹³ Weber M. *The Methodology of the Social Sciences*. – Glencoe: Free Press, 1949.

¹⁴ Olson M. *The Logic of Collective Action*. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1965;

Boudon R. *The Unintended Consequences of Social Action*. – Chapter 2;

Elster J. *Logic and Society, Contradictions and Possible Worlds*. – Chichester: Wiley, 1978;

Elster J. *Ulysses and the Sirens*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1979.

netīšo seku tips, lai gan nav šaubu, ka situācijas, kurās tās parādījušās, ir sevišķi interesantas.¹⁵

Trešais konteksta tips, kurā parādās netīsās sekas, ir tas, uz kuru norādījis R. Mērtsons: pētnieku uzmanība pievērsta institucionalizēto darbību atražošanas mehānismiem. Šeit netīsās darbības sekas nerefleksīvā atgriezeniskā cikliskumā (kauzālās cilpās) veido jau zināmos turpmāko darbību nosacījumus. Esmu jau norādījis, ka nepietiek izdalīt funkcionālās attiecības, lai izskaidrotu, kāpēc šādas atgriezeniskās saites pastāv. Kā tādā gadījumā izskaidrot to, ka netīšo seku cikliskums ar atgriezenisko saišu palīdzību sekmē sociālo atražošanu ilgstošos laika posmos? Vispārīgi to nav grūti analizēt. Darbībām, kam raksturīga rekursivitāte un kas notiek vienā un tajā pašā laika un telpas kontekstā, ir noteiktas sekas, kuras tie, kas šajās darbībās ir iesaistīti, nav paredzējuši vairāk vai mazāk «attālos» laiktelpas kontekstos. Tas, kas notiek otrajā kontekstu virknē, tieši vai netieši ietekmē darbības turpmākos nosacījumus sākotnējā kontekstā. Lai saprastu notiekošo, nav nepieciešami nekādi citi paskaidrojoši mainīgie lielumi kā tikai tie, kuri paskaidro, kāpēc indivīdi piedalās ierastās sociālās darbībās laikā un telpā un kādas sekas tam ir. Netīsās sekas tiek regulāri «izplatītas» kā tās iedibinātās uzvedības blakusprodukts, ko refleksivi kā tādu uztver tās īstenotāji.

DARBĪBA UN VARA

Kāda ir loģiskā sakarība starp darbību un varu? Lai gan šīs attiecības ir ļoti sarežģītas un sazarotas, galvenās saiknes noteikt nav grūti. Spēt «darboties citādi» nozīmē spēt iejaukties pasaulē valdošajā kārtībā vai arī atturēties no šādas iejaukšanās, kā rezultātā tiek izraisīti noteikti procesi vai saglabāta esošā lietu kārtība. Tas pierāda, ka būt darbības veicējam nozīmē būt spējīgam ikdienas dzīves plūdumā nepārtraukti lietot dažādas kauzālas spējas, to skaitā spēju ietekmēt citu spējas. Darbība ir atkarīga no indivīda spējas «radīt pārmaiņas» iepriekšējā lietu kārtībā vai notikumu gaitā. Indivīds pārstāj būt par darbības veicēju, tiklīdz viņš zaudē spēju «radīt pārmaiņas», t. i., izrādīt sava veida varu. Daudzi interesanti sociālās analīzes gadījumi atrodas tieši uz robežas, ko jau var saukt par darbību –

¹⁵ Boudon R. The Unintended Consequences of Social Action. – Chapter 2.

kur indivīda varu ierobežo dažādi specifiski apstākļi.¹⁶ Taču pats svarīgākais ir saprast, ka sociālā ierobežojuma apstākļi, kuros indivīdam «nav izvēles», nav pielīdzināmi darbības kā tādas iznīcībai. «Izvēles trūkums» vēl nenozīmē, ka darbība tiek aizstāta ar pret darbību (kā tad, kad cilvēks pamiršķina plakstiņus, ja viņa acu priekšā notiek kāda strauja kustība). Tas var šķist tik pašsaprotami, ka par to pat nebūtu jārunā. Taču dažas ļoti ievērojamas, galvenokārt ar objektīvismu un «strukturālo socioloģiju» saistītas sociālās teorijas skolas šo atšķirību nav atzinušas. Tās uzskata, ka ierobežojumi darbojas kā dabas spēki, it kā pati «bezizvēles» situācija būtu ekvivalenta situācijai, kad kādu neatvairāmi un neizskaidrojami dzen mehānisks spiediens (sk. 224.–227. lpp.).

Izsakot šos novērojumus citādā veidā, varētu sacīt, ka darbībā loģiski ir iesaistīta vara kā spēja kaut ko pārveidot. Šajā ziņā, proti, jēdziena 'vara' visaptverošākajā nozīmē, vara ir svarīgāka par subjektivitāti, uzvedības refleksīvās kontroles izveidi. Tas ir svarīgi, jo sociālajās zinātnēs varas koncepcijām patiesi ir tendence atspoguļot subjekta un objekta duālismu, par kuru jau runājām iepriekš. Tādējādi 'varu' ļoti bieži definē, izmantojot tādas jēdzienus kā 'nodoms' vai 'griba', kā spēju sasniegt vēlamus un paredzētos rezultātus. Turpretī citi autori, to skaitā gan T. Pārsonss, gan M. Fuko, 'varu' aplūko pirmām kārtām kā sabiedrības vai sabiedriskas kopienas īpašību.

Svarīgi ir nenoraidīt nevienu no šiem koncepciju veidiem, atbalstot kādu citu, bet gan parādīt to sakarības kā struktūras dualitātes iezīmi. Manuprāt, P. Bahrahams (*P. Bachrach*) un M. Baracams (*M. Baratz*) ir taisnība, kad šī jautājuma plaši pazīstamajā iztirzājumā viņi saka, ka 'varai' ir divas «sejas» (nevis trīs, kā to apgalvo S. Lūks).¹⁷ Viņi attēlo tās kā darbības veicēju spēju īstenot sev tīkamus lēmumus, no vienas puses, un «iedarbināt visus aizspriedumus», kas iemiesoti institūcijās, no otras puses. Šāds viedoklis nevar mūs pilnīgi apmierināt, jo balsta varas zaudējumu – ieguvumu līdzsvara teoriju. Tā vietā, lai lietotu šo autoru terminoloģiju, mēs daudz labāk varēsim izteikt varas attiecībās pastāvošo struktūras dualitāti

¹⁶ Tālāk šī doma attīstīta: Power, the Dialectic of Control and Class Structuration / Giddens A., Mackenzie G. Social Class and the Division of Labour. – Cambridge: Cambridge University Press, 1982.

¹⁷ Bachrach P., Baratz M. S. The Two Faces of Power / American Political Science Review. – 1962. – Vol. 36; Power and Poverty. – New York: Oxford University Press, 1970;

Lukes S. Power, a Radical View. – London: Macmillan, 1974. Tālāk šie jautājumi aplūkoti: CPST. – 88.–94. lpp.

šādi. Resursi (kas pēc to nozīmes un leģitimizācijas) ir sociālo sistēmu strukturētas īpašības, kuras mijiedarbības gaitā radījuši un atražojuši sa-
prast spējīgi darbības veicēji. Vara nav nesaraucjami saistīta ar lokālu inte-
rešu sasniegšanu. Atbilstoši šim uzskatam jēdziena «vara» lietošana rakstu-
ro nevis noteiktus rīcības veidus, bet gan visu darbību, un 'vara' pati nav
resurss. Resursi ir līdzekļi, ar kuru palīdzību tiek lietota vara kā parasts rī-
cības tūlītējas īstenošanas elements sociālajā atražošanā. Mēs nedrīkstam
iztēloties sabiedriskajās institūcijās iemiesotās dominēšanas nodrošināša-
nas struktūras kā kaut kādus ar grūtībām darbojošos «pakļāvīgus veidoju-
mus», kas uzvedas kā automāti, kā to pauž objektivistiskās sociālās teorijas.
Sociālajās sistēmās vara, kas ir saglabājusi zināmu nepārtrauktību laikā un
telpā, nozīmē noregulētas autonomijas un atkarības attiecības starp darbī-
bas veicējiem vai to kopumiem sociālās mijiedarbības kontekstos. Taču
visas atkarības formas tiem, kuri ir pakļauti, piedāvā arī dažas iespējas
ietekmēt savu pakļavēju darbību. To es sauca par kontroles dialektiku so-
ciālajās sistēmās.

STRUKTŪRA, STRUKTURĀCIJA

Tagad es pievērsīšos strukturācijas teorijas pašai būtībai: jēdzieniem
'struktūra', 'sistēma' un 'struktūras dualitāte'. Priekšstats par struktūru
(jeb 'sociālo struktūru') visos funkcionālisma piekritēju darbos, protams,
ieņem ļoti redzamu vietu, un šo nosaukumu aizņēmušās arī strukturālisma
tradīcijas. Taču nevienā no šiem gadījumiem struktūras jēdziens nav ticis
formulēts tā, kā tas visprecīzāk atbilstu sociālās teorijas prasībām. Fun-
kcionālisti un to kritiķi daudz vairāk uzmanības pievērsuši 'funkcijas' nekā
'struktūras' idejai, un rezultātā to sāka lietot kā vispārpieņemtu jēdzienu.
Taču nevar būt nekādu šaubu par to, kā funkcionālisti – un vairākums so-
ciālo zinātņu pārstāvju – parasti saprot 'struktūru' – kā sava veida sociālo
attiecību vai sociālo parādību «modeli». Bieži vien ar vizuālās iztēles palī-
dzību to naivi iedomājas kā organisma skeletu jeb uzbūvi vai kā celtnes si-
jas. Šādi uzskati ir cieši saistīti ar subjekta un sociālā objekta duālismu:
'struktūra' šeit parādās kā kaut kas «ārējs» attiecībā pret cilvēku darbību,
kā neatkarīga subjekta brīvās iniciatīvas ierobežojumu avots. No otras pu-
ses, priekšstats par struktūru daudz interesantāk parādās strukturālismā un
poststrukturālismā. Šeit struktūru parasti iedomājas nevis kā klātesošā

izpausmi, bet gan kā klātesošā un klātneesošā cauraušanos; būtība jāsecina pēc virspusējām izpausmēm.

Pirmajā brīdī var likties, ka abām struktūras izpratnēm nav nekā kopīga, taču patiesībā tās abas attiecas uz svarīgiem sociālo attiecību veidošanās aspektiem, kuri strukturācijas teorijas ietvaros tiek aplūkoti, pieņemot, ka pastāv atšķirība starp 'struktūras' un 'sistēmas' jēdzienu. Analizējot sociālās attiecības, mums jāatzīst gan sintagmatiskā dimensija, proti, sociālo attiecību modelēšana laiktelpā, ietverot pastāvošās prakses atražošanu, gan paradigmātiskā dimensija, kurā ietilpst «strukturēšanas veidu» faktiskā kārtība, kas rekursīvi tiek iesaistīta šādā atražošanā. Strukturālisma tradīcijā parasti valda nenoteiktība par to, vai struktūras ir uzskatāmas par pieļaujamu pārmaiņu matricēm noteiktos apstākļos, vai par pārmaiņu noteikumiem, kas valda pār šīm matricēm. Es aplūkoju struktūru, vismaz tās pamatnozīmē, attiecībā uz šādiem noteikumiem (un resursiem). Tomēr ir maldinoši runāt par kādiem īpašiem «pārmaiņu noteikumiem», jo visi noteikumi būtībā ir saistīti ar pārmaiņām. Tādējādi sabiedrības analizē struktūra attiecas uz strukturējošām īpašībām, kas sociālajās sistēmās ļauj saistīt laiktelpas attiecības, īpašības, kas dod iespēju ievērojami līdzīgām sociālām praksēm pastāvēt dažādos laika periodos un telpas vietās un kas piešķir šīm darbībām «sistēmisku» formu. Teikt, ka struktūra ir transformatīvu attiecību «faktiskā kārtība», nozīmē, ka sociālajām sistēmām, tāpat kā atrazotajām sociālajām praksēm, nepiemīt 'struktūra', bet drīzāk tajās izpaužas «strukturālas īpašības» un ka struktūra kā laiktelpas klātbūtne eksistē šajās darbībās vienīgi kā acumirklis un atmiņu takas, kas vada zinošu indivīdu rīcību. Tas nekavē mūs iztēloties strukturālās īpašības kā hierarhiski sakārtotas atkarībā no to darbību izplatības laiktelpā, kuras tās organizē vienmēr no jauna. Visdziļāk iesakņojusās strukturālās īpašības, kas iesaistītas sociālo kopumu atražošanā, es saucu par *strukturālajiem principiem*. Tās prakses, kuras ir sastopamas šādos kopumos visplašākajos laiktelpas diapazonos, var saukt par *institūcijām*.

Ja mēs runājam par struktūru kā 'noteikumiem' un resursiem un struktūrām kā atsevišķiem noteikumu un resursu kopumiem, tad riskējam, ka mūs var pārprast, jo filozofiskajā literatūrā jēdzienam 'noteikumi' ir iedibinājusies zināma vispārpieņemta nozīme.

1. Par noteikumiem bieži runā dažādu spēļu sakarā kā par formalizētiem šo spēļu priekšrakstiem. Taču noteikumi, pēc kuriem notiek sociālo sistēmu atražošana, parasti tiem nav līdzīgi. Pat tie noteikumi, kas sistematizēti kā likumi, parasti ir daudz vairāk pakļauti visdažādākajām

diskusijām nekā spēļu noteikumi. Lai gan spēļu, piemēram, šaha utt., noteikumu lietošana, lai atklātu sociālo sistēmu īpašības, kurās arī valda pieņemti noteikumi, bieži tiek saistīti ar L. Vitgenšteina darbiem, daudz būtiskāki ir L. Vitgenšteina uzskati par bērnu rotaļām kā sabiedriskās dzīves rutīnas atspoguļojumu.

2. Noteikumus bieži aplūko vienskaitlī, it kā tos varētu attiecināt uz noteiktiem gadījumiem vai uzvedības aktiem. Taču šāds uzskats ir maldinošs, ja to pēc analogijas mēģina piemērot sabiedriskajai dzīvei, kur prakses ir saistītas ar vairāk vai mazāk brīvi organizētām aprindām.
3. Noteikumus nevar konceptualizēt šķirti no resursiem, kas attiecas uz veidiem, kuros transformatīvās attiecības ir faktiski iesaistītas sociālo darbību veidošanā un atražošanā. Tādējādi strukturālās īpašības izsaka dominēšanas un varas formas.
4. Kā parādījis H. Garfinkels, noteikumi paredz sociālās mijiedarbības «metodoloģiskās procedūras». Noteikumi parasti savijas ar darbībām noteiktā vietā notiekošu saskarsmju kontekstā: visi tie *ad hoc* apsvērumi, kurus viņš formulē, tiek nemitīgi saistīti ar noteikumu prasībām un ir šo noteikumu formas pamatā. Jāpiebilst, ka ikviens kompetents sabiedriskas darbības veicējs ir *ipso facto* arī sabiedrisko procesu teorētiskis diskursīvās apziņas līmenī un «metodoloģijas speciālists» gan diskursīvās, gan praktiskās apziņas līmenī.
5. Noteikumiem ir divi aspekti, un ir svarīgi tos konceptuāli nodalīt, jo vairāki filozofi (piemēram, Pīters Vinčs [*Peter Winch*]) ir mēģinājuši tos apvienot. No vienas puses, noteikumi attiecas uz nozīmes veidošanu, bet no otras – uz sociālās uzvedības veidu sankcionēšanu.

Esmu ieviesis iepriekš aprakstīto termina «struktūra» lietojumu, lai palīdzētu izvairīties no tās stingri noteiktās jeb mehāniskās nozīmes, kas šim terminam parasti piemīt ortodoksālajā socioloģijā. Sistēmas un strukturācijas jēdzieni tagad veic lielu tā darba daļu, kas parasti tika uzdots «struktūrai». Lai gan es iesaku lietot terminu «struktūra» nozīmē, kas no pirmā acumirkļa varētu šķist visai tāla no vispārpieņemtajām interpretācijām, es negrāso uzstāt, lai brīvākas šā jēdziena interpretācijas tiktu atmestas pavisam. «Sabiedrība», «kultūra» un citi socioloģijas termini var tikt lietoti vairākās nozīmēs, kas ir mulsinoši tikai tādos kontekstos, kur tie izmantoti atšķirīgos apgalvojumos. Tāpat es neredzu šķēršļus, lai nevarētu runāt par «šķīru struktūru», «industrializēto sabiedrību struktūru» utt., kur šie termini ir lietoti, lai vispārīgā veidā atklātu sabiedrības vai sabiedrību kopumu būtiskas institucionālās īpašības.

Viens no galvenajiem strukturācijas teorijas apgalvojumiem ir tas, ka noteikumi un resursi, kas tiek izmantoti sociālajās darbībās un to atražošanas procesā, tajā pašā laikā ir arī sistēmu atražošanas līdzekļi (strukturās dualitāte). Bet kā interpretēt šādu apgalvojumu? Kādā veidā tad, kad es dodos savās ikdienas gaitās, manas darbības ietver un atražo, teiksim, mūsdienu kapitālisma vispārējās institūcijas? Kādi noteikumi šeit darbojas? Aplūkosim šādus noteikumu skaidrojumu iespējamus piemērus.

1. «Šaha un mata pieteikšanas kārtības noteikums šahā ir...».
2. Formula: $a_n = n^2 + n - 1$
3. «R., kā likums, ceļas katru dienu sešos no rīta.»
4. «Pastāv noteikums, ka visiem strādniekiem jāierodas darbā astoņos no rīta.»

Protams, šādu piemēru uzskaitījumu varētu turpināt, taču šobrīd pietiks ar minētajiem. Trešajā piemērā 'noteikums' ir vairāk vai mazāk identisks ar paradumiem vai rutīnu. Šajā gadījumā 'noteikuma' nozīme ir diezgan vāji izteikta, jo tā neparedz nekādus priekšrakstus, kam seko indivīds, vai sankcijas, kas tiek lietotas, lai atbalstītu šos priekšrakstus; tas vienkārši ir kaut kas, ko šī persona parasti dara. Paradums ir daļa no rutīnas, un es šeit gribētu stingri uzsvērt rutīnas nozīmi sabiedriskajā dzīvē. 'Noteikumi', kā es tos saprotu, neapšaubāmi atrodas saskarsmē ar ļoti daudziem ierasto darbību aspektiem, taču ierasta darbība pati par sevi nav noteikums.

Daudziem varētu likties, ka pirmais un ceturtais piemērs pārstāv divu tipu noteikumus – konstituējošos un regulējošos. Izskaidrot šaha un mata pieteikšanas noteikumus šahā nozīmē pateikt kaut ko par to, kas padara šahu par spēli. No otras puses, noteikums, ka strādniekiem jāierodas darbā noteiktā laikā, nepalīdz noskaidrot, kas ir darbs; tas tikai norāda uz darba norisi. Džona R. Sērļa (*John R. Searle*) vārdiem sakot, regulējošos noteikumus parasti var izteikt formā «Dari X» vai «Ja ir Y, dari X». Arī dažiem konstituējošiem noteikumiem var būt šī iezīme, taču vairākumu no tiem var izteikt formā «X skaitās Y» vai «X skaitās Y kontekstā C».¹⁸ To, ka šajā atšķirībā ir kaut kas aizdomīgs attiecībā uz divu tipu noteikumu pastāvēšanu, norāda etimoloģiski neveiklais 'regulējošo noteikumu' jēdziens. Galu galā vārds «regulēt» pats paredz 'noteikumus': vārdnīcā tas definēts

¹⁸ Searle J. R. *Speech Acts*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969. – PP. 34–35.

kā kaut kas, ko «nosaka noteikumi». Par pirmo un ceturto piemēru es teiktu, ka tie drīzāk izsaka divus noteikumu aspektus, nevis divus dažādus noteikumu tipus. Pirmais noteikums neapšaubāmi ir daļa no pašas šaha spēles, taču tiem, kuri spēlē šahu, šie noteikumi ietver arī sankcionējošas jeb «regulējošas» īpašības, tas attiecas uz tādiem spēles aspektiem, kas obligāti jāievēro. Taču ceturtajam noteikumam piemīt arī konstituējoši aspekti. Tas varbūt arī nenosaka, kas ir 'darbs', taču tas ir saistīts ar tāda jēdziena kā 'industriālā birokrātija' definēšanu. Gan pirmais, gan ceturtais piemērs vērs mūsu uzmanību uz diviem noteikumu aspektiem: to lomu nozīmes veidošanā un to ciešo saistību ar sankcijām.

Otrs piemērs varētu šķist vismazāk daudzsološs tādu 'noteikumu' jēdziena izpratnei, kam būtu kāds sakars ar 'struktūru'. Es uzdrošinos iebilst, ka tas ir visatbilstošākais no visiem. Es negribu sacīt, ka sabiedrisko dzīvi var reducēt uz matemātisku principu kopumu, jo tas nebūt nav tas, kas man prātā. Es gribu sacīt, ka tieši formulu būtība mums vislabāk palīdz atklāt analitiski visprecīzāko 'noteikumu' jēgu sociālajā teorijā. Formula $a_n = n^2 + n - 1$ ir ņemta no L. Vitgenšteina skaitļu spēļu piemēra.¹⁹ Kāds spēles dalībnieks uzraksta skaitļu virkni, otrs izstrādā formulu, pēc kuras noteikt nākamos šīs virknes skaitļus. Kas ir šāda veida formula, un ko nozīmē to prast? Saprast formulu nenozīmē to izrunāt. Jo kāds var to izrunāt, taču nesaprast skaitļu secību; un otrādi, var saprast secību, kādā sakārtoti skaitļi, taču nespēt sniegt verbālu formulas izteiksmi. Saprāšana nav mentāls process, kas pavada skaitļu virknes secības miklas atminēšanu – vismaz tā nav mentāls process tādā nozīmē, kā mūzikas skaņu vai runas dzirdēšana. Tā vienkārši ir spēja lietot formulu pareizajā kontekstā un veidā, lai varētu turpināt skaitļu virkni.

Formula ir vispārināma procedūra – vispārināma, jo tā attiecas uz daudziem kontekstiem un gadījumiem; procedūra, jo tā ļauj metodiski turpināt iedibināto secību. Vai tādi ir arī lingvistikas noteikumi? Manuprāt, tie ir līdzīgāki formulām nekā likumiem, par kuriem runā Ābrams Noams Homskis (*Abram Noam Chomsky*). Un šķiet, ka tas atbilst arī L. Vitgenšteina argumentiem vai vismaz to iespējamai interpretācijai. L. Vitgenšteins saka: «Saprast valodu nozīmē apgūt tās tehniku.»²⁰ No teiciena izriet, ka valodas lietošana pirmkārt ir metodoloģiska un ka valodas noteikumi ir metodiski lietotas procedūras, kas iekļaujas ikdienas dzīves prak-

¹⁹ Wittgenstein L. *Philosophical Investigations*. – Oxford: Blackwell, 1972. – P. 59.

²⁰ *Ibid.* – P. 81.

tiskajā darbībā. Šāds valodas aspekts ir ļoti svarīgs, lai gan lielākā daļa L. Vitgenšteina sekotāju tam bieži nav pievērsuši pietiekamu uzmanību. Noteikumi, kuri ir «noteikti» (kā pirmajā un ceturtajā piemērā), ir darbības interpretācijas, kā arī attiecas uz noteiktiem darbības veidiem: tādi ir visi juridiskie likumi, jo tie piešķir verbālu izteiksmi tam, kas jādara. Taču noteikumi ir arī darbības procedūras, *praxis* aspekti. Tiesi atsaucoties uz šādām noteikumu interpretācijām, L. Vitgenšteins atrisina to, ko viņš vispirms izvirza kā noteikumu un noteikumu ievērošanas «paradoksu». Tas nozīmē, ka ne par vienu darbību nevar teikt, ka to nosaka kāds noteikums, jo ikvienu darbību var veikt tā, lai tā būtu saskaņā ar šo noteikumu. Tomēr tādā gadījumā var teikt arī, ka jebkuru darbību var veikt pretēji šim pašam noteikumam. Šeit ir noticis pārpratums, jo ir sajaukta noteikuma interpretācija jeb tā verbālā izteiksme ar pakļaušanos šim noteikumam.²¹

Pieņemsim, ka sabiedriskās dzīves noteikumi ir tehniski paņēmieni vai vispārināmas procedūras, kas tiek piemērotas sociālas prakses īstenošanā un atražošanā. Formulētie noteikumi – tie, kuriem dota verbālā izteiksme, piemēram, likumu kodeksi, birokrātiskie noteikumi, spēļu noteikumi utt. – tādējādi drīzāk ir kodificētas noteikumu interpretācijas, nevis noteikumi kā tādi. Tie jāuztver nevis kā noteikumi, kas vispārīgi noder par paraugu, bet gan kā īpaši formulētu noteikumu tipi, kuri to uzskatāmā formulējuma dēļ iegūst dažādas specifiskas īpašības.²²

Līdz šim teiktais ir tikai neliels ievads šajās problēmās. Kādā veidā formulas attiecas uz praksi, kurā ir iesaistīti sociālās darbības veicēji, un kāda veida formulas mūs interesē visvairāk saistībā ar sabiedrības analīzes vispārīgajiem mērķiem? Kas attiecas uz jautājuma pirmo daļu, tad mēs varam teikt, ka sociālo noteikumu saprašana, kas pirmkārt un galvenokārt izpaužas praktiskajā apziņā, ir ļoti tuvu tai «sapratnes spējai», kas specifiski raksturo cilvēkus kā darbības veicējus. Kā sociālās darbības veicēji, visi cilvēki ir «izglītoti», ja runājam par tām zināšanām, kas viņiem ir un ko viņi izmanto ikdienas dzīves sociālajā saskarsmē un tās atražošanā. Lielākā daļa šo zināšanu pēc savas dabas ir vairāk praktiskas nekā teorētiskas. Kā norādījis A. Šucs un daudzi citi, darbības veicēji, lai ierastā veidā tiktu galā ar sociālās dzīves situācijām, savās ikdienas darbībās izmanto tipizētas shēmas. Pēc definīcijas procedūru zināšana jeb sociālās darbības īstenošanas tehnikas meistarība ir metodoloģiska. Tas nozīmē, ka šādas zināšanas konkrēti neparedz situācijas, kurās darbības veicējs varētu nonākt, un to tās arī

^{21, 22} Wittgenstein L. *Philosophical Investigations*. – Oxford: Blackwell, 1972.

nevar. Šis zināšanas drīzāk sniedz vispārīgas spējas reaģēt uz daudzējādiem sociālajiem apstākļiem un ietekmēt tos.

Tie noteikumu tipi, kas sociālajā teorijā ir vissvarīgākie, atrodami institucionalizētās prakses atražošanā, t. i., tajā praksē, kas visdziļāk ir iesakņojusies laiktelpā.²³ Noteikumu galvenās īpašības, kas attiecas uz vispārējiem sociālās analīzes jautājumiem, var aprakstīt šādi:

intensīvi	vārdos neizteikti	neformāli	vāji sankcionēti
:	:	:	:
virspusēji	diskursīvi	formalizēti	stingri sankcionēti

Ar noteikumiem, kas pēc savas dabas ir intensīvi, es saprotu formulas, kas nepārtraukti tiek iesaistītas ikdienas darbībās, kuras savukārt piedalās ikdienas dzīves struktūras lielākās daļas veidošanā. Tādi ir valodas likumi. Taču tādas ir arī, piemēram, procedūras, ko darbības veicēji lieto sarunas uzturēšanā vai mijiedarbībā. Šādus noteikumus varētu pretstatīt tiem noteikumiem, kam, lai gan to darbības joma ir ļoti plaša, uz sabiedrības dzīves struktūras lielāko daļu ir tikai virspusēja ietekme. Šis pretstats ir būtisks kaut vai tikai tādēļ, ka sabiedrības pētnieki parasti kā pašu par sevi saprotamu pieņem to, ka visabstraktākajiem noteikumiem, piemēram, juridiskajiem likumiem, ir vislielākā ietekme uz sociālās darbības strukturēšanu. Man tomēr gribētos uzsvērt, ka daudzām šķietami triviālajām procedūrām, kuras mēs ievērojam ikdienas dzīvē, ir daudz dziļāka ietekme uz lielāko daļu sociālās rīcības. Pārējām kategorijām vajadzētu būt vairāk vai mazāk pašizskaidrojošām. Lielāko daļu no sociālās darbības un to atražošanā iesaistītajiem noteikumiem darbības veicēji lieto, tos nemaz neizsakot vārdos: viņi zina, kā «rikoties». *Jebkura noteikuma formulēšana vārdos jau ir tā interpretācija*, un, kā jau esmu minējis, arī pati var mainīt šo noteikumu lietošanas veidu. To noteikumu vidū, kas ir ne tikai formulēti vārdos, bet arī formāli kodificēti, tipiski ir juridiskie likumi. Juridiskie likumi, protams, pieder pie visstingrāk sankcionēto sabiedrības noteikumu tipiem, un mūsdienu sabiedrībās par to neievērošanu ir formāli noteiktas soda gradācijas. Tomēr būtu rupja kļūda nepietiekami novērtēt neformāli noteikto sankciju spēku attiecībā uz dažādām ikdienas darbībām. Lai arī ko H. Garfinkels bija gribējis demonstrēt ar saviem «uzticības eksperimen-

²³ CPST. – 80. lpp. un turpmāk.

²⁴ *Garfinkel H. A Conception of, and Experiments with, «Trust» as a Condition of Stable Concerted Actions / Harvey O. J. Motivation and Social Interaction.* – New York: Ronald Press, 1963.

tiem», tie tiešām uzskatāmi parādīja neparasto spēku, kādu sarunas gaitā var iegūt šķietami nenozīmīga replika.²⁴

Strukturējošās noteikumu īpašības var tikt pētītas pirmkārt attiecībā uz saskarsmju veidošanu, uzturēšanu, pārtraukšanu un pārveidošanu. Lai gan saskarsmju izveidē un pārveidē darbības veicēji parasti izmanto gandrīz vai mulsinošu procedūru un taktikas paņēmieni daudzveidību, iespējams, ka visbūtiskākie ir tie paņēmieni un procedūras, kas iesaistītas ontoloģiskās drošības saglabāšanā. Šajā sakarā Harolda Garfinkela «eksperimenti» neapšaubāmi ir nozīmīgi. Tie norāda, ka nosacījumi, kas iesaistīti diendienā notiekošo mijiedarbību strukturēšanā, ir daudz stingrāki un ierobežojošāki, nekā varētu likties, spriežot pēc nepiespiestības, ar kādu tiem parasti pakļaujas. Tas ir tāpēc, ka neadekvātas reakcijas vai darbības, kuras pēc H. Garfinkela norādījumiem bija jāveic viņa «eksperimenta dalībniekiem», sašķobīja «subjektu» ontoloģiskās drošības sajūtu, padarot notiekošo sarunu neskaidru. Noteikumu pārkāpšana vai neievērošana, protams, nav vienīgais veids, kā pētīt bieži piesauktu noteikumu konstituējošās un sankcionējošās īpašības. Taču nav šaubu, ka H. Garfinkels, īstenodams «socioloģisko alkīmiju», «ikvienu parastu sociālās darbības skrandiņu pārvērdams apgaismojošā publikācijā», ir palīdzējis atklāt plašu pētījumu jomu.²⁵

Es nodalu «struktūru» kā vispārēju terminu no «struktūrām» daudzskaitlī un šos abus terminus no «sociālo sistēmu strukturālajām īpašībām.»²⁶ «Struktūra» attiecas ne tikai uz noteikumiem, kas iesaistīti sociālo sistēmu izveidē un atražošanā, bet arī uz resursiem (par kuriem es līdz šim neesmu neko daudz teicis, taču īsumā to darišu). Tādā veidā, kā termins «struktūra» parasti tiek lietots sociālajās zinātnēs, to mēdz attiecināt uz sociālo sistēmu noturīgākajiem aspektiem, un es negribu atteikties no šīs nozīmes. Struktūras visnozīmīgākie aspekti ir noteikumi un resursi, kas tiek rekursīvi iesaistīti institūcijās. Institūcijas pēc definīcijas ir visnoturīgākās sociālās dzīves iezīmes. Runājot par sociālo sistēmu strukturālajām īpašībām, es domāju to institucionalizētās īpašības, kas piešķir tām pamatīgumu laikā un telpā. Es lietoju jēdzienu 'struktūras', lai piekļūtu pārveides un starpniecības attiecībām, kuras ir tās «pārmijas», kas ir novēroto sistēmas atražošanas nosacījumu pamatā.

²⁵ Goffman E. Frame Analysis. – New York: Harper, 1974. – P. 5.

²⁶ NRSMS es neuzskatīju par vajadzīgu noskirt «struktūru» no «struktūrām» un pārāk nevēlēju lietot šos jēdzienus kā sinonīmus.

Tagad es atbildēšu uz jautājumu, ko uzdevu jau iepriekš: kā var apgalvot, ka individuālo darbības veicēju rīcība atražo lielāku sociālo kopumu strukturālās īpašības? Atbildēt uz šo jautājumu ir reizē gan vieglāk, gan grūtāk, nekā varētu likties. Loģikas līmenī šī atbilde nav nekas vairāk kā truisms. Tas ir, kamēr lielu sociālo kopumu vai sabiedrību ilgstoša eksistence šķietami nav atkarīga no katra atsevišķā indivīda, šādi kopumi vai sabiedrības neizbēgami beigs eksistēt, ja izzudīs visi tajās iesaistītie darbības veicēji. Būtības līmenī atbilde uz šo jautājumu ir atkarīga no jautājumiem, kurus mēs vēl tikai izvirzīsim – tiem, kas skar dažādu sabiedrības veselumu tipu integrācijas mehānismus. Darbības veicēju ikdienas darbības vienmēr izveido un atražo kādas plašākas sociālās sistēmas strukturālās īpašības. Taču «sabiedrībām» – kā es to paskaidrošu – nav obligāti jābūt vienotiem kopumiem. «Sociālo atražošanu» nedrīkst pielīdzināt sabiedrības konsolidācijai. Darbības veicēju un sociālo kopumu atrašanās atšķirīgos plašāku sociālo sistēmu sektoros jeb rajonos spēcīgi ietekmē pat viņu ierastās rīcības iedarbību uz sabiedrības veselumu integrāciju. Šeit mēs esam sasnieguši robežu, kad struktūras dualitātes jēdziena ilustrēšanai vairs nevaram izmantot piemērus no valodniecības jomas.

Sociālās analīzes problēmas var izskaidrot, pētot runas un valodas rekursivitāti. Kad es izsaku kādu gramatisku izteikumu, es izmantoju tos pašus sintakses likumus, ko šis izteikums palīdz veidot. Taču es runāju «tajā pašā» valodā, kurā citi runātāji manā valodas kopienā; mēs visi – ar samērā nelielām variācijām – izmantojam tos pašus noteikumus un valodas normas. Tas var arī neattiekties uz vispārējām sociālo sistēmu strukturālajām īpašībām. Taču šai problēmai nav nekā kopīga ar struktūras dualitātes jēdzienu kā tādu. Tās attiecas uz jautājumu, kā var jēdzieniski skaidrot sociālās sistēmas, īpaši 'sabiedrības'.

STRUKTŪRAS DUALITĀTE

<i>Struktūra (-as)</i>	<i>Sistēma (-as)</i>	<i>Strukturācija</i>
Noteikumi un resursi vai pārveidojošo attiecību kopumi, kas sakārtoti sociālo sistēmu īpašību formā	Atražotas attiecības starp darbības veicējiem vai to kopumiem, kas sakārtotas kā regulāras sociālas prakses.	Apstākļi, kas nosaka struktūru pārveides nepārtrauktību un tātad – sociālo sistēmu atražošanu

Izdarīsim iepriekš teiktā kopsavilkumu. Struktūra kā rekursīvi organizētu noteikumu un resursu kopums atrodas ārpus laika un telpas, izņemot šīs struktūras acumirkīgās izpausmes un atmiņas, ko tās atstāj, un to raksturo «subjekta neesamība». Turpretī sociālās sistēmas, kurās struktūra vienmēr no jauna rekursīvi tiek iekļauta, sastāv no cilvēku darbībām, kas noris konkrētos apstākļos un kas tiek atkārtotas laikā un telpā. Analizēt sociālo sistēmu strukturāciju nozīmē izpētīt veidus, kādos šādas sistēmas, kas balstās uz tādu noteiktās vietās esošu darbības veicēju apzinātām darbībām, kuri izmanto noteikumus un resursus atkarībā no darbības daudzējādajiem kontekstiem, mijiedarbē tiek radītas un atražotas. Būtiska strukturācijas idejai ir struktūras dualitātes teorēma, kas pieminēta jau iepriekš. Darbības veicēju un struktūru uzbūve nav divi neatkarīgu parādību kopumi, proti, duālisms, bet gan dualitāte. Saskaņā ar priekšstatu par struktūras dualitāti sociālo sistēmu strukturālās īpašības ir gan rekursīvi organizēto prakšu līdzeklis, gan to rezultāts. Struktūra individam nav nekas «ārējs»: kā atmiņas un acumirkīgas izpausmes sociālās prakses gaitā, struktūra – E. Dirkema izpratnē – indivīdu darbībai piemīt vairāk «iekšēji» nekā «ārēji». Struktūru nedrīkst pielīdzināt ierobežojumiem, jo tā vienmēr gan ierobežo, gan dod iespējas. Tas, protams, netraucē sociālo sistēmu strukturētajām īpašībām iziet ārpus individuālo darbības veicēju kontroles laikā un telpā. Tas nerunā preti arī iespējai, ka pašu darbības veicēju sociālo sistēmu teorijas, kuras tie savas darbības gaitā palīdz izveidot un pārveidot, varētu šīs sistēmas reificēt. Sociālo attiecību reifikācija jeb diskursīva vēsturiski nejausu cilvēku darbības apstākļu un rezultātu «naturalizācija» ir viena no galvenajām ideoloģijas jomām sociālajā dzīvē.²⁷

Pat visprimitīvākajā veidā reificētās domas tomēr nemazina darbības veicēju sapratnes spējas nozīmīgumu. Jo sapratnes spēja sakņojas vairāk praktiskajā, nevis diskursīvajā apziņā. Tās zināšanas par sabiedriskajām konvencijām, par sevi un citiem cilvēkiem, kas ir nepieciešamas, lai varētu «darboties» dažādos sabiedriskās dzīves kontekstos, ir apbrīnojami detalizētas un pilnīgas. Visiem kompetentiem sabiedrības locekļiem ir izcila prasme tikt galā ar praktisko sociālās darbības īstenošanu, un viņi visi ir lietpratīgi «sociologi». Viņiem piemītošajām zināšanām nav gadījuma rakstura attiecībā uz sabiedriskās dzīves nepārtraukto modelēšanu, tās ir neatņemama šīs modelēšanas sastāvdaļa. To uzsvērt ir būtiski, lai izvairītos no funkcionālisma un strukturālisma pieļautajām kļūdām, kuru rezultātā tika

²⁷ CPST. – 195.–196. lpp.

nomākti vai netika ņemti vērā cilvēku darbības iemesli – darbības kā sociālās prakses strukturēšanā nepārtraukti iesaistītas darbības racionalizēšana – darbību cēloņi tika meklēti parādībās, par kurām paši darbības veicēji neko nezina.²⁸ Tomēr vienlīdz svarīgi ir izvairīties arī no kļūdas, ko pieļāvuši hermeneitiska pieeja un dažādās fenomenoloģijas versijas, kas mēģina uzskatīt sabiedrību par cilvēku mākslīgi radītu veidojumu. Abi uzskati ir ne ar ko nepamatota jautājuma vienkāršošana, kuras cēlonis ir nespēja adekvāti izprast struktūras dualitāti. Saskaņā ar strukturācijas teoriju brīdī, kad tiek veikta darbība, vienlaikus tiek veikta arī tās atražošana sociālās dzīves ikdienas norišu kontekstos. Tā notiek pat varmācīgāko apvērsumu vai radikālāko sabiedrisko pārmaiņu laikā. Uzskatīt sociālo sistēmu strukturālās īpašības par «sabiedrības produktiem» nav pareizi, jo tas nozīmē, ka darbības veicēji, pirms tie paši ir izveidoti, kaut kādā veidā sanāk kopā, lai šos produktus radītu.²⁹ Atražojot strukturālās īpašības, – atkārtāju vēlreiz – darbības veicēji atražo arī tos apstākļus, kas padara šādu darbību iespējamu. Struktūra nepastāv neatkarīgi no indivīdu zināšanām par to, ko viņi dara savās ikdienas gaitās. Diskursīvās apziņas līmenī cilvēki vienmēr zina, vismaz kādā no apraksta variantiem, ko viņi dara. Tomēr citos apraksta variantos tas, ko viņi dara, var arī būt nepazīstams un viņi var arī neko daudz nezināt par to darbību sazarotajām sekām, kurās tie ir iesaistīti.

Struktūras dualitāte vienmēr ir pamatu pamats sociālās atražošanas turpināšanai laiktelpā. Tā savukārt paredz indivīdu veikto refleksiīvo kontroli ikdienas sociālo darbību *durée* un tās veidošanā. Taču cilvēku zināšanas allaz ir ierobežotas. Darbības norise nepārtraukti rada sekas, kuras šīs darbības veicēji nav paredzējuši, un šīs netišās sekas savukārt atgriezeniski var radīt vēl citus nezināmus darbības apstākļus. Cilvēces vēsturi veidojušas tīšas darbības, taču vēsture nav iepriekš izstrādāts «tīši ielānots» projekts; vēsture neatlaidīgi izvairās no mēģinājumiem ievirzīt to apzināti vadītā gultnē. Tomēr cilvēki vienmēr to ir tiekušies panākt, jo nepārtraukti darbojas tā nosacījuma draudu un solījumu ietekmē, ka viņi ir vienīgās būtnes, kas pašas veido savu «vēsturi», to apzinoties.

Cilvēku teoretizēšana par savu darbību nozīmē, ka, tāpat kā sociālā teorija nav profesionālu sociālo zinātņu teorētiku izgudrojums, arī idejas, ko radījuši šie teorētiķi, neizbēgami atgriežas atpakaļ pašā sabiedrības

²⁸ Sal.: Bhaskar R. The Possibility of Naturalism. – Brighton: Harvester, 1979. – Chapter 2.

²⁹ *Ibid.* – 48. lpp.

dzīvē, ietekmējot to. Viens no šīs parādības aspektiem ir mēģinājums novērot un tādējādi kontrolēt ļoti lielā mērā vispārīnātos sistēmu atražošanas nosacījumus – parādību, kurai mūsdienu pasaulē ir milzīga nozīme. Lai konceptuāli saprastu šādus kontrolētus atražošanas procesus, mums jānoskaidro, kas tad «ir» sociālās sistēmas kā mijiedarbības apstākļos atražotas darbības. Attiecības, kas norāda uz sociālajām sistēmām vai ir tajās aktuālizētas, protams, ir ļoti dažādas pēc to «vaļīguma» un caurlaidības. To atzīstot, mēs tomēr varam saskatīt divus līmeņus atkarā no līdzekļiem, ar kuru palīdzību mijiedarbības rezultātā var tikt sasniegts kāds «sistēmisma» elements. Viens līmenis ir skaidri redzams funkcionālismā, kur, kā jau redzējām iepriekš, savstarpējā atkarība tiek aplūkota kā homeostatisks process, kas radniecisks pašregulējošajiem mehānismiem, kuri darbojas organizmā. Pret to nav ko iebilst, kamēr tiek atzīts, ka lielākās daļas sociālo sistēmu «vaļīgums» šo salīdzinājumu ar dzīvo dabu padara visai neprecīzu un ka šis relatīvi «mehāniskais» sistēmu atražošanas veids nav vienīgais cilvēku sabiedrībā sastopamais. Homeostatisko sistēmu atražošanu cilvēku sabiedrībā var aplūkot kā tādu, kas ietver kauzālo cilpu veidošanu, kurā dažādas darbības netišās sekas atgriezeniski iedarbojas, atjaunojot sākotnējos apstākļus. Tomēr daudzos sociālās dzīves kontekstos noris selektīva «informācijas filtrēšana», ar kuras palīdzību noteiktās stratēģiskās vietās visi darbības veicēji mēģina refleksiīvi regulēt vispārējās sistēmas atražošanas nosacījumus vai nu lai saglabātu esošo lietu kārtību, vai lai mainītu to.³⁰

Atšķirība starp homeostatiskajām kauzālajām cilpām un refleksiīvo pašregulāciju sistēmu atražošanā jāpapildina ar vēl vienu beidzamo atšķirību: to, kas pastāv starp sociālo un sistēmu integrāciju.³¹ «Integrāciju» var saprast kā starp darbības veicējiem vai to kopumiem pastāvošu to veikto darbību aizstājāmību (autonomiju un atkarību).³² Tādā gadījumā sociālā

³⁰ Sal. *Bhaskar R.* The Possibility of Naturalism. – Brighton: Harvester, 1979. – PP. 78–79. Šeit es izšķiru trīs «sistēmiskuma» līmeņus, kurus šeit vienkāršības labad esmu samazinājis līdz diviem.

³¹ Šo atšķirību literatūrā ieviesa Deivids Lokvuds, kurš tomēr to lietoja citādā nozīmē nekā es: *Lockwood D.* Social Integration and System Integration / *Zollshan G. Z., Hirsch W.* Explorations in Social Change. – London: Routledge, 1964.

³² CPST es diezgan neskaidri esmu formulējis jēdzienu «sistēmu integrācija». Es skaidri nepateicu, vai atšķirība starp sociālo un sistēmu integrāciju ir atkarīga no atšķirības starp klātbūtni un klātneesamību sociālajās attiecībās, vai arī starp darbības veicējiem pretstatā to grupām. Tādā nozīmē, kā es šo jēdzienu lietoju tagad, tas attiecas uz pirmo pretstatu variantu, taču jebkurā gadījumā tie ir cieši saistīti, tāpēc nekādas ļaunas sekas no šīs nekonsekvences nav radušās.

integrācija nozīmē sistēmismu tiešas mijiedarbības līmenī. Sistēmu integrācija attiecas uz sakariem ar tiem, kuru fiziski nav klāt laikā vai telpā. Sistēmu integrācijas mehānismi paredz arī sociālās integrācijas mehānismus, taču šie mehānismi dažos būtiskos aspektos arī atšķiras no tiem, kuri iesaistīti līdzklātbūtnes attiecībās.

Sociālā integrācija

Darbības veicēju aizstājamība
līdzklātbūtnes kontekstos

Sistēmu integrācija

Darbības veicēju vai to kopuma
aizstājamība plašās laiktelpas robežās

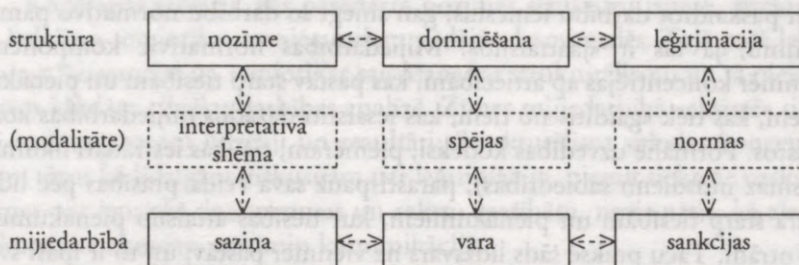
INSTITŪCIJU VEIDI

Noteikumu dalījumam tādos, kas apzīmē vai nozīmē kādas parādības uzbūvi, un tādos, kas izsaka normatīvās sankcijas, kā arī resursu jēdzienam – kas ir varas izpratnes pamatā – ir vairākas blakusparādības, kuras būtu jāaplūko.³³ Tas, ko es saucu par strukturācijas «modalitātēm», palīdz noskaidrot galvenās struktūras dualitātes dimensijas, kas parādās mijiedarbībā, saistot darbības veicēju sapratnes spējas potenciālu ar strukturālajām īpašībām. Darbības veicēji mijiedarbības sistēmu atražošanā izmanto strukturācijas modalitātes, turklāt arī pārveidojot to strukturālās īpašības. Jāuzsver, ka nozīmes atklāšana mijiedarbības gaitā tikai analītiskā ceļā ir atdalāma no normatīvo sankciju darbības. Tas ir acīmredzami, piemēram, tiktāl, ciktāl valodas lietošanu pašu sankcionē tās «publiskums».³⁴ Pati mijiedarbības aktu vai aspektu noteikšana – to precīzs apraksts hermeneitiski sakņojas novērotāja spējā «darboties» kādā dzīves situācijā – paredz nozīmes, normatīvo elementu un varas savišanos. Visuzskatāmāk tas redzams visai bieži sastopamajos sabiedrības dzīves kontekstos, kur notiek strīdi par to, kas īstēni ir sociālās parādības un kā tās var adekvāti aprakstīt. Apzināšanās, ka šajos jautājumos var pastāvēt atšķirīgi uzskati, ka var būt gan atšķirīgi, gan sakritīgi darbības raksturojumi, ir būtiska «dzīves pazišanas» daļa, lai gan to neizskaidro tādi autori kā P. Vinčs, kas dzīves formas uzskata gan par unificētām, gan vienotām.³⁵

³³ CPST. – 2. nodaļa.

³⁴ Sal.: Ziff P. *Semantic Analysis*. – Itaca: Cornell University Press, 1960.

³⁵ Sal.: Pitkin H. F. *Wittgenstein and Justice*. – Berkeley: University Of California Press, 1972. – PP. 241–264.

2. attēls

Struktūras dualitātes dimensijas ir aplūkojamas 2. attēlā.³⁶ Ikdienā rīkojoties, cilvēki ne tikai spēj kontrolēt savas un citu cilvēku darbības; diskursīvās apziņas līmenī viņi spēj arī «kontrolēt šo kontroli». «Interpretatīvās shēmas» ir tipizācijas veidi, kas iekļauti darbības veicēju zināšanu krājumos un kas refleksīvi tiek izmantoti saziņas uzturēšanā. Zināšanu krājumi, ko darbības veicēji izmanto mijiedarbībā un tās atražošanā, ir tie paši, ar kuru palīdzību viņi spēj aprakstīt savas darbības, atklāt to iemeslus utt.³⁷ Nozīmes atklāšanu saziņas procesā, tāpat kā visus citus ar darbības kontekstu saistītos aspektus, nevar uzskatīt tikai par kaut ko, kas notiek laiktelpā. Darbības veicēji ierastā kārtībā nozīmes veidošanas procesā mēdz iesaistīt saskarsmju laiciskās un telpiskās īpašības. Saziņa kā mijiedarbības galvenais elements ir ietilpīgāks jēdziens nekā saziņas nolūks (t. i., tas, ko indivīds «domā» sacīt vai darīt). Šeit atkal ir jāsargās no divu veidu vienkāršojumiem. Daži filozofi ir mēģinājuši izveidot vispārējas nozīmes vai saziņas teorijas, par pamatu ņemot saziņas nolūku; citi, gluži pretēji, uzskata, ka saziņas nolūkam labākajā gadījumā ir niecīga loma mijiedarbības jēgpilno īpašību veidošanā, kur «nozīmi» nosaka strukturāli sakārtota zīmju sistēma. Tomēr strukturācijas teorijā abas puses tiek uzskatītas par vienlīdz interesantiem un nozīmīgiem dualitātes aspektiem, nevis vienam otru noliedzošiem duālisma aspektiem.

«Atbildības» ideja ikdienas valodā pārliecinoši parāda interpretatīvo shēmu un normu krustošanos. «Atbildēt» par savām darbībām nozīmē gan

³⁶ Šādu šo attiecību attēlošanas veidu esmu aizguvis no Dereka Gregorija; sk. viņa darbu: *Regional Transformation and Industrial Revolution*. – London: Macmillan, 1982. – P. 17.

³⁷ *Marsh P. et al. The Rules of Disorder*. – London: Routledge, 1978. – 15. lpp. un *passim*.

spēt paskaidrot darbību iemeslus, gan sniegt šo darbību normatīvo pamatojumu, ja tās ir «jāattaisno». Mijiedarbības normatīvie komponenti vienmēr koncentrējas ap attiecībām, kas pastāv starp tiesībām un pienākumiem, kas tiek «gaidīti» no tiem, kas iesaistīti dažādos mijiedarbības kontekstos. Formālie uzvedības kodeksi, piemēram, tie, kas iestrādāti likumos (vismaz mūsdienu sabiedrībās), parasti pauž sava veida prasības pēc līdzsvara starp tiesībām un pienākumiem, kur tiesības attaisno pienākumus, un otrādi. Taču praksē šāds līdzsvars ne vienmēr pastāv; un to ir īpaši svarīgi uzsvērt, jo gan T. Pārsonsa «normatīvais funkcionālisms», gan L. Altišēra «strukturālistiskais marksisms» pārspilē pakāpi, kurā sabiedrības locekļi ir «apguvuši» normatīvos pienākumus.³⁸ Neviens no šiem viedokļiem neietver darbības teoriju, kas atzīst cilvēkus par saprast spējīgiem darbības veicējiem, kuri refleksivi kontrolē savstarpējās mijiedarbības norisi. Kad sociālās sistēmas aplūko galvenokārt no «sociālā objekta» viedokļa, uzsvars tiek likts uz lielo ietekmi, kāda ir normatīvi saskaņotai legitimizētai kārtībai kā sociālās rīcības vispārējai noteicējai jeb «programmētājai». Šāds uzskats neļauj saskatīt to, ka sociālo sistēmu normatīvie elementi ir nosacītas prasības, kuras ir jāuztur un ar kurām «ir jārēķinās», efektīvi lietojot sankcijas reālo saskarsmju kontekstos. Normatīvās sankcijas izsaka dominēšanas strukturālo asimetriju un to indivīdu attiecības, kuri ir tai nomināli pakļauti, var būt ļoti dažādas, ne tikai to saistību izpausmes, ko šīs normas, kā domājams, paredz.

Jāuzsver, ka koncentrēšanās uz sociālo sistēmu strukturālo īpašību analīzi ir pamatota tikai tad, ja tā uzliek noteiktus ierobežojumus refleksivi kontrolētajai sociālajai uzvedībai. Šādu ierobežojumu apstākļos mēs varam izšķirt trīs sociālo sistēmu strukturālās dimensijas: nozīmi, dominēšanu un legitimāciju. Šo strukturālo īpašību papildnozīmju analīze attēlota tabulā.

<i>Struktūra (-as)</i>	<i>Teorija</i>	<i>Institucionālā kārtība</i>
Nozīme	Kodēšanas teorija	Simbolski rīkojumi/diskursa veidi
Dominēšana	Nemateriālo resursu teorija Materiālo resursu teorija	Politiskās institūcijas Ekonomiskās institūcijas
Legitimācija	Normatīvās regulēšanas teorija	Juridiskās institūcijas

³⁸ NRSM. – 108.–110. lpp.

Kodēšanas teorijai, kas paredzēta nozīmes struktūru izpētē, jāreķinās ar lielajiem semiotikas sasniegumiem pēdējās desmitgadēs. Tajā pašā laikā mums jāizsargājas no semiotikas saistīšanas ar strukturālismu un tā pieļautajām kļūdām cilvēku darbības analizē. Zīmes mijiedarbībā «eksistē» tikai kā saziņas procesu līdzekļi un rezultāti. Strukturālistu valodas koncepcijām, tāpat kā līdzīgām diskusijām par leģitimāciju, piemīt tieksme uzskatīt zīmes par iepriekš dotām runas un rakstu īpašībām, nevis pētīt, kā zīmes rekursīvi «sakņojas» nozīmju komunikācijā.

Nozīmes struktūras vienmēr jāskata saistībā ar dominēšanu un leģitimāciju. Tas vēlreiz vērs mūsu uzmanību uz varas lielo ietekmi sociālajā dzīvē. Ir daži viedokļi, no kuriem būtu jāizvairās. Tā, piemēram, J. Hābermāsa pret H. G. Gādameru (*H. G. Gadamer*) vērstā kritika un tai sekojošās debātes izvirzīja vairākus svarīgus jautājumus.³⁹ Cita starpā, J. Hābermāss kritizēja H. G. Gādamera lingvistiski piesātināto «tradīciju» koncepciju par to, ka viņš nav spējis parādīt, ka nozīmes struktūra iekļauj sevī atšķirīgas varas izpausmes. Šāda kritika ir pamatota, taču J. Hābermāss tālāk šo jautājumu attīstīja tādējādi, ka pievērsās «sistemātiski izkropļotu» saziņas formu nozīmīguma izpētei. Tomēr uz šī pamata viņam neizdevās veiksmīgi savienot varas koncepciju ar institūciju teoriju. 'Dominēšana' nav tas pats, kas «sistemātiski izkropļotās» nozīmes struktūras, jo dominēšana – kā es to saprotu – pati ir nozīmes kodu eksistences galvenais nosacījums.⁴⁰ 'Dominēšanu' un 'varu' nevar aplūkot tikai no sadales asimetrijas viedokļa, tās jāpieņem kā sociālo attiecību (vai, kā es teiktu, cilvēku darbības kā tādas) neatņemama sastāvdaļa. Tādējādi – un šeit mums jāreķinās arī ar M. Fuko darbos paustajām idejām – vara nav viennozīmīgi laundabīga parādība, nedz arī tikai spēja «pateikt nē»; tāpat arī kaut kādā iedomātā nākotnes sabiedrībā nevar «transcendēties» no dominēšanas, kā par to sapņojuši ne vienas vien sociālisma teorijas pārstāvji.

Kas izriet no apgalvojuma, ka semantikai ir prioritāte salīdzinājumā ar semiotiku, nevis otrādi? Manuprāt, to var paskaidrot, salīdzinot strukturālistiskās un poststrukturālistiskās nozīmes koncepcijas, no vienas puses, ar to nozīmes koncepciju, kas izriet no L. Vitgenšteina vēlinajiem darbiem, no otras puses.⁴¹ Nozīmes teorijas pamatojums «strīdā», kurā, pēc F. de Sosīra (*F. de Saussure*) domām, nav nevienas «pozitīvas vērtības», gandrīz

³⁹ *Habermas J.* Zur Logik der Sozialwissenschaften. – Tübingen: Siebeck & Mohr, 1967; On Systematically Distorted Communication, Inquiry. 1970. – Vol. 13.

⁴⁰ Sal. manu darbu: Habermas's Critique of Hermeneutics. SSPT.

⁴¹ Sk.: SPST. – 33.–38. lpp.

neizbēgami noved pie uzskata, kas atzīst semiotikas prioritāti. Zīmju pasaule, nozīmju tīkls tiek radīts, pamatojoties uz noteiktā kārtībā sekojošām atšķirībām, kas veido noteiktus kodus. «Patveršanās kodā» – kad ir grūti vai neiespējami atgriezties darbību un notikumu pasaulē – ir raksturīga strukturālisma un poststrukturālisma pārstāvju taktika. Tomēr šāda patveršanās nemaz nav vajadzīga, ja mēs izprotam kodus ietvertās sakarības, kas rada nozīmi, kura jāiekļauj sociālo darbību norisē, pašā spējā «darboties» daudzveidīgajos sociālās darbības kontekstos. Šo atklājumu, protams, izdarīja L. Vitgenšteins, lai gan pavisam citos filozofiskos apstākļos, kad viņš jau bija atsacījies no dažiem galvenajiem savu agrīno darbu principiem. Viņa agrīnā valodas un nozīmes analīze beidzas ar paradoksu – kaut ko līdzīgu indiāņu trikam ar virvi, kad kāpnes tiek paceltas pēc tam, kad indiānis pa tām ir uzkāpis –, taču vēlākajos darbos paustie uzskati ir cieši piesaistīti ikdienas sociālo darbību izpētei. Pat vissarežģītākās semiotiskās attiecības sakņojas semantiskajās īpašībās, ko rada ikdienas darbību likumiem pakļautās īpašības.

Iepriekšējā tabulā atspoguļotajā terminoloģijā jēdzienā 'nozīme' ietvertās 'zīmes' nekādā gadījumā nedrīkst pielīdzināt «simboliem». Daudzi autori aplūko šos divus terminus kā ekvivalentus, taču es uzskatu, ka simboli, kas iekļaujas simboliskā kārtībā, ir viens no galvenajiem institūciju «grupēšanas» principiem.⁴² Simboli apvieno «papildnozīmes», kas ietvertas zīmju daudznozīmīgajā dabā; simboli savieno kodu krustpunktus, kuri ir sevišķi bagāti ar dažādām nozīmju asociatīvajām formām, kur tie darbojas uz metaforas un metonīmijas ass. Simbolu līmenis un ar to saistītie diskursa veidi ir ideoloģijas galvenā darbības joma institucionālajā līmenī. Tomēr strukturācijas teorijā ideoloģija netiek aplūkota kā īpašs simbolu līmeņa «veids» vai diskursa forma. Tā, piemēram, nevar atdalīt «ideoloģisko diskursu» no «zinātnes». «Ideoloģija» attiecas tikai uz tām dominēšanas asimetrijām, kuras saista nozīmi ar kādas grupas interešu leģitimāciju.⁴³

Ideoloģijas piemērā mēs varam redzēt, ka nozīmes struktūras gan no dominēšanas, gan leģitimācijas ir šķiramas tikai analītiskā ceļā. Dominēša-

⁴² Ricoeur P. Existence and Hermeneutics / The Conflict of Interpretations. – Evanston: Northwestern University Press, 1974.

⁴³ Sikāka šā jautājuma analīze atrodama CPST 5. nodaļā. Diskursa simboliskie līmeņi un veidi veido sociālo sistēmu «kultūras» aspektus. Taču, tāpat kā gadījumā ar jēdzieniem «sabiedrība» un «vēsture» es uzlieku jēdzienam «kultūra» dubultslodzi. Tā es runāšu par «kultūrām» vispārīgā nozīmē kā par jēdzienu, kuru var lietot kā sinonīmu jēdzienam «sabiedrība», lai gan dažos gadījumos šie jēdzieni jādefinē precīzāk.

na ir atkarīga no divu atšķiramu resursu veidu mobilizācijas. Materiālie resursi attiecas uz spējām – jeb, precīzāk, uz pārveidošanas spējas formām – kas rada varu pār priekšmetiem, materiālajiem labumiem vai materiālām parādībām. Nemateriālie resursi attiecas uz tiem pārveidošanas spējas veidiem, kas rada varu pār personām jeb darbības veicējiem. Varētu likties, ka dažām materiālo resursu formām (piemēram, izejvielām, zemei utt.) piemīt «reālā esamība», par kuru es apgalvoju, ka strukturālajām īpašībām kopumā tādas nav. Tajā ziņā, ka tiem ir laiktelpas «klātbūtne», tas tā varētu būt. Taču to «materialitāte» neietekmē faktu, ka šādas parādības kļūst par resursiem tādā nozīmē, kā es šo terminu lietoju šajā darbā, tikai tad, kad tie tiek iesaistīti strukturēšanas procesā. Resursu pārveidojošais raksturs ir loģiski ekvivalents, kā arī nesaraucjami saistīts ar kodu un normatīvo sankciju instantiācijām.

Iepriekšminētā institucionālo līmeņu klasifikācija ir atkarīga no nepakļaušanās tam, ko reizēm mēdz saukt par 'substantīviskajiem' «ekonomikas», «politikas» un citu institūciju jēdzieniem. Mēs varam aplūkot šīs saikarības šādi:

N – D – L	Simbolu līmenis/diskursu veidi
D (nemateriālie) – N – L	Politiskās institūcijas
D (materiālie) – N – L	Ekonomiskās institūcijas
L – D – N	Juridiskās institūcijas
kur N – nozīme, D – dominēšana, L – leģitimācija	

«Substantīvistiskās» koncepcijas paredz konkrētu šo dažādo līmeņu institucionālo diferenciāciju. Tas nozīmē, ka, piemēram, «politika» pastāv tikai sabiedrībās, kurās ir noteiktas valsts aparāta formas utt. Taču antropologu pētījumi pietiekami skaidri parāda, ka «politiskas» parādības – saistībā ar varas attiecību sakārtošanu – ir sastopamas visās sabiedrībās. Tas pats attiecas uz citiem institucionālajiem līmeņiem. Īpaši uzmanīgiem mums jābūt, aplūkojot 'ekonomiskās' institūcijas, pat ja uzsveram, ka šī jēdziena lietošana neparedz skaidri nošķirtas 'ekonomikas' pastāvēšanu. Dažos ekonomiskās literatūras darbos, aplūkojot tradicionālās kultūras, ir manāma tendence izmantot jēdzienus, kam ir nozīme tikai tirgus ekonomikas apstākļos. Jēdzienu 'ekonomika' nevar adekvāti definēt, vismaz

⁴⁴ Sal.: Polanyi K. et al. Trade and Market in Early Empires. – New York: Free Press, 1957. – 243.– 270. lpp. un *passim*.

ne vispārīgā veidā, saistībā ar cīņu par nepietiekamiem resursiem.⁴⁴ Tas ir tāpat kā mēģināt definēt varu, atsaucoties vienīgi uz sabiedrības lokālām cīņām. «Ekonomikas» galvenā pazīme nav resursu nepietiekamība kā tāda un vēl jo mazāk dažādu grupu cīņa par to sadali. Drīzāk 'ekonomikas' jomu nosaka materiālajiem resursiem piemītošā loma sociālo veselumu strukturēšanā. Šeit vēl jāizsaka dažas brīdinošas piezīmes. Ja uzskatām, ka visas sabiedrības vajā materiālās nabadzības iespējamība, tad ir tikai viens solis līdz pieņēmumam, ka konflikti nepietiekamo resursu dēļ ir galvenais sabiedrisko pārmaiņu dzinējspēks, kā to apgalvo daži vēsturiskā materiālisma virzieni un arī dažas nemarksistiskās teorijas. Taču šādiem pieņēmumiem pietrūkst loģikas, jo tie parasti izriet no maldīgām funkcionālās spriešanas formām, turklāt tie ir arī empīriski aplami.⁴⁵

LAIKS, ŅĒRMENIS, SASKARSMES

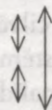
Šīs visai īsās ievaddaļas nobeigumā vēlreiz atgriezīsimies pie jautājuma par laiku un vēsturi. Kā *Dasein* galīgums un «esamības rašanās no nekā bezgalīgums», laiks varbūt ir visnoslēpumainākā cilvēku pieredzes iezīme. Ne jau velti (*sic!*) M. Heidegers (*M. Heidegger*) – filozofs, kurš vispamatīgāk no visiem mēģināja atrisināt šo problēmu, – bija spiests lietot stipri aptuvenu terminoloģiju. Taču laiks – jeb pieredzes veidošana laiktelpā – ir arī banāla un pašsaprotama cilvēku ikdienas dzīves iezīme. Laika vismīklainākā iezīme ir tieši «nesakritība» starp mūsu spējām bez kādām problēmām tikt galā ar mūsu darbības ilgstamību laiktelpā un laika neizskaidrojamo dabu, kad to aplūkojam no filozofijas viedokļa. Es nepretendēju uz to, ka spēšu izskaidrot šo jautājumu, «Svētā Augustīna problēmu». Taču sociālās teorijas pamatjautājums, kā es to saprotu – «kārtības problēma», kas jāsaprot gluži pretēji T. Pārsonsa formulējumam, izsakot šo frāzi, ir paskaidrot, kā individuālās «klātbūtnes» ierobežojumiem var pacelties pāri, «izplešot» sociālās attiecības pāri laikam un telpai.

Ikdienas dzīves *durée* – un tā nav kaprīze – darbojas līdzīgi tam, ko K. Levī-Stross sauc par «atgriezenisko laiku». Vai nu laiks «kā tāds» (lai kas tas arī būtu) ir atgriezenisks, vai ne, ikdienas dzīves notikumi un rutīnas noris tikai vienā virzienā. Termini «sociālā atražošana», «rekursivitāte»

⁴⁵ Šādu manu apgalvojumu iemesli aplūkot CCHM, īpaši ievadā un 3. nodaļā.

u. c. norāda uz ikdienas dzīves rekursīvo dabu, kur ierastā kārtība tiek veidota aizejošo (taču nemitīgi atpakaļ nākošo) dienu un gadalaiku secībā.

- ikdienas dzīves pieredzes *duree*. «atgriezeniskais» laiks
- indivīda mūzs: «neatgriezeniskais» laiks
- institūciju *longue duree*. «atgriezeniskais» laiks

Ikdienas dzīvei piemīt ilgstamība, plūdums, taču tas nekur neved; pats apzīmētājs «ikdienas» un tā sinonīmi norāda, ka laiks šeit veidojas tikai kā rekursivitāte. Turpretī indivīda dzīve ir ne tikai galīga, tā ir arī neatgriezeniska, tā «tuvojas nāvei». «Tā ir nāve, nomirt un to zināt. Tā ir Melnā Arraitne, nāve.» (Dž. Louels [J. Lowell].) Šajā gadījumā laiks ir noteikta ķermeņa laiks, klātbūtnes robeža, kas ir gluži citāda nekā laiktelpas izgaišana, kas raksturīga ikdienas darbības ilgstamībai. Mūsu dzīves «izzūd» neatgriezeniskā laikā līdz ar cilvēku ķermeņu dzīves izzušanu. Tas, ka mēs runājam par 'dzīves ciklu', nozīmē, ka arī šeit ir atkārtošāns elementi. Taču dzīves cikls patiesībā ir jēdziens, kas attiecas uz paaudžu pēctecību un tādējādi uz shēmā attēlotā laiciskuma trešo dimensiju. Tā ir institūciju ilgstošas pastāvēšanas «pārindividuāla» *durée*, institucionālā laika *longue durée*.

Institūciju atgriezeniskais laiks ir gan ikdienas dzīves ilgstamībā norītošo darbību nosacījums, gan rezultāts, galvenā struktūras dualitātes substantīvā forma. Tomēr nebūtu pareizi apgalvot, kā jau tiku teicis, ka ikdienas dzīves ieviestā kārtība ir «pamats», uz kura laiktelpā tiek veidotas sabiedrības organizācijas institucionālās formas. Drīzāk tās abas līdzdarbojas viena otras veidošanā, tāpat kā tās abas piedalās darbojošās patības veidošanā. Visas sociālās sistēmas, vienalga, cik dižas vai plašas tās būtu, vienlaikus gan izsaka ikdienas sociālās dzīves ieviesto kārtību, gan pašas tajā tiek izteiktas, esot strapniecēs starp cilvēka ķermeņa fiziskajam un sensorajam īpašībām.

Visi šie apsvērumi ir svarīgi to ideju izpratnei, kas izklāstītas šīs grāmatas nākamajās nodaļās. Ķermenis ir aktīvās patības «vieta», taču šī patība, protams, nav tikai to «nesošā» organisma fizisko īpašību paplašinājums. Aplūkot patību teorētiskā līmenī nozīmē formulēt motivācijas koncepciju (kā es mēģināšu to izdarīt) un attiecināt motivāciju uz sakarībām starp darbības veicēja bezapziņas un apziņas īpašībām. Patību nevar saprast ārpus «vēstures», – šajā gadījumā «vēsture» nozīmē cilvēku darbības laiciskumu, kas izpaužas to triju dimensiju savstarpējā interpolācijā, kuras jau pieminēju.

Iepriekš es ieviesu līdzklātbūtnes jēdzienu, īpaši sakarā ar sociālo integritāti. Mijiedarbības pētīšana līdzklātbūtnes apstākļos ir viens no laiktelpas «izklaušanas» (*bracketing*) pamatkomponentiem, jo tā vienlaikus ir gan nosacījums tam, lai cilvēki apvienotos sociālos veselumos, gan šīs apvienošanās iznākums. «Sistēmisms» šeit tiek sasniegts lielā mērā ar uzvedības refleksīvās kontroles palīdzību, kas nostabilizējusies praktiskajā apziņā. Attiecības, kas pastāv līdzklātbūtnes apstākļos, ir tās, ko Ē. Gofmanis trāpīgi nosaucis par saskarsmēm, kuras izgaist laikā un telpā. Neviens cits tik pamatīgi nav analizējis saskarsmes, kā pats Ē. Gofmanis, un es savā darbā bieži atsaukos uz viņa pētījumiem. Ē. Gofmaņa veikuma nozīmīgumu lielā mērā noteica nodarbošanās ar sociālās darbības laika un telpas iezīmēm. Viņš ir viens no retajiem sociologiem, kurš aplūko laiktelpas attiecības kā sociālās dzīves veidošanas un atražošanas būtisku faktoru, nevis kā sociālās darbības «robežas», kuru izpēti mierīgi var atstāt «speciālistu» – ģeogrāfu un vēsturnieku – ziņā. Taču arī tie, kuri strādā nomināli nošķirtā ģeogrāfisko pētījumu jomā, ir devuši savu neatkarīgu ieguldījumu šī jautājuma risināšanā. Man gribētos apgalvot, ka Hāgerstranda laika ģeogrāfija (ar attiecīgiem kritiskiem labojumiem) ne tikai piedāvā strukturācijas teorijai nozīmes analīzes veidus, bet arī dažas no viņa teorijas idejām diezgan tieši papildina Ē. Gofmaņa koncepciju.

Attiecības ar tiem cilvēkiem, kuru fiziski nav klāt, kā jau esmu teicis, paredz sociālus mehānismus, kas atšķiras no tiem, kuri ir iesaistīti līdzklātbūtnes kontekstos. Mums šeit jāaplūko daži būtiski jautājumi sakarā ar institūciju strukturēšanu. Tiem ir kāds blakus aspekts, īpaši mūsdienu pasaulē, un tas izraisījis ārkārtīgi lielu sociālās darbības izplešanos laiktelpā mūsu laikmetā. Taču tie vēlreiz liek mums atgriezties pie «vēstures» problēmas, jo klātneesošie «citi» ietver sevī arī aizgājušās paaudzes, kuru «laiks» varētu ļoti atšķirties no to paaudžu laika, kuras kaut kādā veidā ietekmē aizgājušo paaudžu darbība. Šos jautājumus es aplūkošu noslēguma no daļās.

2. nodaļa. APZIŅA, PATĪBA UN SOCIĀLĀS SASKARSMES

Šajā nodaļā es mēģināšu sasniegt vairākus mērķus. Pirmkārt, es aplūkošu dažas konceptuālas pamatproblēmas, kas rodas, savienojot galvenos strukturācijas teorijas jēdzienus ar bezapziņas būtības interpretāciju. Rodas jautājums par to, kā vislabāk izprast patību, īpaši – refleksīvā darbības veicēja «es». Pēc tam es mēģināšu attēlot apziņas un bezapziņas caurvīšanās psiholoģiskos pamatus, izmantojot galvenokārt Ēriksona pētījumus. Taču mana darba lielākā daļa būs veltīta sociālas dabas jautājumiem, kurus momentāni izraisa šāds attēlojums un kuri saistās ar ikdienas dzīves rutinēto raksturu. Analizējot «krīzes situācijas», kurās ierastā kārtība tiek radikāli sagrauta, es mēģināšu parādīt, kā saskarsmju refleksīvā kontrole līdzklātbūtnes apstākļos parasti notiek saskaņā ar personības bezapziņas komponentiem. Tas novedīs pie dažu Ē. Gofmaņa izteikumu analīzes, kuros aplūkota līdzklātbūtnes apstākļos esošu darbības veicēju mijiedarbība. Jautājums par ķermeni kā darbojošās patības atrašanās vietu un kā tādu, kas pats atrodas noteiktā laiktelpā, ir galvenā tēma, kas caurvij visu aplūkoto un analizēto materiālu.

REFLEKSIVITĀTE, DISKURSĪVĀ UN PRAKTISKĀ APZIŅA

Z. Freids indivīda psihisko organizāciju sadala trijās daļās, ko izsaka ar ne visai veiksmīgajiem terminiem «id», «ego» un «superego». Nedomāju, ka šie termini ir noderīgi, un tāpēc aizstāšu tos ar trīskāršo sadalījumu, kas ietverts stratifikācijas modelī: psihes aizsardzības pamatsistēma, praktiskā

un diskursīvā apziņa. Negribu vilkt tiešas paralēles ar Z. Freida jēdzieniem. To interpretatīvo shēmu un normu līmeņu krustpunkti, kuras darbības veicēji izmanto savas rīcības veidošanā, ir atrodamī visās trijās personības dimensijās. Taču neapšaubāmi «es» (*das Ich*) ir būtība tam, kas ir saistīts ar diskursīvo apziņu, un tam ir jāpievērš īpaša konceptuāla uzmanība. Mēs varam aplūkot šos jautājumus, iezīmējot dažas grūtības, ko rada Z. Freida personības iedalījums, īpaši, kur tas skar cilvēku darbības problēmas.¹

Protams, Z. Freids aplūkoja indivīdu kā darbības veicēju, taču viņš bieži runāja arī par id, ego un superego kā darbībām, kas noris pašā indivīdā. Darbos, kas tika sarakstīti līdz divdesmitā gadsimta divdesmitajiem gadiem, Freids bieži lietoja terminu *das Ich*, attiecinot to gan uz personu kopumā, gan prāta daļas apzīmēšanai. Lietojuma nenoteiktība attiecas arī uz 'superego', kas dažkārt nošķirts no cita jēdziena – 'ideālais ego'. Šķiet, ka terminoloģiskas nekonsekvences un pārejas norāda uz daudz nopietnākām konceptuālām grūtībām. Pieņemsim, ka *das Ich* ir prāta apakšstrukturūra. Tad kā gan Z. Freids var apgalvot, ka ego ir tas, kas «izlemj atteikties no nesaderīgām idejām»?² Vai lēmumu pieņemšana, ko veic ego, ir darbības veicēja lēmumu pieņemšanas process miniatūrā? Tam, protams, nav daudz jēgas. Z. Freids raksta arī, piemēram, par ego «vēlmi gulēt», kaut gan, kad uznāk miegs, tas «paliek nomodā», lai gulētāju pasargātu no ļaunākajām bezapziņas izpausmēm, «sargādams» sapņotāja miegu. Atkal parādās līdzīgi jautājumi. Kura miegu ego vēlas? Darbības veicēja? Vai sevis paša? Kā miegu šis «sargs» apsargā? Un tā tālāk. Beidzot aplūkosim Z. Freida sniegtos pašus vispārīgākos ego uzdevumu raksturojumus. Ego uzdevums ir «pašsaglabāšanās», kuru tas īsteno, «iemācoties izraisīt tādas pārmaiņas ārējā pasaulē, kas nāktu tam pašam par labu.»³ Taču kuru «patību» tad ego aizstāv? Vai tā labums ir arī manējais?

Viena no tradicionālajām Z. Freida interpretētāju taktikām ir atzīt, ka Z. Freida darbos ir maldinoši antropomorfišķi jēdzienu lietojumi, taču tajā pašā laikā apgalvot, ka šo kļūmi var pārvarēt, ja saprot id, ego un superego kā jēdzienus, kas attiecas uz «procesiem» vai «spēkiem». Taču iste-

¹ Sevišķi noderīgs šo grūtību iztirzājums atrodams: *Thalberg I. Freud's Anatomies of the Self // Wollheim R., Freud S. A Collection of Critical Essays.* – New York: Doubleday, 1974. Šis esejas pārstrādāts variants publicēts: *Wollheim R., Hopkins J. Philosophical Essays on Freud.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1982.

² Cit. pēc: *Thalberg I. Freud's Anatomies of the Self.* – P. 156.

³ *Freud S. An Outline of Psychoanalysis.* – London: Hogarth, 1969. – PP. 56–57.

nībā tas neko daudz nepalīdz, jo šādi jēdzieni neļauj pareizi saprast cilvēku darbības raksturu. Z. Freids, protams, pats runā par hidrauliskajām plūsmām, enerģijas blokēšanu utt. Taču tādā gadījumā tas atgādina cilvēku rīcības pirmcēloņu mehānistiskās koncepcijas, kas saistās ar visnaivākajām objektivisma formām. Daļēji problēmu rada pašu terminu «ego», «superego» un «id» lietojums (vienalga, vai oriģinālajā vācu valodas formulējumā, vai tulkojumā), jo katrs no tiem zināmā mērā apzīmē kādu darbību; katrs no tiem ir miniatūrs darbības veicējs darbības veicējā kā tādā. Terminu «id» un «superego» atmešana, protams, palīdz, taču tādā gadījumā jāatzīst *das Ich*, «es» īpašā nozīme.

Mēs varētu pieņemt, ka «es» ir darbības veicējs. Tomēr tā ir kļūda, lai gan šāds pieņēmums figurē kā pamatpieņēmums jeb pamatpremisa visās filozofijas skolās, ieskaitot kartēzismu un vēlīno Dž. H. Mīda filozofiju. Dž. H. Mīda darbi neapšaubāmi palīdz izskaidrot procesus, kas nosaka «patības» kā «manis» rašanos. Taču «es» Dž. H. Mīda darbos parādās kā darbības dotā būtība, un tādējādi tā izcelsme paliek neskaidra. Lai attiecinātu «es» uz darbību, nepieciešams iet pa strukturālistu norādīto apkārteļu, kas nosaka, ka subjekts neatrodas visa centrā, tomēr neizdarot secinājumus, kas subjektu traktē vienkārši kā zīmi nozīmes struktūrā. «Es» veidošanās notiek tikai ar «cita diskursa», t. i., valodas, palīdzību – taču «es» ir jāattiecina uz ķermeni kā darbības lauku. Termins «es» no lingvistikas viedokļa ir «mainīgais»: sociālās «atrašanās vietas» kontekstualitāte nosaka, kas tad ir «es» jebkurā sarunas situācijā. Lai gan mēs varētu domāt par «es» kā par kaut ko tādu, kas attiecas uz mūsu pieredzes būtiskākajiem un intīmākajiem aspektiem, tas savā ziņā ir viens no tukšākajiem valodas terminiem.⁴ Jo «es» attiecas tikai uz to, kurš runā, uz teikuma vai izteikuma «priekšmetu». Darbības veicējs, kas ir apguvis «es» lietošanu, Dž. H. Mīda vārdiem runājot, ir apguvis arī «manis» lietošanu – taču vienīgi tādēļ, ka vienlaicīgi ir apguvis arī sintaktiski diferencētu valodu. Jo man ir jāzina, ka es esmu «es», kad es runāju ar «tevi», bet, ka tu esi «es», kad tu runā ar «mani», un ka es esmu «tu», kad tu runā ar mani... utt. Lietas būtība nav tikai tā, ka šo vārdu lietošana prasa sarežģītas lingvistiskas iemaņas, bet arī tā, ka tie saistīti ar daudzpusīgu ķermeņa kontroli un dziļām zināšanām par to, kā «darboties» sociālās dzīves dažādos kontekstos.

⁴ Strawson P. F. *The Bounds of Sense*. – London: Methuen, 1966. – PP. 162–170; Anscombe G. E. M. «The First Person» // *Guttenplan S. Mind and Language*. – Oxford: Blackwell, 1972; Mackie J. L. «The Transcendental «I.»» // *Van Straaten Z. Philosophical Subjects*. – Oxford: Clarendon Press, 1980.

Rīcības refleksīvās kontroles būtiskās nozīmes atzīšana sociālās dzīves ikdienas nepārtrauktībā nenozīmē izziņas un motivācijas bezapziņas avotu nozīmes noliegumu. Taču tas saistīts ar uzmanības pievēršanu tām atšķirībām, kas atdala 'apziņu' no 'bezapziņas'.

Ikdienas valodas lietošana ļauj mums gūt par to vispārīgu priekšstatu. Dažreiz mēs runājam par apziņu kā ekvivalentu tam, ko varētu saukt par 'samaņu'.⁵ Piemēram, kad cilvēks aizmieg vai viņam iesit pa galvu, viņš «iegrimst nemaņā» jeb «zaudē samaņu». Šeit 'bezapziņa' nozīmē kaut ko pavisam citu nekā ortodoksālajā Z. Freida lietojumā, un 'apziņai', kam tiek pretstatīta šī 'bezapziņa', ir ļoti plaša nozīme. Šajā nozīmē 'apziņa' nozīmē apkārtējo kairinātāju uztveri. Šādi izprastai apziņai nepiemīt nekas specifiski refleksīvs. Nozīmi, kurā cilvēki «zaudē» un «atgūst apziņu», var tieši attiecināt arī uz augstāk attīstītajiem dzīvniekiem. Šāds priekšstats par apziņu acīmredzot attiecas uz ķermeņa maņu mehānismiem un to «normālo» darbību, un to paredz gan praktiskās, gan diskursīvās apziņas koncepcija.

Jēdzienu 'apziņa' dažkārt attiecina uz apstākļiem, kuros cilvēki pievērš uzmanību apkārtējiem notikumiem tādējādi, ka viņi saista savu darbību ar šiem notikumiem. Citiem vārdiem sakot, tas attiecas uz rīcības refleksīvo kontroli, ko īsteno darbības veicēji – lielā mērā tajā nozīmē, ko es saucu par praktisko apziņu. Tā, piemēram, skolotājs var «apzināties», ko dara skolēni klases pirmajās solū rindās, bet «neapzināties», ka beidzamajās rindās sēdošie skolēni ir sākuši plāpāt. Skolotājs varētu būt vienkārši neuzmanīgs, taču tā nav neapzināšanās tādā pašā ziņā kā cilvēkam, kurš ir «zaudējis samaņu». Ja arī šādi izprastai 'apziņai' ir atrodamā līdzība dzīvnieku vidū, tad tā nav tik skaidri noteikta kā iepiešminētā apziņas pamatnozīme.

Trešā 'apziņas' nozīme, ko S. Tūlmīns (*S. Toulmin*) nosaucis par «artikulētību», aptuveni atbilst diskursīvajai apziņai.⁶ Izmantojot S. Tūlmīna piemēru, aplūkosim gadījumu ar uzņēmēju, kurš izmāna naudu no klienta, uzrādot neesošus izdevumus. Varētu teikt, ka šis uzņēmējs ir veicis «apzinātu un tīšu krāpšanu».

No otras pušes, ja tādas pašas sekas netīši izrietētu no uzņēmēja darbības, viņam to pat nezinot, tad viņš «bezapzināti» kļūtu par sava klienta

⁵ *Toulmin S.* «The Genealogy of «Consciousness» // *Secord P. F.* Explaining Human Behaviour. – Beverly Hills: Sage, 1982. – PP. 57–58.

⁶ *Ibid.* – PP. 60–61.

finanšu plānu izjaucēju. Šajā gadījumā darbības veicējam «jādomā» par to, ko viņš dara, lai šī darbība tiktu veikta «apzināti». 'Apziņa' šajā nozīmē ietver indivīda spēju sniegt loģisku savas darbības un tās iemeslu aprakstu.

BEZAPZIŅA, LAIKS, ATMIŅA

Ir pilnīgi saprotams, ka psihoanalītiskajā nozīmē 'bezapziņai' ir kāds sakars ar pretstatu, kas pastāv starp šo 'bezapziņu' un trešo 'apziņas' nozīmi, ar pretstatu tam, ko es esmu nosaucis par diskursīvo apziņu. Diskursīvā apziņa ir spēja priekšmetus vai parādības nosaukt vārdos. 'Bezapziņa' psihoanalīzes teorijā attiecas uz kaut ko pilnīgi pretēju – uz nespēju izteikt vārdos darbības motivāciju.

Tomēr, lai sīkāk paskaidrotu 'neapzinātā' kā 'bezapziņas' jēdzienu, nepieciešams aplūkot arī atmiņu, jo atmiņa un valoda nepārpotami ir saistītas. Es vēlētos pierādīt, ka 'bezapziņu' var izprast tikai saistībā ar atmiņu, un tas savukārt nozīmē, ka jāveic rūpīga atmiņas analīze. Šeit atkal no jauna parādās visi ar laiku saistītie teorijas jautājumi, kuru nozīmi es esmu uzsvēris jau iepriekš.

1. *Prima facie*, varētu uzskatīt, ka atmiņa attiecas tikai uz pagātņi – pagātnē piedzīvotā pēdas kaut kādā veidā saglabājas organismā. Tādā gadījumā darbība notiek tagadnes telpā, atsaucot atmiņā pagātnes notikumus, kad vien darbības veicējam tas nepieciešams vai viņš to vēlas. Neilgas pārdomas parāda šāda uzskata kļūdainību. «Tagadni» nevar izteikt vai aprakstīt, tai neizgaistot pagātnē. Ja laiks nav «tagadni» secība, bet gan «klātbūtne» M. Heidegera izpratnē, tad atmiņa ir šīs «klātbūtnes» aspekts.
2. Varētu iedomāties, ka atmiņa galvenokārt ir atcerēšanās mehānisms – veids, kā atjaunot informāciju, vai «atcerēšanās». Šāds uzskats gluži labi atbilst idejai, ka pagātne ir nodalīta no tagadnes, jo tādā gadījumā atmiņu var aplūkot kā pagātnes atsaukšanu tagadnē. Taču, ja mēs šādu uzskatu atmetam, tad vairs nav iespējams definēt atmiņu kā pagātnes lietu un parādību atcerēšanos. Prusta darba nosaukums neapšaubāmi jāsaprot kā ironija par šādu naivu koncepciju. Atcerēšanās, protams, ir ciešā saistībā ar atmiņu, taču tā nenorāda, kas ir atmiņa.

Šie novērojumi parāda, ka atmiņa un uztvere ir cieši saistītas. Interesanti atzīmēt, ka uztveres teorijas mēdz dalīties subjektivistiskajās un objektivistiskajās. Viena tipa teorijas uzsver – tādā kā pseidokantiskā garā – uztverošā indivīda kā tās informācijas pārstrādātāja lomu, kura citādi būtu bezveidīgs tukšums.⁷ Pretējā uzskata pārstāvji apgalvo, ka uztveri nosaka iepriekš objektīvi dotas pasaules kārtība.⁸ Mēģinājumos pārvarēt šīs atšķirības ir uzsvērts laika un telpas atšķirību nozīmīgums uztveres procesā. Tāpat kā nolūki, iemesli utt., uztvere nav atsevišķu «uztveres aktu» kopums, bet gan darbības plūsma, kas saskaņota ar ķermeņa kustību laiktelpā. Uztvere notiek, izmantojot ievadmehānismus, ar kuru palīdzību indivīds uztver jaunienākošo informāciju, tajā pašā laikā prātā apstrādājot jau esošo. Uztverē parasti iesaistās nepārtrauktas acu – un arī galvas – kustības, pat tad, ja pārējais ķermenis nekustas. Tādēļ, ka šie mehānismi it kā aizsteidzas priekšā notikumiem, tas ir, kā to nosaucis kāds autors, «lidzeklis, ar kuru pagātne ietekmē nākotni», un tas ir «idents ar atmiņas pamatmehānismiem».⁹ Iespējams, ka tauste, ko parasti uzskata par visvienkāršāko no sajūtām un kas noteikti ir vismazāk pētītā, var mums visvairāk palīdzēt uztveres izpratnei kopumā. Taustei nav stingri nodalītas uztveres vietas, piemēram, acs; ienākošo informāciju, kas iegūta ar taustes palīdzību, nav pasūtījis neviens atsevišķs nervu sistēmas mehānisms: taustes izmantošana ir pašsaprotama ķermeņa kustību daļa tā darbības kontekstos. Turklāt lielākajai daļai literatūras, kas veltīta uztverei, ir pārsteidzoša iezīme, ka tā aplūko sajūtas tā, it kā tās darbotos neatkarīgi cita no citas. Faktiski visos uztveres eksperimentālajos pētījumos tiek aplūkota tikai kāda viena sajūta.¹⁰ To, ka tas ir samāksloti, pierāda pat vispavirsākā ikdienas dzīves izpēte, kurā darbību kontinuitāte nemitīgi apvieno dažādās sajūtas.

Tādā gadījumā uztvere ir atkarīga no telpas un laika nepārtrauktības, ko aktīvi veido uztverošais indivīds. Būtiskais nav nedz kāda atsevišķa sajūta, nedz arī notiekošo vērojošais un uztverošais indivīds, bet gan ķermenis tā aktīvajā saskarsmē ar materiālo un sociālo pasauli. Uztveres shēmas

⁷ Sk.: Bruner J. S. *Beyond the Information Given*. – New York: Norton, 1973.

⁸ Gibson J. S. *The Ecological Approach to Visual Perception*. – Boston: Houghton Mifflin, 1979.

⁹ Neisser U. *Cognition and Reality*. – San Francisco: Freeman, 1976. – P. 22. Sk. arī: *Idem*. *Memory Observed*. – San Francisco: Freeman, 1982; Shotter J. «Duality of Structure» and «Internationality» in an Ecological Psychology // *Journal for the Theory of Social Behaviour*. – 1983. – Vol. 13.

¹⁰ Neisser U. *Cognition and Reality*. – P. 29.

ir uz nervu darbību balstītas formas, ar kuru palīdzību nepārtraukti tiek apstrādāta laika ritējuma pieredze. Šādu apstrādi savukārt var saprast kā pastāvīgi iesaistītu darbības refleksiīvajā kontrolē vispār. Liekas, nav iespējams noliegt, ka jau jaundzimušam bērnam ir dots iekšējs uztveres mehānisms. Citiem vārdiem sakot, viņam ir ne tikai maņu orgāni, bet arī nervu darbības mehānismi, kas ļauj viņam selektīvi reaģēt uz apkārtējo pasauli, pat ja šī selektivitāte ir relatīvi vienkārša salīdzinājumā ar to, kas viņam attīstīsies vēlāk. Ir daudz liecību par to, ka zīdaiņi reaģē, pagriežot galvu uz skaņas pusi, ar acīm seko kustīgiem priekšmetiem un sniedzas pēc tiem. «Skatīšanās uz skaņas pusi», protams, jau ietver sevī sajūtu integrāciju.¹¹ Jaundzimušie jau novērtē laika starpību starp akustiskajām reakcijām abās ausīs, un tas liek jaundzimušajam pagriezt galvu uz vienu vai otru pusi. Attīstoties bērna psihei un kustību koordinācijai, šādas reakcijas, protams, kļūst arvien precīzākas; bērnam vajadzīgs diezgan ilgs laiks, lai iemācītos jēdzieniski priekšstatīt priekšmetus, kurus viņš neredz. Priekšmetu nosaukšana jeb to identificēšana acimredzot nav tikai birkas piekarināšana parādībai, kuras īpašības jau ir iepriekš zināmas. Kaut ko pareizi nosaukt nozīmē spēt pareizi par to runāt, un tas nozīmē tipizēt šī priekšmeta vai parādības īpašības: attiecināt to uz kādu līdzīgu priekšmetu grupu, kas atšķiras no citām grupām.¹² Šajā sakarā mēs redzam gan Gibsona «pieskīršanas» jēdziena pievilcīgās puses, gan tā trūkumus. Saskaņā ar Gibsona uzskatiem visi lietojuma veidi vai darbības, ko priekšmeti padara iespējamās – ko tie pieskīr darbības veicējam –, ir tieši uztveramas. Pozitīvais šajā uzskatā ir tas, ka tiek uzsvērts uztveres darbības praktiskais raksturs, taču tas nenorāda tās saistību ar priekšmetu konceptuālo nosaukšanu, kas dažādās kultūrās varētu būt visai atšķirīga.

Ja uztveri saprotam kā laikā sakārtotu mehānismu kopumu, kuru izveido ķermeņa kustības un tā orientācija indivīda uzvedības kontekstos un kurš pats tās savukārt veido, tad varam izprast selektīvās uzmanības nozīmīgumu ikdienas rīcībā. Katrā darbības kontekstā notiek daudz kas vairāk, nekā faktiski tam pievērs uzmanību darbības veicējs, tie ir notikumi un īpašības, kas paliek nepamanītas. Kā tas notiek? Parastā atbilde ir, ka viss liekais tiek atsijāts. Taču tas ir maldinoši, jo tādā gadījumā mēs pieņemam, ka tiek veikti aktīvi mēģinājumi šo lieko informāciju atmest. Taču

¹¹ *Wertheimer M.* Psychomotor Coordination of Auditority and Visual Space at Birth // Science. – 1962. – Vol. 134.

¹² *Neisser U.* Cognition and Reality. – P. 72.

informācijas atlase drīzāk ir pozitīvs nekā negatīvs process; tā izsaka darbības veicēju aktīvo saskarsmi ar viņu apkārtni. Aplūkosim šādu daudzkārt aprakstītu eksperimentu.¹³ Eksperimenta dalībniekiem atskaņoja divus atsevišķus un dažādus magnetofona lentē ierakstītus paziņojumus – katru savā ausī un vienādā skaļumā. Dalībniekiem vajadzēja klausīties tikai vienu paziņojumu un atkārtot to tā, kā tas bija sadzirdēts. Šis uzdevums nesagādāja nekādas grūtības, un visumā eksperimenta dalībnieki otru paziņojumu vispār «nedzirdēja». Šī eksperimentālā situācija ir ļoti interesanta, jo atspoguļo to, ko darbības veicēji lielākoties dara, kad tie kopā ar citiem nonāk situācijās, kurās risinās vairāk nekā viena saruna. Šī eksperimenta rezultāti tika plaši interpretēti no negatīvo informācijas filtru viedokļa.¹⁴ Citiem vārdiem sakot, liekajai informācijai, domājams, netiek ļauts sasniegt augstākos smadzeņu garozas centrus – pastāv uzskats, ka šādu kontroli veic noteikti nervu sistēmas mehānismi. Taču šāda teorija ne tikai traktē individu kā būtībā pasīvu informācijas saņēmēju; tā balstās arī uz ne visai pārliecinošu uztveres un atmiņas nošķiršanu. Jo tiek pieņemts, ka, lai gan mēs ik brīdī uztveram visu sev apkārt notiekošo, daudz kas no uztvertā tiek «bloķēts» – ļoti ātri «aizmirsts».¹⁵

Kā norādījis U. Neisers (*U. Neisser*), tiek pieņemts, ka dažas milisekundes pēc informācijas reģistrēšanas tās izmantošana ir vairāk atkarīga no atmiņas nekā no uztveres. Šāds uzskats nav ne konceptuāli nevainojams, ne arī empīriski ticams. Ja uztveri saprot kā kaut ko tādu, ko darbības veicēji dara, kā daļu no viņu darbības, kas noris laikā un telpā, tad vispār nav vajadzības apgalvot, ka pastāv kaut kādi uztveres bloķēšanas mehānismi.

Organismi ir aktīvi: tie veic dažas darbības, bet citas atstāj nedarītas. Lai noplūktu no ābeles vienu ābolu, jums nevajag izmest pārējos, jūs vienkārsi tos nenoplūcat. Ābola plūķšanas teorijā ir daudz skaidrojamu jautājumu (Kā jūs izlemjat, kuru ābolu jūs gribat? Vai jūs apzināti vadāt savu roku? Vai jūs to satverat?), taču tai nav jāprecizē mehānisms, kā palīdzēt jūsu rokai izvairīties no tiem āboliem, kurus jūs negribat noplūkt.¹⁶

¹³ *Cherry E. C.* Some Experiments on the Recognition of Speech, with One and Two Ears // *Journal of the Acoustical Society of America*. – 1953. – Vol. 25.

¹⁴ *Treisman A. M.* Strategies and Models of Selective Attention // *Psychological Review*. – 1969. – Vol. 76.

¹⁵ *Deutsch J. A., Deutsch D.* «Attention»: Some Theoretical Considerations // *Psychological Review*. – 1963. – Vol. 70.

¹⁶ *Neisser U.* Cognition and Reality. – PP. 84–85.

Ja «tagadne» nav atdalīta no darbības rituma, tad «atmiņa» nevar būt nekas cits kā veids, kādā aprakstīt cilvēku sapratnes spēju. Ja atmiņa nenozīmē «pagātnes pieredzi», tad apziņa (neviens no trim iepriekšminētajām nozīmēm) arī neizsaka «tagadni». To, ko cilvēks «apzinās», nevar fiksēt kādā noteiktā laika punktā. Tāpēc mums jānošķir apziņa kā sajūtu apzināšanās (pirmā un vispārīgākā iepriekšminētā termina nozīme), atmiņa kā apziņas veidošana laikā, un atcerēšanās kā līdzeklis, lai rezumētu pagātnes pieredzi tādā veidā, kas attiecinātu to uz darbības nepārtrauktību. Atmiņa attiecas uz cilvēku pieredzei tik raksturīgo augsto prasmi rīkoties ar laiku, savukārt diskursīvā un praktiskā apziņa attiecas uz atcerēšanās psiholoģiskajiem mehānismiem, kas tiek izmantoti darbības kontekstos. Diskursīvā apziņa ietver sevī tās atcerēšanās formas, kuras darbības veicējs spēj izteikt vārdos. Praktiskā apziņa ir saistīta ar atcerēšanos, kura darbības veicējam ir pieejama darbības *durée*, bet viņš nav spējīgs izteikt to, ko viņš par to «zina». Bezapziņa attiecas uz atcerēšanās veidiem, kuriem indivīdam nav tiešas pieejas, jo pastāv tāda kā negatīva «barjera», kas kavē tās tiešu iesaisti rīcības refleksīvajā kontrolē un jo īpaši diskursīvajā apziņā. Šīs «barjeras» rašanās pamatā ir divi savstarpēji saistīti cēloņi. Pirmkārt, jau pašā pirmajā pieredzē jaundzimušajam izveidojas psihiķes pamataizsardzības sistēma, caur kuru tiek novadīts un kontrolēts satraukums; šādas barjeras izveidojas vēl pirms diferencētas valodas apgūšanas un, iespējams, saglabājas arī turpmāk «ārpus diskursīvās apziņas robežām». Otrkārt, bezapziņā pastāv noteikti apspiešanas mehānismi, kas kavē notiekošā formulēšanu vārdos.

No konceptuālā viedokļa šīs piezīmes saskan ar Z. Freidam raksturīgo jēdzienu 'apziņa' un 'bezapziņa' lietojumu. Taču apgalvojums, ka lielākā daļa ikdienas darbību nav tieši motivēta, nozīmē, ka tiek apšaubīts Z. Freida motivācijas modelis. Jo, pēc Z. Freida uzskatiem, visas cilvēku darbības ir motivētas, ieskaitot (piemēram) šķietami triviālas darbības vai «klūdas», tādās kā pārteikšanās. Z. Freids bieži vien mēģināja pierādīt, ka to parādību izcelsme, par kurām varētu domāt, ka tās ir «nejaušas», patiesībā ir meklējama bezapziņā. Nav nekāda iemesla apšaubīt Z. Freida uzskatu apgaismojošo raksturu šajos jautājumos. Taču tad nav vairs jēgas apgalvot, ka katra darbība vai žests ir motivēts – tas ir, ka uz katru no tiem var attiecināt «noteiktu» motīvu –, nekā aplūkot darbību kā tādu, kas sevī ietver nolūku vai iemeslu virkni. Šajā vienkāršotajā uzskatā par cilvēku darbības dabu ir pieļauta loģiska kļūda. Darbību, kā bieži esmu teicis, nevar apmierinoši konceptualizēt kā atsevišķu aktu kopumu. Z. Freida darbi, kuros galvenā uzmanība pievērsta specifiskiem norobežotiem uzvedības

«segmentiem» (neirotiskiem simptomiem), nenovēršami tiecas paust tādu nepilnīgu darbības koncepciju. Tā vietā, lai pieņemtu, ka katram «aktam» ir atbilstošs «motīvs», mums ir jāsaprot, ka terminā «motivācija» jau ietverta procesuālā nozīme. Konkrēti tas nozīmē to, ka bezapziņa tikai retos gadījumos tieši saskaras ar darbības refleksiīvo kontroli. Arī ar to saistītās saķarības nav atkarīgas vienīgi no individa personības psiholoģiskajiem mehānismiem, tās ir pastarpinātas ar sociālajām attiecībām, kuras indivīdi uztur savas ikdienas dzīves ierastajās darbībās.

Tālāka šā jautājuma izpēte veido sava veida pāreju starp šajā un nākamajās nodaļās aplūkotajām problēmām. Galvenās hipotēzes, ko es gribētu izvirzīt, ir šādas. Parastā ikdienas dzīve – lielākā vai mazākā mērā (atkarībā no konteksta un individa personības īpatnībām) saistīta ar *ontoloģisko drošību*, kas izsaka *ķermeņa kontroles autonomiju iepriekš paredzamas ierastas kārtības* ietvaros. Ontoloģiskās drošības psiholoģiskie cēloņi meklējami satraukuma kontroles mehānismos (kā norādījis Ē. Ēriksons, kura uzskatu analīzei es vēl pievērsīšos), kas hierarhiski sakārtoti kā personības komponenti. Uzticēšanās citiem cilvēkiem, kas ir psihe aizsardzības sistēmas pamatelements, izveidojas galvenokārt atkarībā no vecāku iepriekš paredzamās un gādības pilnās iedibinātās ierastās kārtības. Bērns jau ļoti agri gan izrāda uzticēšanos, gan saņem to. Tomēr, kļūstot patstāvīgāks, bērns apgūst to «aizsardzības mehānismu» (kā tos dēvējis Ē. Gofmanis) nozīmīgumu, kuri uztur uzticībā ietvertās savstarpējās attiecības; tās tiek uzturētas ar takta un citu formulu palīdzību, kas ļauj saglabāt «savu seju». Šādi mehānismi aizsargā ontoloģisko drošību, taču daudz fundamentālākā veidā to uztur tieši ierastās kārtības iepriekšparedzamība, kaut kas tāds, kas krīzes situācijās tiek radikāli sagrauts. Krīzes situāciju īpaša pazīme ir tā, ka ierastos darbības veidus aizstāj satraukums un aizsardzības pamatsistēma nespēj to adekvāti apvaldīt.

Freida darbības un patības terminoloģijas kritikai ir vairāki blakus efekti. «Es» ir darbības refleksiīvās kontroles būtiska sastāvdaļa, taču to nedrīkst pielīdzināt ne darbības veicējam, ne patībai. Ar «darbības veicēju» jeb «aģentu» es saprotu *vispārīgu cilvēcisku subjektu*, kas atrodas dzīva organisma ķermeniskajā laiktelpā. «Es» neatbilst nekāds tēls, pretēji patībai, ko var iztēloties. Tomēr patība nav kaut kāda minidarbība darbības veicēja iekšienē. Tā ir to atcerēšanās veidu summa, ar kuru palīdzību darbības veicējs refleksiīvi raksturo to, «kas» ir viņa darbības cēlonis. Patība ir darbības veicējs paša darbības veicēja raksturojumā. Tāpēc patība, ķermenis un atmiņa ir cieši saistīti savā starpā.

Ē. ĒRIKSONS: SATRAUKUMS UN UZTICĒŠANĀS

Teorijas, kurās tiek uzsvērti cilvēku uzvedības bezapziņas elementi, bieži sliecas uz objektīvisma pusi. Nav grūti saprast, kāpēc. Jo objektīvisms tāpat kā daudzi citi bezapziņas skaidrojuma veidi traktē darbības refleksiīvo kontroli tikai kā putas, kas nostājušās cilvēku darbības virspusē, bet tās īstenie cēloņi meklējami citur. Aplūkojot bezapziņu un sociālās attiecības (vismaz dažas to īpašības), es nesekošu tām strukturālās psihoanalīzes versijām, kas saistās galvenokārt ar Ž. Lakāna (*J. Lacan*) darbiem un kas šobrīd dažās aprindās ir modē. Lai gan Ž. Lakāna darbos ir dažas interesantas idejas, manuprāt, tās pauž tādu visai nabadzīgu priekšstatu par darbības veicēju, kas līdzīgs tam, ko radījis «strukturālistiskais marksisms».¹⁷ Ž. Lakāns ir viens no tiem autoriem, kas bija pirmajās uzbrucēju rindās cīņā pret tā sauktajiem egopsihologiem, kas nodarbojās ar psihoanalīzi. Šīs polemikas ir bijušas veiksmīgas, jo tagad Harija Salivana (*H. S. Sullivan*), Karenas Hornijas (*K. Horney*), Ērika H. Ēriksona, A. Kardinera (*A. Kardiner*) un citu autoru darbi ir palikuši ēnā. Taču es esmu pārliecināts, ka daļa no šo autoru devuma joprojām saglabā lielu nozīmi, un tāpēc arī to daļēji aplūkošu.

Psihoanalīzes teorija jau kopš divdesmitā gadsimta sākuma izraisījusi tikpat daudz kritikas, «revizionismu» un pašpasludinātu «ortodoksiju» kā marksisms. Tomēr egopsihologi ir saistīti ar diviem principiāliem attīstības virzieniem, kas attiecas uz «klasiskajiem» psihoanalīzes formulējumiem Z. Freida darbos. No vienas puses, viņi ir pārņēmuši Annas Freidas aizstāvēto viedokli. Tādējādi viņi centušies pierādīt, ka Z. Freida pārņemtība ar apspiešanu un bezapziņu noveda pie tā, ka viņš nepietiekami novērtēja darbības veicēja psihes izziņas un citus racionālākos komponentus. No otras puses, egopsihologus ietekmējuši sabiedrības pētnieku, īpaši antropologu, darbi, kas parāda cilvēku sabiedriskās dzīves veidu ārkārtīgi lielo dažādību. Z. Freida darbus par kultūru – lai cik lielu nozīmi tie dažā ziņā arī saglabā – būtiski ierobežoja deviņpadsmitā gadsimta antropoloģijas evolucionistiskais raksturs. Šo atšķirību apzināšanās nozīmē arī dažādo ģimenes veidošanas un tātad arī pastāvošo agrīnās socializācijas formu daudzveidības atzīšanu. Šo abu faktoru kompleksu vienlaicīga atzīšana nozīmē būtisku atkāpšanos no tradicionālajiem psihoanalīzes teorijas priekšstatiem, lai gan tas nebūt nenozīmē kultūras relativisma pieņemšanu visā tā

¹⁷ CPST. – 120.–123. lpp.

krāšņumā. Ir tādi bērna attīstības procesi un pieauguša cilvēka personības īpašības, kas ir kopīgas visām cilvēku sabiedrībām. Ē. Ēriksons to savā darbā «Bērnība un sabiedrība» raksturo šādi:

Psihoanalīze šodien nodarbojas ar ego pētīšanu. [...] Tā vairs neakcentē to nosacījumu izpēti, kuri notrulina un izkropļo indivīda ego, bet gan sabiedrības organizācijā meklējamo ego sakņu izpēti. [...] Ilgā bērnība padara cilvēku par tehnisku un garīgu virtuozu, taču tā viņā uz visu mūžu atstāj arī emocionāla brieduma trūkumu.¹⁸

Ē. Ēriksons un H. Salivans varbūt ir visizcilākie no autoriem, kas savos darbos ir saglabājuši vispārējus elementus no Z. Freida uzskata par psihoseksuālās attīstības stadijām, tajā pašā laikā apgūstot arī sociālo zinātņu devumu. Ē. Ēriksons, pamatojoties gan uz savu klīniskās praksi, gan dažādu kultūru pētījumiem, ir konstatējis vairākas personības attīstības stadijas, sākot no bērnības līdz brieduma gadiem. Viņa pētījumi par bērna motivācijas tieksmēm un prāta spējām ir pārliecinoši. Taču es nedomāju, ka viņš pietiekami izceļ to būtisko sliekšni bērna attīstībā, kas attīstās no valodas sintaktiskās apgūšanas fāzes, tā pārejas posma indivīda dzīvē, kura sekas var noteikt bez grūtībām, bet cēloņi paliek mokošas neziņas apvītī, kā parādījis N. Homskis.

Visās sabiedrībās bērna agrīnajās attīstības stadijās viņu audzina viena mātišķa darbības veicēja, kas gandrīz vienmēr ir bērna bioloģiskā māte. Personības sākotnējās attīstības stadijas var raksturot saistībā ar to vajadzību apmierināšanu un to spriedžu likvidēšanu, kuras izriet no organisma fiziskajām īpašībām. Taču gandrīz droši var apgalvot, ka Z. Freids šīs vajadzības ir ierobežojis pārāk stingri nospraustos ārējās ietekmes rāmjos, un, lai saprastu atšķirības, kas pastāv gan sabiedrības iekšienē, gan starp sabiedrībām, nepieciešama elastīgāka pieeja. Mēs varētu sacīt, ka visagrīnākā mijiedarbība starp bērnu un māti sakņojas 'bezapziņas' attīstībā: ne «ķermeņa kustība», ne «ķermeņa kontrole» nekādā veidā nelīdzinās tām, kuras parādās pieauguša sabiedrības locekļa darbībā. Ja piekřitam Ē. Ēriksonam, mēs varam izšķirt trīs secīgus pretstatus, kas saistīti ar ķermeņa pārtapšanu par pasaulē darbojošās personas instrumentu. Pirmais un visagrīnākais ir «pamatuzticēšanās» un «pamatneuzticēšanās» pretstats. Jaundzimis bērns ir viens vienīgs impulsu kamols, kam piemīt noteikti ģenētiski doti homeostatiski piemērošanās mehānismi un kas eksistē sev svešā vidē; mātes

¹⁸ Erikson E. H. *Childhood and Society*. – New York: Norton, 1963. – PP. 15–16.

darbības nodrošina aprūpi un aizsardzību. «Uzticēšanās» (kas šeit tiek aplūkota kā personības īpašība) laiktelpu psiholoģiski «saista» ar sākotnēji radīto sajūtu, ka prombūtne nenozīmē pamešanu. To psiholoģisko virzītājspēku sākumi, kas ir pamatā klātbūtnes un prombūtnes mijiedarbībai, meklējami ķermenī, ķermeniskajās vajadzībās, to apmierināšanas un kontroles veidos.

Ē. Ēriksons raksta: «Bērna pirmais sasniegums sociālajā jomā ir tas, ka viņš atļauj mātei iziet ārpus sava redzesloka, neizrādot nepamatotu satraukumu vai dusmas, jo māte ir kļuvusi par bērna iekšējo drošību tikpat lielā mērā kā ārējo paredzamību. Paredzamība, nepārtrauktība, vienādība rada «rudimentāru ego identitātes» sajūtu, kas ir atkarīga.. no tā, ka tiek atzīts, ka pastāv kaut kāds iekšējs atmiņā paturēts un paredzams sajūtu un tēlu kopums, kas ir cieši saistīts ar ārējo pazīstamo un paredzamo lietu un cilvēku kopumu.»¹⁹ Jēdzienam 'uzticēšanās' šeit ir tāda pati nozīme kā jēdzienam 'palāvība', un, kā uzskata Ē. Ēriksons, starp šiem jēdzieniem jau agri pastāv noteikta savstarpēja sakarība; šeit ir sākums sajūtai, ka «tu esi uzticēšanās cienīgs», kas vispārināti saistīta ar uzticēšanos citam. Tas, protams, nenozīmē, ka uzticēšanās sākotnējā veidošanās nav saistīta ar iekšēju konfliktu vai spriedzi. Gluži pretēji, uzticēšanās pastāv uz izklaidēta satraukuma fona, kura kontrole ir vispārināts cilvēku rīcības motivācijas pamats. Mijiedarbība starp zīdaiņi un māti augošo cilvēku iesaista tādās attiecībās, no kurām vēlāk – vai tas uz labu, vai ļaunu – vairs nevar atbrīvoties. Māte ir darbības veicēja (kas jau pārstāv «vispārinātu citu»), kura, rūpējoties par bērnu, izvirza viņam speciālas prasības, kas jau iepriekš nosaka normatīvās sankcijas, kuras saistītas ar vēlāko sociālo attiecību veidošanos. Satraukumu, ko rada prombūtne, klievē atalgojums, kuru sniedz līdzklātbūtne, kas rada pamatu saišu nodibināšanas un to pārtraukšanas dialektikai, kura ir pamatā visām saskarsmēm. Bērna autonomijas paplašināšanās, ko nosaka ķermeņa kā darbības līdzekļa kontrole (kas būtiski mainās līdz ar valodas apguvi), šo dialektiku vienlaikus paplašina un integrē. Katram indivīdam ir tiesības – dažādos kontekstos tās var būt ļoti atšķirīgas – ieturēt distanci no citiem, saglabājot savu fizisko savrupību un personības integritāti. Taču patībai ir jāpakļaujas sabiedriskajām saistībām, pieņemot, ka tas tiek darīts ar atbilstošu cieņu pret citu cilvēku vajadzību atzīšanu. Tomēr bērns to vēl nezina, tāpat kā viņš nezina tā sakarību ar «savu seju». «Sava seja», kā raksta E. Bekers (*E. Becker*), ir «sava

¹⁹ Erikson E. H. *Childhood and Society*. – New York: Norton, 1963. – P. 247.

sirds siltuma pozitīvā sajūta, pavēršot to pretī pasaulei, kurā to sagaida citu cilvēku neuzticība un iespējamā sabotāža».²⁰

Uzticēšanās un neuzticēšanās pretstats, kas ir spriedzes kontroles sistēmas pamatā, veidojas saistībā ar attiecībām, kuras pastāv starp projekciju un introjēciju kā personības psihe mehānismiem. Kā uzskata Z. Freids, bērna introjēcija asimilē visu labo, kas nāk no ārienes, un iekšējo drošību; projekcija launumu traktē kā ārējās pasaules launprātību.²¹ Šos mehānismus, kas balstās uz identifikāciju, ar laiku pārklāj daudzējādas attīstītākas psihe formas. Taču ārkārtēju draudu vai krīzes situācijās tie atkal izvirzās priekšplānā. Ķermeņa fiziskais briedums rada pamatu pārejai uz nākamo attīstības stadiju. Ē. Ēriksons uzskata, ka Z. Freidam nav taisnība, apgalvojot, ka to vislabāk var saprast, aplūkojot bāudu zonu pārmaiņas uz ķermeņa virsmas, lai gan attīstība var apstāties tieši šeit. «Turēšana» un «palaišana» acīmredzami ir attiecināma uz ķermeņa izdalījumu kontroli, taču daudz vispārīgākā veidā tā tiek izteikta ar roku darbību. Turēšana un palaišana šajā attīstības stadijā ir galvenā pretstata (autonomija un šaubas vai kauns) uzvedības korelati. Tāpat kā iepriekšējā stadijā, šis pretstats, kas var būt saistīts ar vispārēju spriedzi, var tikt izlīdzināts saudzīgākā vai postošākā veidā. Turēšana kā alkatīga nepalāšana var liecināt gan par cietsirdīgu egoismu, gan gādību izsakošu autonomiju. Līdzīgi palāšana var būt naidīga agresīvu impulsu izpausme vai arī pielāgīgāka attieksme, kas vienkārši «ļauj visam ritēt savu gaitu». Šķiet, ka svarīgi ir uzsvērt kauna psihodinamikas nozīmīgumu pretstatā vainai. Daudzi psihoanalītiķi, sekojot Z. Freida mājienu, ir aplūkojuši kaunu kā parādību, kas saistās ar bailēm no dzimumorgānu parādīšanas. Tas, protams, palīdz atklāt vienu no satraukuma aspektiem, kas saistās ar fizisko «izskatu» un ko Ē. Gofmanis uzskata par ļoti svarīgu (es īsumā to aplūkošu). Taču kauna fenomens neapšaubāmi ir daudz iespaidīgāks, nekā mums liek domāt Freida mācība.²²

Kauna un pašpārliecības trūkuma sajūtas dominanti apliecina tas, cik bieži parastās sarunās parādās «nokaunēties» un līdzīgi termini («aizvai-

²⁰ Becker E. *The Birth and Death of Meaning*. – New York: Free Press, 1962. – P. 95.

²¹ Sk. arī: Erikson E. H. *Childhood and Society*. – P. 249; Sullivan H. S. *The Interpersonal Theory of Psychiatry*. – London: Tavistock, 1955. – Chapter 4. Es nepieņemu Ē. Ēriksona apgalvojumu, ka šīs psiholoģiskās parādības var tieši saistīt ar sociālo institūciju formu.

²² Piers G., Singer M. B. *Shame and Guilt*. – Springfield: Addison, 1963. Šeit es atkārtoti dažu novērojumu, kas sākotnēji tika izdarīti attiecībā uz pašnāvības teoriju; Sal.: SSPT. – P. 393. – Footnote 32.

nots», «pazemots» utt.). Grūti piekrist dažu autoru viedoklim, ka vaina ir «privāta», bet kauns – «publisks». Kauns ievaino pašcieņu pašos pamatos un nepārprotami ir cieši saistīts ar daudz maigākajām «samulsuma» izjūtām. Gan kauns, gan samulsums psiholoģiski rodas saišu nodibināšanas un saraušanas krustpunktos, indivīda nespējā «īstenot» noteiktus darbības aspektus tāpēc, ka viņš tā vai citādi tiek «pieķerts». Pretēji «vainai» «kauns» un «samulsums» attiecas uz abām saskarsmes pusēm; t. i., pēdējos divus terminus indivīds var lietot, runājot gan par savu, gan par citu uzvedību. Es varu kaunēties par sevi, par to, ko esmu izdarījis, vai varu būt samulsis par to. Taču es varu kaunēties arī par kāda cita uzvedību, tāpat kā varu būt samulsis kāda cita cilvēka vietā. Šeit mēs varam noteikt atšķirību starp šīm divām emocijām. Ja kaunēšanās par kāda cita rīcību nozīmē, ka pastāv saikne ar to otru, tad tas liecina, ka indivīds atzīst saistību ar otru vai ir atbildīgs par viņu. Samulsums kāda cita dēļ, nevis norobežošanās no viņa rīcības atklāj noteiktu līdzdalību šajā rīcībā, līdzjutību pret kādu, kurš ir ticis nepelnīti «publiski atmaskots».

Tieši tāpēc, ka Ē. Gofmanis aizrāvās ar līdzīgu noriņu izpēti, interesanti ir pievērst uzmanību tam, ka Ē. Ēriksons saista kaunu, ko izjūt bērns (un kas ir atstājis spēcīgas pēdas pieauguša cilvēka aizsardzības sistēmā), ar ķermeņa stāvokli un ķermeņa «priekšpusi» un «mugurpusi». Šeit redzam veidu, kā Z. Freida anālās aiztures teorija var tikt izteikta daudz socializētākā formā. Saksarsmju un sociālo notikumu «priekšplāns» un «dibēplāns» iespējams tieši attiecas uz daudz primitīvāko ķermeņa sadalījumu priekšā un aizmugurē. Nezaudēt «priekšu» sabiedriskajā dzīvē nozīmē izvairīties no satraukuma, ko rada kauns, un šīs pozīcijas zaudēšana noved tieši pie kauna vai samulsuma. Bērnam «aizmugure» nozīmē «dibens»:

...mazā cilvēka «melnais kontinents», tā ķermeņa daļa, kuru ar burvju spēku var pārvaldīt un efektīvi iekarot tie, kuri apdraud sī bērna autonomiju.. Šī stadija tāpēc kļūst izšķiroša mīlestības un naida, sadarbības un spītības, pašizteikšanās brīvības un tās apspiešanas līdzsvaram. Paškontroles sajūta, kuras laikā netiek zaudēta pašcieņa, veido ilgstošu labvēlības un lepnuma sajūtu, no paškontroles zaudēšanas sajūtas un pakļaušanās svešai gribai rodas ilgstoša tieksme izjust šaubas un kaunu.²³

Trešā stadija, kas sasniedz kulmināciju un notiek vienlaicīgi ar sintaktiski attīstītas valodas apguvi, izceļ iniciatīvas un vainas pretstatu. Tas ir

²³ Erikson E. H. *Childhood and Society*. – P. 251.

Oidipa kompleksu posms, kas, lai gan ir nesaprotams un sarežģīts, parādās kā vispārējās krīzes stadija cilvēka psiholoģiskajā attīstībā. Kas attiecas uz ķermeni, tad tas šajā stadijā jau var tikt noturēts stāvus un var šādā stāvoklī pārvietoties, ir nobrieduši arī bērna dzimumorgāni.

Lielo ietekmi, kāda šai stadijai ir uz vēlāko personības attīstību, nosaka vajadzība apspiest savu agrīno pieķeršanos mātei (gan meitenēm, gan zēniem), kas apvienojas ar spējām, kuras kļūst par šī procesa daļu, un sakrīt ar lielo soli uz priekšu valodas iemaņu pilnveidošanā. Tā ir iniciatīvas stadija, jo Oidipa kompleksa pārvarēšana piešķir bērnam to iekšējo kontroli, kas nepieciešama, lai izietu ārpus tiešajiem ģimenes ietvariem un sāktu veidot attiecības ar saviem vienaudžiem. Taču tas tiek sasniegts par apspiešanas cenu, kas dažiem indivīdiem un dažos apstākļos var izraisīt kroplīgas sekas, kuras izpaužas satraukumā, kas izriet no vainas apziņas.

Jo šajā stadijā bērna personība uz visiem laikiem tiek sadalīta. Tie instinkta fragmenti, kas agrāk bija veicinājuši bērna ķermeņa un prāta attīstību, tagad tiek sadalīti bērna sliekšmēs, kas iemūžina attīstības potenciālu bagātību, un vecāku sliekšmēs, kas pabalsta un palielina pašnovērtējumu, paškontroli un pašnosodišanu.²⁴

Visas trīs stadijas kopā veido progresīvu virzību uz autonomiju, kas jāsaprot kā darbības refleksīvās kontroles spējas pamats. Taču «autonomija» nav nekāds aizsegs satraukumam izraisītiem kairinātājiem vai satraukuma noslāpēšanas veids, kas nodrošina pieauguša cilvēka personības aizsardzības sistēmu. Bērna un pieauguša cilvēka personības motivācijas komponenti izriet no vispārīnātās tieksmes izvairīties no satraukuma un saglabāt pašcieņu, cīnoties ar kauna un vainas uzplūdiem. Mēs varam pieņemt, ka aizsardzības sistēmas mehānismi paliek bezapziņas līmenī, jo tie ir izveidojušies vēl pirms valodas apgūšanas – lai gan Oidipa stadija ir tieši tas laiks, kad bērns iemācās apzināties sevi kā «es».

3. attēls parāda, ka šīs secīgās stadijas paredz dažādas patstāvības un atkarības proporcijas, fizisko izpausmju un psiholoģisko mehānismu kombinācijas. Ja mūsu mērķis būtu izsekot individuālajām atšķirībām, tad mums domās būtu jāvirzās no viena tukšā lauciņa uz citu, un tie tiktu papildīti tiktāl, ciktāl bērna attīstības apstāšanās vai regresa veidi būtiski ietekmē uzvedības motivāciju.

²⁴ Erikson E. H. *Childhood and Society*. – P. 256.

III Lokomotorā Dzimumorgānu		iniciatīva pret vainu
II Muskulārā Anālā		autonomija pret kaunu, šaubām
I Orālā Sensorā	pamatuzticēšanās pret neuzticēšanos	

3. attēls

Bērna attīstības izpēte samērā precīzi parāda, ka autonomas darbības spēju veidošanās cieši savijas ar sapratni, ka arī citi cilvēki ir darbības veicēji. Var izšķirt trīs galvenos posmus darbības izpratnes veidošanā, un tie sakrīt ar Ē. Ēriksona aprakstītajām stadijām. Pirmais posms ir izpratne par to, kas tiek saukts par «vienkāršu darbību» – ka citi var tīši iejaukties notikumu secībā, lai tos mainītu.²⁵ Sava ķermeņa kā darbības vietas apzināšanās bērnam notiek reizē ar līdzīgu īpašību attiecināšanu uz citiem ķermeņiem. Jau diezgan agri bērni atšķirīgi reaģē saskarsmēs ar citiem, «kas līdzinās darbības veicējiem», lai gan šo personu rīcības aspekti, uz kuriem bērns reaģē, ir samērā vienkārši un skaidri noteikti.²⁶ Tomēr pret citiem darbības veicējiem bērns joprojām izturas kā pret īpašiem priekšmetiem, kas atrodas viņa apkārtējā vidē, nevis kā pret fiziski no bērna patības nošķirtām būtnēm, kas var aiziet un atkal atgriezties. Šķiet, ka emocionālā pieredze apvienojumā ar uzticēšanos ir saistīta ar darbības kā savrupu būtni īpašības kognitīvu izpratni. Pāreju uz trešo stadiju iezīmē specifisku «cilvēcisku» īpašību attiecināšana uz cilvēkiem vispār, ne tikai uz bērna vecākiem.

L. S. Vigotskis (*L. S. Vygotsky*) tāpat kā citi psihologi, ir parādījis ciešo sakarību starp lokomotorajām iemaņām (sava ķermeņa kā darbības vietas

²⁵ *Wolf D.* Understanding Others: a Longitudinal Case Study of the Concept of Independent Agency // *Forman G. E.* Action and Thought. – New York: Academic Press, 1982.

²⁶ *Brazelton T. B. et al.* The Origins of Reciprocity // *Lewis M., Rosenblum L.* The Infant's Effects on the Caregiver. – New York: Wiley, 1974.

pārvaldīšanu) un sintaktisko valodas prasmi. L. S. Vigotska pētījumi gan tikai aptuveni izskaidro «Homska problēmu» – kā bērns pēkšņi spēj tik veiksmīgi saskaņot sintaktiskās struktūras? Tomēr tie izskaidro svarīgus darbības un valodas saistības aspektus. Valodas lietošana atšķirīgās formās ir atkarīga no bērna «praktisko prāta spēju» paplašināšanās – citiem vārdiem sakot, no noteiktiem praktiskās apziņas aspektiem.²⁷ Varētu uzskatīt, ka «praktisko prāta spēju» attīstība strauji paātrinās pēc Ē. Ēriksona shēmā attēlotās trešās stadijas, jo šī attīstība ietver sevi ķermeņa kā darbības līdzekļa izpēti. Tomēr sākotnējās «praktiskās prāta spējas» parādās līdz ar pirmajām apkārtni izzinošajām bērna kustībām; sintaktiskās runas apguve *saplūst* ar praktisko iemaņu pilnveidošanos attīstības noteicošajā stadijā. Pārsteidzoši, cik daži L. S. Vigotska novērojumi par to, kas pieaugušam cilvēkam varētu likties esam «šķirtne» starp runu un rīcību, ir tuvi Morisa Merlo-Ponti (*M. Merleau-Ponty*) veiktajiem garīgi slimo cilvēku novērojumiem (sk. 92.–94. lpp.) Piemēram, bērns var būt spējīgs izpildīt kādu sarežģītu uzdevumu tikai ar nosacījumu, ka viņš vārdiski apraksta katru savu kustību šā uzdevuma veikšanas laikā. «Bērni» līdzīgi daudziem «garīgi slimiem» cilvēkiem nevairās runāt paši ar sevi, pat ja citi to dzird – tā ir parādība, kas jānošķir no Ž. Piažē (*J. Piaget*) «egocentriskās runas» apraksta.

Tagad, kad esmu tik daudz pievērsies Ē. Ēriksonam, man vajadzētu paskaidrot, ka, lai gan esmu pārņēmis dažas no viņa idejām, es tomēr izturos pret tām visai piesardzīgi. Vismazāk mani interesē tā Ē. Ēriksona pētījumu daļa, kas viņam ir atnesusi vislielāko ievēribu, – viņa pētījumi par «ego identitātes» veidošanos un teorija par personības attīstības stadijām, kas sniedzas līdz pusaudža gadiem un vēlāk. Ē. Ēriksons kritizē Z. Freida koncepciju par «ego» un tā attiecībām ar sabiedrību.²⁸ Daļēji tas ir tāpēc, ka viņu uzskati socioloģijā atšķiras. Z. Freids savos darbos atsaucās uz ļoti nepiemērotiem socioloģiskiem tekstiem (piemēram, tā laika diskusijām par pūļa psiholoģiju). Tajā pašā laikā viņa psihoanalītiskā metode balstījās uz individuālām slimības vēsturēm. Starp šiem principiem ir milzu plaisa. Ne Z. Freids, ne viņa daudzie epigoņi neizveidoja pieņemamu diferencētas sabiedrības aprakstu; «sociālās organizācijas» jēdziens un tā ietekme uz

²⁷ *Vygotsky L. S. Mind in Society.* – Cambridge: Harvard University Press, 1978. – PP. 20 ff.

²⁸ *Erikson E. H. Identity, Youth and Crisis.* – London: Faber & Faber, 1968. – Chapter 5; *Idem. Identity and the Life Cycle.* – New York: International Universities Press, 1967.

indivīda ego» tika «nobīdīta malā, atbalstot «sociālo faktoru» eksistences koncepciju». ²⁹ Tādējādi, kā norāda Ē. Ēriksons, Z. Freids ieviesa 'ego' jēdzienu saistībā ar tā pretstatiem patvaļīgajā pūlī un id pirmatnējiem instinktiem. Lai mēģinātu izskaidrot kaujas gatavībā esošo cilvēku morālo jutīgumu, Z. Freids ieviesa 'superego' jeb 'ego ideāla' jēdzienu – tomēr domājot par to pirmām kārtām kā par nastu, kas jānes ego. Ē. Ēriksons šādu vienpusību grib kompensēt. Tā vietā, lai koncentrētu uzmanību uz to, ko sociālā organizācija bērnam liedz, mums vajadzētu izpētīt arī to, ko bērns no tās gūst, un mums vajadzētu pievērst lielāku vērību arī tai ietekmei, kāda ir atšķirīgiem sociālās organizācijas tipiem. Ē. Ēriksona 'ego identitātes' jēdziens iecerēts, lai papildinātu tradicionāli iedibinātās psihoanalīzes jēdzienus. ³⁰

Es lielā mērā piekritu Ē. Ēriksona kritiskajām piezīmēm par Z. Freidu, tomēr termins «ego identitāte» man nav pieņemams. Terminam «ego», kā jau esmu norādījis, psihoanalīzē ir pārāk liela jēdzieniskā slodze. Termins «ego identitāte» tikai vairo jau esošo sajukumu. Pat Ē. Ēriksons atzīst, ka šim terminam ir vismaz četras blakusnozīmes. Dažkārt tas attiecas uz indivīda identitātes «apziņu». Tas var nozīmēt arī «neapzinātas pūles saglabāt personības rakstura viengabalainību». Trešā nozīme ir «ego sintēzes nemanāmās darbības kritērijs». Ceturtā nozīme ir «iekšējās solidaritātes uzturēšana ar grupas ideāliem un identitāti». ³¹ Jāatzīmē, ka neviens no šiem atsevišķajiem jēdziena lietojumiem nav īpaši skaidrs, nemaz nerunājot par pašu jēdzienu, kas tos sevī ietver!

RUTINIZĀCIJA UN MOTIVĀCIJA

Tā vietā, lai turpmāk izmantotu Ē. Ēriksona 'ego identitātes' jēdzienu, es labāk izmantošu Ē. Ēriksona idejas par ķermeņa autonomijas un uzticēšanās veidošanos un dabu. Uzticēšanās sajūta priekšmetu pasaules un sociālās darbības struktūras kontinuitātē, manuprāt, ir atkarīga no konkrētām nosakāmām sakarībām starp individuālo darbības veicēju un sociālajiem kontekstiem, kuros šī persona darbojas ikdienā. Ja subjektu

²⁹ Erikson E. H. Identity and the Life Cycle. – P. 19.

³⁰ Sk.: *Ibid.* – Chapter 3, «The Problem of Ego-Identity»

³¹ *Ibid.* – P. 102.

nevar saprast citādi, kā vien refleksiīvi veidojot ikdienas sociālās darbības, mēs nevaram izprast personības mehānismus nošķirti no ikdienas dzīves ierastās kārtības, kurā attiecīgais indivīds iesaistās un kuru darbības veicējs pats veido un atražo. Praktiskajā apziņā balstītais *rutinizācijas* jēdziens strukturācijas teorijai ir ļoti nozīmīgs. Rutīna ir gan darbības veicēja personības kontinuitātes neatņemama daļa, kad viņš piedalās ikdienas darbībā, gan sabiedrības institūciju sastāvdaļa, kuras *ir* tādas tikai to nepārtrauktās atražošanas dēļ. Es gribētu apgalvot, ka rutinizācijas izpēte sniedz mums atslēgu, ar kuras palīdzību mēs varēsīm atklāt raksturīgās attiecību formas, kas pastāv starp psihe pamataizsardzības pamatsistēmu, no vienas puses, un refleksiīvi veidotajiem procesiem, kas nosaka saskarsmju epizodisko raksturu, no otras puses.

Mēs varam izpētīt rutīnas psiholoģisko dabu, aplūkojot to situāciju sekas, kurās ikdienas dzīves iedibinātā kārtība ir pilnīgi sagrauta vai sašķobīta, – izpētot to, ko varētu saukt par «krīzes situācijām». Pastāv noteikta kārtība, kādā krīzes situācijas – vai nu attiecībā uz atsevišķiem indivīdiem, vai indivīdu grupām – iekļaujas sociālās dzīves regularitātēs, un tas izriet no indivīdu mūža jeb «cikla», viņu darbības *durée* no vienas puses, un institūciju *longue durée* no otras puses, krustošanās. Tās ir krīzes, ko parasti iezīmē pārejas rituāli, kas indivīdam sākas ar dzimšanu un beidzas ar nāvi. Tomēr šādām situācijām, tā kā tās veido sociālās dzīves kontinuitātes būtisku daļu, pat neraugoties uz to, ka indivīdiem tās nozīmē pārtrauktību, pašām mēdz būt skaidri rutinēts raksturs.

Ar «krīzes situācijām» es saprotu apstākļus, kuros notiek neparedzēta esošo sakarību radikāla saraušana, kas ietekmē lielu skaitu indivīdu; tās ir situācijas, kas apdraud vai sagrauj pārliecību par institucionalizēto rutīnu. Mani šajā jautājumā interesē nevis šādu apstākļu sociālie cēloņi, bet gan to psiholoģiskās sekas un tas, ko šīs sekas atklāj par sociālās dzīves rutīnu vispār. Tā kā krīzes situācijas samērā detalizēti esmu aprakstījis citos savos darbos³², es šeit pieminēšu tikai vienu – kādas apkaunojošas nesenās vēstures epizodes izcilo aprakstu.

Tas ir Bruno Betelheima (*Bruno Bettelheim*) un viņa līdzbiedru Dahavā un Būhenvāldē pārdzīvotā apraksts un analīze viņa darbā «Zinošā sirds». Nometnēs, viņš raksta, «es.. redzēju straujas pārmaiņas ne tikai cilvēku uzvedībā, bet arī personībā; šīs pārmaiņas bija neticami straujākas un bieži vien daudz radikālākas, nekā būtu varējis panākt jebkurš

³² Sk.: CPST. – 123.–128. lpp.

psihoanalītiskās ārstēšanas kurss». ³³ Koncentrācijas nometnes pieredzi ietekmēja ne tikai ieslodzījums, bet arī ikdienas dzīvesveida radikālā sagrāve, kas izrietēja no nežēligajiem eksistences apstākļiem, vienmēr pastāvošajiem nometnes sargu vardarbības draudiem, pārtikas un citu elementārāko dzīvības uzturēšanas līdzekļu trūkuma.

B. Betelheima aprakstītās personības pārmaiņas, kas skāra visus ieslodzītos, kuri nometnē bija pavadījuši vairākus gadus, notika vairākās stadijās, kas secīgi nomainīja cita citu. Šī secība bija nepārprotami regresīva. Jau pats ieslodzīšanas process lielākajai daļai ieslodzīto bija traumējošs. Šķirti no savas ģimenes un draugiem, parasti bez iepriekšēja brīdinājuma vai tūlīt pēc tā saņemšanas, daudzi ieslodzītie bija pakļauti spīdzināšanai jau ceļā uz nometnēm. Vidusšķiras un prestižu profesiju pārstāvji, no kuriem vairākumam iepriekš nebija bijusi saskare ar policiju vai ieslodzījumu sistēmu, izcieta vislielākos pārdzīvojumus ceļā uz nometnēm un «iedzīvošanās» laikā. Kā raksta B. Betelheims, tieši šīs grupas vidū bija vislielākais skaits pašnāvību, kas notika transportēšanas laikā un ieslodzījumā. Tomēr vairākums jauno ieslodzīto mēģināja psiholoģiski distancēties no drausmīgā nometnes dzīves spiediena un centās saglabāt tos rīcības veidus, kas saistījās ar viņu iepriekšējo dzīvi. Taču tas izrādījās neiespējami. Tā «iniciatīva», par kuru Ē. Ēriksons raksta kā par cilvēku darbības autonomijas būtību, tika ļoti ātri sagrauta; gestapo piespieda ieslodzītos savā ziņā apzināti pieņemt bērnišķīgu izturēšanos.

Vairākums ieslodzīto visā ieslodzījuma laikā netika saņēmuši publisku pērienu, taču izkliegtie draudi par to, ka viņi tūlīt saņems divdesmit piecus pletnes cirtienus pa dibenu, skanēja viņu ausīs vairākas reizes dienā. [...] Šādi draudi, kā arī lamas, ko ieslodzītajiem nācās dzirdēt gan no SS, gan vagariem no pašu ieslodzīto vidus, gandrīz vienmēr bija saistīti ar anālo jomu. «Sūds» un «pakaļa» bija tik pierasti, ka reti kad kāds ieslodzītais tika uzrunāts citādi. ³⁴

Sargi īstenoja stingru, bet apzināti savādu kontroli pār tualeti gan izkārnījumu izvadīšanas, gan vispārējās tīrības nozīmē. Visas šīs darbības notika publiski. Nometnes faktiski iznīcināja visas atšķirības starp

³³ *Bettelheim B. The Informed Heart.* – Glencoe: Free Press, 1960. – P. 14. Ē. Gofmana darbs par «totalitārajām institūcijām» daudzos jautājumos sasaucas ar Betelheima sniegtu analīzi: *Goffman E. Asylums.* – Harmondsworth: Penguin, 1961.

³⁴ *Bettelheim B. The Informed Heart.* – P. 132.

«priekšu» un «aizmuguri», padarot pēdējo par galveno nometnes dzīves rūpju objektu gan fiziskā, gan sociālā ziņā.

B. Betelheims īpaši uzsver notikumu vispārējo neparedzamību nometnēs. Darbības autonomijas izjūta, kas indivīdiem piemīt ikdienas dzīves rutīnā ortodoksālajos sociālajos apstākļos, tika gandrīz iznīcināta. «Nākotnes» sajūtu, kas parasti pavada sociālās dzīves *durée*, pilnīgi iznīcināja acīmredzamā neziņa pat par to, vai nākamā diena vispār pienāks. Citiem vārdiem sakot, ieslodzītie dzīvoja galējas ontoloģiskās nedrošības apstākļos: «Vispostošākie bija bezjēdzīgie uzdevumi, pilnīgais laika trūkums sev, nespēja neko plānot uz priekšu, jo nometnes noteikumi pēkšņi varēja tikt mainīti.»³⁵ Daži ieslodzītie pārvērtās par «staigājošiem liķiem» (tā saucamiem *Muselmänner*), jo viņi fatālistiski padevās visam, kas nākotnē bija gaidāms. Viņi vairs neizturējās kā cilvēciskas būtnes, vairījās paskatīties citiem acīs, izdarīja tikai pašas nepieciešamākās kustības un ejot vilka kājas pa zemi. Šie cilvēki drīz vien nomira. Izdzīvot spēja tikai tie ieslodzītie, kuriem izdevās saglabāt kaut nelielu kontroli pār ikdienas dzīvi, ko viņi joprojām uzskatīja par «savu». B. Betelheims raksta, ka viņi saglabāja «radikāli samazināto, tomēr joprojām pastāvošo cilvēcības balstu». Tomēr, neskatoties uz to, viņi nespēja izvairīties no dažādām bērnišķīgas uzvedības izpausmēm, krasi samazinātās laika izjūtas, spējas «domāt uz priekšu» un straujām garastāvokļa pārmaiņām, ko izraisīja gluži triviāli notikumi.

Viss sacītais attiecas uz to ieslodzīto uzvedību, kuri nometnēs bija pavadījuši ne vairāk kā gadu (t. sk. B. Betelheims). «Vecie ieslodzītie», kuri bija pavadījuši nometnēs vairākus gadus, uzvedās citādi. Viņi pilnīgi bija zaudējuši saikni ar dzīvi ārpus nometnes un it kā bija no jauna kļuvuši par darbības veicējiem, iekļaujoties nometnes dzīvē kā to pašu degradācijas rituālu dalībnieki, kuri viņiem savulaik kā jaunajiem ieslodzītajiem bija likušies tik pretīgi. Viņi bieži nevarēja atcerēties vārdus, vietas un notikumus no savas iepriekšējās dzīves. Gala iznākums, kas piemeklēja lielāko daļu, bet ne visus vecos ieslodzītos, bija pārveidota personība, kas balstījās uz identificēšanos ar apspiedējiem, nometnes sargiem. Vecie ieslodzītie atdarināja savu gūstītāju darbības ne tikai, lai viņiem izpatiktu, bet arī, kā uzskata B. Betelheims, SS normatīvo vērtību introjekcijas rezultātā.

Kā mēs varētu izskaidrot šīs parādības? Stadiju secība šķiet skaidra (lai gan pats B. Betelheims to šādi nav sakārtojis). Dzīves parasto rutīnu sa-graušana un pret tām apzināti vērsta uzbrukums rada spēcīgu satrauku-

³⁵ Bettelheim B. The Informed Heart. – P. 148.

mu, to socializēto reakciju «izjaukšanu», kas saistās ar drošību, kuru sniedz ķermeņa pārvaldīšana un iepriekšparedzams sociālās dzīves ietvars. Šāds satraukuma uzplūds izpaužas regresīvos uzvedības veidos, kas grauj psihes aizsardzības pamatsistēmas balstus, kuri sakņojas uzticībā citiem. Tie, kuri nav sagatavoti pretoties šādam spiedienam, padodas un iet bojā. Daži spēj saglabāt minimālu kontroli un pašcieņu, kas ļauj tiem izdzīvot ilgāku laiku. Taču galu galā vismaz lielākajā daļā veco ieslodzīto notiek «resocializācijas» process, kurā tiek atjaunota uzticēšanās (ierobežota un ļoti pretrunīga)³⁶, kas ietver identifikāciju ar varas pārstāvjiem. Šāda secība, kur cits citu nomaina paaugstināts satraukums, nomāktība un tipisko darbības veidu rekonstrukcija, parādās dažādās krīzes situācijās un pavisam atšķirīgos kontekstos kā, piemēram, ilgstoša atrašanās kaujas laukā apšaudes laikā, pratināšana un spīdzināšana cietumos un citos liela stresa apstākļos.³⁷

Pretēji tam ikdienas dzīve – lielākā vai mazākā mērā atkarā no konteksta un indivīda personības īpatnībām – ietver ontoloģisko drošību, kas balstās uz ķermeņa kontroles autonomiju iepriekšparedzamā rutinā un saskarsmēs. To taku rutinētais raksturs, pa kurām indivīdi staigā ikdienas dzīves atgriezeniskajā laikā, nav «izveidojies tāpat vien». To «ir izveidojuši» darbības refleksīvās kontroles veidi, kurus indivīdi saglabā līdzklātbūtnes apstākļos. Tas, ka ierastās darbības «pārņem» satraukums, ko psihes aizsardzības pamatsistēma nevar pienācīgi apvaldīt, ir specifiska krīzes situāciju iezīme. Parastajā sociālajā dzīvē darbības veicēji ir pamatoti ieinteresēti saglabāt taktiskumu un «labot kļūdas», ko tik precīzi ir analizējis Ē. Gofmanis. Tomēr tas nav vis tādēļ, ka sociālā dzīve ir sava veida savstarpējas aizsardzības līgums, kuru labprātīgi noslēguši indivīdi, kā dažkārt norāda Ē. Gofmanis. Takts ir tāds mehānisms, ar kura palīdzību indivīdi spēj atražot «uzticēšanās» apstākļus jeb ontoloģisko drošību, kurai pastāvēt, pašas primitīvākās spriedzes var tikt novadītas un apvaldītas. Tieši tāpēc varētu sacīt, ka daudzu ikdienas saskarsmju specifiskās iezīmes nav tieši motivētas. Drīzāk pastāv vispārēja motivācija kā ierasto darbību integrācijas pamats laikā un telpā.

³⁶ «Tā kā agrāk ieslodzītie pieņēma vai bija spiesti pieņemt bērniem līdzīgu atkarību no SS, likās, ka daudzi no viņiem vēlējas justies tā, it kā vismaz daži no cilvēkiem, kurus viņi pieņēma kā visvarena tēva tēlus, būtu tainīgi un laipni.» *Ibid.* – P. 172.

³⁷ Sk. piemērus, kas apkopoti: *Sargant W. Battle for the Mind.* – London: Pan, 1959.

KLĀTBŪTNE, LĪDZKLĀTBŪTNE UN SOCIĀLĀ INTEGRĀCIJA

Ikdienas dzīves rutīna ir pat vissarežģītāko sabiedrības organizācijas formu pamatā. Savā ikdienas darbībā indivīdi nonāk saskarsmē cits ar citu noteiktos mijiedarbības kontekstos. Tā ir mijiedarbība ar citiem indivīdiem, kuri atrodas fiziskā līdzklātbūtnē.

Līdzklātbūtnes sociālās īpašības sakņojas ķermeņa telpiskumā, orientācijā uz citiem un uz pieredzi izjūtošo patību. Ē. Gofmanis lielu vērtību veltījis šīs parādības izpētei, īpaši attiecībā uz «savu seju», bet iespējams, ka visspilgtākās idejas šajā sakarā atrodamas M. Merlo-Pontī darbos. Sākumā aplūkosim šīs idejas, jo tās tieši noved pie Ē. Gofmaņa novērojumiem. Kā norāda M. Merlo-Pontī, ķermenis «neieņem» laiktelpu tādā pašā nozīmē, kā to dara materiālie objekti. Viņš raksta: «Mana ķermeņa aprīses ir robeža, kuru parastas telpiskas attiecības nesšķērso.»³⁸ Tā tas ir tāpēc, ka ķermenis un ķermeņa kustību pieredze ir darbības veidu un tās sapratnes centrs, kas tad arī īstenībā nosaka tā vienotību. Klātbūtnes laiktelpas attiecības, kas koncentrējas ķermenī, nav vis pielāgotas «stāvokļa telpiskumam», bet, M. Merlo-Pontī vārdiem runājot, «situācijas telpiskumam». Ja mēs sakām, ka ķermenis atrodas «šeit», tad šis «šeit» neattiecas vis uz noteiktu koordinātu sistēmu, bet gan uz situāciju, kurā atrodas aktīvais ķermenis, kas orientēts uz savu uzdevumu veikšanu. Kā raksta M. Heidegers: «Ja mans ķermenis var būt «forma» un ja tā priekšā var atrasties nozīmīgas figūras uz neitrāliem foniem, tad tas var notikt tikai pateicoties polarizācijai, ko īstenojuši tā uzdevumi, pateicoties tā *eksistencei virzībā uz tiem*, tā spējai savākties, lai īstenotu savus mērķus; ķermeņa tēls galu galā ir veids, kā paziņot, ka mans ķermenis ir šajā pasaulē.»³⁹

L. Goldšteina (*L. Goldstein*) un citu pētnieku veiktie psihiski slimo cilvēku novērojumi to spilgti ilustrē.⁴⁰ Daži šādi indivīdi nav spējīgi izdarīt kustības, kas ir abstrahētas no vizuāli klātesošās vides, *milieu*. Šāds cilvēks var norādīt uz kādu ķermeņa daļu tikai tad, ja viņš var vērot izdarīto kustību un pieskarties šai ķermeņa daļai. Šādi novērojumi skaidri parāda, ka, lai gan abas ir šķietami «pozicionālas» parādības, «pieskaršanās» nav tas pats, kas «norādīšana». Šī atšķirība parāda, kāda nozīme ir ķermeņa telpai

³⁸ Merleau-Ponty M. *Phenomenology of Perception*. – London: Routledge, 1974.

³⁹ *Ibid.* – P. 101.

⁴⁰ Goldstein L. *Language and Language Disturbances*. – New York: Grune and Stratton, 1948.

kā ārkārtīgi sarežģītam ierasto darbību matriču laukam. Kad garīgi slimam pacientam lūdza izdarīt kādu noteiktu ķermeņa kustību, viņš šā uzdevuma veikšanai izmanto visu ķermeni. Šī kustība neaprobežojas ar minimālu žestu kā veselam cilvēkam. Piemēram, kad pacientam lūdza salutēt, viņš ar visu ķermeni ieņēma miera stāju – tāpat šis indivīds spēj izpildīt prasīto žestu, tikai iztēlojoties visu situāciju, uz kuru šis žests attiecas. Turpretī vesels cilvēks šādā situācijā saskata tikai testu vai rotaļu. Viņš, M. Merlo-Pontī vārdiem runājot, «izmanto ķermeni kā līdzekli, lai attēlotu darbību». ⁴¹ Tā ir pacienta dilemma, kas sniedz visdziļāko ieskatu parastajā ķermeņa integrācijā darbības *durée*. Jo ķermenis darbojas un tā īpašnieks to uztver kā «ķermeni» tikai noteiktās darbības kontekstualitātēs. L. Vigenšteina jautājums – «Kāda ir atšķirība starp manas rokas pacelšanu un manas rokas pacelšanos?» – šajā sakarā ir radījis daudz grūtību, vienalga, kam viņš ar savu jautājumu būtu gribējis pievērst mūsu uzmanību. Šķiet, ka tieši šis piemērs ar testu vai rotaļīgo komandu jāaplūko kā tipisks; tādā gadījumā varētu kļūdaini uzskatīt, ka darbības teorija ir atkarīga no pretstata starp «kustībām» un «darbībām» kā atsevišķiem procesiem, nevis no ķermeņa darbības laiktelpas kontekstualitātes ikdienas rīcības plūdamā.

Šāda ķermeņa aktivitāte darbību plūdamā nekavējoties tiek iekļauta ontoloģiskajā drošības sistēmā jeb «uzticības» attieksmē pret pasaules nepārtrauktību un sevis paša iekļaušanos ikdienas dzīves *durée*. Garīgi slimam cilvēkam nepieciešama priekšmeta rūpīga fiziska izpēte, pirms tas var tikt identificēts kā, piemēram, «atslēga». Normāli indivīdi šādu priekšmetu rūpīgu izpēti veiks tikai neparastos apstākļos, piemēram, piedaloties kādās viesībās sarīkotā rotaļā, kur būs pietiekams pamats domāt, ka priekšmeti patiesībā nav tādi, kā tie izskatās. Ikdienas dzīves kontinuitāte būtu neiespējama, ja mums būtu jāmēģina detalizēti izpētīt visus priekšmetus. No tā mēs varam secināt, ka H. Garfinkela teikuma daļa «un tā tālāk» attiecas ne tikai uz valodu vai sarunu, bet arī uz ķermeņa darbību tā fiziskajās attiecībās ar ārējo pasauli. Tas būtībā ir saistīts ar laika un telpas izjūti. Vēlreiz citēšu M. Merlo-Pontī:

Normālam cilvēkam katrs notikums, kas saistīts ar kustību vai taustes sajūti, liek apziņai izstrādāt veselu gūzmu nodomu, kas nāk no ķermeņa kā potenciālās darbības centra vai nu attiecībā pret pašu ķermeni, vai priekšmetu; savukārt gadījumā ar slimu cilvēku taustes iespaidi paliek neskaidri un nepieejami. [...] Normālais cilvēks ņem vērā

⁴¹ Merleau-Ponty M. Phenomenology of Perception. – P. 104.

iespējamo, kas tādējādi, nemainot savu iespējamības stāvokli, iegūst sava veida realitāti. Taču slima cilvēka gadījumā realitātes joma ir ierobežota tiktāl, ciktāl indivīds saskaras ar reālu priekšmetu vai attiecīgā informācija ir iegūta izvērstas dedukcijas rezultātā.⁴²

Ķermenis, protams, nav kaut kāda nediferencēta vienība. Tas, ko Gēlens (*Gehlen*) sauc par cilvēku «ekscentrisko» pozu – stāvēšanu taisni un «uz āru» pret pasauli –, neapšaubāmi ir bioloģiskās evolūcijas rezultāts. Nevajag pārvērst bioloģisko varbūtējā sociālās evolūcijas formā, lai redzētu šīs pozas iespaidu uz cilvēku sabiedrībā notiekošajiem procesiem līdzklātbūtnes apstākļos. Cilvēkam seja nav tikai vieta, kas atrodas vistuvāk runas fiziskajiem orgāniem, bet gan galvenā ķermeņa daļa, kurā atspoguļojas pieredzes, sajūtu un nolūku sarežģītie raksti. Banālā, bet ļoti nozīmīgā veidā seja cilvēku mijiedarbības laikā ietekmē indivīdu telpisko izvietojumu līdzklātbūtnes apstākļos. Ja indivīda «seja ir pavērsta» pret kādu citu, kuru tas uzrunā, tad tam ir īpaša nozīme salīdzinājumā ar tādu pašu pozīciju lielākajā daļā dzīvnieku sabiedrību. To cilvēku skaits, kas var tieši piedalīties saskarsmēs «vaigu vaigā», parasti ir stingri ierobežots, izņemot situācijas, kad viens vai vairāki indivīdi uzrunā pūli vai auditoriju, kas atrodas tiem pretī. Taču šādi apstākļi, protams, prasa, lai tie, kas atrodas pūlī vai auditorijā, atsakās no ilgstošiem savstarpējiem kontaktiem «vaigu vaigā». Sejas kā izteiksmes un saziņas līdzekļa prioritātei piemīt morālas dabas sakarības, par kurām Ē. Gofmanis ir visai asi zobojies. Muguras pagriešana kādam, kamēr tas runā, lielākajā daļā sabiedrību (varbūt visās?) tiek uztverta kā vienaldzības vai nicinājuma žests. Turklāt vairākums sabiedrību (visas?) atzīst lingvistisku līdzību starp terminu «seja» kā tādu, kas attiecas uz fizionomiju, un «seju», kas saistās ar pašcienas saglabāšanu. Neapšaubāmi, ir daudz kultūru, piemēram, tradicionālā Ķīnas kultūra vai tās virzieni, kas «savas sejas saglabāšanai» jebkuros apstākļos piešķir īpašu nozīmi. Tam varētu būt sakārs ar slaveno R. Benediktas un citu autoru diferenciāciju starp «kauna» un «vainas» kultūrām, pat ja šī diferenciācija šķiet iezīmēta visai primitīvi. Taču savas sejas «saglabāšanas» un «paglabāšanas» aspekti gandrīz noteikti piemīt visiem sociālo saskarsmju transkulturālajiem kontekstiem.

Šīs abas radniecīgās tēmas – ķermeņa kontrole tā dažādās darbības jomās līdzklātbūtnes apstākļos un sejas lielā nozīme – ieņem būtisku vietu Ē. Gofmaņa darbos. Kā mums būtu jāsaprot jēdziens 'līdzklātbūtne'? Tā, kā to lieto Ē. Gofmanis (un kā to šeit izmantoju es), līdzklātbūtnes pamati

⁴² Merleau-Ponty M. Phenomenology of Perception. – P. 109.

ir meklējami uztveres un saziņas modalitātēs. Tas, ko Ē. Gofmanis sauc par «pilnīgiem līdzklātbūtnes apstākļiem», pastāv vienmēr, kad darbības veicēji «sajūt, ka viņi atrodas pietiekami tuvu, lai varētu viņus uztvert, lai ko arī viņi darītu, ieskaitot citu cilvēku uztveršanu no viņu pašu puses, un pietiekami tuvu, lai citi varētu uztvert, ka viņi sajūt, ka tiek uztverti».⁴³ Lai gan «pilnīgi līdzklātbūtnes apstākļi» eksistē tikai tad, ja pastāv nepastarpināts kontakts starp tiem, kas fiziski atrodas kopā, mūsdienu pasaulē kļuvuši iespējami arī tādi pastarpināti kontakti, kas, pateicoties elektroniskajiem saziņas līdzekļiem, galvenokārt telefonam, pieļauj atsevišķas līdzklātbūtnei raksturīgas tuvības izpausmes.⁴⁴ Mūsdienu sabiedrībās un atšķirīgos veidos arī citās kultūrās līdzklātbūtnes paredzamās robežas parasti nosaka telpa, ko ierobežo istaba, – ar tādiem izņēmumiem kā viesības, kurām «atvērta» visa māja. Protams, ir daudz «sabiedrisku vietu», piemēram, burzma uz ielas utt., kurās nav skaidri noteikti fiziski līdzklātbūtnes apstākļu ierobežojumi.

Ē. GOFMANIS: SASKARSMES UN RUTĪNAS

Ē. Gofmanis tik neatlaidīgi ir analizējis ikdienas dzīves rutīnas, ka viņa darbos atrodami daudzi vērā ņemami sociālās integrācijas rakstura skaidrojumi. Pirms mēs aplūkosim viņa atklājumus, mums jānoskaidro daži pārpratumi, kas radušies saistībā ar Ē. Gofmaņa pētījumiem. Vispirms viņš jāglābj no viņa apbrīnotāju uzmācīgajām skavām. Ē. Gofmani bieži uzskata par savdabīgu sabiedrības dzīves pētnieku, kura izcilo jutīgumu pret praktiskās un diskursīvās apziņas niansēm nosaka vairāk spožo prāta spēju un rotaļīgā stila apvienojums, nevis sistemātiska pieeja sabiedrības procesu analīzei.⁴⁵ Šāds uzskats ir maldinošs un ir viens no iemesliem, kādēļ Ē. Gofmanis nav vispārīgi atzīts kā ievērojams sociālo zinātņu teorētiķis. Es vēlos pateikt, ka Ē. Gofmaņa darbi ir sistemātiski, un tieši tas lielā

⁴³ *Goffman E. Behaviour in Public Places.* – New York: Free Press, 1963. – P. 17; *Idem. Interaction Ritual.* – London: Allen Lane, 1972. – P. 1.

⁴⁴ Sal.: *Ithiel De Sola Pool The Social Impact of the Telephone.* – Cambridge, Mass.: MIT Press, 1981.

⁴⁵ Liekas, ka šis jēdziens ir pārsvarā, piemēram, vairākumā rakstu grām.: *Ditton J. The View from Goffman.* – London: Macmillan, 1980. Sk. arī: *MacIntyre A. After Virtue.* – London: Duckworth, 1981. – PP. 108–109. Sal.: *Harrè R., Secord P. F. The Explanation of Social Behaviour.* – Oxford: Blackwell, 1972. – Chapter 10.

mērā nosaka to intelektuālo spēku. Otrs pārpratums, kuru Ē. Gofmanis pats nebūt nav mēģinājis izkļaidēt, ir tas, ka viņa darbiem ir nozīme tikai attiecībā uz «mikrosocioloģiju», ko var krasi atdalīt no «makrosocioloģiskajiem» jautājumiem. Daudz interesantāk ir aplūkot Ē. Gofmaņa darbus, kuros autors mēģina uzskatāmi attēlot klātbūtnes un prombūtnes krustosanos sociālajā mijiedarbībā. Sociālās un sistēmas integrācijas mehānismi – atkārtosu vēlreiz – neizbēgami savstarpēji savijas. Ē. Gofmaņa pētījumi neapšaubāmi attiecas uz abiem, pat ja viņš visai piesardzīgi izturas pret ilgstošu institucionālo procesu vai attīstības problēmām.

Visbeidzot, bieži tiek uzskatīts, ka Ē. Gofmaņa darbi ne tikai attiecas uz mūsdienu sabiedrībām, bet arī tieši ataino modernas vai pat izteikti amerikāniskas uzvedības iezīmes. Tā, piemēram, A. Gouldners, komentējot Ē. Gofmaņa darbu, saka:

Tas kavējas tikai pie epizodiskā un aplūko dzīvi tikai tā, it kā tā tiktu izdzīvota šaurā personu lokā, it kā tā atrastos ārpus vēstures un institūcijām, it kā tā būtu eksistence viņpus vēstures un sabiedrības. [...] [Tas] atspoguļo pasauli, kurā jaunās vidusskiras slānis vairs neuzskata, ka smags darbs ir derīgs vai ka panākumi ir atkarīgi no uzcītības. Šajā jaunajā pasaulē pastāv asa attiecību iracionalitātes izjūta, kuras pastāv starp indivīda sasniegumiem un atalgojuma apjomu, starp faktisko ieguldījumu un sociālajiem priekšrakstiem. Tā ir augsti atalgotas Holivudas zvaigznes un tādu akciju tirgus pasaule, kuru cenām ir visai maz sakara ar peļņu, ko tās nes.⁴⁶

A. Gouldners pretstata šo viedokli tam, ko viņš sauc par «strukturālo» pieeju, un šis pretnostatījums nav par labu Ē. Gofmaņa uzskatiem. Tā sociālo attiecību pasaule, kuru attēlo Ē. Gofmanis, ir ne tikai kultūras ziņā specifiska, tajā pastāv tikai īslaicīgas parādības, nevis ilgstošas institucionālas formas, kas veido cilvēku dzīves. Nevarētu teikt, kā šādai pret Ē. Gofmani izvīrītai apsūdzībai – tiktāl, ciktāl tā vispār ir apsūdzība – nebūtu nekāda pamata. Tomēr A. Gouldnera kritika vēlreiz atklāj arī to, ka duālisms, kuru jau tiku pieminējis iepriekš, sociālajās zinātnēs ir stingri iesakņojies. Institucionālo formu stabilitāte neeksistē par spīti vai ārpus ikdienas dzīves saskarsmēm, bet gan ir *ietverta pašās saskarsmēs*.

Saskarsmju izžušana pauž ikdienas dzīves *durée* īslaicīgumu un visas strukturācijas nosacīto raksturu. Taču Ē. Gofmanis ļoti pārliecināti

⁴⁶ Gouldner A. W. The Coming Crisis of Western Sociology. – London: Heinemann, 1971. – PP. 379–381.

mēģina pierādīt, ka «izzušana», kas ir sociālās mijiedarbības sintagmatiskās kārtības neatņemama sastāvdaļa, ir savienojama ar sociālās atražošanas formu acīmredzamo stabilitāti. Lai gan, cik man zināms, viņš nekur to tieši neapgalvo, es domāju, ka viņa pētījumi atklāj līdzklātbūtnes īpašības, kas ir atrodamas visās sabiedrībās, lai cik nozīmīgi viņa pētījumi būtu mūsdienu pasaulei raksturīgo jauno iezīmju atklāšanā. Ē. Gofmaņa darbi atspoguļo daudzas pasaules, ne tikai vienu vien. Tomēr, izmantojot tajos formulētās idejas, es nebūt nevēlos pārņemt visus Ē. Gofmaņa uzskatus.

Ē. Gofmaņa pētījumi sniedz lielu ieguldījumu to attiecību izpētē, kuras saskarsmju kontekstos pastāv starp diskursīvo un praktisko apziņu. Tomēr viņam nav daudz ko teikt par bezapziņu, un Ē. Gofmanis tiešām varētu pat noliegt ideju, ka šādai parādībai sabiedrības dzīvē ir kāda nozīme. Turklāt, veicot saskarsmju analīzi, Ē. Gofmanis pieņem, ka tajās ir iesaistīti darbības veicēji ar noteiktu motivāciju, bet viņš nepēta cilvēku darbības motivācijas avotus, un to viņam pārmetuši daudzi kritiķi. Tas ir būtisks trūkums un viens no galvenajiem iemesliem (otrs ir intereses trūkums par ilgstošiem institucionālo pārmaiņu procesiem), kāpēc Ē. Gofmaņa darbi rada tādu kā «tukšuma» sajūtu. Jo kāpēc gan darbības veicēji, kuru rīcības reflektīvā kontrole, kas ir tik smalki aprakstīta, pakļaujas rutīnai? Uz šo jautājumu daļēji varētu atbildēt, ja Ē. Gofmaņa attēlotie indivīdi tiktu tieši parādīti kā ciniskas būtnes, kas piemērojas esošajiem sociālajiem apstākļiem tikai aiz aprēķina un pamatojoties uz taktiskiem apsvērumiem. Taču, lai gan daudzi Ē. Gofmaņa darbus ir interpretējuši tieši šādi, tas nav galvenais, ko es vēlos šeit aplūkot no tās izpētes jomas, kuru viņš mums ir pavēris. Uzsvars uz taktiskuma dominējošo lomu sociālajās saskarsmēs, deformāciju izlīdzināšanu sabiedrības struktūrās un «uzticēšanās» saglabāšana drīzāk norāda uz viņa ieinteresētību sociālās kontinuitātes aizsardzībā, sociālās atražošanas visslēptāko mehānismu izpētē.

Ē. Gofmanis ir izstrādājis mijiedarbības veidu tipoloģiju, un es turpmāk izmantošu vairākus viņa piedāvātos jēdzienus, nedaudz tos pārveidojot. Šie jēdzieni ir:

[līdzklātbūtne]

sanāksšanas

sabiedriski pasākumi

nemērķtiecīga mijiedarbība

mērķtiecīga mijiedarbība:

saskarsmes

(tikšanās vaigu vaigā)

rutīnas

(epizodes)

'Sanāksanas' attiecas uz cilvēku pulcēšanos, kur piedalās divas vai vairākas personas līdzklātbūtnes apstākļos. Ar terminu «konteksts» (Ē. Gofmanis dod priekšroku terminam «situācija») es domāju tās laiktelpas «joslas» jeb «strēmeles», kuru robežās notiek šīs sanāksanas. Jebkurš, kas iekļūst šādā laiktelpas joslā, padara sevi «pieejamu», lai varētu piedalīties šajā sanāksnā vai pat organizēt to, ja tā ir divu cilvēku satikšanās. Sanāksanas paredz *savstarpēju* reflektīvu rīcības kontroli līdzklātbūtnē un ar tās palīdzību. Saskarsmju kontekstualitāte šādai kontrolei ir būtiska un nav šķirama no tās. Kontekstā ietilpst mijiedarbības fiziskā vide, taču tas nav tikai tas, «kur» šī mijiedarbība notiek (sk. 130.–140. lpp.). Darbības veicēji saziņas procesā parasti ierastā kārtā izmanto dažādus konteksta aspektus, ieskaitot žestu un runas secību laikā. Diez vai var par augstu novērtēt šā faktora svarīgumu «nozīmes» atklāšanā ar žestu un runas palīdzību, ko Ē. Gofmanis ir pētījis vairāk nekā citi.⁴⁷ Tā valodnieki ļoti bieži ir mēģinājuši analizēt semantikas problēmas vai nu izmantojot individuālu runātāju «iekšējo» lingvistisko kompetenci, vai pētot izolētu runas aktu īpašības. Taču ikdienas valodas daudzveidīgo terminoloģiju «ierobežoto nozīmi», kas tiek panākta diskursā, var saprast, tikai pētot pilnu sarunas kontekstualitāti.

Formas ziņā sanāksanas var būt brīvas un īslaicīgas, piemēram, garām-ejošu cilvēku «draudzīgu skatienu» pārmīšana vai sasveicināšanās vestibilā. Formālākus kontekstus, kuros notiek sanāksanas, var saukt par sabiedriskiem pasākumiem. 'Sabiedriski pasākumi' ir sanāksanas, kurās iesaistīts daudz cilvēku. Parasti šie pasākumi ir samērā skaidri norobežoti laikā un telpā, un bieži vien tajos tiek izmantoti īpaši noteikta aprīkojuma veidi – formāls galds un krēslu sakārtojums utt. Sabiedrisks pasākums sniedz «strukturējošu sociālu kontekstu» (Ē. Gofmaņa termins), kurā daudzas sanāksanas «veidojas, izjūk un izveidojas atkal no jauna, savukārt uzvedības modelis pamazām tiek atzīts par piemērotu un (bieži) arī par oficiālu un attiecīgajam gadījumam paredzētu».⁴⁸ Tādi ir visi ikdienas dzīves rutinētie aspekti, piemēram, darba diena rūpnīcā vai birojā. Tomēr ir arī daudz mazāk reglamentētu sabiedrisku pasākumu, ieskaitot viesības, dejas, sporta sacensības un dažādus citus notikumus. Protams, noteiktā fiziskās telpas sektorā var vienlaicīgi notikt vairāki sabiedriski pasākumi, katrā no tiem var būt iesaistītas daudzas sanāksanas. Bet biežāk tomēr ir sastopami

⁴⁷ CPST. – 83.–84. lpp. un *passim*.

⁴⁸ *Goffman E. Behaviour in Public Places.* – P. 18.

«primāri sabiedriski pasākumi», kas ir normatīvi sankcionēti un kam noteiktajā laiktelpas sektorā pakļauti ir citi, ievērojot subordināciju.

Sanāksšanu kontekstuālos raksturojumus, vai šīs sanāksšanas notiek sabiedrisko pasākumu laikā, vai ne, var iedalīt divos galvenajos veidos. Mijiedarbība, kas nav mērķtiecīga, attiecas uz visiem tiem žestiem un signāliem, ar kuriem indivīdi var apmainīties tāpēc, ka noteiktos kontekstos viņi atrodas cits cita tuvumā. Galvenie ierobežojumi šeit ir ķermeņa fiziskās īpašības un ierobežotās iespējas, kuras atļauj cilvēkiem pavērsties ar seju citam pret citu. Darbības veicēji citu klātbūtni vispār var apzināties plašā telpā, turklāt tas attiecas arī uz cilvēkiem, kuri atrodas tiem aiz muguras. Taču «šādi ķermeņa mājiņi» ir ļoti nenoteikti salīdzinājumā ar tiem, kas iespējami un ko nepārtraukti arī izmanto tajās mijiedarbībās, kuras noris vai gu vaigā. 'Mērķtiecīga mijiedarbība' notiek tad, ja divi vai vairāki indivīdi savu darbību saskaņošanai izmanto sejas izteiksmi un balsi. Lai cik lielā mērā kādas plašākas sanāksšanas dalībnieki arī kontrolētu, kas vēl tajā notiek, mērķtiecīga mijiedarbība savā ziņā norobežo tos, kuri šajā mijiedarbībā ir iesaistīti, no pārējiem, kas arī ir klāt šajā sanāksnā. Mērķtiecīgas mijiedarbības daļa ir satikšanās vai gu vaigā jeb 'saskarsme'. Saskarsme ir sociālās mijiedarbības galvenais pavediens, cilvēku savstarpējo satikšanos secība ikdienas darbības ciklā. Lai gan Ē. Gofmanis to formāli neiekļauj savā jēdzienu shēmā, es domāju, ka ļoti svarīgi ir uzsvērt, ka saskarsmes parasti īstenojas kā 'rutīnas'. Tas, kas, no pārejoša acumirkļa viedokļa raugoties, varētu likties kā īsas un triviālas satikšanās un izšķiršanās, patiesībā ir daudz nopietnāks, ja to aplūko sociālās dzīves interaktīvā rakstura aspektā. Saskarsmju rutinizācija ir ļoti būtiska īslaicīgas saskarsmes iekļaušanai sociālajā atražošanā un tādējādi arī institūciju šķietamajā «stabilitātē».

Esmu definējis sociālo integrāciju kā sistēmiskumu līdzklātbūtnes apstākļos. Ar sociālās integrācijas struktūru ir cieši saistītas vairākas parādības. Pirmkārt, lai saprastu saskarsmju saistību ar sociālo atražošanu, kas pārsniedz dažādas laika un telpas robežas, mums īpaši jāpievērš uzmanība tam, kā ikdienas esamības *durée* saskarsmes tiek veidotas un pārveidotas. Otrkārt, mums jāņem vērā noteikt galvenos struktūras dualitātes mehānismus, ar kuru palīdzību saskarsmes tiek organizētas praktiskās un diskursīvās apziņas krustpunktos. Tas savukārt jāpaskaidro no ķermeņa kontroles un noteikumu jeb konvenciju saglabāšanas viedokļa. Treškārt, saskarsmes galvenokārt tiek uzturētas ar *runas* palīdzību ikdienas sarunās. Analizējot, kā saskarsmes procesā izteiktā jēga tiek saprasta, izmantojot dažādas interpretatīvas shēmas, runas fenomens jāuztver ļoti nopietni, jo runai

saskarsmes procesā ir būtiska nozīme. Visbeidzot, tā kā laiktelpas iesaistīšana ir visu minēto elementu pamats, jāpēta arī saskarsmju kontekstuālā organizācija. Es mēģināšu veikt šo uzdevumu, izskaidrojot dažus pamatjēdzienus, tādus kā 'klātbūtne–pieejamība', 'darbības vieta' un 'aizklāšanas un atklāšanas' attiecības. Taču šos jēdzienus es aplūkošu vēlāk.

SERIALITĀTE

Saskarsmes ir secīgas parādības, un tās ir interpolētas ikdienas dzīves serialitātē, lai gan tajā pašā laikā tās to arī veido. Saskarsmju sistemātiskās īpašības var apkopot divos galvenajos raksturojuma veidos: atklāšana un slēgšana un iniciatīvas pārņemšana sarunas gaitā. Īsi aplūkosim katru no šiem veidiem. Ikdienas dzīves *durée*, kā to izdzīvo katrs atsevišķais indivīds, ir nepārtraukta darbības plūsma, kuru pārtrauc (toties ļoti regulāri) tikai miega relatīvā pasivitāte. Subjekts darbības *durée* var «norobežot» jeb, A. Šuca vārdiem runājot, «konceptuāli sadalīt segmentos» ar uzmanības refleksīvā momenta palīdzību. Tas notiek, kad kāds lūdz otru, lai tas norāda savas darbības iemeslu vai citādi izskaidro to. Taču ikdienas dzīves *durée* «norobežo» arī saskarsmju sākums un beigas. Ē. Gofmaņa vārdiem sakot, «tātad var runāt par laika un telpas norobežojumu atvēršanu un slēgšanu».⁴⁹ Tā kā Ē. Gofmanim ļoti patik dramaturģiskas metaforas un analogijas, viņš sniedz mums kā piemēru līdzekļus, kas tiek izmantoti teātra izrāžu atklāšanā un slēgšanā. Lai paziņotu par izrādes sākšanos, noskan zvans, nodziest gaisma un paceļas priekšgars. Noslēgumā gaisma atkal iedegas, bet priekšgars krīt. Vairākumā sociālo pasākumu izmanto noteikta veida formālus paņēmienus, lai norādītu uz atklāšanu un noslēgumu – šādas norādes raksturīgas tiklab rituālajiem pasākumiem tradicionālajās kultūrās, kā mūsdienu sabiedrību daudzveidīgajos pasaulīgāka rakstura pasākumos. Piemēram, iniciācijas ceremonijas «izklausa» parasti norāda uz dramatisku pārmaiņu rīcības veidā – šā notikuma laikā notiek pāreja no profānā uz sakrālo. Rožē Kaijuā šajā sakarā ir atklājis paralēles, kā arī tiešas vēsturiskas ietekmes, kas pastāv starp reliģiju un «izrādi».⁵⁰

⁴⁹ Goffman E. Frame Analysis. – New York: Harper, 1974. – P. 252.

⁵⁰ Caillouis R. Man, Play and Games. – London: Thames & Hudson, 1962; Sk. arī slavēno darbu: Huizinga J. Homo Ludens. – London: Routledge, 1952.

Varētu riskēt izteikt minējumu, ka darbības veicēji šīs «izklāšanas» zīmes uzskata par īpaši svarīgām tad, kad cilvēki, kas iesaistīti darbībās, kuras notiek saskarsmju vai sociālo pasākumu laikā, uzskata šīs darbības par kaut ko atšķirīgu no ierastās ikdienas dzīves. Ē. Gofmanis piedāvā šādu piemēru. Ja ārsts izmeklē kailu pacientu vai mākslas skolas audzēkņi zīmē kailu cilvēku, šis indivīds parasti neizgērbjas citu klātbūtnē, kā arī neapgērbjas, viņiem redzot, kad šī saskarsme ir beigusies. Izgērbšanās un apgērbšanās vienatnē ļauj indivīdam savu ķermeni pēkšņi gan izrādīt, gan apslēpt, un abas šīs darbības iezīmē epizodes robežas un parāda, ka veiktajām darbībām nav sakara ar seksuālām vai cita veida blakusnozīmēm, kas citādi varētu būt ietvertas tajās. Tas ir daļa no tā, ko Ē. Gofmanis sauc par saskarsmju jēgas saprašanu un uzskata par cieši saistītu ar L. Vitgenšteina aplūkoto dzīves formu savīšanos. Saskarsmes, kuras ir noteiktas laikā un telpā un kurām ir noteikta sociāla «nokrāsa» jeb «etoss», ļauj daudzējādājam epizodēm transformēties dažādos atšķirīgos «tipos».

Mums (un lielam skaitam viņu) piemīt spējas un tieksmes izmantot konkrētu, reālu darbību – darbību, kas ir pilnībā jēgpilna, – kā modeli tās pārvēršanai jokā, blēdībā, eksperimentā, mēģinājumā, sapnī, fantāzijā, rituālā, demonstrācijā, analizē vai labdarībā. Šīs spilgtās notikumu izpausmes tiek pielāgotas pasaulē notiekošajam, taču ne tik pamatīgi kā parasta darbība šī vārda burtiskajā nozīmē.⁵¹

Lielākā daļa saskarsmju, kas veido sabiedrības dzīves serialitāti, notiek vai nu ārpus (laiktelpas ziņā) sabiedriskajos pasākumos norisošajām sanāksmēm, vai uz to fona. Daudzos šādos kontekstos saskarsmēm, kuras noris vaigu vaigā, nav skaidru norobežojumu, kas nepieļauj mijiedarbību ar citām personām. Šādos apstākļos ķermeņa, žesta vai atrašanās vietas refleksīvo kontroli parasti izmanto, lai radītu «konvencionālu saskarsmes aizklāšanu».⁵² Citiem vārdiem sakot, normatīvi sankcionēta «barjera» nošķir saskarsmes dalībniekus no citiem, kas arī atrodas turpat līdzās. Tā ir sadarbība, kurā tie, kas atrodas saskarsmē vaigu vaigā, un blakusesošie indivīdi – kas paši, protams, bieži ir iesaistīti saskarsmē ar citiem līdzdalībniekiem – saglabā sava veida «pieklājīgu uzmanības nepievēršanu» citam pret

⁵¹ *Goffman E. Frame Analysis.* – P. 560. Šeit es neiztirzāju gnozeoloģiskos jautājumus, kuri izvirzīti, bet diez vai ir atrisināti šajā Ē. Gofmaņa darbā. Tiem ir daudz kopīga ar Šuca spriedumiem par «daudzējādām realitātēm» un daudziem citiem modernās filozofijas virzieniem, kuri interesējas par acimredzami relativistiskiem mājieniem par nozīmes struktūru starpniecību. Sk.: NSRM. – 4. nodaļa.

⁵² *Goffman E. Behaviour in Public Places.* – PP. 156 ff.

citū. Ē. Gofmanis norāda vairākus veidus, kā to var panākt un kā – izjaukt. Kā visās mijiedarbības savstarpējās kontroles jomās, arī šeit pastāv sarežģītas pazīmes, kas raksturo «uzmanības» nepievēršanu. Tā no līdzās esošajiem gaida, lai tie ne tikai neizmanto savu tuvās klātbūtnes stāvokli, kurš tiem ļautu uzzināt, kas notiek citās saskarsmēs, bet arī lai tie aktīvi demonstrētu savu «uzmanības nepievēršanu». Tas varētu izrādīties problemātiski. Jo, ja šī uzmanības nepievēršana ir mākslota, var rasties iespaids, ka patiesībā attiecīgais indivīds noklausās.

Šāda parādība var izraisīt visdažādākos sarežģījumus. Var būt daudzi apstākļi, kuros indivīds var būt ieinteresēts noklausīties blakus notiekošo sarunu un tāpēc var tīšām izlikties, ka tā viņu galīgi neinteresē. Tomēr te slēpjas risks, ka viņu varētu ievērot tieši viņa mākslotās nevēribas dēļ vai neskaitāmu citu pazīmju dēļ, kas viņu varētu nodot. Teiktais nenozīmē, kā daudzi Ē. Gofmaņa interpretētāji to ir mēģinājuši skaidrot, ka vairākums apbrīnojami niansētās, sarežģītās mijiedarbības izpausmju ir mākslots vai ciniski viltots. Gluži pretēji. Vispārsteidzošākais mijiedarbības prasmēs, ko darbības veicēji demonstrē saskarsmju veidošanas un atražošanas procesā, ir tas, ka šīs prasmes pamatojas praktiskajā apziņā. Saksarsmju strukturēšanai drīzāk ir raksturīgs taktiskums, nevis cinisms. Lai gan to, kas uzskatāms par «taktisku», var saprast dažādi, tomēr taktiskuma nozīmīgumu citādi atšķirīgās sabiedrībās vai kultūrās ir neiespējami apšaubīt. Taktiskums – slēpta konceptuāla vienošanās starp mijiedarbības dalībniekiem –, šķiet, ir galvenais mehānisms, kas uztur «uzticēšanos» jeb ontoloģisko drošību pašos laiktelpas ietvaros. Taktiskums konvencionālu saksarsmju aizklātības saglabāšanā skaidri parādās apstākļos, kas draud šo aizklāšanu sagraut. Tā ļoti šaurās telpās, piemēram, liftos, praktiski ir neiespējami izlikties, ka jūs nedzirdat, ko runā apkārtējie. Vismaz angļoamerikāņu sabiedrībā pastāv tendence šādā situācijā pārtraukt iesāktās sarunas, turpinot apmainīties ar gadījuma rakstura piezīmēm, kas norāda, ka saruna ir atlikta, nevis izbeigta. Līdzīgi, ja savā starpā sarunājas trīs cilvēki un vienam no viņiem kāds piezvana pa telefonu, pārējie nevar izlikties, ka to neievēro, un var turpināt nedrošu, lēganu sarunu.⁵³ Tādi saksarsmju konteksti kā šie var paust varas noteikto nevienlīdzību. Tā, piemēram, ja divi cilvēki liftā turpina sarunu, lai gan tiem cieši līdzās atrodas citi cilvēki, tas tikpat ļabi var nozīmēt, ka viņi tādējādi demonstrē saviem padotajiem vai cilvēkiem ar zemāku sabiedrisko stāvokli, ka viņi šajā kontekstā negrasās

⁵³ Goffman E. Behaviour in Public Places. – PP. 156 ff.

ievērot pieklājīgas uzmanības nepievēršanas principu. Tomēr viņi var atklāt zināmas bazas par atkāpšanos no parasti ievērojamās normas un tādēļ sarunāties vēl skaļāk, nekā to būtu darījuši citos apstākļos.

Saskarsmes paredz gan «atstatumu» telpā attiecībā uz ķermeņu novietojumu citam pret citu tuvās saskarsmes norises vietas iekšienē vai ārpus tās, gan arī «atstatumu» laikā starp brīžiem, kad kāds iesaistās saskarsmē vai pārņem iniciatīvu. Atstatumi, kas savstarpējas sadarbības rezultātā veidojas atrašanās vietās, acīmredzot ir ļoti nozīmīgi saskarsmju aizklāšanā (un, kā vēlāk mēģināšu parādīt, ir atkarīgi no tā, ko T. Hāgerstrands sauc par «kontakta ierobežojumiem» un «sablīvētības ierobežojumiem»). Vispārējās normatīvās sankcijas, kas ietekmē pieļaujamo attālumu starp indivīdiem sabiedriskās vietās, dažādās kultūrās ir atšķirīgas, tāpat kā normas, kas iespaido pieļaujamās ķermeņu kontaktu robežas dažādos kontekstos.⁵⁴ Taču atstatumu var efektīvi noteikt tikai nepiespiestas sarunas ietvaros – tam jābūt pietiekami tuvam, lai sarunas dalībniekiem nebūtu jākļiedz, un pietiekami tālam, lai varētu saskatīt tos mājienus, ko parasti atklāj sejas izteiksme un kas palīdz kontrolēt, vai sacītais ir tiesa vai ne. Tās saskarsmes, kas notiek vaigu vaigā, kad līdzās atrodas citi, gandrīz vienmēr notiek tādējādi, ka šo saskarsmju dalībnieki cenšas pagriezties ar muguru pret tiem, kuri šajā saskarsmē nepiedalās, un ķermeņu izvietojums ir tāds, ka nepastāv nekādas fiziskas barjeras, kas traucētu brīvi apmainīties skatieniem vai redzēt citam citu. Tas var būt grūti panākams tur, kur vienkopus atrodas ļoti daudz ļaužu un kur notiek kaut kāda kustība – piemēram, viesībās vai pārpildītā vilcienā. Šādos kontekstos varētu uz laiku mazināties to normu stingrība, kuras parasti kontrolē pārāk brīvu ķermeņa kustību. Ir pieļaujami, ka cilvēks šādā situācijā sūpo ķermeni, ja viņš tajā pašā laikā pārējiem liek saprast, ka tas tiek darīts, lai saskarsmē saglabātu acu kontaktu, ko traucē pārējo cilvēku novietojums. Šādas kustības var izdarīt visai pārspīlēti, tādējādi parādot citiem, ka tas, kurš to dara, apzinās, ka šāda ķermeņa kustība parasti tiktu uzskatīta par dīvainu.

Iniciatīvas pārmaiņus pārņemšanu saskarsmēs pētījuši daudzi etnometodoloģiskā virziena pārstāvji.⁵⁵ Bieži vien viņu darbi ir nopelti kā triviāli. Taču šāds novērtējums ir tuvredzīgs. Jo iniciatīvas pārmaiņus pārņemšana

⁵⁴ Šī tēma, protams, ir daudz pētīta. Vispopulārākais darbs ir: *Hall E. T. The Silent Language.* – New York: Doubleday, 1959; Sk. arī tā paša autora: *The Hidden Dimension.* – London: Bodley Head, 1966.

⁵⁵ *Sacks H., Schegloff E. A. A Simplest Systematics for the Organisation of Turn-Taking in Conversation // Language.* – 1974. – Vol. 50.

sakņojas cilvēku ķermeņa vispārīgākajās īpašībās un tādējādi parāda mijiedarbības pamataspektus. Turklāt iniciatīvas pārmaiņus pārņemšana ir viena no galvenajām sabiedrības dzīves serialitātes iezīmēm, tādējādi atrodoties ciešā saistībā ar sociālās atražošanas vispārējo raksturu. Iniciatīvas pārmaiņus pārņemšana ir viena no «kontaktu ierobežojumu» formām, kas izriet no vienkāršā, visa pamatā esošā fakta, ka galvenais cilvēku saziņas līdzeklis līdzklātbūtnes apstākļos – sarunā – ir runāšana pa vienam. Saruna sintagmatiski atrisās mijiedarbības *durée* laikā un, tā kā vienlaicīgi var runāt tikai viena persona, ja vispār pastāv nolūks īstenot saziņu, pievienošanās sarunai neizbēgami notiek sērijveidā. Jāatzīmē, ka sarunu empīriskie pētījumi parāda, ka tām nebūt nav tik simetriska forma, kā varētu likties. Iniciatīvas pārmaiņus pārņemšana reti kad notiek, ļaujot sarunas dalībniekiem pabeigt iesāktos teikumus. Ir daudzi minstināšanās paveidi; runātājs iejaucas otra teiktajā, tā ka nav skaidri noteikta pārmaiņus runas kārtība, utt.⁵⁶

Iniciatīvas pārmaiņus pārņemšanu var attiecināt tiklab uz saskarsmju serialitāti, kā uz mijiedarbību starp darbības veicējiem dažādu saskarsmju ietvaros, un tā var arī būt cieši saistīta ar atšķirībām starp varas līmeņiem. Visās organizācijās notiek mijiedarbības saskaņošana laiktelpas attiecību plūsmā, kas tiek «novadīta» uz normatīvi noteiktiem kontekstiem un atrašanās vietām (sk. 140.–141 lpp.). Tādējādi tiesas sēžu organizācijas procesam tiesas ikdienas dzīvē ir oficiāli noteikts seriāls raksturs, kas paredz, ka laikā, kad tiek iztiesāta viena lieta, kas tiek norobežota kā noteikts sabiedriska pasākums, nākamās lietas dalībnieki jau pulcējas blakus esošajā uzgaidāmajā telpā, gaidot savu kārtu. Sabiedrībās, kas atrodas lielos laiktelpas attālumos cita no citas, var atrast līdzīgus piemērus. Žana Pola Sartra aplūkotajai serialitātei šeit ir tiešs sakars ar šķietamo sarunas norises kārtības trivialitāti. Ž. P. Sartrs kā vienkāršu serialitātes piemēru, ar kura palīdzību var uzskatāmi demonstrēt klātbūtnes un prombūtnes laiktelpas attiecību savstarpējo savienošanu, min rindu pie autobusa pieturas:

..šie atsevišķie cilvēki izveido grupu *tiktāl, ciktāl* tie visi stāv uz vienas un tās pašas ietves, kas pasargā tos no garāmbraucošajām mašīnām, *tiktāl, ciktāl* tie ir sapulcējušies pie vienas un tās pašas autobusa pieturas, utt. [...] Viņi visi vai gandrīz visi ir strādnieki un regulāri brauc ar autobusu; viņi zina autobusu sarakstu; tārad viņi visi gaida *vienu un to pašu*

⁵⁶ Sal.: *Psathas G. Everyday Language: Studies in Ethnomethodology.* – New York: Irvington, 1979.

autobusu, teiksim, to, kas atiet pulksten 7.49. Viņus visus *sobrid interesē* tieši šis objekts tikrāl, ciktāl viņi no tā ir atkarīgi (avārijas, neveiksmes, negadījumi). Taču viņu pašreizējā ieinteresētība – tā kā viņi visi dzīvo šajā rajonā – attiecas uz pilnīgākām un dziļākām viņu vispārējo interešu struktūrām: sabiedriskā transporta darba uzlabošanu, braukšanas maksas iesaldēšanu, utt. Autobuss, ko šie cilvēki gaida, viņus vieno, jo tas viņus interesē kā cilvēkus, kuriem *šajā rītā* ir kaut kas darāms *rive droite*, taču autobuss, kas atiet pulksten 7.49, viņus *interesē kā sezonas biļešu īpašniekus*, viss ir samērots laikā: braucējs apzinās sevi kā *pastāvīgo iedzīvotāju* (teiksim, viņš šeit dzīvo piecus vai desmit gadus), un tad autobusu var raksturot pēc tā, kā tas katru dienu pastāvīgi atgriežas (tas faktiski ir *tieši tas pats autobuss* ar to pašu vadītāju un konduktoru). Šajā gadījumā objekts iegūst struktūru, kas ir plašāka nekā tā tīri pasīva eksistence; kā tādām tam tiek piešķirta pasīva nākotne un pagātne, un tieši tās liek autobusam pasažieru acīs izskatīties kā viņu likteņa daļiņai (tiesa, nenozīmīgai).⁵⁷

RUNA, REFLEKSIVITĀTE

Ē. Gofmaņa nozīmīgākais devums saskarsmju uzturēšanas un atražošanas izpratnē ir viņa sniegtais tās attiecības skaidrojums, kura pastāv starp ķermeņa refleksīvo kontroli – citiem vārdiem sakot, žestu, ķermeņa kustību un pozu refleksīvo paškontroli –, un mijiedarbības savstarpējo saskaņošanu, ievērojot taktu un citu cilvēku vajadzības un prasības. Taktiskuma, uzticēšanās jeb ontoloģiskās drošības dominante tiek sasniegta un uzturēta ar to iemaņu daudzveidību, kuras darbības veicēji izmanto mijiedarbības veidošanā un atražošanā. Šādas iemaņas pirmkārt un galvenokārt izveidojas to parādību normatīvi noteiktajā kontrolē, kuras pat lielākā mērā nekā iniciatīvas pārmaiņus pārņemšana varētu likties esam visniecīgākās, visnezīmīgākās ķermeņa kustības vai izteiksmes detaļas. To viegli var parādīt, kad šo iemaņu nav vai arī tās izpaužas izkropļotās formās «garīgi slimajiem» vienmēr un veseliem cilvēkiem īslaicīgi dažādu ķermeņa kustību mīstēkļu vai pārteikšanās gadījumos.

Pēc Ē. Gofmaņa pārliecības, «garīgu saslimšanu» pat vissmagāko «psihisko slimību» formās vislabāk var ilustrēt ar nespēju vai nevēlēšanos atzīt to ķermeņa kustību un žestu nenozīmīgo (lai gan nebūt ne triviālo) kontroles formu dažādību, kuras ir ikdienas dzīves mijiedarbību normatīvais

⁵⁷ Sartre J. P. Critique of Dialectical Reason. – London: New Left Books. – P. 259.

pamats. Trakums ir nepārtraukts «aplami novērtētu situāciju» kopums.⁵⁸ Psihiski slima cilvēka uzvedība atšķiras vai pat konfliktē ar sabiedriski noteikto laiktelpas attiecību kārtību, kas tiek īstenota ar ķermeņa un tam pieejamo līdzekļu starpniecību, kā rezultātā cilvēki var «saprasties savā starpā» līdzklātbūtnes apstākļos. «Garīgi slimie» nepakļaujas stingrajai (un nepārtrauktajai) ķermeņa kontrolei, kas tiek prasīta no «normāliem indivīdiem»; viņi nerespektē sarežģītās formulas, kas valda pār saskarsmju veidošanu, uzturēšanu, pārtraukšanu vai atlikšanu; viņi nespēj arī īstenot taktiskumu tā daudzējādājos izpausmēs, kas saglabā «uzticēšanos».⁵⁹ Ļoti reti no indivīdiem gaida to, lai viņi sanāksnās «tikai» būtu klāt, bet saskarsmēs viņiem to vienkārši neļauj. Darbības refleksīvā kontrole līdzklātbūtnes kontekstos prasa sava veida «kontrolētu modribu»: Ē. Gofmaņa vārdiem runājot, darbības veicējam ir «jāizrāda sava klātbūtne». Tieši to nedara daudzi «garīgi slimie» – sākot no tiem, kuri atrodas acīmredzamā katatoniskā stuporā, līdz tiem, kuri kustas tikai automātiski, it kā tos vadītu kāds ārējs spēks, nevis kā dzīvi cilvēki.⁶⁰

Klātbūtnes izrādīšanai ir visai labi pārdomātas un apzinātas formas, taču tā nenoliedzami pirmkārt un galvenokārt parādās praktiskajā apziņā. Aplūkosim cilvēka izskatu un viņa apģērba un ķermeņa rotājumu redzamās pazīmes. Rūpes par savu izskatu parādās, piemēram, uzmanībā, ar kādu indivīds izvēlas un sakārto apģērba un rotas atkarībā no tā, kādos noteiktos darbības kontekstos viņam jāpiedalās. Taču būtu maldīgi iedomāties, ka šādas rūpes ir galvenais, lai varētu saglabāt ķermeņa izteiksmes veidu. Daudz būtiskāk un sarežģītāk ir pastāvīgi sekot, lai apģērbs vienmēr būtu kārtīgs citu cilvēku klātbūtnē, lai kādā pozā arī atrastos ķermenis. Tā «garīgi slimie» var sēdēt izlaidušies, viņu apģērbs var būt nekārtīgs un saņurcīts; sievietes var neievērot rietumu sabiedrībā pieņemto prasību sēžot turēt ceļgalus cieši kopā, ja mugurā ir svārki, utt. Pastāv būtiska atšķirība starp bohēmiskas dabas cilvēkiem vai kļaidoņiem, kuri nonicina sabiedrībā pieņemtās normas gan gērbšanās stilā, gan citos uzvedības veidos, un «garīgi slimajiem». Jo tās normatīvi noteiktās gaidas, kuras saistās ar ķermeņa kontroli un izskatu, attiecas ne tikai uz rotājumiem vai uzvedību vispār, bet gan tieši uz to «ilgstošās kontroles» veidu, kas vienlaicīgi «ietver» un demonstrē darbību.

⁵⁸ Goffman E. Interaction Ritual. – PP. 141ff.

⁵⁹ Habermas J. Theorie des kommunikativen Handel. – Frankfurt: Suhrkamp, 1981. – Vol. 1., section 3.

⁶⁰ Goffman E. Behaviour in Public Places. – P. 25.

To, ka šādai pastāvīgai paškontrolei ir lielas prasības, norāda tas, cik liela un nozīmīga loma ir «aizmugures plāniem», kas atrodami dažādos kontekstos un visās sabiedrībās, teritorijām, kurās ķermeņa pozas, žestu un ietērpā kontrole var tikt zināmā mērā atslābināta. Taču pat vienatnē indivīdam jāsavstāstina savas personības aspektus, kas citos brīžos varbūt nav manāmi.⁶¹ Lietas būtība ir tā, ka indivīda vēlme vienmēr «tikt redzētam kā darbotiespējīgam» pieder pie darbības būtības un ka tie motīvi, kas veicina un pastiprina šo sakarību kā sociālo darbību atražošanas neatņemamu sastāvdaļu, ir tie paši, kas nosaka atražošanu. Šo parādību sankcionētais raksturs uzskatāmi parādās šādos novērojumos:

Ķermeņa izteiksme ir konvencionāls diskurss. Turklāt mums jāsaprot, ka tā ir arī normatīva. Tas nozīmē, ka parasti citu klātbūtnē obligāti ir jāatklāj noteikta informācija un tāpat citi iespāidi ir jānoklusē. Lai gan indivīds var pārtraukt savu runu, viņš nespēj pārtraukt saziņu, ko turpina viņa ķermeņa izteiksme. [...] Paradoksāli, bet veids, kā cilvēks var vismazāk kaut ko par sevi pateikt – lai gan to tomēr var manīt –, ir pielāgoties un darboties tā, kā no viņa gaida.⁶²

Daudziem «garīgi slimajiem» sagādā grūtības to normu ievērošana, kuras attiecas uz saskarsmes uzsākšanu un nobeigšanu, vai arī viņi šīs normas vienkārši ignorē. Tā, piemēram, kāds slimnieks psihiatriskās slimnīcas nodaļā var turpināt sarunu ar kādu no slimnīcas darbiniekiem, vienalga, kādus un cik daudz mājienus šis slimnīcas darbinieks dotu, norādot, ka viņš vēlas sarunu izbeigt. Slimnieks var cieši sekot savam sarunas biedram pa pēdām, lai cik ātri tas arī ietu, un tad mēģināt sekot, teiksim, sanitāram, kad tas atstāj nodaļu, lai gan tā ir slēgta nodaļa un slimnieks to atstāt nedrīkst. Šādā gadījumā slimnīcas darbiniekam var nākties fiziski atturēt pacientu no sekošanas, varbūt pat ar varu atbrīvojoties no viņa tvēriena. Šādi gadījumi, kas nav nekas neparasts psihiatrisko dziedniņu nodaļu ikdienas dzīvē, nonāk pretrunā ar vispārējiem kopējo interešu nosacījumiem, kurus slimnīcas darbinieki cenšas ievērot. Minētā slimnīcas darbinieka apņēmīgā aiziešana ir piemērs apstākļiem, kuri ārpusaulē var atgāties tikai tad, ja indivīds, kurš mēģina aiziet, demonstrē ciešu morālu

⁶¹ Sal. vispārīgo pieklājības iztīrījumu grām.: *Brown P., Levinson S. Universals in Language Use: Politeness Phenomena.* – *Goody E. N. Questions and Politeness.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1978.

⁶² *Goffman E. Behaviour in Public Places.* – P. 35. Sal.: *Blacking J. The Anthropology of the Body.* – London: Academic Press, 1977.

saišu, piemēram, mīlestības, atraidīšanu, kuras sekotājs savukārt cenšas uzspiest. Tas, protams, var attiekties arī uz slimnīcā esošu «garīgi slimu» cilvēku. Daudzas šķietamas dīvainības, kas parādās saskarsmē starp normālu un vājpātīgu cilvēku, izskatās pēc «eksperimentiem», kurus vājpātīgais veic savu ierasto saskarsmju ietvaros. R. D. Laings (*R. D. Laing*) apgalvo, ka pastāv droši vien pamatots uzskats, ka šizofrēnīki praktiskās apziņas līmenī un reālajā rīcībā pilnīgi nopietni izturas pret tiem jautājumiem, kurus filozofi hipotētiski izvīrājuši savu kabinetu vientulībā. Viņi tiešām uztraucas par tādiem ķecerīgiem jautājumiem kā «Kādā ziņā es esmu persona?», «Vai pasaule eksistē tikai tiktāl, ciktāl es to uztveru?» utt., un rikožas saskaņā ar atbildēm uz šiem jautājumiem.⁶³ Taču vairākumam vājpātīgo «eksperimentālo darbību» ir sakars ar norādījumiem un normatīvām sankcijām, kas saistās ar ķermeņa kontroles sarežģītajiem mehānismiem tiesajās saskarsmēs. H. Garfinkeļa «uzticības eksperimentos» tiek atveidotas dažas no tām disharmonējošām nemiera izjūtām, ko «normālie» indivīdi pārdzīvo, kad tiek apdraudēta viņu ikdienas dzīves ierastā kārtība.⁶⁴

Daudzi apsvērumi attiecas uz runu kā saziņas nolūka diskursīvo īstenošanu līdzklātbūtnes kontekstos. «Reakcijas izsaucienu» (tādu izteikumu veidu, kuri nav runa) iztirzājums būs piemērota pāreja uz runas izpēti. Šādi izsauceņi vēlreiz demonstrē, ka tas, kas varētu likties galīgi triviāla un pilnīgi «spontāna» cilvēku rīcības iezīme, patiesībā ir stingri normatīvi noteikts. Reakcijas izsauceņi pārkāpj normatīvās sankcijas, kas liedz publiski pašam ar sevi skaļi sarunāties. Aplūkosim izsaucienu «Ak!»⁶⁵ «Ak» varētu uzskatīt par tīru refleksu, automātisku reakciju līdzīgi acu pamirskškināšanai, kad kāds izdara strauju kustību otra sejas tuvumā. Taču šo šķietami nevilšo reakciju ir vērts papētīt, runājot par darbību un ķermeni. Kad kāds iesaucas «Ak!», kaut ko nometot vai apgāžot, pirmajā acumirkli varētu likties, ka šī skaņa pauz kontroles zaudēšanu, tādējādi pievēršot uzmanību negadījumam, no kura cilvēks labāk būtu vēlējis izvairīties, to kontroles

⁶³ «Es uzskatu, ka daudzas ķermeņa sajūtas ir privātas. Ja es esmu apdezinājis roku, es uzskatu, ka sāpes ir privātas, bet skats – publisks. Tas vienmēr tā nav. Daziem cilvēkiem liekas, ka viņi tiešām spēj just cita cilvēka sāpes vai tieši domāt cita domas un var just, ka citi cilvēki spēj sajūst viņu ķermeņa sajūtas vai tiešām domāt viņu domas.» *Laing R. D. Self and Others*. – London, Penguin, 1971. – P. 34.

⁶⁴ *Garfinkel H. A Conception of, and Experiments with, «Trust as a Condition of Stable Concerted Actions // Harvey O. J. Motivation and Social Interaction*. – New York: Ronald Press, 1963.

⁶⁵ *Goffman E. Forms of Talk*. – Oxford: Blackwell, 1981. – PP. 101 ff.

rutinēto formu pārtraukšanu, kuras norāda uz refleksiīvi vadītu darbību. Taču patiesībā ar šā izsaučiena palīdzību tiek parādīts, ka attiecīgais notikums ir vienkārši negadījums, par kuru indivīds nevar būt atbildīgs. Indivīds izsaučs «Ak!», lai parādītu, ka notikušī kļūme ir nejaušs atgadījums, nevis vispārēja zināšanu trūkuma vai kāda mīklaina nolūka izpausme. Taču tas sevī slēpj arī veselu rindu citu smalku nianšu un iespējamību. Tā, piemēram, «Ak!» var lietot – un to arī lieto – tikai nenozīmīgu kļūmju gadījumos, bet ne tad, kad notikusi kāda liela nelaime. Tāpēc «Ak!» – lai cik spontāns tas arī būtu – demonstrē rūpes un uzmanību, kas vēsta uz pēksnā atgadījuma sekām, un tādējādi arī norāda, ka visiem ir skaidrs – gadījumos, kam šādi tiek pievēsta uzmanība, ir tikai necīga kļūme.

Taču šeit slēpjas kas vairāk. «Ak!» var būt arī brīdinājums citiem. Tas nozīmē, ka tuvumā pastāv kāds drauds, un citiem, kas atrodas šajos līdzklātbūtnes apstākļos, vajadzētu uzmanīties. Ja kādam gadās neveiksme, tad «Ak!» dažkārt var izsaukties cilvēks, kurš to ir redzējis, nevis tas indivīds, kurš pats to ir piedzīvojis. «Ak!» varbūt izklausās kā brīdinājums otram, bet tajā pašā laikā tas apliecina, ka šis misēklis netiek uztverts kā otru kompromitējošs. «Ak!» parasti skan strupī. Taču dažās situācijās izsaučiens tiek pagarināts: «Ak vai!». Tā šo skaņu, piemēram, var tišām paildzināt, lai tās laikā pārvarētu bīstamo momentu vai neveiklo situāciju un pabeigtu iesākto uzdevumu vai darbību, kuras laikā šis misēklis gadījies. Arī vecāki var paildzināt tādus izsaučienus kā «Opā!», kad viņi rotaļājoties met gaisā bērnu; šajā gadījumā šī skaņa piepilda to brīdi, kad bērns varētu izjust kontroles zudumu, tā iedrošina bērnu, tajā pašā laikā palīdzot viņam veidot izpratni par reakcijas izsaučienu raksturu.⁶⁶

Tādējādi izrādās, ka «Ak!» nebūt nav tik tālu no runas, kā sākumā varētu domāt, jo tas, savijoties ar praksi, piedalās tajā saziņas publiskā rakstura veidošanā, ko L. Vitgenšteins uzskata par valodas lietošanas pamatu. Ņemot vērā iepriekš teikto, vajadzētu būt skaidram – tas, ka ikdienas valoda uz kaut ko norāda, nerada nekādu «problēmu» ne parastiem runātājiem, ne filozofiskai analīzei. Šī «norādīšana» nozīmē «kontekstualitāti»: runas kontekstualitāte tāpat kā ķermeņa pozas, žesta un kustību kontekstualitāte ir pamats saskarsmju saskaņošanai laiktelpā. Runa ir gandrīz visu saskarsmju būtiska iezīme, un tā atklāj sistēmiskās līdzības. Parasti runa parādās sarunā. Vārdu «saruna» var lietot arī daudzskaitlī, kas norāda, ka sarunas ir epizodes, kurām ir savs sākums un beigas laiktelpā. Runas

⁶⁶ Goffman E. *Forms of Talk*. – Oxford: Blackwell, 1981. – P. 103.

normas attiecas ne tikai uz to, kas tiek teikts, uz sintaktiskajām un semantiskajām izteikumu formām, bet arī uz pašām runām kā rutinētiem notikumiem. Sarunām un runas fragmentiem ir raksturīgi standartizēti to uzsākšanas un nobeigšanas paņēmieni, kā arī paņēmieni, kas apliecina un atklāj runātāja tiesības piedalīties dialogā. Jau pats jēdziens «norobežošanas» nozīmē stilizētu robežu iestarpināšanu rakstītā tekstā. Vēl pēdējo reizi, runājot par «norobežošanu», kas ir šīs apakšnodalas vadmotīvs, atsauksos uz Ē. Gofmani. Kas tad ir runa, kad to aplūkojam no mijiedarbības viedokļa? «Tas ir piemērs kārtībai, kādā indivīdi sanāk kopā un apspriež kādu jautājumu, turklāt viņiem ir vispārāzīta, kopīga, pašreizēja un nepārtraukta prasība pēc uzmanības, prasība, kas viņus vieno sava veida intersubjektīvā, prāta pasaulē.»⁶⁷

ATRAŠANĀS VIETA

Kā jau esmu uzsvēris, sociālās sistēmas veidojas kā regulētas sociālās darbības, kas tiek uzturētas laiktelpā izklaidētās saskarsmēs. Darbības veicēji, kuru rīcība veido šādas darbības, jebkurā gadījumā kaut kur «atrodas». Visi darbības veicēji atrodas jeb ir «izvietoti» laiktelpā jeb, kā saka T. Hāgerstrands, viņu laiktelpas takās, un viņi atrodas noteiktās vietās arī attiecībā cits pret citu, kā to norāda jau pats 'sabiedriskā stāvokļa' jēdziens. Sociālās sistēmas pastāv tikai laikā gaistošo sociālo darbību kontinuitātē. Tomēr dažas to strukturālās īpašības vislabāk var raksturot kā 'stāvokļa un darbības' attiecības.⁶⁸ Sociālie stāvokļi strukturāli veidojas kā īpaši nozīmes, dominēšanas un leģitīmācijas krustpunkti, kas atbilst darbības veicēju klasifikācijai. Sociālais stāvoklis ietver arī noteiktas «identitātes» specifiskāciju sociālo attiecību sfērā, taču šī identitāte ir «kategorija», uz kuru attiecas noteikts normatīvo sankciju kopums.

Sākot jau ar Lintonu, 'sociālā stāvokļa' jēdziens parasti ir saistīts ar 'sociālās lomas' jēdzienu, un tieši tam pētnieki pievērsuši daudz vairāk uzmanības nekā pirmajam.⁶⁹ Es negrāso šeit sniegt pārskatu par šo diskusiju,

⁶⁷ Goffman E. *Forms of Talk*. – Oxford: Blackwell, 1981. – PP. 70–71.

⁶⁸ Bhaskar R. *The Possibility of Naturalism*. – Brighton: Harvester, 1979. – PP. 51–52.

⁶⁹ Jaunāku piemēru, kā arī daudzus citus sk. grām.: Biddle B. J. *Role Theory*. – New York: Academic Press, 1979.

gribu uzsvērt tikai dažus iebildumus sakarā ar lomas jēdzienu. Šis jēdziens saistās ar diviem šķietami pretējiem uzskatiem, pret kuriem man ir zināmi iebildumi. Vienu viedokli pārstāv T. Pārsonss, kura teorijā lomai ir būtiska nozīme kā motivācijas normatīvo gaidu un «vērtību» savienotājelementam. Šī lomas jēdziena interpretācijas versija ir pārāk cieši saistīta ar T. Pārsonsa hipotēzi par sabiedrības integrācijas atkarību no «vērtību konsensusa», lai tā būtu pieņemama. Otru – dramaturģisko uzskatu – aizstāv Ē. Gofmanis. Tam mazliet vairāk pievērsīšos nākamajā nodaļā. Abas koncepcijas varētu likties gluži pretējas, tomēr starp tām pastāv zināma līdzība. Katra no tām cenšas uzsvērt lomu «doto» raksturu, tādējādi paužot darbības un struktūras duālismu, kas raksturīgs daudzām sociālās teorijas jomām. Luga ir uzrakstīta, skatuve iekārtota, un aktieri dara visu, lai pēc iespējas labāk nospēlētu viņiem rakstītās lomas. Šādu uzskatu noliegums nenozīmē, ka tiek pilnīgi atmests lomas jēdziens, tomēr šis noliegums kā daudz nozīmīgāku ideju uzsver darbības veicēju 'atrašanās vietu'. Skaidrības labad es lietošu to pašu terminoloģiju, ko savā iepriekšējā darbā. Sociālo stāvokli var uzskatīt par «sociālo identitāti, kas nes sev līdzīgu noteiktu prerogativu un pienākumu kopumu (lai cik nekonkrēts tas arī būtu), kuru darbības veicējs, kam šī identitāte ir piešķirta (vai kas ir šā stāvokļa «īpašnieks»), var izpildīt: šīs prerogativas un pienākumi veido lomas priekšrakstus, kas saistās ar šo stāvokli».⁷⁰

«Stāvokli» vislabāk var saprast kā «atrašanos», un šis termins aptver plašu nozīmju spektru. Darbības veicēji vienmēr atrodas noteiktā stāvoklī attiecībā pret tiem laiciskuma aspektiem, ap kuriem ir uzbūvēta strukturācijas teorija. Individu atrašanās līdzklātbūtnes apstākļos ir saskarsmju strukturācijas pamatpazīme. «Atrašanās» šeit ietver arī daudzas niansētas kustību un žestu modalitātes, kā arī vispārīgāku ķermeņa kustību pa ikdienas rutīnu atsevišķajām jomām. Darbības veicēju atrašanās to ikdienas laiktelpas takās, protams, vienlaikus ir arī viņu atrašanās plašāku sociālo kopumu ietvaros un starpsabiedrību sistēmās, kuru izplatība ir konverģenta ar sociālo sistēmu ģeopolitisko sadalījumu pasaules mērogā. Atrašanās svarīgums šajā pamatnozīmē ir acīmredzami cieši saistīts ar sociālo kopumu distancētības pakāpi laiktelpā. Tajās sabiedrībās, kurās sociālā un sistēmas integrācija ir vairāk vai mazāk ekvivalenta, atrašanās nav tik «slāņaina». Tomēr mūsdienu sabiedrībās indivīdi var atrasties zonu lokā, kas arvien paplašinās – mājās, darbā, pie kaimiņiem, pilsētā, valstī un pasaulē

⁷⁰ CPST. – 117. lpp.

vispār –, un tām visām piemīt sistēmas integrācijas pazīmes, kas arvien vairāk attiecina ikdienas dzīvesniecīgākos notikumus uz sabiedriskām parādībām, kurām raksturīgi plaši laiktelpas mērogi.

Atrašanās ikdienas dzīves laiktelpas takās katram indivīdam nozīmē arī atrašanos «dzīves ciklā» jeb «dzīves ceļā». «Es» veidošanās pamatā, iespējams, ir sākotnējs narcisisms personības attīstības «spoguļa stadijā». Bērns veido sevī spēju kļūt par refleksīvu darbības veicēju, apzinoties sava ķermeņa atrašanos saistībā ar tā tēlu. Jau tas, ka «es» asociējas ar kaut ko tādu, kas pārvietojas, obligāti saista patību ar atrašanos diskursa un darbības serialitātē. Atrašanās uz dzīves takas vienmēr ir cieši saistīta ar sociālās identitātes kategorizāciju. «Bērība», «brieduma gadi», kā arī citi vecumposmi vienmēr vienlaicīgi ietver sevī novecošanas bioloģiskos un sociālos kritērijus. Atšķirīgā atrašanās vieta uz dzīves takas ir galvenais ierobežojošais nosacījums, kas ietekmē ģimenes nozīmīgumu gan fiziskajā, gan sociālajā atražošanā. Cilvēku sabiedrība, kurā visi tās locekļi būtu piedzimuši kā viena vecuma grupa, nav iespējama, jo cilvēka attīstībai ir raksturīgs garš lielākas vai mazākas atkarības periods no vecākiem sabiedrības locekļiem.⁷¹

Taču tā ir šo dažādo atrašanās veidu krustošāšanās, kā arī tas pats institūciju *longue durée* ietvaros, kas rada vispārējo sociālā stāvokļa struktūru. Tikai šādas krustošāšanās kontekstā, kas notiek institucionalizēto darbību laikā, mēs varam pienācīgi aptvert atrašanās veidus laiktelpā saistībā ar struktūras dualitāti. Šķiet, ka visās sabiedrībās vecums un dzimums ir visaptverošākais kritērijs sociālās identitātes pazīmju noteikšanai. Tomēr, lai gan socioloģiskajā literatūrā ir pieņemts runāt par vecuma un dzimuma lomu utt., es nepievienošos šim lietojumam. Vecuma vai dzimuma, kā arī citu šķietami «noteicošu» pazīmju, piemēram, ādas krāsas, piesķirtā sociālā identitāte ir tik daudzu rīcības aspektu centrā, ka izmantot terminu «loma» to aprakstīšanai būtu gan maldinoši, gan virspusēji.⁷² Lomas jēdzienam, kā norādījuši daudzi, kas kritizējuši tā pārmērīgo lietojumu sociālajās zinātnēs, ir konceptuāla precizitāte tikai tad, ja to lieto sociālo mijiedarbību kontekstos, kuros normatīvi noteiktās tiesības un pienākumi, kas saistīti ar kādu specifisku identitāti, ir samērā skaidri formulēti. Kā norāda šā jēdziena dramaturģiskā izcelsme, par lomu ir vērts runāt tikai tad, kad ir

⁷¹ CPST. – 117. lpp.

⁷² Viens no biežākajiem argumentiem diskusijā par lomu teoriju Vācijā pirms aptuveni divdesmit gadiem. Raksts, kurš joprojām šķiet interesants, ir: Tenbruk F. H. Zur deutschen Rezeption der Rollenanalyse // Kölner Zeitschrift für Soziologie. – 1962. – Vol. 3.

noteikta mijiedarbības vide, kurā «gaidīto» rīcības veidu normatīvais raksturs ir stingri noteikts. Šādu mijiedarbības vidi faktiski vienmēr nodrošina kāda īpaša vieta vai vietas tips, kurā mēdz notikt regulētas saskarsmes līdzklātbūtnes apstākļos.⁷³ Šāda vide parasti asociējas ar daudz noteiktāku attiecību aizklāšanu nekā sociālajās sistēmās kopumā.

«Atrašanās» ļauj saprast to, ko es saucu par mijiedarbības kontekstualitātēm, un ļauj mums paskaidrot, cik nozīmīgi strukturācijas teorija ir Ē. Gofmaņa darbi. Visas sociālās mijiedarbības ir mijiedarbības, kas noris *noteiktos apstākļos* – tās notiek telpā un laikā. To var saprast kā saraustītu, bet rutinētu laikā un telpā izzūdošu saskarsmju norisi, kas tomēr tiek nemītīgi veidota no jauna dažādos laiktelpas apgabalos. Saskarsmju regulārās jeb rutinētās – tiklab laikā, kā telpā – īpašības atbilst sociālo sistēmu institucionalizētajām īpašībām. Rutīna balstās uz tradīcijām, paražām jeb ieradumiem, taču būtu vislielākā kļūda uzskatīt, ka šīm parādībām nav nepieciešams izskaidrojums, ka tās ir vienkārši uzvedības formas, kuras atkarojas un tiek īstenotas, «neko nedomājot». Gluži otrādi, kā norādījis Ē. Gofmanis (kā arī etnometodoloģijas pārstāvji), vairākuma sociālo darbību rutinētais raksturs ir kaut kas tāds, pie kura tiem, kas to uztur savā ikdienas rīcībā, pastāvīgi «jāpiestrādā».

Viena no pārsteidzošākajām Ē. Gofmaņa darbu nepilnībām ir tā, ka tajos nav motivācijas vērtējuma. Iepriekšējās apakšnodaļās es esmu mēģinājis to labot, pieņemot, ka uzticēšanos un taktiskumu kā tās pamatīpašības, ko saskarsmju dalībnieki piešķir šīm saskarsmēm, var interpretēt no to attiecību viedokļa, kuras pastāv starp psihes aizsardzības pamatsistēmu, ontoloģiskās drošības sajūtas uzturēšanu (praksē) un individu prasmīgi organizētās sociālās atražošanas rutinēto dabu. Ķermeņa kontrole, sejas izteiksmes kontrole un izmantošana – lūk, kas ir vissvarīgākais sociālajai integrācijai laikā un telpā.

Svarīgi ir uzsvērt, ka rutīnas teorija nav tas pats, kas sociālās stabilitātes teorija. Strukturācijas teorija aplūko «kārtību» kā laika un telpas transcendentēšanu cilvēku sociālajās attiecībās. Kā tas notiek, var izskaidrot tikai ar rutinizācijas palīdzību. Rutīna saglabājas pat visdramatiskāko sociālo pārmaiņu laikā, pat ja daži pašu par sevi saprotamu rutīnu aspekti var tikt sakropļoti. Piemēram, ir neapšaubāmi, ka revolūcija parasti pārtrauc to neskaitāmo cilvēku ierastās ikdienas darbības, kuri vai nu paši ir aktīvi

⁷³ Sal.: Thrift N. Flies and Germs: a Geography of Knowledge // Gregory D., Urry J. Social Relations and Spatial Structures. – London: Macmillan, 1984.

iesaistījušies sacelšanās mutulī, vai arī ir nelaimīgi to sabiedrisko notikumu upurī, kuru izcelsmē tiem nav bijis nekādas lomas. Tādos apstākļos, kad tieši un sistemātiski tiek grauta ikdienas dzīves struktūra (kā tas notiek arī koncentrācijas nometnēs), visspēcīgāk tiek iedragāta arī rutīnas pastāvēšana. Taču pat šādos apstākļos, kā to labi ir parādījis B. Betelheims, rutīnas, ieskaitot visnepatīkamākās, tiek no jauna atražotas.

Ir pamācoši, kā iesaka Ē. Gofmanis, aplūkot noteikumus, kuri tiek ievēroti dažādajās saskarsmēs, kā sargrupētus noteiktās struktūrās jeb «ietvaros». Šādu struktūru izveidošanu var uzskatīt par to, kas nodrošina darbību un nozīmju kārtību, ar kuru palīdzību ikdienas rutīnu īstenošanā tiek saglabāta ontoloģiskā drošība. Struktūras ir tādu noteikumu kopas, kuri palīdz veidot un regulēt darbības, definējot tās kā noteikta veida darbības un kā noteikta sankciju apjoma subjektu. Kad vien indivīdi sanāk kopā kādā specifiskā kontekstā, viņiem nākas saskarties ar jautājumu: «Kas šeit notiek?» (Vairākumā apstākļu viņi uz to var atbildēt bez jebkādam grūtībām.) Jautājumam: «Kas šeit notiek?» diez vai būs iespējama vienkārša atbilde, jo visās sociālajās situācijās vienlaikus var «notikt» daudz kas. Taču mijiedarbības dalībnieki šo jautājumu parasti attiecina uz prakses līmeni, pielāgojot savu uzvedību citu cilvēku rīcībai. Vai arī, ja viņi šādu jautājumu izsaka vārdos, attiecinot to uz kādu noteiktu situācijas aspektu, tas var izrādīties mulsinošs un satraucošs. Strukturēšana kā saskarsmju veidotāja, ko tajā pašā laikā šīs saskarsmes arī ierobežo, «pieskir jēgu» tām darbībām, kurās šīs saskarsmes dalībnieki ir iesaistīti, gan pašu dalībnieku, gan apkārtējo acīs. Tas attiecas gan uz notikumu «burtisko» izpratni, gan arī uz kritērijiem, pēc kuriem var noskaidrot, vai notiekošais ir joks, spēle, teātra izrāde utt.

Par ikdienas darbības primārajām struktūrām var uzskatīt tās, kuras ļauj notiekošo aprakstīt «burtiski» gan vienkāršajiem saskarsmju dalībniekiem, gan sabiedrības pētniekiem. Primārās struktūras var būt ļoti dažādas pēc to precizitātes un aizklāšanas. Lai kāds arī būtu tās organizācijas līmenis, primārā struktūra ļauj indivīdiem kategorizēt apstākļu vai situāciju bezgalīgo daudzveidību tā, lai varētu atbilstoši reaģēt uz notiekošo. Kāds, kurš noskaidro, ka tas, kas norisinās noteiktā laikā un vietā, ir, teiksim, viesības, var sākt rīkoties atbilstoši šim notikumam, pat ja daži konteksta aspekti viņam ir sveši. Lielākajā daļā Ē. Gofmaņa darbu ir aplūkoti noteikumi, kas ļauj īstenoties pārejām starp primārajām un sekundārajām struktūrām. Tādējādi pāreju «atslēgas» ir formulas, ar kuru palīdzību darbībai, kurai jau ir noteikta jēga primārajā struktūrā, tiek pieskirta nozīme

arī sekundārajā.⁷⁴ Piemēram, kautiņš var būt «rotaļa», bet šķietami nopietns komentārs – joks. Taču tieši tāda pati analīze var tikt izmantota, lai atklātu noteikumus, kuri saistīti ar pārējām starp dažādām primārajām struktūrām.

Šajā kontekstā nebūtu tik svarīgi turpināt Ē. Gofmaņa struktūru veidošanas analīzes sīkāku izpēti. Tā vietā es īsumā aplūkošu kāda cita autora – D. L. Videra (*D. L. Wieder*) – darbu par «kodeksa atgādināšanu»⁷⁵, kurā atklāts noteikumu diskursīvās formulēšanas nozīmīgums. D. L. Videra pētījumi atklāj iekļautās novērošanas rezultātus kādā no rehabilitācijas centriem, kurā uzturas nosacīti atbrīvoti noziedzinieki. Centra iemītnieki runāja par uzvedības noteikumiem, kurus viņi sauca par «kodeksu». Šis kodekss bija skaidri formulēts, tomēr, protams, ne rakstiski, jo to bija iedibinājuši un saskaņojuši paši iemītnieki, nevis centra darbinieki. Neviens iemītnieks, protams, nespēja nosaukt visus kodeksa principus, bet katrs varēja minēt kaut dažus, un kodekss bieži tika apspriests. Tajā ietilpa tādi noteikumi kā «nestučī» (nesūdzies par citiem iemītniekiem un centra darbiniekiem), «neizlokies» (atzīsti savu vainu vai atbildību par rīcību, ko personāls uzskata par nelikumīgu), neapzodz citus iemītniekus, dalies ar citiem negaidītās dāvanās vai labumos, ko esi saņēmis, utt. Arī personāls zināja šo kodeksu un izmantoja to savā saskarsmē ar iemītniekiem. D. L. Vidērs raksta: «To izmantoja kā visaptverošu interpretācijas shēmu, kas «strukturēja» viņu apkārtējo vidi.»⁷⁶ Bet, kā viņš arī norāda, tas, ka šis kodekss bija formulēts vārdos, nozīmēja, ka to izmantoja tā, kā implicīti formulētus noteikumus izmantot nevar. Šis kodekss veidoja «motīvu vārdnīcu», ar kuras palīdzību gan personāls, gan iemītnieki interpretēja darbības, īpaši tās, kas bija savādas vai nesaprotamas. Pret šo kodeksu neizturējās tā, it kā tas būtu vienkārši apraksts tam, kas ir ticis klusībā atzīts; drīzāk apstākļus, kuros kodekss tika piesaukts, varēja mainīt jau ar pašu kodeksa piesaukšanas faktu. «Kodeksa atgādināšana» nozīmēja, kā to izsaka jau pats teiciens, ne tikai paskaidrošanu, kas tas ir par kodeksu, bet arī to indivīdu norāšanu, kuri to bija pārkāpuši; šī atgādināšana demonstrēja kodeksu kā kontroles līdzekli, un šī demonstrācija pati bija daļa no tā, kādā veidā tas kā kontroles līdzeklis darbojās. Pēc manām domām, tas ir raksturīgi

⁷⁴ Sal.: Labov W. Rules for Ritual Insults // Sudnow D. Studies in Social Interaction. – New York: Free Press, 1972.

⁷⁵ Wieder D. L. Telling the Code // Turner R. Ethnomethodology. – Harmondsworth: Penguin, 1974.

⁷⁶ *Ibid.* – P. 149.

«noteikumu interpretācijai», kas diskursīvi parādās daudzos sociālajos kontekstos.

Noteikumi, kuri tiek refleksiīvi lietoti līdzklātbūtnes apstākļos, nekad ierobežoti neattiecas uz kādām īpašām saskarsmēm, tie attiecas uz pašu saskarsmju modeļa atražošanu laikā un telpā. Valodas likumi, primāro un sekundāro struktūru veidošanās, cilvēku uzvedības noteikumi mijiedarbību laikā – visi šie noteikumi ir piemērojami plašai sociālās dzīves sfērai, lai gan tos nevar uzskatīt par obligātiem katrai «dotajai sabiedrībai». Šeit mums jāpievērš uzmanība konceptuālajai atšķirībai starp 'sociālo mijiedarbību' un 'sociālajām attiecībām' (lai gan es ne vienmēr būšu tik uzmanīgs, lai abus jēdzienus nodalītu arī turpmāk). Sociālā mijiedarbība attiecas uz saskarsmēm, kurās indivīdi satiekas līdzklātbūtnes apstākļos, un tādējādi arī uz sociālo integrāciju tās «sastāvdaļu» līmenī, ar kuru palīdzību izpaužas sociālo sistēmu institūcijas. Sociālās attiecības neapšaubāmi ir iesaistītas mijiedarbību strukturēšanā, bet tās ir arī galvenās «sastāvdaļas», ap kurām institūcijas tiek apvienotas sistēmu integrācijā. Mijiedarbība ir atkarīga no indivīdu «atrašanās vietas» darbības laiktelpas kontekstos. Sociālās attiecības attiecas uz indivīdu «stāvokli» simbolisku kategoriju un saīšu sociālajā telpā. Noteikumi, kas saistīti ar sabiedrisko stāvokli, parasti nosaka to personu tiesības un pienākumus, kurām ir noteikta sociāla identitāte vai kuras pieder pie noteiktas sociālās kategorijas. Citiem vārdiem sakot, šādu noteikumu normatīvie aspekti izpaužas sevišķi spilgti, taču uz tiem attiecas arī visi iepriekšminētie noteikumu raksturojumi. Tiem drīzāk var pakļauties klusībā, nekā tos formulēt diskursīvi. Antropoloģiskajā literatūrā aprakstīts ne mazums šādu gadījumu. Kā piemēru var minēt kultūras, kurās sastopamas vienpusējas precības starp pirmās pakāpes māsiņām un brālēņiem. Lai gan šo kultūru pārstāvjiem acimredzot ir kāda izpratne par to, kurš kuru prec, izvēles tiesību noteikumi, kuriem tie faktiski pakļaujas, ir drīzāk vārdos neizteikti nekā skaidri formulēti.

Ē. Gofmanis parāda, ka sociālā integrācija ir atkarīga no procedūrām, kuras refleksiīvi lieto saprast spējīgi darbības veicēji, kam piemīt sapratnes spēja, tomēr viņš nekādā uzskatāmā veidā nenorāda, kādas ir šīs sapratnes spējas robežas vai ierobežojumi, kā arī neatklāj formas, kādā šī spēja var izpausties. Šeit es gribētu uzdot jautājumu: cik lielā mērā indivīdiem «piemīt sapratne» par to sociālo sistēmu īpašībām, kuras viņi savā darbībā veido un atražo?

Pieņemsim, ka «zināšanas» ir pareiza vai pamatota apzināšanās – es tišām nesaku «pārliecība», jo pārliecība ir tikai viens sapratnes spējas

aspekts. Nav nekādas jēgas aplūkot praktisko apziņu tā, it kā to pilnībā veidotu propozicionālo pārlicību kopums, lai gan dažus elementus principā var šādi formulēt. Praktiskā apziņa sastāv no noteikumu un taktikas zināšanas, ar kuru palīdzību ikdienas sociālā dzīve tiek veidota un pārveidota laikā un telpā. Darbības veicēji attiecībā uz šiem noteikumiem un taktiku dažkārt var kļūdīties – tādās reizēs viņu kļūdas *var* parādīties kā «neatbilstība situācijai». Bet, ja sociālajai dzīvei vispār ir kāda nepārtrauktība, tad vairākus darbības veicēju lielāko daļu laika vajadzētu rīkoties pareizi; citiem vārdiem sakot, viņi zina, ko viņi dara, un tādējādi viņi veiksmīgi nodod šīs savas zināšanas citiem. Zināšanas, kas iesaistītas praktiskajās darbībās, no kurām sastāv lielākā daļa ikdienas dzīves, ir ļoti būtisks faktors (līdz ar varu). Tas, ko par sociālo attiecību pasauli zina to veidojošie darbības veicēji, nav atdalāms no viņu pasaules, kā tas ir gadījumā ar zināšanām par notikumiem un priekšmetiem dabā. Tās pārbaudes rezultāts, kuras gaitā mēs varētu noskaidrot, ko darbības veicēji zina un kā viņi šīs zināšanas izmanto praktiskajā rīcībā (kurā parastie darbības veicēji iesaistās tāpat kā sabiedrības pētnieki), ir atkarīgs no to pašu materiālu izmantošanas – rekursīvi organizētu darbību izpratnes –, kuri bijuši pamatā hipotēzēm par šīm zināšanām. Šo zināšanu «pamatotības» rādītāju nosaka pēc tā, cik lielā mērā darbības veicēji spēj saskaņot savu darbību ar citiem tā, lai tiktu sasniegts viņu darbības mērķis.

Protams, ir iespējamas atšķirības starp noteikumu un taktikas zināšanu un praktisko rīcību tajā vidē, kur darbības veicējs darbojas, un to noteikumu zināšanu, kas tiek lietoti kontekstos, kas ir tālu no viņa pieredzes. Tas, cik lielā mērā darbības veicēja sociālās prasmes ļauj viņam svešos apstākļos tūlīt justies nepiespiesti un ērti, protams, ir ļoti atšķirīgi – tāpat kā atšķiras tās dažādās konvencijas, kuras noskaidro dažādas kultūras un sabiedrības. Ne jau tikai zināšanas – vai pārlicība-apgalvojumi –, kurus indivīdi spēj formulēt vārdos, parāda to, ka šie indivīdi apzinās daudz plašākus sociālās dzīves nosacījumus nekā tos, kuros noris viņu pašu darbība. Piemēram, bieži vien tieši veids, kādā tiek īstenotas rutīnas darbības, ir tas, ar ko darbības veicēji stingri noteiktas sociālās pakļautības apstākļos demonstrē to, ka apzinās savu apspiestību. Ē. Gofmaņa darbos varam atrast neskaitāmus komentārus, kas veltīti šai parādībai. Tomēr citos aspektos, kad mēs runājam par «darbības veicēju zināšanām par sabiedrībām, kuru locekļi tie ir» (un citām sabiedrībām, pie kurām tie nepieder), mēs atsaucamies uz diskursīvo apziņu. Šeit nepastāv loģiska atšķirība starp ticamības kritērijiem, pēc kuriem var vērtēt pārlicību-apgalvojumus (hipotēzes, teorijas),

vienalga, vai tos būtu izteikuši parasti sabiedrības pārstāvji, vai tās pētnieki.

Kādi tad ir apstākļi – vismaz pašā vispārīgākajā ziņā –, kuri ietekmē darbības veicēju «izpratnes» līmeni un raksturu par sistēmu atražošanas nosacījumiem?

Tajos ietilpst šādi faktori:

- 1) darbības veicēju iespējas iegūt zināšanas atkarībā no viņu vietas sabiedrībā;
- 2) zināšanu formulēšanas veidi;
- 3) apstākļi, kas saistās ar pārliecību-apgalvojumu uzskatīšanu par «zināšanām»;
- 4) faktori, kas saistīti ar pieejamo zināšanu izplatīšanas līdzekļiem.

Protams, tas, ka visi darbības veicēji darbojas noteiktos kāda plašāka veseluma kontekstos, ierobežo zināšanas, kas viņiem ir par citiem kontekstiem, kurus viņi nav tieši pieredzējuši. Visi darbības veicēji zina daudz vairāk, nekā viņi ir piedzīvojuši, un tas ir iespējams tikai tādēļ, ka pieredze uzkrājas valodā. Bet darbības veicēji, kuri savu dzīvi pavada vienā noteikta veida vidē, var arī neko daudz nezīnāt par to, kas notiek citur. Tas nav jāsaprot tikai «horizontālā» nozīmē – kā telpiskā nošķirtība – bet arī «vertikālā» nozīmē plašākās sabiedrībās. Tā, piemēram, tie, kas pieder pie sabiedrības elitārajām grupām, maz zina par to, kā dzīvo citi cilvēki ne tik privileģētos sabiedrības slāņos, un otrādi. Tomēr ir vērts pieminēt, ka vides vertikālā segregācija gandrīz vienmēr ir arī telpiska. Runājot par otru iepriekšminēto faktoru grupu, es gribētu aplūkot gan to, kā pārliecības-apgalvojumi tiek veidoti, izmantojot vispārējus «diskursus», gan dažādu diskursu dabu. Visparastākajām un biežāk sastopamajām veselā saprāta pārliecībām par zināšanām raksturīgs to fragmentārisms un saraustītība. Ne tikai «primitīvais» ir *bricoleur*: lielu daļu no visu parasto sabiedrību locekļu ikdienas runas nosaka pārliecība par zināšanām, kuras ir pretrunīgas vai kuras netiek pārbaudītas. Sociālo zinātņu veiktie pētījumi tomēr neapšaubāmi ietekmē visus sociālās interpretācijas līmeņus tajās sabiedrībās, kurās šīs zinātnes ir izcīnījušas ietekmīgu vietu. Ē. Gofmaņa darbus lasa ne tikai viņa kolēģi – profesionāli sociologi –, bet arī daudz plašāka auditorija.

Kas attiecas uz trešo faktoru, tad pietiek norādīt, ka indivīdi var sekot aplamām teorijām, skaidrojumiem vai aprakstiem gan attiecībā uz viņu pašu darbību, gan plašākām sociālām sistēmām. Šeit ir acimredzams iemesls, kas var izraisīt iespējamu spriedzi starp praktisko un diskursīvo apziņu. Šai spriedzei var būt psihodinamiska izcelsme, proti, tā rodas tādas

apspiešanas rezultātā, kura vai nu nošķir, vai padara neskaidrus tos iemeslus, kāpēc cilvēki darbojas tā, kā viņi to dara, un ko viņi grib vai spēj pateikt par šiem iemesliem. Bet, protams, var pastāvēt sistemātiskāks sociālais spiediens, kas var ietekmēt to, cik lielā mērā sabiedrības locekļiem piemīt maldīgi uzskati par šīs sabiedrības īpašībām. Attiecībā uz ceturto faktoru būtu lieki atgādināt, ka īpaši ietekmīgas ir attiecības – gan vēsturiskās, gan telpiskās – starp mutvārdu kultūru un rakstisko, grāmatu iespiešanas un elektronisko saziņas līdzekļu kultūru. Šie līdzekļi ne tikai ir mainījuši pieejamo zināšanu krājumus, bet arī radīto zināšanu tipus.

KRITISKAS PIEZĪMES: Z. FREIDS PAR PĀRTEIKŠANOS

Par piemēru dažiem šajā nodaļā analizētajiem jēdzieniem es ierosinu uzskatīt pārteikšanos. Tas, ko Z. Freids sauc par parapraksēm (*Fehlleistungen*), attiecas ne tikai uz runas misēkļiem, bet arī uz pārrakstīšanos, pārlasīšanos, pārklaušanos un īslaicīgu vārdu un citas informācijas aizmiršanu. Z. Freids uzskata, ka šīm parādībām ir kaut kas kopīgs, jo termiņiem, kas tās apzīmē, vācu valodā ir kopīga vārda daļa – tie visi sākas ar *Ver-* (*Ver-sprechen, Verlesen, Verboren, Vergessen*). Visas paraprakses ietver kļūdas, tomēr lielākā daļa no tām ir šķietami nenozīmīgas, tām nav ilgstošas nozīmes individu darbībā, kuri šīs kļūdas ir pielāvuši. «Tikai retu reizi,» kā raksta Z. Freids, «kādai no tām, piemēram, kāda priekšmeta pazaudēšanai, var būt kāda praktiska nozīme. Arī šā iemesla dēļ tās nepiesaista lielu uzmanību, tās izraisa tikai vieglas emocijas utt.»¹. Patiesībā, kā Z. Freids mēģina parādīt, šīs nelielās atkāpes no normas sniedz mums atrisinājumu personības psihodinamikas pamatīpašību izpratnei.

Es šeit neiztīrīšu to, vai paraprakses veido atsevišķu kļūdu kategoriju, vai ne. Es pievērsīšos tikai tādai parādībai kā pārteikšanās. Izmantojot valodnieka R. Mēringera (*R. Meringer*) un psihiatra K. Maijera (*C. Mayer*) klasifikāciju (kuru uzskatus viņš kopumā noliedz), Z. Freids min šādus vārdisko kļūdu tipus: *transpozīcija* («Venēras Milosa» «Milosas Venēras» vietā); *presonanse* jeb *paredzēšana* («*es war mir auf der Schwest... auf der Brust so schwer*» – vārda «*Schwest*» vācu valodā nav); *postsonanse* jeb

¹ Freud S. Introductory Lectures on Psychoanalysis. – Harmondsworth: Penguin, 1974. – P. 51.

saglabāšana (aizturēšana) («*ich fordere Sie auf, auf das Wohl unseres Chefs aufzutossen*»), pareizi būtu jāsaka «*anzusossen*»); kontaminācija («*er setzt sich auf den Hinterkopf*», kas ir divu izteikumu «*er setzt sich einen Kopf auf*» un «*er stellt sich auf die Hinterbeine*»); un substitūcija («*ich gebe die Präparate in den Briefkasten*», pareizi būtu lietot vārdu «*Brütkasten*»²).

R. Mēringers mēģināja šīs parādības izskaidrot ar neitrāla uzbudinājuma fāzēm. Kad runātājs izsaka teikuma pirmo vārdu, iestājas zināms uzbudinājums, kas saistīts ar tālākās izteikuma formas paredzēšanu. Šis process dažkārt traucē pareizi izteikt nākamās skaņas. Dažas skaņas ir fiziski intensīvākas nekā citas, un tās var ietekmēt pārējās skaņas un vārdus. Tāpēc, lai atklātu pārteikšanās cēloņus, mums jāaplūko runas skaņas, kurām piemīt vislielākais fiziskais spēks. Pēc R. Mēringera domām, viens veids, kā to izdarīt, ir izpētīt, kā norisinās aizmirsta vārda, piemēram, kāda cilvēka vārda atcerēšanās process. Pirmā skaņa, kas no jauna atgriežas apziņā, vienmēr ir tā, kura pirms vārda aizmiršanas bijusi visintensīvākā. Bieži vien pirmo atceras, piemēram, vārda pirmo skaņu vai uzsvērtu patskani. Z. Freids tam galīgi nepiekrīstu. Ja aizmirsts kāds vārds, tad ļoti reti šī vārda sākuma burts vai uzsvērtais patskanis būs tas, ko atcerēsies pirmo. Z. Freids apgalvo, ka lielākajā daļā gadījumu pirmā skaņa, kuru runātājs izsaka, mēģinot atcerēties aizmirsto vārdu, nav istā.

Kā piemēru tam varētu minēt Z. Freida slaveno stāstu par to, kā viņš bija aizmirsis gleznotāja Sinjorelli vārdu. Runājot par Orvjeto katedrāles freskām, kurās attēlota nāve, pastarā tiesa, elle un paradīze, Z. Freids pēkšņi sapratis, ka nespēj atcerēties mākslinieka vārdu. Tā vietā, lai atsauktu atmiņā pazudušo vārdu, viņam prātā nāca tikai Botičelli un Boltrafjo vārdi. Kad kāds cits viņam pateica priekšā isto vārdu, Z. Freids to nekavējoties atpazīna. Aizmiršanu nevar izskaidrot ar to, ka gleznotāja vārdam kā tādām piemistu kaut kas īpašs, vai ar jebkādu tā konteksta psiholoģisko aspektu, kurā Z. Freids mēģināja šo vārdu atcerēties. Viens no aizstājējvārdiem «Botičelli» Z. Freidam bija tikpat labi zināms kā «Sinjorelli», un «Sinjorelli» viņam bija daudz labāk pazīstams nekā otrs kļūdainais vārds, kas viņam nāca prātā – «Boltrafjo». Z. Freids nevarēja atcerēties vajadzīgo vārdu nejaušas sarunas laikā ar kādu svešinieku, braucot no Ragozas Dalmācijā uz kādu vietu Hercegovinā.

Z. Freids piedāvā šādu notikušā analīzi. Vārda aizmiršana bija saistīta ar iepriekšējo sarunas tēmu. Tieši pirms Orvjeto pieminēšanas Z. Freids

² Meringer R., Mayer C. Versprechen und Verlesen. – Vienna, 1859.

un viņa ceļabiedrs bija runājusī par Bosnijā un Hercegovinā dzīvojošo turku paražām. Z. Freids tika stāstījis par turku fatalistisko attieksmi pret slimībām un nāvi. Ja ārsts viņiem pasaka, ka nekas nav darāms, lai glābtu slimu, viņi atbild: «*Herr* [Kungs], ko lai saka? Ja viņu varētu glābt, es zinu, ka jūs to būtu izdarījis.»³ Vārdi «Bosnija», «Hercegovina» un «*Herr*» bezapziņā bija radījuši asociāciju ar vārdiem «Sinjorelli», «Botičelli» un «Boltrafjo». Z. Freidam prātā bija vēl kāds anekdotisks stāsts par turkiem. Pretēji mieram, ar kādu viņi sagaida nāvi, turki izrāda lielu satraukumu, ja tiek traucēta viņu seksuālā dzīve. Tā kāds turks esot teicis: «*Herr*, jūs taču saprotat, ka, ja *tas* beidzas, tad dzīvei vairs nav nekādas vērtības.» Z. Freids šo stāstu savam ceļa biedram nepastāstīja, jo šis cilvēks bija svešinieks. Tāpēc viņš novērsa savu uzmanību no domām, kuras viņa apziņā varēja raisīt ar nāvi un seksu saistītas tēmas. Z. Freids nesen, uzturoties nelielā Tiroles ciematā Trafojā, bija saņēmis sliktas ziņas. Viens no viņa pacientiem, kuram Z. Freids bija veltījis daudz uzmanības un kurš, Z. Freida vārdiem izsakoties, cieta no «nedziedināmiem seksuāliem traucējumiem»⁴, bija izdarījis pašnāvību. Vārdu «Trafoja» un «Boltrafjo» līdzība norādīja, ka psihes limenī šis notikums sevi bija atgādinājis, neraugoties uz to, ka Z. Freids bija nolēmis to nepieminēt.

Atradis šādas līdzības, Z. Freids apgalvo, ka «Sinjorelli» vārda aizmiršanu vairs nevar uzskatīt par gadījuma rakstura kļūmi, tas jau bija kaut kas (bezapziņā) motivēts. Jautājums, kuru Z. Freids tišām bija izlēmis nemiņēt, izspieda citu elementu, t. i., gleznotāja vārdu.

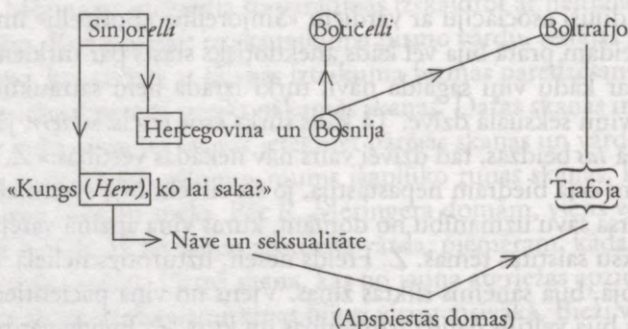
Šeit konstatētās sakarības⁵ norāda, ka vārds «Sinjorelli» ir ticis sadalīts divās daļās. Viena no vārda daļām – «elli» – nemainītā formā atrodama vienā no vārdiem, kas Z. Freidam bija ienākuši prātā. Otra vārda daļa tika iesaistīta sakarību tīklā, pārtulkot vārdu «sinjors» uz «*Herr*». Substitūcija notikusi starp vārdiem «*Hercegovina*» un «*Bosnija*» – divas vietas, ko runājot bieži min kopā. Lielākā daļa sakarību, kuru rezultātā tiek aizmirsts kāds vārds, ir izveidojušās zem apziņas līmeņa. Starp apspiesto tēmu un faktoriem, kas bija izsaukuši prātā aizstājējvārdus, nepastāv nekādas atklātas sakarības. Šeit iesaistītās līdzības ir daļēji atkarīgas no parastām skaņām, kas raksturīgas attiecīgajiem vārdiem, taču šīs skaņas var salikt kopā, tikai

³ Freud S. *The Psychopathology of Everyday Life*. – Harmondsworth: Penguin, 1975. – P. 39.

⁴ *Ibid.* – P. 40.

⁵ Pirmpublicācija Z. Freida rakstā: *The Physical Mechanism of Forgetfulness* (1890); Sk.: Standard Edition, Vol. 3.

saprotot, ka aizmiršana ir apspiešanas rezultāts. Protams, ne visi vārdu aizmiršanas gadījumi ir šādi: «Bez vienkāršajiem gadījumiem, kad tiek aizmirsti īpašvārdi, ir arī tāds aizmiršanas veids, kuru motivē apspiešana.»⁶

4. attēls

Līdzīgs mehānisms, kā apgalvo Z. Freids, darbojas arī pārteikšanās gadījumos. Vārdiskas kļūdas var būt tā tipa kļūdas, kuru analizējuši R. Mēringers un K. Majjers, kur viens izteikuma komponents ietekmē citus, vai arī tās var būt tādas kā minētajā piemērā ar «Sinjorelli», kur ietekmes, kas radījušas šo kļūdu, nav saistītas ar attiecīgo izteikumu, bet gan ar tiem apstākļiem, kuros šī kļūda ir pieļauta. Abos gadījumos kļūdu cēlonis ir sava veida «uzbudinājums», taču vienā gadījumā tas iekšēji piemīt vai nu izteikumam, vai situācijai, kurā vārdi tiek izteikti, bet otrā ir tīri ārējs. Tikai pirmajā gadījumā ir iespējams pārteikšanos izskaidrot ar to mehānismu, kas saista savā starpā skaņas un vārdus tā, ka iespaido artikulāciju. Turklāt, ja mēs vēl rūpīgāk izpētīsim pirmo gadījumu tipu, tas faktiski pazudīs kā nebijis. Pārteikšanās, kas pirmajā acumirkli var likties kā «skaņu kontakta efekta» rezultāts, tālākā izpētes gaitā patiesībā izrādās atkarīga no ārējām ietekmēm (tātad ir motivēta).

Z. Freids uzskaita vairākus pārteikšanās piemērus, t. sk. arī šādus.

1. Kāda sievietes kārta paciente saka: «Es aizvāžos kā *Tassenmescher* [nesošs vārds] – es gribēju sacīt, kā *Taschenmesser* (kabatas nazis).»

⁶ Freud S. The Psychopathology of Everyday Life. – P. 44.

- Z. Freids saprot, ka šai sievietei ir zināmas artikulācijas grūtības, taču viņš aizrāda pacientei uz šo kļūdu un saista to ar vārdu, kas aizskar kādu bezapziņā slēptu satraukumu.
2. Kāda cita sieviešu kārtas paciente, kad viņai jautāja, kā jūtas viņas tēvocis, atbildēja: «Es nezinu. Pēdējā laikā es viņu redzēju tikai *in flagrante*.» Frāze, ko viņa gribēja lietot, ir «*en passant*». Kļūdaini izteiktais vārds norāda uz kādu epizodi pacientes pagātnē.
 3. Kāds jauns vīrietis uz ielas uzrunā sievieti ar vārdiem: «Ja atļausiet, kundze, es gribētu jūs *begleit-digen*.» Viņš grib sievieti pavadīt (*begleiten*), taču baidās, ka piedāvājums varētu viņu aizvainot (*beleidigen*). Tāpat kā «Sinjorelli» gadījumā, apslēpta vēlēšanās – kad lūgums nebūt nav gluži nevainīgs no jaunekļa puses – izraisa bezapziņā motivētu pārteikšanos.
 4. Kādas vētrainas sanāksmes laikā tās vadītājs saka: «Tagad mēs *streiten* («strīdēsimies»), *schreiten* («turpināsim») vietā ar mūsu darba kārtības ceturto punktu.» Runātāja patiesās domas, ko viņš grib apspiest, izpaužas viņa kļūdainajā izteikumā.
 5. Kādam jautā: «Kurā pulkā dien jūsu dēls?» Atbilde skan: «42. Slepkavnieku pulkā» (*Morder – Mörser*, t. i., «mīnmetējnieku», vietā).
 6. Kāds sabiedriska pasākuma viesis izsaka savu viedokli: «Jā, sievietei, ja viņa vēlas patikt vīrietim, ir jābūt skaistai. Vīrietis ir daudz labākā situācijā. Viņam nekas cits nav vajadzīgs, ja vien viņam visi pieci locekļi ir savā vietā!» Šis ir viens no tiem daudzajiem gadījumiem, kurus R. Mēringers un K. Maijers sauktu par kontaminācijām, bet kurus Z. Freids aplūko kā psiholoģiska kondensāciju procesa piemērus. Mīnētais izteikums ir tādu divu izteikumu sajaukums, kuri pēc nozīmes atgādina viens otru: «Ja vien viņam visi četri locekļi ir savā vietā» un «Ja vien viņam ir viss kārtībā ar visiem pieciem prātiem». Z. Freids atzīmē, ka, tāpat kā daudzos pārteikšanās gadījumos, šo piezīmi varētu uztvert kā joku. Atšķirība ir tikai tā, vai runātājs to ir izteicis tišām, vai ne.
 7. R. Mēringera un K. Maijera piemēra «*Es war mir auf der Schwest... auf der Brust so schwer*» freidiska analīze. To nevar adekvāti izskaidrot ar nākamo skaņu paredzēšanu. Pārteikšanos varbūt varētu izskaidrot, izmantojot bezapziņā mītošo asociāciju starp «*Schwester*» (māsa), «*Bruder*» (brālis) un varbūt «*Brust der Schwester*» (māsas krūts).⁷

⁷ Freud S. The Psychopathology of Everyday Life. – P. 135.

Z. Freids secina: «Katrai runas kļūdai jābūt savam noteiktam cēlonim.» Tas attiecas ne tikai uz pārteikšanos, bet arī uz citām runas kļūmēm, piemēram, stostīšanos jeb valodas raustišanu. Visas šīs parādības ir kāda iekšēja konflikta simptomi, kas parādās kā runas defekti. Kā apgalvo Z. Freids, runas traucējumi neparādās tādos apstākļos, kad indivīds ļoti cītīgi domā par to, ko saka, piemēram, ļoti rūpīgi sagatavotā uzrunā vai atklājot mīlestību.

Ce qu'on conçoit bien
S'énonce clairement
Et les mots pour le dire
Arrivent aisément.⁸

Vai visos pārteikšanās gadījumos ir atrodamas bezapziņas motivācijas? Z. Freids uzskata, ka jā, jo «katru reizi, kad tiek pētīts kāds pārteikšanās gadījums, nākas saskarties ar šāda veida izskaidrojumu».⁹

Tagad es gribētu salīdzināt Z. Freida uzskatus par pārteikšanos un Ē. Gofmaņa uzskatus par radio runu¹⁰ – tas ir salīdzinājums, kas varētu nelikties pārāk daudzsološs, taču patiesībā ir noderīgs strukturācijas teorijā. Ē. Gofmaņa uzskati krasi atšķiras no Z. Freida paustajiem, un es šeit nacentīšos pievienoties viņa izvirzītajiem argumentiem, bet drīzāk mēģināšu izcelt viņa izdarītos secinājumus, lai kritiski aplūkotu Z. Freida uzskatus par runas kļūdām. Radio un TV diktoru runa būtiski atšķiras no parastas sarunas, bet tieši šī iemesla dēļ sniedz mums vērā ņemamu ieskatu šajos apstākļos. Diktori nav to tekstu autori, kurus viņi nolasa. Viņu runa ir daļa no iepriekš plānotas secības, no kuras viņi nevar atkāpties, izņemot nebūtiskus sīkumus. Tajā pašā laikā no diktoriem gaida, lai viņi radītu «dzīvas runas» iespaidu un saglabātu spontanitātes sajūtu visā, ko viņi dara. Šādas it kā nesavienojamas prasības izpildīt nav viegli, jo viņiem savi teksti jānorunā tehniski nevainojami. Diktora uzdevums ir «sniegt nekļūdīgu, šķietami brīvu runu».¹¹

Tomēr diktori, protams, mēdz arī pārteikties. Starp Ē. Gofmaņa sniegtajiem piemēriem bez grūtībām var atrast to pašu kļūdu piemērus, ko uzskaitījuši R. Mēringers un K. Maijers.

⁸ Boileau N. Art Poétique. Cit. pēc: *Ibid.* – P. 148.

⁹ Freud S. Introductory Lectures on Psychoanalysis. – P. 71.

¹⁰ Goffman E. Radio Talk: a Study of the Ways of Our Errors // Forms of Talk. – Oxford: Blackwell, 1981.

¹¹ *Ibid.* – P. 242.

1. «Mūsu TV raidījuma «Baznīca ēterā» noslēgumā gribu visiem mūsu klausītājiem atgādināt, ka laiks brūcē visas dziedes» (transpozīcija jeb spūnerisms).
2. «Jūs klausāties mūku, ko sarakstījis Klaidis Lūkass» (presonanse). (*You are listening to the mucous of Clyde Lucas*).
3. «Un tagad sarkano komandas rindās stājas spēlētājs ar numuru 44, Frenks Fullers, *futility* (šis ir nepareizais vārds) *infielder*» (saglabāšana).
4. «Jūs klausāties *Canadian Broad Corping Castration* reģionālo translāciju» (kontaminācija).
5. «Tikko esam uzzinājuši, ka Roksijas teātrī šorīt sprāgusi paštaisīta blondīne (*blonde*)» (substitūcija).

Varam atrast arī daudzus piemērus, kas līdzīgi Z. Freida minētajiem.

1. «*Viceroy – if you want a good choke.*»
2. «Saputojiet olu dzeltenumu, tad pievienojiet pienu, lēni iemaisiet izsijātus miltus. To darot, jūs redzat, kā maisījums sasirgst (*sickening – thickening* vietā);
3. Un tagad, cienījamie skatītāji, ļaujiet jūs iepazīstināt ar mūsu TV dienas raidījuma īpašo viesi, kuru mēs visi tik ļoti esam gaidījuši – pasaulslaveno rakstnieku, profesoru un ceļotāju... Mr... Mr...., velns parāvis! Nu, kā viņu tur sauca!?»
4. «Tātad, draugi, neaizmirstiet apmeklēt Frenkija restorānu. Tur jūs varēsiet nobaudīt elefantu (acīmredzot – elegantu vai ekselentu) ēdienu.»

Daudzas pārteikšanās ir ļoti smieklīgas¹², un tās it kā apstiprina Z. Freida domu, ka joku dzišana un pārteikšanās ir savstarpēji ļoti tuvas. Lai gan to nav iespējams parādīt tieši, šādi piemēri precīzi atbilst arī Z. Freida pārteikšanās gadījumu interpretācijai. Nepareizi izteiktie vai aizstātie vārdi neizskatās vienkārši kā nejaušas to vārdu alternatīvas, kurus būtu bijis jāizrunā. Tie ir mulsiņoši tieši attiecībā uz tiem uzskatiem vai izteikumiem, kas diktoram būtu jāatklāj; dažiem no šiem vārdiem ir pat pārāk tiešas sakarības ar pārējo diktora tekstu, kam Z. Freids pievērs īpašu uzmanību; citiem ir skaidri saskatāms seksuāls raksturs. Taču aplūkosim vēl divus radio runas pārteikšanās veidus.

¹² Tās neapšaubāmi atlasītas šā iemesla dēļ. Lielākā daļa no Ē. Gofmaņa materiāliem ņemta no «*bloopers*» krājumiem, Kermita Šafera redakcijā, piem.: Prize Bloopers. – Greenwitch: Fawcett, 1965.

1. «Dāmas, kas grib nobraukt garām un nomest savu apģērbu, saņems tūlītēju uzmanību.»
 2. «Draugi, izmēģiniet mūsu ērtās gultas. Es personiski stāvu aiz katras gultas, ko mēs pārdodam.»
 3. «Mantas un mašīnas bija reģistrētas kā zagtas Losandželosas policijas departamentā.»
 4. «Un šeit, Holivudā, klist baumas, ka bijusi kinozvaigzne gaida savu piekto bērnu mēneša laikā.»
1. «*Tums* jums sniegs tūlītēju atvieglojumu un gādās, lai naktī jūs nemoctītu nekādi gremošanas traucējumi. [...] Tāpēc izmēģiniet *Tums* un ejiet gulēt ar platu... [pāršķir lapu] smaidu.»
 2. «Tagad, dāmas un kungji, ir pienācis laiks mūsu šisdienas viesīnai, ievērojamai profesorei un sabiedriskajai darbiniecei Elmai Dodžas kundzei... [tehniskas kļūmes dēļ] tiek pieslēgts cits raidījums par supermeni], kas spēj ar vienu lēcieni pārlēkt daudzstāvu mājām.»
 3. Kāda vietējā TV stacija, kas pārraida boksa maču no *Madison Square Garden*, pārtrauc raidījumu, lai paziņotu par kāda vietējā politiķa nāvi. Atsākot raidīt boksa maču, sporta komentētājs saka: «Tas nu nebija nekāds lielais trieciens, mani draugi!»

Šajos gadījumos nav notikusi pārteikšanās, bet gan kāda cita aplama darbība. Runātājs kaut ko nav pateicis pareizi. Otra piemēru grupa ir ļoti interesanta, jo, ja mēs nezinām apstākļus, kādos šie misēkļi ir atgadījušies, varētu nodomāt, ka šīs frāzes satur tikai tipiskus «pārāk patiesus» izteikumus. Tiem nevar piedēvēt nekādus motīvus, ja nu vienīgi režisori, kas bijuši atbildīgi par vienas programmas pārslēgšanu uz citu, ir noorganizējuši (apzināti vai ne) visu tā, lai galarezultātā panāktu minētos efektus. Pirmās kategorijas pārteikšanās ir grūtāk izskaidrot. Varētu būt, ka tās ir zemapiņā motivētas divdomības. Bet tas nešķiet visai ticami. Daudz iespējamāk, ka šo pārteikšanos divdomīgo raksturu neievēros ne runātāji, ne klausītāji, it kā tās būtu atgadījušās ikdienišķu sarunu laikā. Lietas būtība nav tikai tā, ka šo pārteikšanos divdomīgā nozīme nav tūlīt pamanāma, bet arī tas, ka ikdienas runā nozīmes, ko runātājs speciāli nav uzsvēris, sarunas kontekstuālais raksturs vienkārši nepieļauj. Runātāji var uzrunāt īpašus cilvēkus, ar kuriem viņi ir saistīti, izvēloties vārdus un frāzes tā, lai toš nebūtu iespējams pārprast. Radio un TV diktori to izdarīt nevar, jo viņu auditorija ir ļoti vispārināta un neatrodas kopā ar viņiem.

Protams, būtu kļūda uzskatīt radio runu par tipisku runu vispār. Ir divi iemesli, kāpēc pārteikšanās, runājot pa radio, ir daudz pamanāmāka nekā tās, kuras atgadās ikdienas sarunās. Pirmkārt, diskurss nenotiek starp klātesošiem sarunu biedriem. Sacītais, kas šādos apstākļos ir brīvs no jebkādiem citiem mājieniem, ir daudz «pārlicinošāka» parādība nekā tad, kad tas ir saistīts ar ikdienas darbībām. Tas pats sakāms par Z. Freida minētajiem pārteikšanās piemēriem, jo tie ir ņemti no psihoterapeita un pacientu sarunām. Šādas «ārstnieciskas» saskarsmes tikpat lielā mērā nav uzskatāmas par parastas sarunas paraugu kā radiopārraides laikā izskanējusi runa. Pacienta sacītais tiek analizēts tā, it kā tam būtu kāda īpaša nozīme. Otrkārt, diktori ir nevainojamas runas speciālisti, un to no viņiem gaida viņu profesijas dēļ vien. Galvenais izpildītāja uzdevums ir nolasīt uzrakstīto tekstu tekoši un skaidri. Tikai tad, kad mēs saprotam, cik atšķirīgs un neparasts ir šis relatīvi nevainojamais runas veids, mēs varam sākt novērtēt mūsu ikdienas runas nejausības. Gan sarunu dalībnieki, gan valodnieki gandrīz vienmēr ikdienas runu uzskata par daudz «pilnīgāku» un «sakārtotāku», nekā tā patiesībā ir. Apkopojot savu neseno empīrisko sarunu pētījumu rezultātus, D. S. Būmers (*D. S. Boomer*) un Džons D. M. Lavērs (*John D. M. Laver*) raksta:

Ir svarīgi saprast, ka runā «normāls» nenozīmē «pilnīgs». Spontānas runas norma ir uzskatāmi nepilnīga. Sarunai raksturīgas biežas pauzes, skaņas, kas izsaka šaubas un vilcināšanos, nepareizi iesākti teikumi, pārteikšanās un labojumi. [...] Ikdienas apstākļos mēs vienkārši nedzirdam daudzas savas un citu cilvēku pārteikšanās. Runas plūdmā tās var izšķirt, tikai īpaša «korektora» veidā ieklausoties teiktajā.¹³

Lielākajā daļā ikdienas sarunu pārteikšanos tiešām ir grūti atšķirt no *visas* notiekošās sarunas sadrumstalotības. Kā norāda Ē. Gofmanis, lai pārbaudītu, vai kāds atsevišķs izteikums ir pārteikšanās vai «kļūda», tam jābūt tādām, ko runātājs mainītu, ja viņam būtu teiktais jāatkārto (vai, protams, tādām, kas patiesi tiek mainīts vai «izlabots»). Pārteikšanos nekādā ziņā neizdosies noteikt, izmantojot kādu idealizētu labas dikcijas vai diskursa modeli. Turklāt, lai izprastu ikdienas sarunas dabu, mums jāaplūko vēl citi kļūdu veidi, kas arī ir iespējami šo sarunu gaitā.

Ko mēs varam no tā secināt?

¹³ *Boomer D. S., Laver D. M. Slips of the Tongue // British Journal of Disorders of Communication. – 1968. – Vol. 3. – P. 2.*

Pirmkārt, attiecībā uz pārteikšanos R. Mēringers un K. Maijers nebūt nebija tik tālu no patiesības, kā to mēģināja apgalvot Z. Freids. V. Fromkina ir pierādījusi, ka nepareiza vārdu izruna atklāj tādas pašas īpašības kā «pareiza» vārdu veidošana.¹⁴ Tas neliecina, ka minēto kļūdu cēloņi nav meklējami bezapziņā, taču liek domāt, ka runas veidošanas refleksīvajā kontrolē parasti nav nekādu «pārtraukumu», kam it kā obligāti vajadzētu būt, lai mēs varētu izskaidrot pārteikšanās mehānismu. Arī tādas parādības kā presonanse un saglabāšana, iespējams, ir tieši saistītas ar runas refleksīvo kontroli. Vārdi ir jāpārnes no smadzenēm uz runu kā sintagmatiski sakārtotas kopas, citādi šie runas traucējumi vispār nebūtu iespējami.

Otra lielākā kļūmju kategorija attiecas nevis uz indivīda runas veidošanu kā tādu, bet gan uz iniciatīvas pārmaiņus pārņemšanu sarunas gaitā. Kāds sarunas dalībnieks var sākt runāt, pirms cits ir beidzis savu sakāmo, vai nu «pārklājoties», t. i., runājot vienlaicīgi, vai tieši pārtraucot otru runātāju; katrs no šiem gadījumiem var «bremzēt» runāšanu, radot negribētu pārtraukumu sarunas gaitā. Tāpat kā individuālo runas kļūdu gadījumos, vairākumu šādu momentu sarunas dalībnieki nemaz neievēro. Tos «dzird» vienīgi tad, kad, piemēram, kāds sarunas fragments tiek ierakstīts un tiem tišām var pievērst uzmanību. Arī šeit jāuzsver, ka ikdienas saruna nav salīdzināma ar radio runu, kad vairāku runātāju vienlaicīga runāšana vai runas uzsākšana vienlaikus utt. ir pamanāma. Sarunas laikā bieži gadās, ka tās dalībnieki runā vienlaicīgi, kādam uzsākot savu sakāmo, pirms otrs ir beidzis savējo. Tomēr sarunas dalībnieki nošķir runāto tā, ka ikviena runātāja teiktais tiek uzklausīts kā atsevišķs runas fragments.

Treškārt, kļūdainai runai, kad tā ir ievērota, parasti seko labojumi, ko izdara vai nu pats runātājs, vai klausītāji. Citu labojumi ir samērā reti daļēji tāpēc, ka daudzas nepilnības, kas izpaužas kā fonoloģiskas vai sintaktiskas kļūmes, ja tās salīdzina ar ideālu gramatikas modeli, parasti nemaz netiek kā tādas sadzirdētas, bet daļēji arī tāpēc, ka tiek ievērots zināms taktiskums attiecībā uz to, kas varētu tikt uztverts kā runātāju zināšanu trūkums. Labojumi, ko izdara paši runātāji, gandrīz vienmēr saistās ar sarunas iniciatīvas pārņemšanas izraisītajām problēmām, nevis pārteikšanos.

Šie novērojumi mums daudz ko pavēsta par ikdienas runas dabu un apstiprina, ka vārdiskas kļūmes nevar interpretēt, salīdzinot tās ar kādu «pareizas» runas idealizētu modeli. Diktoru runa atšķiras no ikdienas

¹⁴ Fromkin V. A. The Non-Anomalous Nature of Anomalous Utterances // Language. – 1971. – Vol. 47.

valodas lietojuma tik lielā mērā, cik tā ir tuvināta šādam modelim. Diktoru runa un darbība pārraides laikā patiesībā ir ļoti tuva tam, kāda cilvēku sabiedriskā dzīve būtu bijusi, ja tā tiešām atbilstu objektīvistisko sabiedrības pētnieku sniegtajam attēlojumam. Lielākā daļa no tā, kas tiek teikts, ir jau sagatavota pirms pārraides vai uzņemšanas, un darbības veicēji to var tikai nenozīmīgi pārveidot, visā būtiskākajā tomēr sekojot uzrakstītajam scenārijam. Šajā gadījumā darbības veicējs ir tikai iepriekš dotu sociālās organizācijas modeļu «nesējs» – vai, Ē. Gofmaņa vārdiem runājot, «iedzīvinātājs», «skaņu kaste, no kuras nāk runa.»¹⁵ Vairākums runas (un mijiedarbības) situāciju ir pavisam citādas. Ikdienas runas «valīgais» jeb kļūdainais raksturs, vai kas tāds šķiet salīdzinājumā ar ideālo modeli, patiesībā ir raksturīgs visam, kas ir cieši saistīts ar cilvēku *praxis*. Citiem vārdiem sakot, īpaši ievērojams ir nevis tas, ka runa nav tehniski nogludināta, bet gan tas, ka sarunai un (vienmēr nejausājai) sabiedrības dzīves atražošanai vispār piemīt kaut kāda formas simetrija. Ikdienas mijiedarbībās to dalībniekiem vismazāk rūp normatīvie elementi, kas attiecas uz «pareizas runas» veidošanu. Drīzāk runa ir tā, kas pakļaujas sabiedrības dzīves rutīnas prasībām.

Pieņemot šādu uzskatu nozīmē pārveidot Z. Freida teoriju. Z. Freids apgalvo, ka ikvienam pārteikšanās gadījumam mēs varam piemeklēt motivētu cēloni un ka to principā varētu izskaidrot, ja mums būtu pieejama pietiekama informācija par attiecīgā indivīda psiholoģisko veidolu. Šeit mēs varam saskatīt norādi uz pareizi veidotas runas modeli, no kura runātājs novirzās pārteikšanās dēļ. Manis aizstāvētais uzskats šo viedokli apgriez ar kājām gaisā. «Pareizi veidota» runa, vismaz ikdienas sarunu kontekstā, tiek pielāgota visām tām motivētajām situācijām, kurās runātājs ir iesaistīts savu praktisko darbību laikā. «Pareiza runa» līdz ar daudziem citiem šo darbību aspektiem parasti nav tieši motivēta – ja nu vienīgi attiecīgais indivīds nav diktors. Starp citu, būtu jāatzīmē, ka traucēta runa atsevišķos gadījumos var būt arī tieši motivēta. Tā, piemēram, par indivīdu, kurš, sērojot par kāda tuvinieka nāvi, spēj saglabāt parastos runas standartus, varētu nodomāt, ka viņš ir cietsirdīgs un nejūtīgs. Gadījumos, uz kuriem attiecas normas, kas nosaka, ka cilvēkiem jāizrāda emocionāls uzbudinājums, runas traucējumi vai runas veida pārmaiņas varētu būt viens no veidiem, kā palīdzēt «izklūt» no šādiem stāvokļiem.¹⁶

¹⁵ Goffman E. Forms of Talk. – P. 226.

¹⁶ Kā norādījis Ē. Gofmanis: *Ibid.* – 233. lpp. un turpmāk.

Ja visi valodas lietošanas veidi nav tieši motivēti, tad var secināt, ka arī vairākumam pārteikšanās gadījumu mēs nevaram atrast motivāciju bezapziņā. Pie kā tad mūs ir novedis šis secinājums attiecībā uz Z. Freida verbālo paraprakšu teoriju? Mans priekšlikums būtu šāds. Z. Freida skaidrojumi varbūt attiecas tikai uz tādiem apstākļiem, kas ir atšķirīgi no tiem, par kuriem viņš domāja, kad formulēja šo teoriju. Pēc Z. Freida domām, pārteikšanās parasti gadās ikdienas vai ierastās situācijās, kurās nekas daudz nav atkarīgs no tā, kas tiek sacīts. Šādos gadījumos bezapziņai visvieglāk ir «izlauzties» un iztraucēt runātāja sakāmo. Es uzskatu, ka gadījumos, kas veido lielāko daļu sabiedrības dzīves, bezapziņas elementi vismazāk var tieši ietekmēt sacīto. Rutinizācija, ieskaitot nepārtraukto no jauna notiekošo ontoloģiskās drošības pazīstamo apstākļu «rutinizāciju», ir galvenais nosacījums, lai cilvēki varētu efektīvi īstenot savu darbību refleksīvo kontroli. Satraukums par runas veidu jūtami pieaug tikai tad, kad darbības veicējs ir īpaši ieinteresēts, lai viņa teiktais tiktu saprasts «sevišķi pareizi». Tieši tas jādara radio un TV diktoriem. Tā tas varētu būt arī – pretēji Z. Freida uzskatiem –, cilvēkam atzīstoties mīlestībā. Mēs bez grūtībām varam izskaidrot arī piemēru ar «Sinjorelli» un īpašvārdu aizmiršanu kā motivētu parādību vispār. Īpašvārdiem ir sevišķa nozīme, kādas nav citiem vārdiem. Kāda cilvēka vārda nepareiza izrunāšana vai kāda cilvēka nosaukšana citā vārdā var šo cilvēku apvainot tā, kā nevar neviena cita pārteikšanās. Tāpēc īpaša nozīme ir tam, lai vārdi tiktu saprasti pareizi, bet tas, iespējams, nozīmē, ka vārdu atcerēšanās ir daudz tiešāk saistīta ar satraukuma iemesliem nekā citi valodas aspekti. Kā jau esmu norādījis, kaut kas līdzīgs ir vērojams arī psihoterapeita un pacienta sarunās.

3. nodaļa. LAIKS, TELPA UN REĢIONALIZĀCIJA

LAIKA ĢEOGRĀFIJA

Iepriekšējā nodaļā es galvenokārt pievērsos dažādām indivīda psiholoģiskajām īpašībām un mijiedarbības analīzei līdzklātbūtnes apstākļos. Šajā sakarā būtiska ir darbības veicēju atrašanās vieta mijiedarbības kontekstos, kā arī pašu šo kontekstu savīšanās. Bet, lai parādītu, kā šie jautājumi attiecas uz plašākiem sociālo sistēmu aspektiem, ir nepieciešams apsvērt, kā sociālajai teorijai vajadzētu aplūkot – drīzāk konkrēti, nevis abstrakti filozofiski – mijiedarbības «norises vietu» laikā un telpā.

Lielākā daļa sabiedrības pētnieku aplūko laiku un telpu tikai kā darbības vidi un nedomājot pieņemt mūsdienu rietumu kultūrai raksturīgo laika kā mērāmā pulksteņa laika koncepciju. Izņemot dažus nesen veiktus ģeogrāfu pētījumus – par kuriem plašāk runāsim pēc brīža –, sociālo zinātņu pārstāvji nav pievērsuši vajadzīgo uzmanību tam, kā sociālās sistēmas tiek veidotas laiktelpā. Kā jau esmu norādījis iepriekš, šā jautājuma izpēte ir viens no galvenajiem uzdevumiem, ko strukturācijas teorijai izvirzījusi «kārtības problēma». Tā nav kāda atsevišķa sociālo zinātņu joma, kurai pēc pašu vēlēšanās var gan pievērsties, gan to ignorēt. Tā ir pati sociālās teorijas būtība, kas tiek interpretēta ar strukturācijas jēdziena palīdzību, un tādējādi tai ir ļoti nozīmīga loma empīrisko pētījumu veikšanā sociālajās zinātnēs.

Par laimi, mums šos jautājumus nav jāsāk risināt *de novo*. Dažu pēdējo gadu laikā ir notikusi ievērojama ģeogrāfijas un citu sociālo zinātņu tuvināšanās, kā rezultātā ģeogrāfi, izmantojot dažādas iesakņojusās sociālās teorijas tradīcijas, ir snieguši zināmu ieguldījumu sociālo zinātņu attīstībā.

Es domāju, ka nemaldīšos, ja teikšu, ka vairākums šo darbu citās sociālo zinātņu jomās strādājošajiem nav pazīstami, lai gan tajos sastopamās idejas var izmantot ļoti plaši. Daži no minētajiem sasniegumiem atrodami T. Hāgerstranda darbos, tomēr tos nekādā gadījumā nevajadzētu saistīt tikai ar T. Hāgerstranda vai viņa tuvāko kolēģu vārdiem.¹ Savās iepriekšējās strukturācijas teorijas analizēs esmu minējis šīs pieejas nozīmīgumu, tomēr neesmu to aplūkojis tuvāk, nedz arī mēģinājis norādīt uz tās trūkumiem. Bet šajā plašākajā skaidrojumā es to darīšu.

Laika ģeogrāfijas (lietojot T. Hāgerstranda terminoloģiju) pamatā ir tā pati parādība, ko es tik bieži esmu uzsvēris, – ikdienas dzīves rutinētais raksturs. Tas savukārt ir saistīts ar cilvēka ķermeņa īpašībām, viņa kustības un saziņas līdzekļiem un ceļu «dzīves ciklā», un tādēļ arī ar cilvēku kā «biogrāfisku projektu». Kā jau esmu minējis iepriekš, T. Hāgerstranda pieeja pamatojas galvenokārt uz to ierobežojumu cēloņu atklāšanu, kas nosaka cilvēku darbību un kas izriet no ķermeņa īpašībām un fiziskajiem kontekstiem, kuros šī darbība noris. Šādi ierobežojumi rada vispārējas «robežas», kas ierobežo uzvedību laiktelpā. T. Hāgerstrands šos ierobežojumus formulējis dažādi, bet galvenokārt viņš uzsver šādus faktoros².

1. Cilvēka ķermeņa un citu dzīvo būtņu un nedzīvo priekšmetu nedalāmība cilvēku esamības vidē. Ķermeniskums stingri ierobežo cilvēku kustības un uzveres spējas.
2. Cilvēku dzīves laika galīgums kā «esamība, kas vērsta uz nāvi». Šis būtiskais cilvēku dzīves nosacījums rada noteiktus neizbēgamus mijiedarbības demogrāfiskos parametrus laiktelpā. Ja ne citu iemeslu, tad kaut vai šā vienīgā dēļ laika kā resursa indivīdam ir par maz.
3. Cilvēku ierobežotās spējas vienlaikus veikt vairāk nekā vienu uzdevumu, turklāt ņemot vērā to, ka ikvienam uzdevumam ir savs ilgums.

¹ Sk.: *Hägerstrand T. Space, Time and Human Conditions / Harlqvist A. Dynamic Allocation of Urban Space.* – Farnborough Saxon House, 1975; *Gregory D. Ideology, Science and Human Geography.* – London: Hutchinson, 1978; *Solid Geometry: Notes on the Recovery of Spatial Structure // Carlstein T. et al. Timing Space and Spacing Time.* – London: Arnold, 1978; *Carlstein T. Time Resources, Society and Ecology.* – Lund: Department of Geography, 1980; *Pred A. The Choreography of Existence: Comments on T. Hägerstrand's Time-Geography // Economic Geography.* – 1977. – Vol. 53; *Parkes D., Thrift N. On the Determination of Social Action in Space and Time // Society and Space.* – 1982. – Vol. 1.

² *Hägerstrand T. Space, Time and Human Conditions, arī Parkes D., Thrift N. Times, Spaces and Places.* – PP. 247–248.

Iniciatīvas pārmaiņus pārņemšana var noderēt kā šāda veida ierobežojumu piemērs.

4. Tas, ka kustība telpā ir arī kustība laikā.
5. Laiktelpas «ietilpības» ierobežotība. Divi cilvēku ķermeņi vienā un tajā pašā laikā nevar atrasties vienā un tajā pašā telpā; tas attiecas arī uz nedzīviem priekšmetiem. Tāpēc jebkuru laiktelpas zonu var analizēt, ņemot vērā ierobežojumus, kas attiecas uz šiem diviem objektu tipiem, kuri var atrasties tajā.

Pēc T. Hāgerstranda domām, šie pieci «laika ģeogrāfijas realitātes» aspekti atspoguļo cilvēku esamības materiālās asis un ir pamatā visiem kopības kontekstiem līdzklātbūtnes apstākļos.³ Ja šos faktoros aplūkojam kā re-sursus (kas tādējādi, manuprāt, ir iesaistīti gan varas radīšanā, gan sadalē), tie nosaka mijiedarbību tīklus, kurus veido indivīda katras dienas, nedēļas, mēneša un visas dzīves ceļu trajektorijas mijiedarbībā ar citiem indivīdiem. Darbības veicēju trajektorijām, T. Hāgerstranda vārdiem runājot, «jāpie-lāgojas tam spiedienam un iespējām, kas izriet no viņu kopīgās eksistences pasaulīgajā telpā un laikā».⁴

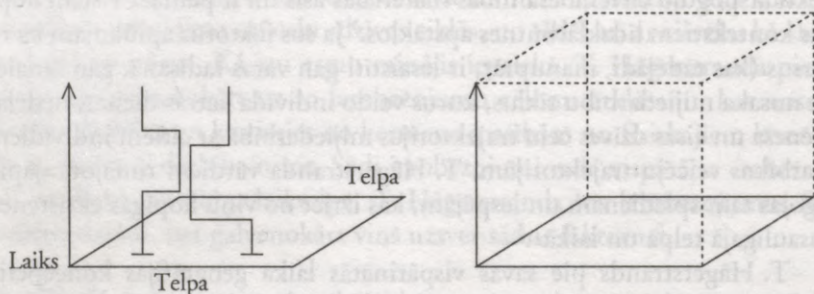
T. Hāgerstrands pie savas vispārinātās laika ģeogrāfijas koncepcijas nonāca pēc ilgstošiem un atkārtotiem kādas Zviedrijas draudzes pētījumiem. Šis apvidus bija slavens ar visaptverošu iedzīvotāju uzskaiti, kas ļāva T. Hāgerstrandam izsekot visiem cilvēkiem, kuri kādreiz tur bija dzīvojuši, no jauna ieradušies uz dzīvi vai aizbraukuši apmēram pēdējos simt gados. Sakārtojot šo informāciju biogrāfiju veidā, T. Hāgerstrands mēģināja to analizēt kā dzīves takas laiktelpā, kuras grafiski varētu attēlot, izmantojot īpašus šim nolūkam pieņemtus apzīmējumus. Citiem vārdiem sakot, tipiskos indivīdu kustību veidus var attēlot kā rutinētu darbību atkārtošanos vai nu vienas dienas laikā, vai ilgākā laika posmā.

Darbības veicēji darbojas noteiktos fiziskos kontekstos, kuru īpašības mijiedarbojas ar šo indivīdu spējām, ņemot vērā iepriekšminētos ierobežojumus, un tajā pašā laikā indivīdi atrodas arī mijiedarbībā cits ar citu. Laiktelpā darbojošos indivīdu mijiedarbības, indivīdiem sastopoties

³ *Pred A.* The Impact of Technological and Institutional Innovations on Life Content: Some Time-Geographic Observations // *Geographical Analysis*. – 1978. – Vol. 10.

⁴ *Hāgerstrand T.* Innovation as a Spatial Process. – Chicago: Chicago University Press, 1967. – P. 332.; Sal. arī: *Hawley A. H.* Human Ecology. – New York: Ronald Press, 1950, Chapters 13–15; *Ericksen E. G.* The Territorial Experiences. – Austin: University of Texas Press, 1980.

«stacijās» – ierobežotās teritorijās (t. i., mājās, uz ielas, pilsētās, valstīs, ņemot vērā, ka pasaulīgās telpas ārējā robeža ir zemeslode kopumā, neskaitot dažus kosmonautus, kas mūsdienu attīstītās tehnoloģijas apstākļos šo robežu ir šķērsojuši) – jeb noteiktās laiktelpas vietās, veido «sakopojumu» (jeb, lietojot Ē. Gofmaņa terminoloģiju, saskarsmes vai sabiedriskus pasākumus). T. Hāgerstranda dinamiskās «laiktelpas kartes» savā ziņā ir ļoti interesantas un sniedz mums tādu grafisku formu, kura ir attiecināma uz situācijām, kas stipri vien atšķiras no tām, kurās šīs kartes līdz šim tikušas izmantotas.

5. attēls

a) Līdzatrašānās laiktelpā

b) Trīsdimensiju laiktelpa

5.a un 5.b attēls to parāda visvienkāršākajā veidā. Teiksim, divi indivīdi dzīvo jūdzes attālumā viens no otra, viņu laiktelpas takas dienas laikā tos uz īsu brīdi saved kopā, piemēram, kafējnīcā vai restorānā, un pēc tam viņi atkal aiziet katrs savās gaitās. Ja kāda atsevišķa indivīda dienas darbības tiek pierakstītas, nav grūti izveidot viņa rutinētās darbības vispārēju raksturojumu tiktāl, ciktāl šīs darbības iezīmē trajektorijas laikā un telpā. Kā dzīves takas attēlam tam vajadzētu ietvert indivīda darbību vispārinātus modeļus laiktelpā «dzīves cikla» robežās. Piemēram, cilvēks var dzīvot savu vecāku mājā, līdz apprecoties iekārto sev atsevišķu mājokli. Tas var būt saistīts arī ar darba maiņu, tā ka gan dzīves, gan darba vietas kā ikdienas trajektorijas «stacijas» tiek mainītas. Gan dzīvesvietas maiņa, gan šķiršanās no dzīvesbiedra vai arī karjera kopā ar neskaitāmiem citiem faktoriem var ietekmēt tipisku dzīves ceļu.

⁵ Parkes D., Thrift N. Times, Spaces and Places. – P. 245.

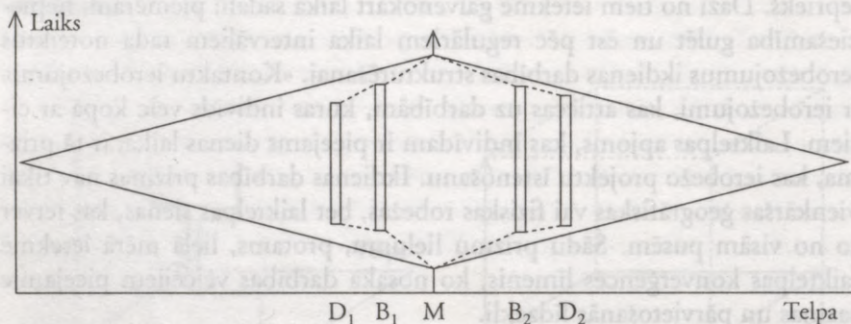
Saskarsmes, kurās indivīdi nonāk savas ikdienas dzīves trajektorijās, ir pakļautas tiem ierobežojumiem, kas izriet no iepriekšminētā uzskaitījuma. T. Hāgerstrands, protams, atzīst, ka indivīdi nav tikai kustībā esoši ķermeņi, bet ka tie ir arī apzinīgas būtnes, kam ir noteikti mērķi jeb, kā T. Hāgerstrands tos sauc, projekti. Ja indivīds grib īstenot savus iecerētos projektus, viņam jāizmanto visi jau pēc savas dabas trūcīgie laika un telpas resursi, lai pārvarētu tos ierobežojumus, ar kuriem šo projektu īstenošanā nākas saskarties. «Spēju ierobežojumi» ir ierobežojumi, kas jau minēti iepriekš. Daži no tiem ietekmē galvenokārt laika sadali: piemēram, nepieciešamība gulēt un ēst pēc regulāriem laika intervāliem rada noteiktus ierobežojumus ikdienas darbības strukturēšanai. «Kontaktu ierobežojumi» ir ierobežojumi, kas attiecas uz darbībām, kuras indivīds veic kopā ar citiem. Laiktelpas apjoms, kas indivīdam ir pieejams dienas laikā, ir tā prizma, kas ierobežo projektu īstenošanu. Ikdienas darbības prizmas nav tikai vienkāršas ģeogrāfiskas vai fiziskas robežas, bet laiktelpas sienas, kas ietver to no visām pusēm. Šādu prizmu lielumu, protams, lielā mērā ietekmē laiktelpas konverģences līmenis, ko nosaka darbības veicējiem pieejamie saziņas un pārvietošanās līdzekļi.

Laiktelpas konverģences jēdzienu ieviesa cits ģeogrāfs – D. Žanels (*D. Janelle*), attiecinot to uz attālumu «sarukšanu», spriežot pēc to pārvarēšanai nepieciešamā laika.⁶ Tā laiku, kas nepieciešams, lai nokļūtu no ASV austrumkrasta līdz rietumkrastam, atkarībā no pārvietošanās līdzekļa var izteikt sādi. Lai šo attālumu veiktu kājām, vajadzīgi vairāk nekā divi gadi, jāšus – astoņi mēneši, ar pasta ratiem vai furgonu – četri mēneši, ar vilcienu 1910. gadā – četras dienas, ar parasto satiksmes lidmašīnu mūsdienās – piecas stundas, ar visātrāko reaktīvo lidmašīnu – nedaudz vairāk par divām stundām. Laiktelpas konverģenci var izmantot, lai aprakstītu ikdienas prizmu ārējās robežas. Tomēr ir skaidrs, ka, ņemot vērā tos ierobežojumus, kas nosaka dažādu grupu un indivīdu pārvietošanās un saziņas veidus, pastāv būtiskas atšķirības kā starp dažādām sabiedrībām, tā arī katras sabiedrības iekšienē. Serialitāte un pārmaiņus iniciatīvas pārņemšana ir atrodama vairākumā pārvietošanās veidu. Tā, piemēram, ekspresvilciens ceļu starp divām pilsētām var veikt trīs stundās. Bet vietu vilcienā var nepietikt pat tiem, kuri vēlas un spēj par braucienu samaksāt. Turklāt, ja kāds vilcienu nokavē, viņam līdz nākamajam ekspresim var nākties gaidīt

⁶ *Janelle D.G.* Spatial Reorganisation: a Model and Concept // *Annals of the Association of American Geographers.* – 1969. – Vol. 58 un citi šā paša autora darbi.

vairākas stundas, tādējādi laiktelpas konverģence kļūst «stiepjams» jēdziens.⁷ Visbeidzot, lielākajā daļā sabiedrību un vairākumā indivīda dzīves dienu cilvēki pārvietojas samērā ierobežotās laiktelpas prizmās.

R. Palms (*R. Palm*) un A. Preds (*A. Pred*), izmantojot Hāgerstanda ideju, piedāvā vienu no daudzajiem piemēriem, ko var atrast literatūrā par šo tēmu: aplūkosim Džeinas, vientuļās māmiņas, ikdienas prizmu.⁸ 6. attēlā parādīta Džeinas ikdienas darbības prizma.

6. attēls

Džeina nevar doties uz darbu pirms noteikta laika, jo viņai jāpabaro un jāaprūpē bērns, bet vienīgais tuvumā esošais bērnodārzs vēl ir slēgts. Džeinai nav mašīnas, un tāpēc viņai nākas saskarties ar stingriem iespēju un kontaktu ierobežojumiem, kamēr viņa sasniedz abas «stacijas»: bērnodārzu (B_1) un savu darbavietu (D_1). Viņas darba izvēli arī nosaka šie paši ierobežojumi un, no otras puses, tas, ka viņai ir maz iespēju dabūt labi atalgotu darbu, pastiprina citus ierobežojumus, ar kuriem viņai nākas saskarties sava ceļa trajektorijā dienas laikā. Pēcpusdienā Džeinai jāizņem bērns no bērnodārza, pirms tas tiek slēgts, un tas liedz viņai strādāt pilnu darba dienu. Pieņemsim, ka Džeinai tiek piedāvātas divas darba iespējas. Viens darbs (D_2) ir labāk atalgots un ļautu viņai iegādāties mašīnu, lai viņa varētu aizvest bērnu uz bērnodārzu (B_2), kas atrodas tālāk no mājām. Pie-

⁷ Forer P. // Carlstein T. et al. Timing Space and Spacing Time.

⁸ Palm R., Pred A. A Time-Geographic Perspective on Problems of Inequality for Women // Lanegran D. A., Palm R. An Invitation to Geography. – New York: McGraw-Hill, 1978.

ņemot labāk atalgoto darbu, izrādās, ka, braucot uz bērnudārzu, uz darbu un no tā un tad atpakaļ uz mājām (M), viņa iztērē tik daudz laika, ka viņai atkal tā nepietiek, lai veiktu citus nepieciešamos darbus, piemēram, iepirkšanos, ēdiena gatavošanu un mājas uzkopšanu. Tādējādi Dzeinaī varētu likties, ka viņa ir «spiesta» pamest šo darbu un pieņemt mazāk atalgoto nepilnas slodzes darbu (D₁) – tuvāk mājai.

T. Hāgerstrands īpaši ir centies izmantot laika ģeogrāfiju, lai saprastu indivīdu dzīves taku jeb biogrāfiju serialitāti. Biogrāfiju, kā viņš saka, veido «iekšēji garīgi pārdzīvojumi un notikumi», «kas ir saistīti ar ķermeņa un apkārtējās vides parādību savstarpējo iedarbību».⁹ Indivīda ikdienas rīcība nosaka to, ka viņš veiksmīgi saskaras ar dažādiem faktoriem, kas izriet no mijiedarbības vides. Šie faktori ir: citi darbības veicēji, nedalāmi objekti (cieti priekšmeti, kas atrodas darbības vidē), dalāmie materiāli (gaiss, ūdens, minerāli un pārtika) un «domēnes». Termins «domēne» attiecas uz to, ko es labprātāk saucu par laiktelpas reģionalizāciju: dzīves taku kustību cauri mijiedarbības videi, kam piemīt dažādas telpiskas demarkācijas formas. Bet domēņu īpašības var pētīt tieši, aplūkojot tos kontaktu ierobežojumus, kurus attiecīgais «staciju» un «darbību sakopojumu» izvietojums rada visiem iedzīvotājiem, kuru darbība koncentrēta šajās domēnēs. Tādējādi noteiktas laiktelpas domēnē savstarpēji iedarbojošos sociālās mijiedarbības modeļu dabu nosaka vispārējā iespēju un kontaktu ierobežojumu struktūra. Ir arī «ekoloģiskie» ierobežojumi, kuri – kā mēģinājis detalizēti atklāt T. Karlsteins (*T. Carlstein*) – izriet no trim «sablīvējumu» veidiem:

- 1) materiālu, artefaktu, organismu un cilvēku populāciju sablīvējums noteiktos laiktelpas apstākļos;
- 2) laikietilpīgu darbību sablīvējums iedzīvotāju laika budžetā;
- 3) dažāda lieluma, skaita un ilguma sakopojumu sablīvējums iedzīvotāju sistēmā, t. i., grupu veidošanās indivīdiem piemītošo nedalāmības un nepārtrauktības ierobežojumu rezultātā.¹⁰

⁹ *Hägerstrand T. Survival and Arena: on the Life-History of Individuals in Relation to Their Geographical Environment // Carlstein T. et al. Timing Space and Spacing Time. – Vol. 2. – P. 123.*

¹⁰ *Carlstein T. Innovation, Time-Allocation and Time-Space Packings // Ibid. – P. 159; Carlstein T. Time Resources, Society and Ecology.*

KRITISKAS PIEZĪMES

Laika ģeogrāfijas interese par strukturācijas teoriju ir acīmredzama.¹¹ Laika ģeogrāfija aplūko ierobežojumus, kas veido ikdienas rutīnas un, tāpat kā strukturācijas teorija, akcentē ikdienas darbību praktiskās dabas nozīmi sociālās darbības konstitūēšanā līdzklātbūtnes apstākļos. Mēs varam sākt laiktelpā strukturēt tos mijiedarbības apstākļus, kas Ē. Gofmaņa darbos, lai cik nozīmīgi tie arī būtu, parādās tikai kā sociālās dzīves jau dotā vide. T. Hāgerstranda attieksme pret ikdienas sociālo darbību ir skaidri formulēta. Viņš apgalvo, ka vēlas izmantot laika ģeogrāfiju, lai saprastu «parasta cilvēka parastas dienas ietekmi» uz sociālo sistēmu vispārējo organizāciju.¹² Taču laika ģeogrāfijai piemīt daži ļoti būtiski trūkumi, daži no kuriem, cerams, jau ir skaidri redzami iepriekšējā izklāsta rezultātā.

Galvenie iebildumi pret laika ģeogrāfiju ir šādi. Pirmkārt, tā manipulē ar naivu un nepilnīgu priekšstatu par cilvēku. Uzsverot strukturētajos laiktelpas kontekstos esošā indivīda ķermeniskumu, T. Hāgerstranda idejas cieši pietuvojas tām, kuras es esmu mēģinājis izklāstīt jau iepriekš. Taču viņš aplūko «indivīdus» kā neatkarīgus no sociālajiem apstākļiem, ar kuriem tiem nākas saskarties ikdienas dzīvē. T. Hāgerstrands uzskata darbības veicējus par mērķtiecīgām būtnēm tajā ziņā, ka to darbības nosaka «projekti», kurus tie cenšas īstenot. Taču šo projektu daba un izcelsme paliek neizskaidrota. Otrkārt, tādēļ T. Hāgerstranda pētījumi tiecas atzīt darbības un struktūras duālismu, kaut gan diezgan neparastā veidā, jo galveno uzmanību viņš tomēr pievērš laikam un telpai. «Stacijas», «domēnes» utt. tiek pieņemtas kā dotas pašas par sevi – kā neizskaidrotu institūciju veidošanās un pārmaiņu procesu rezultāti. Tāpēc nav pārsteidzoši, ka šāda attieksme nepievērš lielu vērību būtiski pārveidojošajai dabai, kas piemīt visai cilvēku darbībai pat tās visrutinētākajās formās. Treškārt, nav attaisnojama koncentrēšanās vienīgi uz ķermeņa ierobežojošajām īpašībām tā kustībā laiktelpā. Visi ierobežojumu veidi, kā jau esmu to teicis, ir arī iespēju veidi, līdzekļi darbības īstenošanai. Turklāt specifiskais veids, kādā T. Hāgerstrands mēģina izskaidrot «ierobežojumus», atklāj kādu niansi viņa uzskatos, kas liecina par piederību noteiktam ideoloģiskam virzienam.

¹¹ Sal.: *Carlstein T. The Sociology of Structuration in Time and Space; a Time-Geographic Assessment of Giddens's Theory // Swedish Geographical Yearbook.* – Lund: Lund University Press, 1981.

¹² *Hägerstrand T. What About People in Regional Science? // Papers of the Regional Science Association.* – 1970. – Vol. 24. – P. 8.

Jo spēju ierobežojumus, kontaktu ierobežojumus utt. viņš parasti aplūko kā nepietiekamus resursus. Šeit nav grūti saskatīt saikni ar kādu vēsturiskā materiālisma paveidu. T. Hāgerstranda darbos atrodam vairāk nekā tikai mājienu par to, ka trūcīgo resursu piešķiršana ķermenim un tā lietotajiem līdzekļiem zināmā mērā nosaka sociālo institūciju organizāciju visos sabiedrību tipos. Manuprāt, šāda hipotēze varētu būt patiesa tikai mūsdienu sabiedrībās, kurās priekšroka tiek dota resursu «efektīvai» izmantošanai.¹³ Visbeidzot, laika ģeogrāfijā ir vāji attīstīta varas teorija. T. Hāgerstrands gan runā par «varas ierobežojumiem», ko viņš saista ar spēju un kontaktu ierobežojumiem. Taču tie ir gan neskaidri pamatoti, gan saistīti ar varas zaudējumu-ieguvumu līdzsvara varas koncepciju. No otras puses, ja varu saprot kā radošu fenomenu, tad visi tie «ierobežojumi», par kuriem runā T. Hāgerstrands, ir modalitātes, ar kuru palīdzību varas struktūras tiek radītas un uzturētas.

Lai mēs varētu vēl tālāk attīstīt šīs idejas atbilstošāk iepriekš izklāstītajiem apsvērumiem, mums vēlreiz jāatgriežas pie jēdziena «vieta» tādā nozīmē, kādā to parasti lieto ģeogrāfi. T. Hāgerstranda laika ģeogrāfija kritiski vērsās pret jēdzienu «vieta», parādot laiktelpas organizācijas analīzes nozīmīgumu cilvēku sociālās darbības izpētē. Taču T. Hāgerstrands uzsver galvenokārt laiciskuma integrēšanu sociālajā teorijā. Viņš nepakļauj vietas jeb atrašanās vietas jēdzienu pamatīgai konceptuālai izpētei un lieto šos terminus visai pavirši. Terminu «vieta» sociālajā teorijā nevar lietot, lai apzīmētu kādu telpas «punktu», tāpat kā mēs nevaram runāt par laika punktiem kā par «tagadņu» secību. Tas nozīmē, ka 'klātbūtnības' jēdziena – jeb drīzāk 'klātbūtnes un prombūtnes vienlaicīguma' jēdziena – skaidrojumam jāietver gan telpas, gan laika aspekti. Izstrādājot strukturācijas teoriju, es esmu ieviesis divus jēdzienus, kurus šeit būtu vietā pieminēt: 'darbības vieta' un 'klātbūtnes-pieejamība'. Abi jēdzieni ir iesaistīti attiecībās starp sociālo un sistēmu integrāciju.¹⁴

Jēdziens 'darbības vieta' attiecas uz telpu, kurā tiek radīta mijiedarbības vide, un savukārt šai mijiedarbības videi ir būtiska nozīme tās *kontekstualitātes* noteikšanā. Darbības vieta ir atkarīga no parādības, kam T. Hāgerstrands ierādījis goda vietu: no ķermeņa, tā pārvietošanās un saziņas līdzekļiem saistībā ar apkārtējās pasaules fiziskajām īpašībām. Darbības vietas lielā mērā nodrošina pamatinstitūciju «stabilitāti», lai gan nav īsti

¹³ CCHM. – 5. nodaļa.

¹⁴ *Ibid.* – 161. lpp. un turpmāk; CPST. – 206.–210. lpp.

skaidrs, kādā nozīmē tās «nosaka» šo «stabilitāti». Parasti ir iespējams darbības vietas apzīmēt, izmantojot to fiziskās īpašības vai biežāk – šo iezīmju un cilvēku artefaktu kombinācijas. Tomēr kļūdaini ir domāt, ka darbības vietas var aprakstīt, tikai izmantojot minētās īpašības – līdzīgu kļūdu pieļāva arī biheiviorisms, aprakstot cilvēku darbību. «Māju» kā tādu uztver tikai tad, ja novērotājs atpazīst to kā «mājokli», kam piemīt daudz citu īpašību, kuras nosaka tās izmantošanas veidi cilvēku darbībā.

Darbības vieta var sniegties no istabas, ielas stūra, rūpnīcas, tirdzniecības zāles un pilsētām līdz ierobežotajām nāciju valstu teritorijām. Tomēr darbības vietas parasti ir iekšēji reģionalizētas, un tieši darbības vietu iekšējie reģioni ir būtiski mijiedarbību kontekstu veidošanā. Attīstīsim konteksta jēdzienu mazliet tālāk. Viens no iemesliem, kāpēc labāk lietot jēdzienu 'darbības vieta', nevis vienkārši 'vieta', ir tas, ka indivīdi, veidojot saskarsmes laikā un telpā, nepārtraukti izmanto vides īpašības. Būtiska nozīme ir tā elementa fiziskajam aspektam, kuru T. Hāgerstrands ir nodēvējis par «stacijām» – t. i., «apstāšanās vietām», kurās darbības veicēju trajektoriju fiziskā kustība tiek apturēta vai samazināta saskarsmju vai sabiedrisku pasākumu laikā – kā darbības vietām, kurās krustojas dažādu indivīdu rutinētās darbības. Taču vides īpašības rutinētā veidā tiek izmantotas arī, lai izveidotu mijiedarbības jēgpilno saturu. Visdažādākos veidus, kā tas notiek, uzskatāmi ir parādījuši H. Garfinkels un Ē. Gofmanis, un tas ir šo zinātnieku nozīmīgākais devums. Tādējādi konteksts savieno mijiedarbības visaplēptākās un detalizētākās sastāvdaļas ar daudz plašākajām sociālās dzīves institucionalizācijas īpašībām.

REGIONALIZĀCIJAS VEIDI

'Reģionalizāciju' nedrīkst saprast tikai kā darbības vietas noteikšanu telpā, tā jāaplūko saistībā ar laiktelpas zonēšanu atkarībā no rutinētām sociālām darbībām. Tādējādi privātmāja ir darbības vieta, kas ir «stacija» lielam mijiedarbību kopumam parastas dienas gaitā. Mājas mūsdienu sabiedrībās ir reģionalizētas stāvos, vestibilos un istabās. Bet dažādās istabas mājā ir dažādi zonētas gan laika, gan telpas ziņā. Apakšējā stāva istabas parasti tiek lietotas dienas laikā, bet uz guļamistabām augšstāvā cilvēki dodas naktī. Dienas un nakts nodalīšana visās sabiedrībās varbūt ir bijusi visbūtiskākā zonējošā demarkācija starp sociālās dzīves intensitāti un atpūtu –

to, protams, nosaka arī cilvēku organisma prasība pēc regulāriem miega periodiem. Nakts bija sociālās darbības «robeža», turklāt tik izteikta, cik vien izteiktas jebkādas telpiskas robežas jebkad ir bijušas. Tā joprojām paliek robeža, tikai visai nenoteikta. Mākslīgā apgaismojuma ieviešana lielā mērā ir paplašinājusi mijiedarbības apstākļu pastāvēšanas iespējas nakts stundās. Kā piemēru varam minēt šādu novērojumu:

Šobrīd zūd pēdējā lielā robeža, kas nosaka cilvēku darbību diennakts laikā: cilvēku nomoda darbības nu jau aizņem visas divdesmit četras diennakts stundas. Rūpnīcās darbs arvien biežāk noris maiņās, visās diennakts stundās strādā vairāk policistu, vairāk tiek lietoti tālruņi. Rodas arvien vairāk slimnīcu, aptieku, lidmašīnu reisu, viesnīcu, diennakts restorānu, auto nomu, degvielas uzpildes staciju un autoservisu, spēļu zāļu un radiostaciju, kas strādā nepārtraukti. Ir daudz vairāk neatliekamās palīdzības dienestu, piemēram, automašīnu aizvilksana, atslēdznieku darbnīcas, galvotāju kantori, nepārtraukti darbojas narkomānu, pašnāvnieku un spēlmaņu «karstie telefoni». Lai gan šīs darbības veic dažādi indivīdi vairākās maiņās, pašas organizācijas darbojas vienmēr.¹⁵

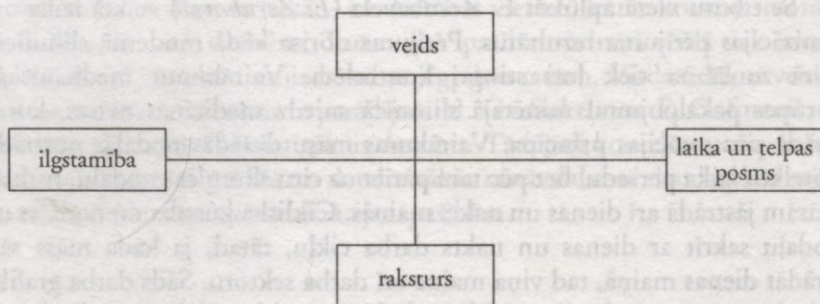
Šeit būtu vietā aplūkot E. Zerubavela (*E. Zerubavel*) veiktā laika organizācijas pētījuma rezultātus. Pētījums norisa kādā modernā slimnīcā, kurā zonēšana tiek ļoti stingri kontrolēta. Vairākumu medicīniskās aprūpes pakalpojumu minētajā slimnīcā sniedz medicīnas māsas, kuras strādā pēc rotācijas principa. Vairākums māsu dažādās nodaļās nostrādā noteiktu laika periodu, bet pēc tam pāriet uz citu slimnīcas nodaļu, turklāt māsām jāstrādā arī dienas un nakts maiņās. Cikliskā kustība no nodaļas uz nodaļu sakrīt ar dienas un nakts darba ciklu, tātad, ja kāda māsa sāk strādāt dienas maiņā, tad viņa maina arī darba sektoru. Šāds darba grafiks ir ļoti sarežģīts un detalizēts. Māsu darbs parasti ir sadalīts standartizētos četru nedēļu periodos, savukārt internu un ārstu rotācijas cikliskums ir mainīgs. Māsu rotācija vienmēr sākas vienā un tajā pašā nedēļas dienā, un, tā kā periods ilgst 28 dienas, tas nesakrīt ar kalendāro mēnesi. Savukārt ārstu darbs tiek organizēts pa mēnešiem, un tāpēc viņu darba periodi sākas dažādās nedēļas dienās.

Arī visas nedēļas un dienas zonas ir pedantiski sadalītas. Daudzas rutinētas darbības notiek precīzi ar septiņu dienu intervālu, īpaši tās, kas attiecas uz māsām. Arī māsu «brīvdienas» tiek skaitītas pēc nedēļas grafika.

¹⁵ Melbin M. The Colonisation of Time // Carlstein T. et al. Timing Space and Spacing Time. – Vol. 2. – P. 100.

Brīvo laiku var sadalīt vairākos segmentos un izmantot pa daļām, bet katram segmentam jāsatāv no septiņām dienām un katram jā sākas svētdienā un jābeidzas sestdienā, lai to varētu saskaņot ar darba rotācijas principu. Tomēr «darbdienas» nav tas pats kas «nedēļas nogale», jo, lai gan slimnīca strādā nepārtraukti, vairāki medicīnisko pakalpojumu veidi slimnīcā nedēļas nogalē tiek sniegti ierobežoti. Piemēram, tā kā laboratorijas ir slēgtas, slimnīcas ārsti zina, ka viņi nevar veikt kādas noteiktas pārbaudes. Nedēļas nogalēs viņi cenšas uzņemt pēc iespējas mazāk pacientu un izvairās uzsākt jaunas ārstēšanas programmas jau esošajiem slimniekiem. Parasti sestdienas un svētdienas ir «klusās» dienas, bet pirmdiena ir visaizņemtākā diena nedēļā. Ikdienā «dienas» un «nakts» nomaiņa slimnīcā atgādina nedēļas sadalījumu darbdienās un brīvdienās. Kā atzīmē autors, to, ka strādāšanu naktīs joprojām uzskata par neparastu un atbildīgu, apliecina tas, ka darbu nakts maiņā parasti sauc par «nakts dežūru». Tādu terminu kā «dienas dežūra» neviens nelieto.¹⁶

Lietderīga reģionalizācijas veidu klasifikācija redzama 7. attēlā.

7. attēls

Ar reģionalizācijas veidu es saprotu to robežu veidu, kas nosaka attiecīgo reģionu. Vairākumā gadījumu darbības vietu robežām, kuras nosaka

¹⁶ Zerubavel E. *Patterns of Time in Hospital Life*. – Chicago: University of Chicago Press, 1979. – P. 22.; sal. arī: Clark P. A. *A Review of the Theories of Time and Structure for Organisational Sociology II* University of Aston Management Centre Working Papers. – 1982. – No. 248; Zerubavel E. *Hidden Rhythms*. – Chicago: University of Chicago Press, 1981. Jāatzīmē, ka «gads», «mēnesis» un «diena» ir saistīti ar dabas parādībām, bet «nedēļai» ar tām nav nekāda sakara: Sal. Colson F. H. *The Week*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1926.

attiecīgo reģionu, ir fiziskas vai simboliskas norādes. Līdzklātbūtnes kontekstos šīs robežas parasti pielauj, ka blakus reģionos izplatās arī lielāks vai mazāks skaits attiecīgās darbības vietas 'klātbūtnības' īpašību. Kā jau minēts, sociālās sanāksnās uz saskarsmju regionalizāciju parasti norāda tikai ķermeņa poza un stāvoklis, balss intonācija utt. Daudzās šādās sanāksnās kā reģionāli norobežotās epizodēs gandrīz visas saskarsmes var būt ļoti īsas. No otras puses, sienas, kas nodala istabas, var regionalizāciju iezīmēt tā, ka tām cauri nevar izspiesties neviens no parastajiem līdzklātbūtnes veidiem. Protams, tur, kur sienas ir plānas, saskarsmju aizklāšana var tikt pārtraukta vai traucēta dažādos veidos. Filips Ariē (*P. Aries*), N. Eliass u. c. ir norādījuši, kādā veidā ļaužu vairākuma dzīvojamo māju iekšējās struktūras pārmaiņas kopš astoņpadsmitā gadsimta ir bijušas saistītas ar pārmaiņām ģimenes dzīves veidā un seksuālajās attiecībās.¹⁷ Līdz astoņpadsmitajam gadsimtam nabadzīgo ļaužu mājās Rietumeiropā bieži bija tikai viena vai divas istabas, kurās visi mājas iemītnieki kopā dzīvoja un gulēja. Lepņākajās aristokrātu mājās istabu bija daudz, bet parasti tās bija tieši savienotas cita ar citu; šajās mājās nebija ne gaitenju, ne priekšnamu, kuri mūsdienu mājās nodrošina savrupību, ko agrāk visām sabiedrības šķirām bija grūti panākt.

Reģionalizācija var apvienot laika vai telpas apjoma ziņā ļoti atšķirīgas zonas. Plaši reģioni ir tie, kas aptver lielu telpu un iesniedzas dziļi laikā. Protams, telpas un laika «posmu» attiecības var būt dažādas, taču reģioni, kas pēc sava lieluma gan laikā, gan telpā ir visai ievērojami, vienmēr ir atkarīgi no augstas institucionalizācijas pakāpes. Visi reģioni aizņem tiklab telpu, kā laiku.) 'Reģiona' jēdzienu dažkārt var lietot ģeogrāfijā, lai apzīmētu kādu fiziski norobežotu teritoriju fizikālo pazīmju vai materiālās vides kartē. Taču es šo jēdzienu minētajā nozīmē nelietoju, šeit tas vienmēr ietver tādu blakusnozīmi kā sociālās darbības strukturācija laiktelpā. Tā starp Lielbritānijas ziemeļiem un dienvidiem pastāv spilgtas reģionālas atšķirības gan šķiru attiecību, gan daudzu citu sociālo kritēriju ziņā. «Ziemeļi» nav tikai ģeogrāfiski norobežota teritorija, tā ir teritorija, kurai piemīt sen izveidojušās atšķirīgas sociālās iezīmes. Ar regionalizācijas «raksturu» es saprotu attiecību veidus, kādos darbības vietu laiktelpas organizācija iekļaujas kādā plašākā sociālā sistēmā. Tā daudzās sabiedrībās «māja», «mājoklis» ir bijis ģimenes attiecību fiziskais centrs, kā arī ražošanas

¹⁷ *Aries P.* Centuries of Childhood. – Harmondsworth: Penguin, 1973; *Elias N.* The Civilising Process. – Oxford: Blackwell, 1978.

attiecību centrs, un ražošanas darbība notika vai nu pašā mājā, vai tai blakus esošajā dārzā, vai laukos. Bet modernā kapitālisma attīstība radīja atšķirību starp māju un darbavietu. Šai atšķirībai bija milzu ietekme uz visu ražošanas sistēmu organizāciju un citām būtiskām mūsdienu sabiedrību institucionālajām iezīmēm.

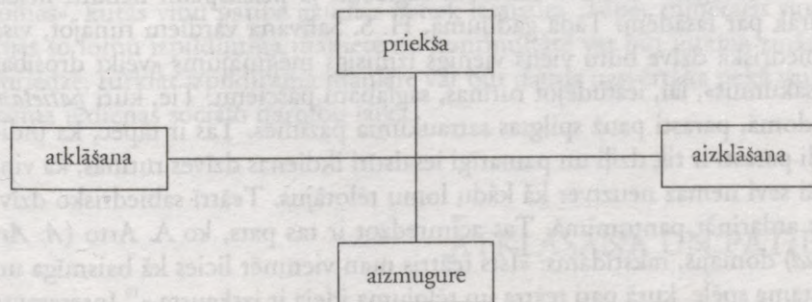
PRIEKŠA UN AIZMUGURE

Viens no reģionalizācijas aspektiem ir klātbūtnes-pieejamības pakāpe, kas saistīta ar specifiskām darbības vietas formām. 'Klātbūtnes-pieejamības' jēdziens ir būtisks papildinājums jēdzienam 'līdzklātbūtne'. Lai darbības veicēji līdzklātbūtnes apstākļos «būtu kopā», nepieciešami noteikti līdzekļi, kurus izmantojot, viņi varētu «sanākt kopā». T. Hāgerstranda laika ģeogrāfija pievērsās mūsu uzmanību dažiem faktoriem, kas šajā procesā ir iesaistīti. Tikai pirms kādiem simt gadiem *visās* kultūrās sabiedrības ar augstu klātbūtnes pieejamību bija cita citai tuvu dzīvojošas cilvēku kopas. To nodrošināja darbības veicēja ķermeniskums, ierobežojumi, kas noteica viņa pārvietošanos ikdienas darbību *durée* trajektorijās, kā arī telpas fiziskās īpašības. Saziņas līdzekļi vienmēr bija identiski transporta līdzekļiem. Pat, izmantojot straujus zirgus, kuģus, forsētus pārgājienus utt., liels attālums telpā allaž nozīmēja arī lielu attālumu laikā. Transporta mehanizācija bija noteicošais faktors, kura rezultātā varēja strauji realizēties laiktelpas konverģence, kas – kā jau minēju iepriekš – ir raksturīga mūsdienu laikmetam. Taču viskrasākais lūzums jaunāko laiku vēsturē (un tā iespajds būs jūtams vēl ilgi) ir elektronikas attīstības rezultātā notikusi saziņas līdzekļu nodalīšanās no transporta līdzekļiem, kas tā vai citādi vienmēr ir saistīti ar cilvēku pārvietošanos. Morzes izgudrotais elektromehāniskais telegrāfs nozīmēja tikpat krasu pagriezienu cilvēces kultūras attīstībā kā savulaik riteņa vai kāda cita tehniska jaunieveduma izgudrošana.

Iepriekšminētie darbības vietu reģionalizācijas aspekti dažādos veidos nosaka klātbūtnes-pieejamības dabu. Tādējādi dzīvojamās ēkas istabas var garantēt, ka dažādās mājas vietās notiekošās saskarsmes netraucē cita citu, radot atbilstību iemītnieku ikdienas rutīnai. Taču dzīvošana kopā vienā mājā, protams, nozīmē arī to, ka pastāv augsts klātbūtnes pieejamības līmenis: panākt un uzturēt līdzklātbūtni ir ļoti viegli. Cietumi un psihiatriskās slimnīcas bieži asociējas ar piespiedu līdzklātbūtni starp cilvēkiem,

kas parasti nav pieraduši pie šādas ikdienas dzīves rutīnas. Ieslodzītie, kas atrodas vienā kamerā, reti var atrasties vieni augu diennakti. No otras puses, cietumu, psihiatrisko slimnīcu un citu «slēgto institūciju» «disciplinārā vara» balstās uz klātbūtnes-pieejamības pārtraukšanu, kas pastāvējusi «ārpusē». Tādējādi tiem ieslodzītajiem, kas spiesti nepārtraukti atrasties līdzklātbūtnes apstākļos ar saviem kameras biedriem, ir liegta vieglas saskarsmes iespēja ar citām ieslodzīto grupām tajā pašā cietumā, lai gan fiziski tos šķir tikai viena kameras siena. Ieslodzīto piespiedu «izolācija» no «ārpasaules», ierobežojot līdzklātbūtnes iespējas līdz vienai un tai pašai darbības vietai, neapšaubāmi ir «slēgtas institūcijas» galvenā pazīme.

Reģionalizācijas nozīmīgumu sociālo sistēmu strukturēšanā mēs varam arī izprast, aplūkojot, kā šī zonēšana notiek atšķirīgās vidēs. Jēdzieni 'seja' un 'priekšpuse' galvenokārt attiecas uz ķermeņa stāvokli saskarsmes brīdī. Ķermeņa reģionalizācijai, kura ir tik svarīga psihoanalīzē – kas, Ž. Lakāna vārdiem runājot, pēta «atveres ķermeņa virsmā» –, ir telpisks dubultnieks mijiedarbību kontekstu reģionalizācijā.

8. attēls

Reģionalizācija aptver laiktelpas zonas, un tas ļauj uzturēt skaidri nošķirtas attiecības starp 'priekšu' un 'aizmuguri', kuru darbības veicēji izmanto, organizējot darbības kontekstualitāti un saglabājot ontoloģisko drošību. Jēdziens «fasāde» savā ziņā palīdz atklāt sakarības starp 'seju' un 'priekšu'.¹⁸ Tomēr tas arī norāda, ka reģionalizācijas frontālie aspekti pēc savas dabas nav autentiski un viss, kas ir paties vai būtisks, ir meklējams aizmugurē. Arī Ē. Gofmaņa uzskati par priekšu un aizmuguri liek secināt to pašu: patiesās jūtas pauz tas, kas ir «apslēpts», nevis tas, kas tiek izrādīts

¹⁸ Hall E. T. The Hidden Dimension. – London: Bodley Head, 1966. – P. 98.

«uz āru». Lai gan neapšaubāmi bieži tā arī ir, manuprāt, šeit mēs beidzot saduramies ar Ē. Gofmaņa dramaturģiskās pieejas nepilnībām. Īpaši tas attiecas uz viņa agrīnajiem darbiem, un mēs atkal redzam ikdienas dzīves rutīnas motivācijas skaidrojuma trūkuma sekas. Ja darbības veicēji tiesām būtu tikai aktieri, kas savu īsto seju slēpj aiz maskām, tad sociālo attiecību pasaulei nebūtu nekādas jēgas.

Tiesām, kāpēc gan indivīdiem vispār vajadzētu pievērst tik lielu uzmanību šādiem priekšnesumiem? Īstā teātrī aktieriem galu galā ir noteikta motivācija – viņi vēlas ar savu tēlojumu atstāt uz auditoriju zināmu iespaidu, jo viņi darbojas kā profesionāli. Bet tā ir īpaša situācija, kas sabiedriskajā dzīvē nebūt nav visizplatītākā. Pieņemt to kā raksturīgu sabiedriskajai dzīvei kopumā, nozīmē pielaut to pašu kļūdu, ko Ē. Gofmanis pats ir atklājis, analizējot runu. Diktora «pareizā runa» ir izņēmums, un to nosaka diktora kā profesionāla «pareizrunātāja» pieredze; vairākumā ikdienas dzīves kontekstu darbības veicējiem šāds runas veids nebūt nav raksturīgs.

Ontoloģisko drošību nevarētu saglabāt, ja priekšplāni nebūtu nekas vairāk par fasādēm. Tādā gadījumā, H. S. Salivana vārdiem runājot, visa sabiedriskā dzīve būtu viens vienīgs izmisīgs mēģinājums «veikt drošības pasākumus», lai, iestudējot rutīnas, saglabātu pašcieņu. Tie, kuri *patiesām* tā domā, parasti pauž spilgtas satraukuma pazīmes. Tas ir tāpēc, ka indivīdi parasti ir tik dziļi un pamatīgi iesaistīti ikdienas dzīves rutīnās, ka viņi paši sevi nemaz neuztver kā kādu lomu tēlotājus. Teātrī sabiedrisko dzīvi var atdarināt pantomīmā. Tas acīmredzot ir tas pats, ko A. Arto (*A. Artaud*) domājis, rakstīdams: «Īsts teātris man vienmēr licies kā baismīga un bīstama spēle, kurā pati teātra un tēlojuma ideja ir izskausta.»¹⁹ Interesants šajā ziņā ir arī Lenga sniegtais histēriķa apraksts:

Ja vien cilvēks nav nomākts, tie ir citi, kuri sūdzas par šī cilvēka patiesuma vai sirsnības trūkumu. Pastāv uzskats, ka histēriķim raksturīgā uzvedība ir neīsta, ka tā ir teatrāla, uzspēlēta. Histēriķis savukārt apgalvo, ka viņa jūtas ir īstas un patiesas. Tie esam mēs, kuri tā nedomā. Histēriķis apgalvo, ka viņa nodoms izdarīt pašnāvību ir nopietns, taču mēs to saucam vienkārši par «koķetēšanu» ar nāvi. Histēriķis sūdzas, ka viņš ir tuvu nervu sabrukumam. Tieši tāpēc, ka mēs zinām, ka viņam nervu sabrukums nedraud, ka viņš tikai izliekas vai grib, lai mēs tam noticam, mēs viņu saucam par histēriķi..²⁰

¹⁹ *Artaud A.* Le theatre et la science. – Paris: Seuil, 1947. – P. 98.

²⁰ *Laing R. D.* Self and Others. – Harmondsworth: Penguin, 1971. – P. 52.

Tādējādi atšķirība starp priekšu un aizmuguri nekādā ziņā nesakrīt ar atšķirību starp dažādu personības aspektu aizklāšanu (slēpšanu) un to atklāšanu (izpaušanu). Šīs divas reģionalizācijas asis darbojas sarežģītā nozīmju, normu un varas iespējamo attiecību sistēmā. Aizmugures plāni samērā bieži kalpo par nozīmīgu resursu, kuru gan varenākie, gan mazāk varenie var refleksiīvi izmantot, lai saglabātu psiholoģisko distanci starp viņu pašu sociālo procesu interpretāciju un to, ko nosaka «oficiālās» normas. Šādi apstākļi, iespējams, visvairāk atbilst tādiem, kuros indivīdi, kā viņiem pašiem liekas, spēlē lomas, kurām paši īstenībā netic. Taču ir svarīgi izdalīt divus situāciju tipus, uz kuriem tas attiecas, jo tikai viens no tiem gandrīz pilnīgi atbilst dramaturģiskajai metaforai. Visās sabiedrībās notiek sabiedriski pasākumi, kam raksturīgas rituālas darbības un runas, kurās normatīvās sankcijas, kas regulē «pareizu izpildījumu» ir ļoti stingras. Šādas epizodes parasti ir reģionāli nošķirtas no pārējās sabiedrības dzīves un no tās atšķiras ar to, ka prasa, lai šis izpildījums tiktu pareizi atkārtots katru reizi. Liekas, ka šādos apstākļos indivīdiem būtu visvairāk jāizjūt, ka viņi «spēlē lomas», kurās viņu patība gandrīz netiek iesaistīta. Tāpēc minētajās situācijās šo lomu izpildījuma manierē un kontinuitātē var būt jūtama zināma spriedze, turklāt izpildījuma maniere var būt daudz uzsvērtāka nekā vairākuma ikdienas sociālo darbību laikā.

ATKLĀŠANA UN PATĪBA

Aizmugures plāni, kuri iesaistīti ritualizētos sabiedriskos pasākumos, bieži vien atgādina teātra «aizkulises» vai filmēšanas «aizkadra» darbības. Taču šīs aizkulises bieži vien var parādīties uz skatuves tiktāl, ciktāl tās attiecas uz sociālās dzīves parastajām rutīnām un parastajām uzvedības normām. Jo šādos sabiedriskajos pasākumos ir iesaistīti noteikti priekšnesumi, kas domāti auditorijai, lai gan nav teikts, ka tie, kuri atrodas aizmugurē, var atļauties neievērot parastās pieklājības jeb takta normas vai «atgūt spēkus». Neraugoties uz to, aizklāšanas līmenim starp priekšu un aizmuguri ir jābūt augstam, jo bieži tiek uzskatīts – jo ritualizētāks ir kāds pasākums, jo vairāk tas ir jāparāda kā autonomu notikumu kopums, kura laikā aizkulisēs notiekošais ir pilnībā slēpts skatītāju vai novērotāju acīm. Jāatzīmē, ka starp «publiskām» un «privātām» darbībām ir daudz vairāk kopīgā, nekā varētu likties, ņemot vērā šo kategoriju šķietami savstarpēji noliedzošo

raksturu. Ceremoniāli pasākumi ir noteikti prototipiski publiski notikumi, kuros bieži piedalās «sabiedriski darbinieki». Taču šo pasākumu aizkulises nav «privātā sfēra»: šīs drāmas galvenās personas vēl mazāk var atslābināties, kad, atstājot ceremonijas norises vietu, tās iejūk savu padoto vidū, to indivīdu vidū, kas vienkārši ir «aiz skatuves».

Lielākoties rituālie pasākumi šķiet visai atšķirīgi no tiem apstākļiem, kuru aizmugures plāni ir zonas, kurās indivīdi atgūst tās autonomijas formas, kas ir tikušas kompromitētas vai apdraudētas frontālajos kontekstos. Tās bieži ir situācijas, kurās sankcijas tiek vērstas pret tiem darbības veicējiem, kuru saistība ar šīm normām ir ļoti niecīga vai tās vispār nav. Aizklāšanas un atklāšanas formas, no kurām darbību veicējiem iespējams izvairīties vai neievērot tās, ir būtiskas kontroles dialektikas iezīmes situācijās, kuras saistītas ar uzraudzību. Kā jau esmu norādījis citur, uzraudzība savieno divas saistītas parādības: informācijas salīdzināšanu, kas tiek izmantota pakļauto personu sociālo darbību koordinēšanai, un šo personu darbības tiešo pārraudzību. Mūsdienu valsts parādīšanās ar tās industriālā kapitālisma infrastruktūru visos aspektos bija ievērojama ar strauju uzraudzības izplatīšanos.²¹ 'Uzraudzība' pati pēc savas dabas ir saistīta ar atklāšanu, ar to, ka lietas un parādības tiek nodotas atklātībai. Informācijas uzkrāšana atklāj to personu darbības modeļus, uz kurām šī informācija attiecas, un tiešā pārraudzība atklāti novēro šīs darbības, lai tās kontrolētu. Tādējādi manipulācijas ar atklāšanas nosacījumiem vai šo nosacījumu samazināšana līdz minimumam parasti ir to personu interesēs, kuru uzvedība tiek uzraudzīta – vēl vairāk, ja tas, kas indivīdiem šādos apstākļos ir jādara, tiek uzskatīts par neinteresantu vai kaitīgu.

Rūpnīcas ceha aizmugures plānā ir, piemēram, atpūtas stūriši, kafējnīcas, tualetes utt., kā arī sarežģīts zonējums, lai izvairītos no kontakta ar darba pārraugiem, ko strādnieki var panākt ar ķermeņa kustību vai pozu palīdzību. Rūpnieciskās socioloģijas literatūrā ļoti bieži aprakstīta šādas zonēšanas izmantošana, kuras mērķis ir kontrolēt apkārtējās vides īpašības (un tādējādi saglabāt autonomijas veidus varas attiecībās). Kā piemēru varam minēt strādnieka stāstu par kādu raksturīgu incidentu, kas noticis automobiļu rūpnīcas cehā:

Es strādāju mašīnas vienā pusē, kad nokrita bagāžnieka vāks. Tas tikai viegli aizskāra puisi galvu, kurš strādāja man preti. Šis skats vēl tagad ir man acu priekšā. Viņš pārtrauca

²¹ CCHM. – 169. lpp.

darbu un palūkojās apkārt, vai kāds neskatās. Es izlikos, ka neskatos uz viņa pusi, un tad viņš saķēra galvu. Viņam bija gana. Varēja gandrīz vai sajust, ka viņš domā: «Man kaut uz mirkli jātiek prom no šejienes!» Viņš sagrīlojās. Es redzēju, kā viņš skatās apkārt. Jūs jau zināt, kā tur izskatās. Visapkārt krāsu toveri. Viņš negribēja iekrist krāsā... Tā nu viņš nostreipuloja kādus desmit jardus un tad iekunkstēdamies nokrita uz platformām. Tas bija šausmīgi smieklīgi. Kāds no vīriem viņu tur pamanīja un apstādināja konveijeru. Meistars steidzās šurp un kļiedza: «Iedarbiniet konveijeru! Iedarbiniet konveijeru!» Meistars pats iedarbināja konveijeru, un mums bija jāatsāk darbs. Mēs tikām galā, kaut arī mūsu bija par vienu mazāk. Pagāja vesela mūžība, līdz viņu dabūja prom. Nevarēja iedabūt nestuves cehā. Pagāja vismaz kāda pusstunda. Tā nu viņš tur gulēja, zināt, ik pa brīdim pavērdams vienu aci, lai palūkotos apkārt, it kā prasīdams: «Kas te notiek?»²²

Nepatikas izrādīšana pret amatpersonu šādās situācijās ir izplatīta parādība. Tomēr šeit aprakstītais incidents uzsver, ka šāda nepatika ne vienmēr tiek izrādīta aizmugures plānos, ka tā nav rīcība, kas tiek norobežota no to cilvēku klātbūtnes, pret kuriem tā vērsta.

Protams, daudzos šādos kontekstos reģionālā darbību zonēšana ir cieši saistīta ar saskarsmju serialitāti laiktelpā. Taču tā atkal tieši neatbilst atšķirībai starp publisko un privāto darbību. Strādnieks nemaz nemēģināja slēpt no sava darba biedra, ka šīs simulēšanas mērķis ir uz kādu laiku tikt vaļā no konveijera nežēlīgā ritma. Šādu priekšas un aizmugures diferencēšanu, kas parasti raksturīga apstākļos, kur ir izteikti nelīdzsvarotas varas attiecības, var vispārējos vilcienos atšķirt no tādas, kurai mijiedarbību situatīvās īpašības nav tik spēcīgi jūtamas vai neparādās vispār. Tās ir situācijas, kurās priekšplāns, ķermeņa kontroles detaļas un atsevišķas procedūras, kas saistās ar rūpju izrādīšanu par citiem, var tikt atslābinātas. Vismaz viena 'savrupības' jēdziena nozīme ir indivīda vai indivīdu (jo savrupība ne vienmēr nozīmē vientulību) reģionālā izolētība, t. i. viena vai vairāku indivīdu izolētība no parastajām darbības un žestu kontroles normām, tāda savrupība, kurā var izpausties arī «infantila» uzvedība. Ķermeņa zonēšana, šķiet, vairākumā sabiedrību (visās sabiedrībās?) saistās ar darbību zonēšanu laiktelpā ikdienas trajektorijās noteiktās darbības vietās. Tādejādi cilvēks parasti ēd noteiktos apstākļos un noteiktos laikos, un tas parasti notiek «publiski» šā vārda ierobežotajā nozīmē, jo indivīdam pievienojas ģimenes locekļi, draugi, kolēģi utt. Pret cilvēku ģērbšanos vai rotāšanos visur var arī neizturēties kā pret kaut ko «savrupu», tomēr vismaz vairākumā kultūru tā

²² *Benyon H. Working for Ford.* – London: Allen Lane, 1973. – P. 76.

pieņemts uzskatīt. Par spīti N. Eliasa apgalvojumam, ka Eiropā viduslaikos seksuālā dzīve neesot tikusi slēpta²³, šķiet, ka ģenitālā seksualitāte visur tiek zonēta kā aizmugures plāna parādība, protams, ar dažādām variācijām atkarībā no publiskās un privātās uzvedības veidu krustojšanās.

Šķiet visai ticami, ka reģionalizācijas un ķermeņa kopšanas izpausmju krustojšanās ir sarežģītā veidā saistīta ar psihes aizsardzības pamatsistēmas uzturēšanu. Aizmugure, kas dāvā indivīdam iespēju pilnīgi norobežoties no citu klātbūtnes, var būt mazāk svarīga nekā tie plāni, kuri līdzklātbūtnes situācijās ļauj izpausties viņa «regresīvajai uzvedībai». Šādi reģioni pieļauj

lamāšanos, atklātus seksuālus mājienus, grābstīšanos... nepieklājīgi valīgu apģērbu, «izlaidīgas» pozas gan sēžot, gan stāvot, runāšanu dialektā vai zemāka stila leksikas lietošanu, murmināšanu pie sevis un blāušānu, rotaļīgu agresivitāti un ķircināšanos, nevēribu pret citiem nenozīmīgu, bet simbolisku darbību veidā, nelielas, bet uzkrītošas darbības, kas demonstrē cilvēku aizņemību pašiem ar sevi, piemēram, dungošānu, svilpošanu, zelēšanu, kasīšanos, atraugāšanos un pīršanu.²⁴

Šādas uzvedības izpausmes nebūt nenozīmē uzticēšanās mazināšanos, gluži pretēji, tās var palīdzēt tuvu draugu klātbūtnē pastiprināt uzticēšanās sajūtu, kas sākotnēji radusies pret vecākiem. Šīs uzvedības izpausmes raksturo ne tik daudz krīzes situāciju izraisītais satraukums, kā gluži pretējā parādība – spriedžu izkliede, kuras rodas citos ikdienas dzīves apstākļos nepieciešamās saspringtās ķermeņa un žestu kontroles rezultātā.

REGIONALIZĀCIJA KĀ VISAPTVEROŠS JĒDZIENS

Atšķirības starp aizklāšanu, atklāšanu, aizmuguri un priekšu attiecas ne tikai uz līdzklātbūtnes kontekstiem, bet arī uz lielākiem laiktelpas mērogiem. Protams, indivīdi, uz kuriem šīs atšķirības attiecas, nevar tās tik tieši refleksiīvi kontrolēt, lai gan pilnīgi neiespējami tas nav. Jau kopš agrīnajiem Čikāgas skolas sociologu R. Pārka (*R. Park*) un E. Bērdzesas

²³ *Elias N.* – Vol. 1.

²⁴ *Goffman E.* *The Presentation of Self in Everyday Life.* – New York: Doubleday, 1959. – P. 128.

(E. Burgess) darbiem reģionalizācija pilsētas apstākļos mūsdienu sabiedrībā ir plaši pētīta. (Lielākajā daļā ~~rietoņu~~ sabiedrību pilsētu zonēšanu rajonos ar acimredzami dažādām sociālām iezīmēm spēcīgi ietekmē nekustamā īpašuma tirgus, kā arī noskirtība starp privātmāju un valsts māju sektoriem. Šie rajoni var būt zonēti tik simetriski, kā uzskata daži urbānās socioloģijas «ekoloģiskie» pārstāvji, bet to sadalījuma rezultātā rodas dažāda rakstura kontrasti starp priekšu un aizmuguri.) Kādreiz Anglijas ziemeļdaļas pilsētu rūpnieciskie rajoni, kuros lepni slējās rūpnīcas un fabrikas, bija visuzskatāmākie mākslīgi radītās vides piemēri. Tomēr pēdējā laikā pilsētu plānošanā ir vērojama tendence šādus rajonus uzskatīt par nepievilcīgiem, par aizmugures plāna reģioniem, kas jānoslēpj aizklātās teritorijās vai pilsētu nomalēs.

Var atrast ne vienu vien līdzīgu piemēru. (Pārtikušās sabiedrības daļas iespēja relatīvi viegli pirkt un pārdot īpašumu ir pamatā bēgšanai uz priekšpilsētām, tāpēc pilsētu centri no parādes rajoniem pārvēršas aizmugures rajonos, kur valda pagrimums un sabrukums un no kuriem «respektablie slāņi» izvairās.) Šādus geto rajonus var padarīt «neredzamus», izmantojot to reģionālo aizklāšanu apvidos, kuros ir zems īpašumu pirkšanas un pārdošanas līmenis, un to iemītnieki reti iziet ārpus šo reģionu robežām. Kā vienmēr, šis telpiskās reģionalizācijas pamatā ir dažādas sērij veida parādības.

(Reģionalizāciju, kas skar plašus laiktelpas apjomus, ir pētījuši daudzi autori, izmantojot tādus pazīstamus jēdzienus kā 'nevienmērīga attīstība' un atšķirības starp 'centru' (jeb 'kodolu') un 'perifēriju'.) Šos jēdzienus tomēr var izmantot, runājot par pilnīgi visu atrašanās vietu – gan lielu, gan mazu – apstākļiem. Tā vietā, lai pievērstos nevienmērīgas attīstības tēmai, es vairāk aplūkošu atšķirību starp centru un perifēriju, saistot to ar stāvokli laikā. Tāpat kā pasaules ekonomikā ir savi centri un pilsētām savi, arī indivīdu ikdienas trajektorijām ir savi centri. Mūsdienu sabiedrībā lielākajai daļai vīriešu mājas un darbavieta ir tie divi galvenie centri, kuros koncentrējas indivīdu ikdienas darbības. Arī darbības vietas parasti ir reģionāli centrētas. Dažas istabas mājā, piemēram, brīvās guļamistabas, var tikt izmantotas tikai «perifēriski».

Centra un perifērijas atšķirības bieži tiek saistītas ar ilgstamību laikā.²⁵ Tie, kas atrodas centros, iegūst tādu sabiedrisko statusu, ka viņu rokās

²⁵ Sal.: Elias N., Scotson J. The Established and the Outsiders. – Leicester: University of Leicester Press, 1965.

nonāk kontroles tiesības pār resursiem, kas savukārt ļauj viņiem saglabāt atšķirības no tiem, kuri atrodas perifērijas reģionos. Tie indivīdi, kas ieguvuši augstu sabiedrisko statusu, var izmantot dažādus sociālās norobežošanās veidus²⁶, lai saglabātu distanci ar citiem, pret kuriem viņi izturas kā pret zemākiem jeb «autsaideriem».

9. attēls

«Augsta statusa» industriālās rietumu valstīs saglabā centrālo vietu pasaules ekonomikā, jo tām pagaidām ir pārkums pār «mazāk attīstītām» sabiedrībām. Pasaules sistēmas ģeopolitiskā regionalizācija var mainīties – piemēram, ražošanas centri pārvietojas uz savulaik perifēriskajām zonām austrumos, – tomēr prioritāte laikā līdz šim ir izšķiroši ietekmējusi arī pārkumu telpā. Šķiet, ka nāciju valstīs centra un perifērijas regionalizācija visur saistīta ar tādu «institutīciju» pastāvēšanu, kuras ir valdošo šķiru strukturācijas pamatā.²⁷ Protams, šajās parādībās ir iesaistītas daudzas sarežģītas attiecības, un es šos piemērus minu tikai kā ilustrācijas.

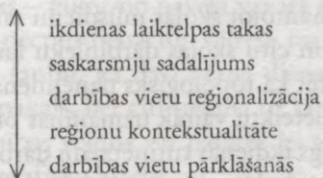
LAIKS, TELPA, KONTEKSTS

Šeit es sniegšu šajā nodaļā līdz šim aplūkoto galveno problēmu īsu kopsavilkumu. Viens no būtiskākajiem aplūkotajiem jautājumiem ir

²⁶ Weber M. *Economy and Society*. – Berkeley: University of California Press, 1978. – Vol. 1, PP. 341–344.

²⁷ CSAS. – 9. nodaļa.

sabiedriskās dzīves un sociālo institūciju *kontekstualitāte*. Visa sabiedriskā dzīve noris – un to arī nosaka – klātbūtnes un prombūtnes krustošanās «zūdošajā» laikā un «gaistošajā» telpā. Ķermeņa fiziskās īpašības un vide, kurā tas darbojas, neizbēgami piešķir sabiedriskajai dzīvei sērijveida raksturu un ierobežo pieejamības veidus telpā «klātneesošajiem» citiem. Laika ģeogrāfija sniedz svarīgu veidu, kā apzīmēt laiktelpas trajektoriju krustošanos ikdienas darbības gaitā. Tomēr tam nepieciešama arī atbilstošāka teorija gan par darbības veicējiem, gan par mijiedarbības vides organizāciju. Izvirzot darbības vietas un reģionalizācijas ideju, es vēlētos formulēt jēdzienu shēmu, kas palīdzētu definēt kontekstualitāti kā kategoriju, kas ir neatņemami iesaistīta sociālās un sistēmas integrācijas sakarībās.²⁸

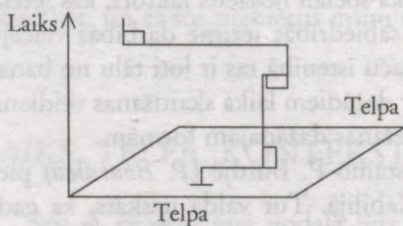
Laika ģeogrāfijas izstrādātās grafiskās metodes ir izrādījušās lietderīgas jau vairākās pētījumu jomās. Nav pilnīgi nekāda iemesla, lai dažādo sociālo zinātņu jomu speciālisti nepieņemtu un nepielāgotu savām vajadzībām T. Hāgerstranda notācības metodi. Bet, kā jau esmu norādījis iepriekš, vienmēr jāņem vērā arī laika ģeogrāfijas trūkumi. Turklāt «pulksteņa laiku» nevajadzētu pieņemt vienkārši kā neapstrīdamu topogrāfisku modeļu uzbūves dimensiju, bet tas ir jāsaprot kā sociāli nosacīts faktors, kas ietekmē laiktelpas takas, kuras mūsdienu sabiedrībās iezīmē darbības veicēji. Pavirši skatoties, tas var šķist-banāli, taču īstenībā tas ir ļoti tālu no banalitātes. Jautājums ir nevis vienkārši par dažādiem laika skaitīšanas veidiem, bet gan par ikdienas darbību strukturēšanas dažādajām formām.

Aplūkosim, piemēram, plaši pazīstamo P. Burdjē (*P. Bourdieu*) piemēru par laiku un laika skaitīšanu Kabilijā. Tur valda uzskats, ka gads rit no rudens uz vasaru, bet diennakts no vakara uz pusdienu. Šī shēma atspoguļo priekšstatu par laiku kā mūžīgu atgriešanos, kas savukārt ir daļa no ikdienas darbību veidojošā pamata. Nakts simbolizē nāves laiku, kam raksturīgi stingri tabu – naktī nedrīkst mazgāties, nonākt saskarē ar

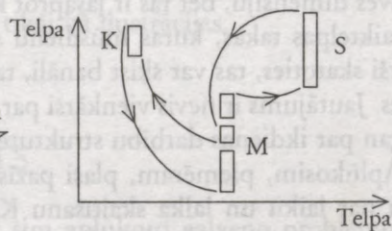
²⁸ CCHM. – 5. nodaļa un *passim*.

atklātiem ūdeņiem, skatīties spogulī, ieļļot matus vai pieskarties pelniem.²⁹ Rīts nav vienkārši «rītausma», bet gan dienas uzvara pār nakti, «būt rītā» nozīmē būt atvērtam gaismai un tās labvēlīgajai ietekmei. Dienas «sākums» tādējādi ir laiks, kad cilvēki iet ārā no savām mājām un dodas darbā uz lauka. Ja cilvēks ceļas agri, viņš saņem svētību un «godina eņģelus». Tā nav tikai pāreja laikā, tā ir arī notikumu un darbību saskaņošana. Tomēr dienas radošais potenciāls jāveicina ar dažādu burvestību palīdzību, pretējā gadījumā var iejaukties ļaunie spēki, īpaši pēc tam, kad saule sasniegusi zenītu. Pēc tam diena virzās uz rietu, brīdinot par pagrimuma un nakts, «visu pagrimuma veidu paradigmas», nenovēršamo atgriešanos.³⁰

Paturot prātā šo piemēru, attīstīšu tālāk dažus šajā nodaļā aplūkotos jēdzienus, kā ilustrāciju izmantojot skolas mūsdienu sabiedrībās. Nav šaubu, ka skolēnu, skolotāju un citu skolas darbinieku laiktelpā veikto gaitu attēlošana var lieliski noderēt kā topoloģisks paņēmieni, ar kura palīdzību sākt pētīt skolu. Tomēr es ieteiktu vairāk uzmanības pievērst «atgriezeniskajam» laikam, kas raksturīgs ikdienas rutinētajām darbībām, nevis izmantot T. Hāgerstranda un viņa kolēģu izstrādātos šo gaitu precīzās attēlošanas paņēmienus. T. Hāgerstrands parasti attēlo laiktelpas takas tā, it kā tām dienas ritumā būtu raksturīga «lineāra» kustība. Tomēr daudz precīzāk ikdienas sociālās dzīves atkārtotojos raksturu varam attēlot, ja spējam saskatīt, ka vairākums ikdienas laiktelpas taku ietver «atgriešanos». Tā vietā, lai izvēlētos 10.a attēlā atspoguļoto veidu, labāk par paraugu ņemt to, kas parādīts 10.b attēlā.

10.a attēls

10.b attēls

²⁹ Bourdieu P. Outline of a Theory of Practice. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977. – PP. 143–152.

³⁰ Ibid. – P. 153.

T. Hāgerstrands priekšroku dod 10. a attēlam, kurā mēs varam aplūkot laiktelpu «no sāniem» un kur «laika» ass veido noteiktu secību laikā (kas parasti ir ekvivalenta darba dienai). Es iesaku neatteikties no šā apzīmējuma veida, bet papildināt to – vismaz konceptuāli, ja ne tēlaini – ar 10. b attēlu, uz kuru mēs lūkojamies drīzāk «no augšas» nekā no sāniem. Līnijas, kas iezīmētas ar bultiņām, attēlo kustību takas laiktelpā. Līniju garums attiecas uz laika ilgumu, kas tiek mērīts hronoloģiski un kas tiek patērēts attiecīgās dienas gaitā, kādam noteiktam vai tipiskam indivīdam pārvietojoties no vienas «stacijas» uz citu. Taisnstūrīšu garums parāda, cik ilgi indivīds atradies noteiktā darbības vietā.

Tādējādi bērna diena mācību semestra laikā ir kaut kas līdzīgs diagrammā attēlotajam plānam. Mājās (M) bērns var pavadīt trīs atsevišķus laika periodus – gulot no pavēla vakara līdz agram rītam, pārnākot no skolas (S) vēlā pēcpusdienā un vēlreiz tur atgriežoties pēc kino (K) apmeklējuma. Nav šaubu, ka daži bērna dienas aspekti ir strikti rutinēti (ceļš uz skolu un atpakaļ), bet citi (iešana uz kino) var būt mazāk noteikti. Visrutinētākos darbības veidus var parādīt kā atgriezeniskajā laikā iekļautas laiktelpas takas grafisku attēlu.

T. Hāgerstranda vārdiem runājot, skola ir «stacija», kurai cauri vijas saplūstošas takas, ko aiz sevis dienas gaitā atstāj indivīdu grupas. Viņam ir taisnība, norādot, ka apstākļus, kas rada indivīdiem iespēju sanākt kopā vienā darbības vietā, nevar uztvert kā pašus par sevi saprotamus, bet ka tie ir rūpīgi jāpēta. Taču darbības vieta, protams, ir kas vairāk nekā tikai apstāšanās punkts. Laika ģeogrāfijā «stacijas» parasti ir kā melnās kastes, jo galvenā uzmanība tiek pievērsta kustībai starp tām. Kā sociālās organizācijas tipu, kas izveidojies noteiktā darbības vietā, kurai raksturīgas noteiktas fiziskas īpašības, skolu var raksturot trīs aspektos: tajā notiekošo saskarsmju sadalījums laikā un telpā, tās iekšējā regionalizācija un noteikto 'reģionu kontekstualitāte'.

Modernās skolas ir disciplināras organizācijas, un to birokrātiskās iezīmes nepārprotami ietekmē tajās esošos reģionus, kas savukārt ietekmē birokrātiskās iezīmes. Tāpat kā visi disciplināro organizāciju veidi, arī skola darbojas slēgtās robežās, tās fiziskās robežas diezgan stingri nodala to no ārpusē notiekošajām ikdienas mijiedarbībām. Skola ir «krātuve», kas rada disciplināru varu. Skolas dzīves aizklātais raksturs padara iespējamu audzēkņu un darbinieku sērijveida saskarsmju striktu koordināciju. Bērnu skolā pavadītā laika segmenti gan telpas, gan laika ziņā ir stingri nošķirti no potenciāli traucējošām saskarsmēm ārpusē. Bet tiesa ir arī tas (vismaz

parasti), ka pastāv sadalījums starp dažādām klasēm. Skolas ir iekšēji sadalītas. Skolā var būt dažas vietas un brīži, kad var rasties neviendabīgas un jucekļīgas mijiedarbības formas, piemēram, pirms un pēc stundām. Tomēr lielākoties 'saskarsmju sadalījums' skolā ir kardināli pretējs tām sociālās dzīves jomām, kur darbību normatīvā regulēšana ir brīvāka. Disciplinējošais telpu plānojums ir daļa no skolas arhitektoniskās idejas, kas izpaužas gan klašu norobežošanā, gan tajās bieži sastopamajā noteiktajā atstatumā starp soliēm. Nav šaubu, ka šāda veida telpas sadalījums veicina skolai paredzamo uzdevumu rutinizāciju.

Stundu saraksts ir pamatā telpas kā koordinētu laiktelpas taku organizēšanai. Skolu direktori parasti nesaskaras ar «sablīvētības» problēmām kā viņu kolēģi slimnīcās. Tomēr tāpat kā visās citās disciplinārajās organizācijās arī skolā tiek ievērots precīzs laika grafiks. Nenoliedzami skolas disciplīnas sākumus var meklēt laika un telpas regulēšanā, ko padara iespējamu vispārējā pāreja uz «pulksteņa laiku». Bet lietas būtība nav tā, ka pulksteņa vispārēja lietošana ļauj precīzi sadalīt dienas laiku; laiks palīdz īstenot autoritāro varu.

Klašu kā galvenās disciplinārās varas «izmantošanas teritoriju» kontekstuālās īpašības ir ļoti dažādas. Tomēr stingrākajās klašu telpiskās organizācijas formās ķermeņa pozas, kustības un žesti parasti ir strikti noteikti. Skolotāja un skolēnu telpiskais izvietojums klases kontekstā atšķiras no vairākuma citu situāciju, kurām ir raksturīgas saskarsmes vaigu vaigā. Patiesībā, ja tādas situācijas rodas, tas parasti liecina, ka skolotājs ir zaudējis kontroli pār klasi. Šķietami nenozīmīgas ķermeņa pozas un kustīguma iezīmes, kam tik lielu uzmanību pievēršis Ē. Gofmanis, šeit nebūt nav tik mazsvarīgas.

Klase tāpat kā skola ir «varas krātuve». Taču ne tāda, kas vienkārši ražo «pakļāvīgus ķermeņus». Kā jau tiku uzsvēris, līdzklātbūtnes kontekstus var raksturot kā vidi, un šī vide ir refleksiīvi jāaktivizē attiecīgajām autoritārajām personām, lai tieši šīs darbības laikā tās varētu apliecināt savu autoritāro statusu. Disciplīna, kas panākta uzraudzības rezultātā, var kļūt par iedarbīgu varas radīšanas līdzekli, tomēr tā ir atkarīga no vairāk vai mazāk nepārtrauktas pakļaušanās no to puses, kas ir tās «subjekti». Šādas pakļaušanās panākšana pati par sevi ir nepastāvīgs un nosacīts sasniegums, kā ziņa ikviens skolotājs. Klases disciplīnas konteksts nav tikai vienkārši «fons» klasē notiekošajam; tas tiek iesaistīts kontroles dialektikā. Klasē norisinās saskarsme vaigu vaigā, kas tāpat kā citas šāda veida saskarsmes ir refleksiīvi jāvada.

Aplūkosim šādu mijiedarbības fragmentu, ko aprakstījis A. Pollards (*A. Pollard*):

Pulksten deviņos noskan zvans uz stundu, klasē ir apmēram puse skolēnu, vairākums no viņiem lasa grāmatas. Enerģiskā soli ienāk skolotājs: «Labrīt! Cik labi, ka esat jau izņēmuši grāmatas!» Skolotājs apsēžas pie galda, sakārto to un izņem žurnālu. Pa to laiku klasē sanākuši arī pārējie skolēni. Tie, kas atnākuši vēlāk, sarunājas, maina uzlīmītes ar futbolistu attēliem, laiku pa laikam paskatās uz skolotāju.

Skolotājs: Labi, atzīmēsim žurnālā, kas šodien ieradušies. Pasteidzieties un apsēdieties savās vietās, jūs, futbola maniaki, – cik noprotu, tad *Manchester United* atkal zaudējusi.

***Manchester United* atbalstītāji:** Jā, bet vienalga viņi ir labāki nekā liverpūlieši!

Skolotājs (ar jūtamu sarkasmu balsī): Patiesām? Tas laikam tāpēc, ka viņi neēd spinātus.

Labi... Mārtins... Dorīna... Alans... Marks... (skolotājs sauc vārdus, un skolēni atsaucas).

Klasē ienāk nokavējies bērns, viņš izskatās samieģojies un dodas uz savu vietu. Pārējie bērni sāk par viņu smieties.

Kāds skolēns: Ei, Dankan, ko tu dari?

Skolotājs: Dankan, panāc šurp. Tu *atkal* esi nokavējies. Vairākas minūtes, ja gribam būt precīzi. Kāpēc?

Dankans: Lūdzu piedodiet, skolotāj.

Skolotājs: Es tev jautāju: «Kāpēc?»

Dankans: Es aizgulējos, skolotāj.

Skolotājs: Nu, un vai tagad tu esi pamodies?

(Citi bērni smejas.)

Dankans: Jā, skolotāj.

Skolotājs: Labi, tev būs jāpaliek trīs minūtes ilgāk pēc stundām, tikai pēc tam atkal neaizmiedz.

Bērni smejas vēl skaļāk. Dankans apsēžas solā. Skolotājs beidz atzīmēt žurnālā skolēnus.³¹

Kas šeit notiek? Mums jāatzīst – tāpat kā skolotājam –, ka skolēnu reģistrācijai ir īpaša nozīme dienas organizēšanā. Šī procedūra ir kā signāls, kas atver durvis uz saskarsmi, un tā ir pirmā zalve, kas tiek izšauta kaujā, kurā katru dienu piedalās skolotājs un skolēni. Skolotājam tā ir pirmā izdevība pārbaudīt bērnu noskaņojumu, tāpat kā bērni no tā var spriest par

³¹ *Pollard A. Teacher Interests and Changing Situations of Survival Threat in Primary School Classrooms // Woods P. Teacher Strategies. – London: Croom Helm, 1980.*

to, kāds garastāvoklis ir skolotājam. Tas, vai skolotājs spēs saglabāt direktīvo kontroli, ir atkarīgs no tā, vai viņš spēj nodrošināt, lai bērni pieņemtu klasē noteiktās rutīnas. Ienākot no rīta klasē, skolēniem jāapsēžas savās vietās, jāizņem mācību grāmatas un jāatsaucas, kad skolotājs nosauc viņu vārdus. A. Pollards interpretē skolotāja jokošanos un ķircināšanos kā tīšu uzspēli, lai noteiktu dienas toni kopīgai sadarbībai. Tomēr šādai stratēģijai ir arī savs risks, kā to parāda skolēnu reakcija uz klasesbiedra novēloto parādīšanos. Kāds cits skolēns sāk nosebotaļu vilkt uz zoba. Skolotājs uzreiz saprot, ka tas ir šīs dienas pirmais pārbaudes akmens, kad viņam jānodemonstrē autoritāte un pārākums. Viņa ķircinošajā pārmetumā Dankanam jaušama gan labvēlība, gan stingrība, un to, ka šī taktika izvēlēta veiksmīgi, apliecina bērnu smieklī. Tādējādi dienas notikumi turpinās. Ja skolotājs būtu bijis stingrāks un nosūtījis pārkāpēju pie direktora, pārējie bērni to būtu uzskatījuši par pārlietu bardzību. Draudi un sods šādā gadījumā būtu mazāk rezultatīvi rutīnas saglabāšanai nekā starp skolotāju un skolēniem panāktā vienošanās, kas klasē rada sadarbību veicinošu gaisotni.

Pats klašu telpu iekārtojums, kur viss, ko dara gan skolotājs, gan skolēni, ir pārskatāms, paredz, ka aizmugures plāni parasti ir stingri noteikti gan laikā, gan telpā. Bērniem tie ir īsie starprīži starp stundām, vienalga, vai tas saistās ar fizisku pāriešanu no vienas klases telpas uz citu, vai ne. Lai gan viss disciplīnas smagums parasti guļas uz skolēniem, skolotājiem tas dažkārt ir vēl nomācošāks. Skolotājiem ir pieejama aizmugure, kur viņi var patverties, – skolotāju istaba, kurā skolēni parasti neienāk. Skolotāju istaba neapšaubāmi ir vieta, kur skolotāji var atslābināties un atpūsties. Bet tā ir arī vieta, kur tiek pārrunātas mācīšanas un audzināšanas problēmas.

Jebkurai disciplinārai organizācijai raksturīgs tas, ka uzraudzības intensitāte tās iekšienē kavē tiešu kontroli no ārpuses. Šo parādību var novērot gan skolas iekšējā reģionalizācijā, gan tās kā darbības vietas novietojumā citu darbības vietu vidū. Skolas iekšienē disciplinejošās varas koncentrācija atsevišķi nodalitajās klasēs nosaka skolēnu fiziskās atrašanās vietas un darbības augsto kontroles pakāpi. Bet šis pats apstāklis darbojas pret skolas inspektora veikto tiešo pārraudzību. Skolas direktoram ir vara pār skolotājiem, tomēr šī vara nevar tikt īstenota tādā pašā veidā, kā skolotāji cenšas kontrolēt savu skolēnu uzvedību klasē. Tāpēc skolās diezgan spēcīgi izpaužas paralēlā vara. Tā kontrole, ko skolotāji mēģina īstenot attiecībā uz saviem skolēniem, ir tieša un tūlītēja un saistīta ar skolotāja un bērnu nepārtrauktu tiešu klātbūtni. Skolotāja darba pārraudzība turpretī ir netieša un tiek panākta ar citiem līdzekļiem. Tas varētu likt domāt, ka

tikai tādās organizācijās, kurās pastāv samērā liela neatkarība no tiesas uzraudzības, var panākt kontroli netiešā veidā. Skolas aizklātais raksturs un striktā norobežošanās laikā un telpā no tā, kas notiek citās darbības vietās, arī kavē kontroli no ārpuses. Tādējādi inspektori var kaut katru dienu ierasties skolā, lai pārbaudītu tās darbu; skolu valdes un vecāku komitejas var panākt, ka viņu ietekmē tiek mainīta skolas politika un veidota skolas ikdienas dzīve. Tomēr disciplinārajai varai ir raksturīgi, ka tam, kas noris skolas «varas krātuves» iekšienē, piemīt ievērojama autonomijas pakāpe attiecībā pret tām ārpusaules institūcijām, kuru etosu tā pauž.

PRET «MIKRO» UN «MAKRO»: SOCIĀLĀ UN SISTĒMAS INTEGRĀCIJA

Šajā apakšnodaļā aplūkoti apsvērumi, kas ir būtiski to attiecību izpētei, kuras pastāv starp sociālo un sistēmas integrāciju. Es nelietoju pazīstamos jēdzienus – ‘mikro-’ un ‘makrosocioloģiskā’ izpēte – divu iemeslu dēļ. Viens no tiem ir tas, ka šie jēdzieni bieži tiek lietoti kā pretēji, ar domu, ka mums jāizvēlas starp tiem, pieņemot, ka viens no tiem kaut kādā ziņā ir būtiskāks nekā otrs. Tā, piemēram, Ē. Gofmaņa apzinātā atteikšanās pētīt plaša mēroga sociālo organizāciju un vēstures problēmas, šķiet, pauž slēptu domu, ka tieši tajā, ko viņš reizēm mēdz saukt par mikrosocioloģiju, ir rodama sabiedriskās dzīves būtība. No otras puses, makrosocioloģiskās pieejas aizstāvjiem ir tendence uzskatīt ikdienas sociālās darbības pētījumus par tādiem, kas nodarbojas ar sīkumiem – nozīmīgākie ir plašāka mēroga jautājumi. Bet šāda konfrontācija neapšaubāmi ir pseidokarš, ja tāds vispār ir. Katrā ziņā es domāju, ka strīdi nav vajadzīgi par jautājumu, kurš no šiem abiem jēdzieniem vai uzskatiem ir pārāks. Otrs iemesls, kāpēc šis mikro/makro iedalījums izraisa nepareizas asociācijas, ir tas, ka, pat ja nav nekāda konflikta starp šīm divām ievirzēm, starp tām nostājas neveiksmīgs pētījumu sfēras dalījums. Pastāv uzskats, ka mikrosocioloģija nodarbojas ar «brīva darbības veicēja» darbību, kuras izskaidrošanu var mierīgi atstāt tādu teorētisko mācību ziņā kā simboliskais interakcionisms vai etnometodoloģija; savukārt makrosocioloģijas sfēra tiek saistīta ar to strukturālo ierobežojumu analīzi, kuri nosaka brīvās darbības robežas (sk. 225. lpp.). Jau iepriekš esmu paskaidrojis, ka šādas darba dalīšanas sekas labākajā gadījumā ir maldinošas.

Kāpēc gan jautājums par attiecībām starp 'mikro-' un 'makrosocioloģiskajiem' pētījumiem daudziem autoriem šķiet tik problemātisks? Iespējams, ka viens no iemesliem ir tikko minētā konceptuālā darba dalīšana. To vēl vairāk pastiprina filozofiskais duālisms, tādēļ tā pieprasa vēl radikālāku sociālās teorijas pārskatīšanu, nekā vairākums autoru spētu vai gribētu veikt. Lai gūtu skaidrāku priekšstatu par to, aplūkosim vienu no interesantākajām šā jautājuma pēdējā laika analizēm, ko piedāvā R. Kolins (R. Collins).³² R. Kolins norāda, ka šķelšanās starp mikro- un makrosocioloģisko pieeju – tā, kā šos terminus parasti saprot, – īpaši tiek akcentēta aptuveni pēdējo desmit gadu laikā. Kamēr sociālajā teorijā valdīja funkcionālisms un marksisms vai kāda to kombinācija, tikmēr parasti uzskatīja, ka sociālās attiecības līdzklātbūtnes situācijās nosaka plašāki, «strukturāli» faktori. Tomēr – īpaši pateicoties etnometodoloģijai – mikrosocioloģija ir guvusi arvien pieaugošāku interesi par sevi, un tās pārstāvji visai radikāli apstrīd iepriekšminēto pieņēmumu. Pēc R. Kolinsa uzskatiem, «jaunā, radikālā mikrosocioloģija epistemoloģiski un empīriski ir daudz pilnīgāka nekā jebkura cita metode, kas jebkad bijusi. [...] Manuprāt, centieni loģiski rekonstruēt makrosocioloģiju uz radikāli empīriskiem mikrosocioloģijas pamatiem ir izšķirošs solis socioloģijas zinātnes attīstībā».³³

Pēc R. Kolinsa domām, pareizais attīstības ceļš ved caur «strukturālo parādību» «mikrointerpretācijas» programmu. Šāda interpretācija visdrīzāk beigsies ar tādu teoriju izveidi, kurām ir spēcīgāka empīriskā bāze nekā esošajām makrosocioloģiskajām teorijām. Tiem, kuri nodarbojas ar makrosocioloģiskajiem jautājumiem, nevajadzētu atmet visus centienus, tomēr vajadzētu atzīt, ka viņu darbs ir teorētiski nepilnīgs. R. Kolins uzskata, ka ir tikai trīs «tīrie mainīgie makrolielumi»: laiks, telpa un skaits. Tādējādi tāds jēdziens kā 'varas centralizācija' var tikt interpretēts no mikrosituāciju viedokļa – kā noteiktās situācijās esoši darbības veicēji īstenībā realizē šo varu aprakstāmos kontekstos. Tomēr «tīrie mainīgie makrolielumi» parādās kā šāda veida situāciju skaits laikā un telpā. «Tādējādi strukturālais mainīgais lielums bieži vien izrādās vienkārši cilvēku skaits

³² Collins R. Micro-Translation as a Theory-Building Strategy // Knorr-Cetina K., Cicourel A. V. Advances in Social Theory and Methodology. – London: Routledge, 1981. Sk. arī: *idem*. On the Micro-Foundations of Macro-Sociology // American Journal of Sociology, 1981. – Vol. 86. Ar Ē. Gofmaņa uzskatiem šajā jautājumā, ko viņš izklāstīja vienā no savām lekcijām, bet diemžēl nespēja savas dzīves laikā publicēt, var iepazīties rakstā: The Interaction Order // American Sociological Review. – 1973. – Vol. 48.

³³ *Ibid.* – P. 82.

dažādās mikrosituācijās.»³⁴ 'Sociālā realitāte' tādā gadījumā ir «mikropieredze»; tieši šis skaitliski izsakāmais pieredzes kopums laikā un telpā veido analīzes makrosocioloģisko līmeni. Kā saka R. Kolins, sociālo sistēmu «strukturālās» īpašības ir mikrosituācijās notiekošo darbību «rezultāti» tik-tāl, ciktāl tie nav atkarīgi no skaita, laika un telpas.

Lai gan R. Kolinsa 'strukturālo mainīgo lielumu' jēdziens ir savā ziņā līdzīgs P. Blaua (*P. Blau*) propagandētajam (sk. 222.–224. lpp.), R. Kolins pamatoti apšaubā «strukturālās socioloģijas» variantu, ko iesaka Blaus un daudzi citi. Taču citos aspektos R. Kolinsa uzskatiem piemīt savi trūkumi. Kā jau es visu laiku esmu uzsvēris, aplūkot laiku un telpu kā «mainīgos lielumus» nozīmē atkārtot to pašu kļūdu, kas tik raksturīga vairākumam ortodoksālo sociālo zinātņu formu. Turklāt, kāpēc mums būtu jāpieņem, ka «strukturāra» attiecas tikai uz makrosocioloģiskajiem jautājumiem? Gan šā termina šaurākajā, gan plašākajā nozīmē, kuras esmu noskīris, darbībai mikrokontekstos ir stingri noteiktas strukturālas īpašības. Faktiski es uzskatu, ka šī ir viena no galvenajām idejām, ko etnometodoloģiskie pētījumi ir veiksmīgi aizstāvējuši. Turklāt, kāpēc jāuzskata, ka laiks kā «mainīgais lielums» attiecas tikai uz makrosocioloģiju? Laiciskums ir tikpat neatdalāms no acumirkļīgajām mijiedarbībām kā no visilgstošākajām *longues durées*. Beidzot, kāpēc jāpieņem, ka strukturālās īpašības sastāv vienīgi no trim dimensijām – laika, telpas un skaita? Te cēlonis, manuprāt, meklējams apstākļī, ka R. Kolins joprojām uzskata, ka «strukturārai», ja tai vispār ir kāda jēga sociālajās zinātnēs, jāattiecas uz kaut ko, kas ir «ārpus» cilvēka darbības. Šķiet, ka vienīgā parādība, kas paliek pāri, ir dispersija laikā un telpā, ar nosacījumu, ja R. Kolins atzīst lielāko daļu kritikas, ko tie, kurus viņš sauc par «radikālajiem mikrosocioloģiem», vērsuši pret jēdzieniem, kas attiecas uz lielām grupām un ar kuriem parasti operē viņu makrosocioloģiskie antagonisti.

Tomēr vislielākās neskaidribas R. Kolinsa teorijā rada pieņēmums, ka «makroprocesi» ir «mikrosituācijās» notiekošo mijiedarbību «rezultāti». Pēc R. Kolinsa domām, «makrolīmenis» sastāv vienīgi no «mikropieredžu summām». Varētu piekrist, ka sociālajās zinātnēs vispārīnājumi vienmēr paredz cilvēku apzināto darbību vai vismaz netieši atsaucas uz to. Tomēr

³⁴ *Collins R. Micro-Translation as a Theory-Building Strategy // Knorr-Cetina K., Cicourel A. V. Advances in Social Theory and Methodology. – London: Routledge, 1981. Sk. arī: idem. On the Micro-Foundations of Macro-Sociology // American Journal of Sociology, 1981. – Vol. 86. – P. 99.*

no tā neizriet, ka tas, kas tiek aprakstīts kā «makrolīmenis», ir tikai izdomājums. Šāds pieņēmums mūs atkal noved pie minētā pseidokara. Sabiedriskās institūcijas nevar izskaidrot kā «mikrosituāciju» kopumu, nedz arī aprakstīt, izmantojot tikai jēdzienus, kas attiecas uz šādām situācijām, ja mēs ar tām domājam līdzklātbūtnes apstākļus. No otras puses, institucionālizētie uzvedības modeļi ir dziļi iesaistīti pat visacumirklīgākajās un ierobežotākajās «mikrosituācijās».

Turpināsim šo domu, norādot, kāpēc šis dalījums mikro/makro nav īpaši lietderīgs. Kas tad ir «mikrosituācija»? Atbilde varētu būt šāda: telpā un laikā ierobežotas mijiedarbības situācija – acīmredzot R. Kolinsa viedoklis. Taču tas mums neko daudz nedod. Jo saskarsmes ne tikai «aizslid prom» laikā; līdzko mēs sākam pētīt, kā šajās saskarsmēs iesaistītie indivīdi tās veido, kļūst skaidrs, ka nevienu, ne vismazāko mijiedarbību, pat ja tā ir skaidri norobežota laikā un telpā, nevar izprast pašu par sevi. Lielākā daļa mijiedarbības aspektu ir iesakņojušies laikā, un tos var izprast, tikai pētot to rutinēto dabu, kas parādās, atkal un atkal atkārtojoties. Turklāt mikro un makro telpiskā diferenciacija izrādās visai neprecīza, līdzko sākam to pētīt. Jo saskarsmju veidošana un pārveide neizbēgami notiek plašākā telpā nekā tajās robežās, kuras nosaka tiešās mijiedarbības tūlītējos kontekstus. Indivīdu dienas gaitā iezīmētās takas dažus kontaktus pārtrauc, pārvietojoties telpā, lai veidotu citus, kas atkal pēc tam tiek pārtraukti utt.

Runājot par mikro/makro procesiem, parasti tiek aplūkoti tādi jautājumi kā ķermeņa atrašanās vieta laiktelpā, mijiedarbības daba līdzklātbūtnes apstākļos un šo apstākļu saistība ar «klātneesojām» ietekmēm, kas attiecas uz sociālās uzvedības raksturu un skaidrojumu. Šīs parādības, kas būtībā ir strukturācijas teorijas pamatjautājumi, vislabāk var saprast, aplūkojot attiecības starp sociālo un sistēmu integrāciju. Daži no jautājumiem, kas attiecas uz diskusiju par mikro/makro, ir konceptuālas problēmas, kuras saistītas ar seno strīdu par metodoloģisko individuālismu. Tās es aplūkošu nākamajā nodaļā. Bet citi aspekti nebalstās tikai uz konceptuāliem apsvērumiem. Tos nevar izskaidrot, tikai tieši analizējot attiecīgos sabiedrības tipus. Tā kā sabiedrības atšķiras pēc to institucionālās izpausmes veidiem, domājams, ka atšķiras arī klātbūtnes un prombūtnes krustojšanās veidi, kas piedalās to veidošanā. Pie šā jautājuma es īsumā pakavēšos, vienlaikus iepazīstinot arī ar to materiālu, kas tiks aplūkots nākamajā nodaļā.

Sociālajai integrācijai jāaprobežojas ar mijiedarbību līdzklātbūtnes kontekstos. Sakarības starp sociālo un sistēmu integrāciju var atklāt, pētot

reģionalizācijas veidus, kas virza – un kurus pašus savukārt virza – laiktelpas takas, pa kurām sabiedrības locekļi dodas savās ikdienas gaitās. Šīs takas spēcīgi ietekmē – un tās arī atražo – to sociālo sistēmu institucionālos pamatparametrus, kurās tās ir iesaistītas. Cilšu sabiedrībām (sk. 196.–199. lpp.) ir ļoti raksturīga segmenta forma, un ciems ir neapšaubāmi visnozīmīgākā darbības vieta, kurā saskarsmes tiek veidotas un pārveidotas laiktelpā. Šajās sabiedrībās līdzklātbūtnes attiecības ir daudz ietekmīgākas nekā attālākas dabas faktori. Tāpēc var teikt, ka šajās sabiedrībās vērojama zināma sociālās un sistēmu integrācijas saplūšana. Taču šāda saplūšana acīmredzot nekad nevar būt pilnīga: faktiski visas sabiedrības – lai cik tās būtu mazas vai šķietami izolētas – eksistē kaut niecīgā, bet tomēr saskarsmē ar kādām plašākām «starp sabiedrību sistēmām».

Tā kā mēs šodien dzīvojam pasaulē, kurā elektroniskie saziņas līdzekļi ir paši par sevi saprotami, ir vērts uzsvērt to, kas citādi ir tradicionālo sabiedrību (patiesībā visu sabiedrību, kas pastāvēja vairāk nekā pirms gadsimta) pašsaprotama īpašība. Tas ir vienkāršais fakts, ka visi kontakti starp dažādu sabiedrību vai grupu locekļiem – vienalga, cik plaši tie būtu – iesaista līdzklātbūtnes kontekstus. No kāda klātneesoša cilvēka var pienākt vēstule, bet tā, protams, ir fiziski jānogādā no vienas vietas uz citu. Tradicionālajā pasaulē ļoti garus ceļojumus mēdza veikt īpašu kategoriju cilvēki – jūrnieki, karavīri, tirgotāji, misionāri un dažādi piedzīvojumu meklētāji. Nomadu sabiedrības savos ceļojumos varēja veikt milzu attālumus. Iedzīvotāju migrācija bija parasta parādība. Tomēr neviena no šīm parādībām nemaina to, ka līdzklātbūtnes konteksti vienmēr bijuši galvenie mijiedarbības «īstenošanas konteksti».

Pilsētu attīstība bija noteicošais faktors, kas padarīja iespējamu lielāku laiktelpas «atstatumu» iesaisti tajā, ko es saukšu par šķirās sadalītām sabiedrībām. Pilsētas rada resursu – īpaši administratīvo resursu – centralizācijas principu, kas padara iespējamu lielāku laiktelpas distancētību, nekā pierasts cilšu sabiedrībās. Šķirās sadalītas sabiedrības reģionalizācijas pamatā, lai cik sarežģīta tā būtu detaļās, vienmēr ir bijušas attiecības – gan savstarpējās atkarības, gan antagonisma – starp pilsētu un laukiem.

Mēs mēdzam lietot terminu «pilsēta» visaptverošā nozīmē, attiecinot to gan uz tradicionālo sabiedrību pilsētvidi, gan to, kas saistās ar industriālā kapitalisma rašanos un izplatību. Bet šāds termina lietojums rada neskaidrības, ja pieņem, ka no tā izriet, ka mūsu dienās šādu pilsētu vienkārši ir vairāk un ka šodienas urbānisms ir vienīgi blīvāks un izplatītāks variants nekā pirms tam. Tradicionālo pilsētu kontekstualitāte daudzējādā

ziņā atšķiras no mūsdienu urbānisma. Rikverts, piemēram, norāda uz simbolisko izveides formu, kas agrāk bija raksturīga daudzām pilsētām dažādās pasaules malās:

[Šodien mums] ir grūti iztēloties situāciju, kad Visuma formālo kārtību varētu attēlot diagrammā ar divām koordinātām, kas krustojas vienā punktā. Taču tieši tas notika antiķajā pasaulē: romietis, kurš gāja pa *cardo*, zināja, ka viņa ceļš ir ass, ap kuru griežas Saule, un, ja viņš sekotu *decumanus*, viņš sekotu Saules kustības virzienam. Ar romiešu sabiedriskajām institūcijām varēja izskaidrot gan Visumu, gan tā jēgu – tāpēc romietis tajā jutās kā mājās.³⁵

Vēl neeksistē tādas pilsētas, kurās laiks un telpa būtu pārvērsta par precī.³⁶ Laika – kā darba laika – pirkšana un pārdošana neapšaubāmi ir viena no mūsdienu kapitālisma visraksturīgākajām īpašībām. Dienas precīzā laika iedalījuma sākumi varbūt atrodami klosteru zvanu skaņās, tomēr tieši darba attiecību jomā tā ietekme izplatījās visā sabiedrībā. Laika pārvēršana precē, kas pielāgota industriālās ražošanas mehānismiem, noārda atšķirību starp pilsētu un laukiem, kas raksturīga šķirās sadalītai sabiedrībai. Moderno rūpniecību pavada urbānisma izplatība, bet tai nav obligāti jāatrodas kādā noteiktā vidē. No otras puses, tradicionālā pilsēta šķirās sadalītās sabiedrībās vienlaikus ir gan galvenā disciplinārās varas atrašanās vieta, gan kā tāda tā ir nošķirta no lauku apvidiem: bieži – fiziski un simboliski – ar pilsētu mūriem. Līdztekus laika transformācijai telpas pārvēršana precē rada īpaša veida «mākslīgi radīto vidi», kurā izpaužas jaunas institucionālās izteiksmes formas. Šādas jaunas institucionālās kārtības formas pārveido sociālās un sistēmas integrācijas nosacījumus un tādējādi maina arī to sakarību dabu, kuras pastāv starp tuvumu un tālumu laikā un telpā.

KRITISKAS PIEZĪMES:

M. FUKO PAR LAIKA UN TELPAS SADALĪŠANU

M. Fuko pievēršanās disciplinārās varas rašanās izpētei dažādos aspektos parāda viņa neatslābstošo interesi par laika un telpas sadalījumu. Pēc

³⁵ Rykwert J. The Idea of a Town. – London: Faber & Faber, 1976. – P. 202.

³⁶ CCHM. – 5. nodaļa.

M. Fuko domām, disciplinārās varas uzmanības centrā ir manipulācija ar ķermeni, kas būtībā tiek uzskatīts par mehānismu, kuru var precīzi noregulēt. Pārvaldes formas, kuras saistītas ar disciplinārajām organizācijām, kas kopš 18. gadsimta ir savairojušās kā sēnes pēc lietus, ir atšķirīgas no tām masveida darbaspēka mobilizācijas formām, kas atrodamas agrāro civilizāciju liela mēroga projektos. Šādos projektos – ceļu būvē, tempļu un pieminekļu celtniecībā utt. – bieži tika iesaistīts liels skaits cilvēku. Tomēr to darbība tika koordinēta tikai lielos vilcienos. Disciplīnas jaunās formas ir precīzi pielāgotas katra atsevišķā ķermeņa kustībām, žestiem un stājai. Atšķirībā no klostera disciplīnas, kas ir viena no galvenajām šīs jaunās disciplīnas vēsturiskajām priekštecēm, jaunās varas īstenošanas paņēmieni saista disciplīnu tieši ar lietderīgumu. Ķermeņa kontrole ir daļa no jaunās «politiskās anatomijas», un kā tāda, raksta M. Fuko, tā palielina ķermeņa produktivitāti, tajā pašā laikā samazinot tā orientācijas neatkarību.

Disciplīnu var īstenot, manipulējot ar laiku un telpu. Parasti tam nepieciešama aizklāšana, darbības joma, kas ir nošķirta no visa cita. M. Fuko lielu nozīmi piešķir 'ieslodzījuma' jēdzienam, lielākā vai mazākā mērā vardarbīgai indivīdu nošķirtībai no pārējās sabiedrības agrīnajās slimnīcās, trakonamos un cietumos. Tomēr aizklāšana piemīt arī citām, ne tik raksturīgām disciplinārām organizācijām. Faktori, kuri nosaka slēgtu teritoriju izveidi, var atšķirties, bet galu galā rezultāts vienmēr ir līdzīgs, daļēji tāpēc, ka indivīdi un varas pārstāvji, kuri ir atbildīgi par šo teritoriju izveidi, izmanto līdzīgus modeļus. Aizklāšana ir disciplinārās varas vispārinātais pamats, bet ar to vien nepietiek, lai būtu iespējama ķermeņa kustību un darbību detalizēta vadība. To var panākt, izmantojot iekšējo reģionālo sadali jeb «sadalīšanu». Katram indivīdam ir sava «īstā vieta» katrā noteiktā dienas laikā. Disciplinārās laiktelpas sadalīšanai ir vismaz divējādas sekas. Tā ļauj izvairīties no lielu grupu veidošanās, kas varētu kļūt par pamatu neatkarīgas gribas attīstībai vai opozīcijai, un tā ļauj tieši manipulēt ar indivīdu darbību, izvairoties no nepārtrauktām pārmaiņām un nenoteiktības, kas bieži piemīt gadījuma rakstura saskarsmēm. Pēc M. Fuko domām, šeit mums ir darīšana ar 'analītisku telpu', kurā var vērot un novērtēt gan indivīdus, gan to īpašības. Disciplinārās telpas sadalīšanu varētu būt ietekmējis klostera celles paraugs, tomēr tā bija radusies arī citās arhitektūras formās, kas tikušas izveidotas tīri praktiskos nolūkos. Francijā par šādas sadalīšanas modeli var uzskatīt Rošforas flotes hospitāli. Tas tika izveidots, lai mēģinātu cīnīties ar bieži sastopamajām infekcijas slimībām, kas bija izplatītas ostā, kur mudzēt mudžēja visdažādākās cilvēku grupas, kuras bija

saistītas vai nu ar armiju, vai tirdzniecību. Slimību izplatīšanās kontrolē ietilpa arī citāda caurbraucēju uzraudzība – piemēram, armijas kontrole pār dezertieriem un vietējās varas kontrole pār preču, pārtikas produktu un izejvielu plūsmu. Tas radīja stingru telpas kontroli, kur galvenā uzmanība tika pievērsta vērtīgajām precēm, nevis cilvēku organizēšanai. Tomēr preču apzīmēšana ar etiķetēm, to klasifikācijas un sadales kontroles principi vēlāk tika piemēroti slimniekiem. Tika ieviestas slimības vēstures. Rūpīgi tika kontrolēts kopējais slimnieku skaits, ierobežota pārvietošanās slimnīcas teritorijā un slimnieku apmeklējuma laiks. Tādējādi «terapeitiskās telpas sadalījums» attīstījās no «administratīvās un politiskās telpas sadalījuma».¹

Pavisam citādos apstākļos 18. gadsimta beigās radās telpas sadalīšana rūpnīcās. Arī šeit bija vērojama tendence sadalīt individuus pa norobežotām telpām, bet šai sadalei bija jānotiek atbilstoši rūpnīcas iekārtu izvietojumam. Tādējādi ķermeņu izvietojumam telpā bija jāatbilst ražošanas tehniskajām prasībām. Tomēr arī šo «ražošanas telpas kārtību» zināmā mērā ir noteikusi disciplinārā vara. M. Fuko kā piemēru min Oberkampfa manufaktūru Žuī. Šī manufaktūra tika izveidota no vairākām darbnīcām, kurās tika veiktas attiecīgās ražošanas operācijas. Trusēns Barē bija projekta autors lielākajai no celtnēm – 110 m garai trīsstāvu ēkai. Pirmajā stāvā darbojās spiestuve. Tajā atradās 132 galdi, kas bija izvietoti divās rindās visā telpas garumā; pie katra galda strādāja divi strādnieki. Uzraugi staigāja šurpu turpu pa viduseju, tādējādi tie varēja gan pārraudzīt darba procesu kopumā, gan katra atsevišķā strādnieka darbu. Strādniekus bija iespējams salīdzināt pēc to darba ātruma un ražīguma, un viņu darbības varēja tikt savstarpēji saskaņotas. Sasūrojot strādniekus pēc stingriem klasifikācijas principiem, katru atsevišķo darba uzdevuma elementu varēja iezīmēt un attiecināt uz kādu atsevišķu ķermeņa kustību. Frederika Teilora doktrīnas nav nekas vairāk kā vēlinākie tās disciplinārās varas formulējumi, kura dominēja rūpnieciskās ražošanas attīstībā vairāk nekā pirms gadsimta.

Pēc M. Fuko domām, disciplinārās telpas raksturu pirmām kārtām nosaka nevis attiecīgās organizācijas saistība ar kādu īpašu teritoriju, bet gan telpas izmantošana. Tai raksturīgās īpašības ir līnijas, kolonnas un vienmērīgi starpsienu intervāli. Svarīga nav kāda īpaša ēkas daļa, bet gan tās kopējais veidols, kas pauž noteiktu attieksmi. Šo parādību labi pa-

¹ Foucault M. Discipline and Punish. – Harmondsworth: Penguin, 1979. – PP. 143–144.

skaidro klases telpas piemērs. 18. gadsimtā Francijā un arī citur klases sāka sadalīt intervālos skaidri norobežotās rindās; no ārpuses tās nodalīja savstarpēji savienotu gaitēņu sistēma. Šāds telpas sadalījums atbilst arī mācību programmai. Individīdi pārvietojas pa šiem nodalījumiem ne tikai dienas gaitā, bet arī tiekot pārcelti no vienas klases uz nākamo.

Organizējot «izolētas telpas», «vietas» un «pakāpes», disciplīna rada sarežģītas telpiskas struktūras, kas vienlaikus ir arhitektoniskas, funkcionālas un hierarhiskas. Tās ir telpas, kas nodrošina noteiktas pozīcijas un pielauj apriti; tās izveido individuālus segmentus un iedibina funkcionālas sakarības; tās iezīmē vietas un norāda vērtības; tās garantē individu paklausību, bet arī ekonomē laiku un kustības.²

Disciplīna ir atkarīga gan no aprēķināta laika, gan telpas sadalījuma. Galu galā klosteris bija viena no pirmajām vietām, kur diena laika ziņā tika regulēta precīzi un zināmā kārtībā. Mūku ordeņi laika kontroles metodikā bija sasnieguši īstu meistarību, un to ietekme vairāk vai mazāk bija jūtama visur. Lielākajā daļā disciplinārās varas aspektu par lielisku piemēru kalpo armija. Kareivji jau sen tikuši mācīti soļot ierindā. Holandieši bija vieni no pirmajiem, kas ieviesa militāro manevru precīzu laika sadalījumu.³ 16. gadsimta beigās Holandes armijā tika izstrādāta metode, pēc kuras karaspēku plānveidīgi mācīja manevrēt, stingri saglabājot ierindu, tajā pašā laikā nepārtraukti turpinot ienaidnieka vienlaidu apšaudi. To panāca, laikā sadalot dažādas ķermeņa kustības. Šo metodi vēlāk lietoja žestiem, kas tika izmantoti ieroču pielādēšanā, šaušanā un pārlādēšanā, kā arī daudzos citos militārās darbības aspektos. Patiesībā, tieši attiecināts uz šiem sasniegumiem, termins «disciplīna» mainīja nozīmi. Tā sākotnējā nozīme attiecas uz mācību procesu un apzīmēja «disciplinēta» indivīda īpašību. Tomēr bruņotajos spēkos to ieviesa tādā nozīmē, kā to parasti lietojam šodien, kad šādi apzīmējam drīzāk vispārēju regulēšanas veidu nekā pašu mācību procesu.⁴

Darbības sadalījums laikā ir kaut kas vairāk nekā tās pakļaušana nomērītiem laika intervāliem. Tas, iespējams, ir visbūtiskākais «ķermeņa un žestu koordinācijas» nosacījums. Disciplinārā vara nav tikai specifisku žestu pakļaušana kontrolei, tā palielinās, kad žesti tiek attiecināti uz ķermeņa

² Foucault M. Discipline and Punish. – Harmondsworth: Penguin, 1979. – P. 148.

³ Field M. D. The Structure of Violence. – Beverly Hills: Sage, 1977. – PP. 7 ff.

⁴ Ibid. – P. 7.

stāvokli kopumā. Ķermeņa efektīva lietošana nozīmē, ka neviena tā daļa nepaliek dikā un neizmantota; uzmanībai jābūt pilnībā vērstai uz darbību, ko veic indivīds. Disciplinēts ķermenis ir trenēts ķermenis: šajā ziņā tradicionālā «disciplīnas» nozīme ir saglabājusies. Ķermeņa atrašanās vieta ir galvenais faktors, kas savieno divas laikā sekojošas epizodes. Tā ir žesta sadalīšana laikā noteiktu kustību virknē, norādot izmantojamās ķermeņa daļas. Tādējādi Orānijas Morics sadalīja musketes lietošanu 43 atsevišķu kustību virknē un piķa lietošanu – 23 kustību virknē, kuras tika koordinētas, veidojot karavīru kaujas vienības.⁵ Tomēr arī izmantojamo priekšmetu daļas ir detalizētas un apvienotas ar žestiem. Tam ir nepieciešams precīzs laika sadalījums, jo ieroči un mašīnas arvien vairāk ir izstrādātas tā, lai tās darbotos secīgā kārtībā, kad katrs to darbības solis ir priekšnosacījums nākamajai darbībai. Disciplinārā vara ir atkarīga ne tikai no iepriekš doto materiālu izmantošanas, bet arī no «piespiedu saiknes ar ražošanas aparātiem».

Laika sadalījums attiecas arī uz karjeras attīstību. M. Fuko salīdzina divus Gobelēnu manufaktūras skolas attīstības posmus. Manufaktūra tika nodibināta 1667. gadā saskaņā ar karaļa ediktu; plānā bija paredzēta arī mācekļu skola. Karalisko iestāžu superintendantam bija jāizvēlas sešdesmit spējīgu bērnu, kuri varētu mācīties šajā skolā. Mācību process tika organizēts pēc tiem pašiem principiem kā mācekļiem gīldēs. Par skolēniem atbildēja meistars, pēc mācību beigām viņiem sešus gadus bija jākalpo par mācekļiem. Pēc tam vēl bija jānostrādā četri gadi, un, kad vēlāk tika sekmīgi nokārtots eksāmens, bijušie mācekļi varēja atvērt savu darbnīcu. Tas bija nereglamentēts zināšanu nodošanas process, kura gaitā meistari un mācekļi strādāja kopā. Mācekļu dzīves organizācija laika ziņā bija ļoti brīva salīdzinājumā ar tiem standartiem, kas tika piemēroti vēlāk. Apmēram septiņdesmit gadu pēc šīs skolas nodibināšanas tika ieviests jauns mācību veids; tas galvenokārt papildināja jau esošās mācību metodes. Atšķirībā no vecajām metodēm jaunā mācību sistēma balstījās uz rūpīgu laika reglamentāciju. Bērni apmeklēja skolu divas stundas dienā. Skolēni tika sadalīti pa klasēm atkarībā no viņu spējām un iepriekšējās pieredzes. Uzdevumi bija jāveic noteiktā kārtībā, skolotājs tos novērtēja, un visspējīgākie skolēni tika apbalvoti. Pāreju no vienas klases uz citu noteica obligāto pārbaužu rezultāti. Skolotājs un viņa asistenti īpašā žurnālā katru dienu atzīmēja skolēnu uzvedību; šo žurnālu periodiski pārbaudīja inspektors.

⁵ Doorn J. van. *The Soldier and Social Change*. – Beverly Hills: Sage, 1975. – P. 11.

Gobelēnu skola ir tikai viens piemērs, kas raksturīgs 18. gadsimta izglītības sistēmas kopējai tendencei, kura, M. Fuko vārdiem runājot, bija «jauns paņēmieni, kā kontrolēt indivīdu dzīves laiku». Disciplinām, «kas analizē telpu, sadala un pārkārto darbības», jādara viss, lai varētu arī «pievienot un kapitalizēt laiku».⁶ Lai to panāktu, var izmantot četras metodes.

1. Hronoloģiska dzīves sadalīšana tā, lai attīstības posmi tiktu īpaši nodalīti laikā. Tādējādi mācību periodu var atdalīt no karjeras šī vārda tiešajā nozīmē. Mācību periodā var norobežot atsevišķu sasniegumu posmus, un visiem indivīdiem, kuri piedalās mācībās, var likt secīgi iziet cauri visiem šiem posmiem.
2. Atsevišķas mācību un tām sekojošās «karjeras» (vārds, kas tādējādi iegūst tā mūsdienu nozīmi) fāzēs var tikt organizētas saskaņā ar vispārēju plānu. Izglītība jāatbrīvo no personiskas atkarības, kas parādās attiecībās starp meistarību un mācekli. Mācību plāns jāizstrādā pilnīgi bezpersoniski un, kur vien tas iespējams, jāsadala viselementārākajās operācijās, kas viegli apgūstamas ikvienam, kurš piedalās attiecīgajā mācību kursā.
3. Katram laika segmentam jābeidzas ar eksāmenu, kas ne tikai garantē, ka ikviens indivīds apgūst vienu un to pašu mācību kursu, bet arī sadala skolēnus pēc to spējām. Dažādie eksāmeni, kas jānoliek, lai iegūtu attiecīgo profesiju, ir sakārtoti pa pakāpēm tā, ka katrs no tiem ir sekmiģi jānoliek, lai skolēnam tiktu atļauts kārtot nākamo.
4. Lai varētu sasniegt dažādas amata kategorijas, var tikt izstrādātas daudzveidīgas mācību formas vai līmeņi. Katra mācību kursa beigās dažus indivīdus var pieņemt darbā, kur tie var ieņemt noteiktas kategorijas amatu, kamēr citi var turpināt mācības, lai iegūtu augstāku izglītības pakāpi. Katrs indivīds ir iesaistīts laika ziņā secīgi sakārtotu kursu virknē, pēc kuras tiek noteikta viņa atbilstība attiecīgajai amata kategorijai.

Pēctecīgo darbību «serializācija» ļauj pilnībā izpausties varai: detalizētas kontroles un regulāras iejaukšanās (diferencēšanas, labošanas, sodīšanas, padzišanas) iespēja jebkurā laika brīdī; novērtēšanas iespēja un līdz ar to indivīdu izmantošana atbilstoši viņu līmenim tajās stadijās, kurās tie piedalās; iespēja uzkrāt laiku un darbību, ko var no jauna atklāt un izmantot gala rezultātā, kas ir indivīda maksimālo spēju izpausme. Izklidētais laiks tiek

⁶ Foucault M. Discipline and Punish. – P. 157.

apkopots, lai gūtu pēc iespējas lielāku labumu, tādējādi pārvaldot ilgstamību, kas citādi varētu būt netverama. Vara izpaužas tiešā saistībā ar laiku; tā nodrošina laika kontroli un garantē tā izmantošanu.⁷

Tādējādi disciplinārās metodes atspoguļo specifisku laika izpratni, kas atbilst vienādu intervālu skalai. M. Fuko uzskata, ka laika serializācija ir procedūra, kas atbilst telpas sadalījuma attiecināšanai uz ķermeņa darbību: tā ir «vingrināšanās». Vingrināšanās ir regulāra un pakāpeniska ķermeņa fiziska trenēšana, kuras galamērķis ir ķermeņa sagatavotība – «sagatavotība» nozīmē ne tikai ķermeņa fizisko gatavību, bet arī vispārējo spēju veikt noteiktus uzdevumus. Vingrināšanās idejas un praktizēšanas sākumi meklējami reliģijā, bet šobrīd tā ir ieguvusi pilnīgi laicīgu nozīmi lielākajā daļā disciplināro organizāciju. Vingrināšanās prasa regulāros laika intervālos trenēt noteiktas ķermeņa daļas. Tā parāda, cik nozīmīga ir kontrole pār ķermeni attiecībā ar citiem ķermeņiem, kas ir būtiski disciplīnai kopumā. Ķermenis tiek uzskatīts par kādas lielākas sistēmas kustīgu daļu. Disciplīnai ir šādas galvenās iezīmes: tā ir «celulāra» (telpiskā iedalījuma ziņā); tā ir «organiska» (tā kodē darbības saskaņā ar ieprogrammētām procedūrām); tā ir «ģenētiska» (runājot par sērijveida stadijām); un tā ir «kombinatoriska» (tā apvieno cilvēku darbības sociālā mehānismā). M. Fuko citē Gibēru:

Valsti, ko es iztēlojos, būs viena, uzticama un viegli kontrolējama pārvalde. Tā būs līdzīga tām lielajām mašīnām, kas ar pavisam vienkāršiem paņēmieniem sasniedz lielus rezultātus; šis valsts spēks radīsies no viņas pašas spēka, viņas pārticība – no viņas pašas pārticības. Tā apgāzīs vulgāro aizspriedumu, kas liek mums domāt, ka visas impērijas ir neizbēgami lemtas lejupslīdei un sabrukumam.⁸

Starp M. Fuko uzskatiem par disciplināro varu un Maksa Vēbera uzskatiem par mūsdienu birokrātiju pastāv acīmredzama līdzība. Protams, viņu darbu galvenās tēmas ir atšķirīgas. M. Vēbers galveno uzmanību pievērš birokrātijas «sirdij» – valstij un tās pārvaldes institūcijām. Turpretī M. Fuko darbos valsts mehānisms tieši analizēts reti; M. Fuko valsti aplūko «simptomātiski», caur šķietami marginālajām organizācijas formām –

⁷ Foucault M. Discipline and Punish. – P. 160.

⁸ Weber M. Economy and Society. – Berkeley: University of California Press, 1978. – PP. 86–94.

slimnīcām, trakonamiem un cietumiem. Tomēr abi autori uzsver jaunu administratīvās varas tipu veidošanos, ko rada cilvēku darbību koncentrēta organizācija, stingri nosakot šo darbības veidu un koordināciju. No pirmā acu uzmetiena šķiet, ka M. Vēbera darbos nav aplūkota laika un telpas pārveide, tāpēc es domāju, ka būtu vērts parādīt, kā M. Vēbera idejas tomēr ietver šo tēmu. Tiesa, drīzāk slēptā veidā, nevis atklāti. Vispirms aplūkosim M. Vēbera uzskatus par mūsdienu kapitālistiskā uzņēmuma dabu. Kāda ir atšķirība starp «racionālo kapitālismu» un tā iepriekšējām formām? Pirmkārt, tas ir tā stabils, regulārais raksturs. Iepriekšējie kapitālistisko uzņēmumu tipi bija sporādiski un nevienmērīgi izmēti laikā un telpā. Racionālais kapitālisms viscaur nodibina regulētas tirgus attiecības – kaut kas tāds var notikt, vienīgi attīstoties birokrātiskai valstij, kas garantē ne tikai īpašumtiesības, bet arī citu būtisku institūciju darbību, no kurām vissvarīgākā ir neregulēta papīrnaudas maiņa.

Taču arī laika kontrole ir tikpat nepieciešama. Racionāls kapitālistiskais uzņēmums ir tāds, kas spēj darboties stabili un kārtīgi. Šajā ziņā M. Vēbera uzsvērtā divkāršās grāmatvedības nozīme modernā kapitālisma attīstībā ir viegli saprotama. Divkāršā grāmatvedība ļauj īstenot nepārtrauktu kapitāla uzskaiti ilgus laika periodos. Kapitāla uzskaitē ir peļņas gūšanas iespējamību novērtēšana un pārbaude. Tas nozīmē kopējo aktīvu novērtēšanu kāda darījuma vai pasākuma sākumā un novērtējuma salīdzināšanu ar aktīviem pēc kāda laika. Rentabilitāte ir atkarīga no vairākiem faktoriem, to skaitā arī no spējas paredzēt nākotnes notikumus un aprēķināt to sekas. Divkāršā grāmatvedība ir sava veida laika mašīna, jo tā izsaka gan noteiktu vienību daudzumu, gan ļauj to aprēķināt un «noteiktā laika posmā» novērtēt uzņēmuma darbu, atsaucoties uz to.⁹

Laika kontrole ir raksturīga birokrātijai vispār, ne tikai kapitālistiskajos uzņēmumos. Divkāršā grāmatvedība ir līdzeklis, ar kura palīdzību var «uzkrāt» pagātnes notikumus, kā arī paredzēt tos, kas vēl tikai būs. Arī birokrātiskie noteikumi ir veids, kā to panākt. Kā apgalvo M. Vēbers, modernās birokrātijas nevarētu pastāvēt, nesalīdzinot dokumentus – «lietas» –, kas ir gan pagātnes liecinieki, gan ieteikumi nākotnei. Lietas nav tikai birokrātisko procedūru dokumenti; tās paskaidro šīs procedūras un padara iespējamu nepārtrauktu un regulāru darbību, no kuras atkarīga birokrātiskā disciplīna. Lietas parasti tiek organizētas noteiktās iestādēs un

⁹ Weber M. *Economy and Society*. – Berkeley: University of California Press, 1978. – P. 957.

tās ir daļa no tā, kas katrai iestādei birokrātiskajā sistēmā piešķir tās atšķirīgumu. 'Iestāde' ir tiklab fiziska vieta, kā arī pārvaldes hierarhijas pakāpe. Lai gan M. Vēbers tam tikpat kā nepieskaras, iestāžu fiziskais sadalījums birokrātiskajās sistēmās ir šādu organizāciju būtiska iezīme. Iestāžu fiziskā nodalīšana norobežo tās citu no citas un piešķir zināmu autonomiju tiem, kas atrodas tajās, kā arī kalpo kā efektīvs hierarhijas rādītājs.

M. Vēbers uzsver arī to, cik liela nozīme ir iestāžu nodalīšanai no strādājošo dzīvesvietas.¹⁰ Viena no galvenajām birokrātijas iezīmēm ir tā, ka ierēdņa darba dzīve ir atdalīta no mājas un ģimenes dzīves. Birokrātiskās disciplīnas bezpersonisko formulu var izmantot daudz sekmīgāk, kad uzņēmuma naudas līdzekļi un iekārtas var tikt glabātas šķirti no ierēdņu personiskajām lietām, kad personiski vai radnieciski sakari nav lēmumu pieņemšanas vai norikojumu pamatā un kad mājas problēmas neietekmē darba lietas. Pilnīga mājas un darba vietas nodalīšana, kā uzsver M. Vēbers, ir sastopama tikai mūsdienu rietumu pasaulē. Bet mēs varētu atzīmēt arī darbības vietu diferenciācijas nozīmīgumu, norādot uz atšķirību starp dažādu birokrātisko organizāciju tipu darbības jomām. Ikvienam, kurš apšaubā telpas un vides diferenciācijas nozīmi sociālo modeļu veidošanā un atspoguļošanā, būtu jāpārdomā «Sitijas» atrašanās vieta Lielbritānijā. Tās telpiskā atdalītība no «rūpniecības» centriem un koncentrētība vienā rajonā pauž tās sabiedrības galveno institucionālo iezīmi, kuras daļa tā ir (sk. 320.–326. lpp).

Šeit mēs varētu atgriezties pie M. Fuko. Šajā īsajā apskatā es negrāso novērtēt viņa interpretācijas vēsturiski pareizos vai kļūdainos aspektus, nedz arī pierādīt viņa teorijas trūkumus, kuri varētu parādīties viņa vispārējās nostādnēs. Es tikai gribētu piebilst pāris vārdus par to, kā M. Fuko interpretē disciplinārās varas attiecības ar laika un telpas modalitātēm. Sākšu ar to jautājumu aplūkošanu, kuriem mēs pieskāramies iepriekšējā rindkopā, atsaucoties uz M. Vēberu. M. Fuko aplūko disciplinārās organizācijas kā tādas, kuru būtība uzskatāmi iemiesojas cietumā un trakonamā – kā «totālās institūcijas», lietojot Ē. Gofmaņa terminoloģiju, vai kā «aizklātas un stingras institūcijas», lietojot terminoloģiju, ko M. Fuko pārņēmis no Baltāra. «Cietumam,» piebilst M. Fuko, «nav nekā, kas attiektos uz ārpusi, nedz arī «plaisu» tā iekšienē; to nevar pārtraukt, izņemot gadījumu, kad uzdevums ir pilnībā izpildīts; tā iedarbībai uz indivīdiem jābūt nepārtrauktai: pastiprināta disciplīna .. tā dod gandrīz absolūtu varu pār

¹⁰ Foucault M. Discipline and Punish. – PP. 235–236.

ieslodzītajiem; cietumam ir savi iekšējie apspiešanas un sodīšanas mehānismi: tā ir despotiska disciplina.»¹¹ Rūpnīcās, iestādēs, skolās, kazarmās un citos kontekstos, kur arī tiek īstenota uzraudzība un disciplinārā vara, lielākoties tā nav tik despotiska, atzīst M. Fuko, tomēr tālāk šo domu neatīsta. Tomēr šim novērojumam ir zināma nozīme, jo «aizklātas un stingras institūcijas» drīzāk ir izņēmumi, nevis likumsakarības mūsdienu sabiedrību institūciju vidū. Tas, ka cietumos un trakonamos disciplinārā vara ir maksimāla, nenozīmē, ka šīs varas daba tajos izpaužas skaidrāk un uzskatāmāk nekā citās, mazāk aizklātās organizācijās.

Ceļš uz darbu (vai skolu) par mūsdienu sabiedrību institucionālo raksturu varbūt pastāsta tikpat daudz kā ieslodzījuma vietu organizācijas. Sabiedrības dzīves dažādo sektoru laiktelpas nodalīšana patiešām var būt plaša mēroga disciplinārās varas īstenošanas nosacījums. Vairākums bērnu skolā pavada tikai daļu dienas un arī noteiktu laiku gadā. Turklāt skolā disciplīnu tās stingrākajās formās ievēro tikai noteiktos laika periodos, kas tiek saukti par «stundām». Neapšaubāmi disciplināro varu sistemātiski var radīt, tikai «sablīvējot» cilvēkus īpaši fiziski norobežotā vidē. Bet M. Vēberam noteikti ir taisnība, sakot, ka administratīvā disciplīna visefektīvākā ir tieši tad, kad citi indivīdu dzīves aspekti ir no tās nošķirti. Jo tā paredz uzvedības kritēriju, kuri neatbilst darbībām citās dzīves jomās, regulāru lietošanu. Tas nav vienīgi M. Vēbera minēto faktoru dēļ, bet arī disciplīnas «mehāniskās» dabas dēļ. Šajā sakarā M. Fuko nonāk grūtībās. Lietas būtība nav tā, ka cilvēki negrib, lai pret viņiem izturētos kā pret nedzīviem automātiem – tam piekrīt arī M. Fuko –, cietums ir arī cīņas un pretestības vieta. Drīzāk M. Fuko «ķermeņi» nav «darbības veicēji». Pat visstingrākās disciplīnas formas ņem vērā, ka tām pakļautie ir «spējīgi» cilvēki darbībā, un tādēļ tie ir «jāizglīto», savukārt mašīnas vienkārši tiek konstruētas. Tomēr, ja vien šiem spējīgajiem indivīdiem nav atņemtas pilnīgi visas iespējas, viņi ir ar mieru pakļauties disciplīnai tikai kādu dienas daļu – parasti apmaiņā pret kompensāciju, kas izpaužas tādējādi, ka citā laikā viņi no šīs disciplīnas tiek atbrīvoti.

Šajā sakarā Ē. Gofmaņa uzskati par «totālajām institūcijām» ir pamācošāki nekā M. Fuko uzskati. Jo Ē. Gofmanis uzsver, ka nokļūšana cietumā vai trakonamā uzskatāmi atšķiras no pārvietošanās starp citām vidēm, kurās indivīdi var pavadīt tikai kādu dienas daļu. «Totālās institūcijas» to aizklātā rakstura dēļ uzspiež absolūtu disciplīnu visiem, kas

¹¹ Goffman E. *Asylums*. – Harmondsworth: Penguin, 1961. – P. 22.

atrodas to sienās. «Piemērošanās» šādiem apstākļiem nozīmē personības degradāciju (un bieži vien tā tieši noved pie šīs degradācijas), kā rezultātā ieslodzītais zaudē savas identitātes pazīmes tajā pašā laikā, kad stingri tiek ierobežota darbības autonomija. Varētu teikt, ka «totālajās institūcijās» izpaužas tie paši uzraudzības un disciplīnas aspekti, kas atrodami arī citos mūsdienu sabiedrību kontekstos, bet tajā pašā laikā kontrastē ar šiem citiem kontekstiem. «Totālās institūcijas» parasti ietver arī to, ko Ē. Gofmanis sauc par «pilsonisko nāvi» – ieslodzītajiem tiek atņemtas tiesības piedalīties vēlēšanās un iesaistīties jebkādas politiskās darbībās, viņiem nav tiesību novēlēt naudu, izrakstīt čekus, apstrīdēt šķiršanos vai adoptēt bērņus. Bez tam ieslodzītajiem gluži vienkārši nav atsevišķas darbības sfēras, kur vienā jomā liegtie labumi varētu tikt kompensēti citās. Ļoti būtisks šajā ziņā ir Ē. Gofmaņa teiktais:

Mūsu sabiedrībā pastāv nesavienojamība starp totālajām institūcijām un darba samakšas pamatstruktūru. Totālās institūcijas nav savienojamas arī ar vēl kādu būtisku mūsu sabiedrības elementu – ģimeni. Ģimenes dzīvi dažkārt mēdz pretstatīt vientuļa cilvēka dzīvei, tomēr faktiski spilgtāks kontrasts ir dzīvošana grupā, jo tie, kas ēd un guļ kopā ar saviem darba biedriem, nespēj uzturēt normālu ģimenes dzīvi.¹²

M. Fuko uzskata, ka kriminālās, psihiatriskās un medicīniskās izmeklēšanas procedūras uzskatāmi parāda disciplināro varu vispār, īpaši, kad šīs procedūras tiek lietotas ieslodzījuma vietu organizācijās. Bet «totālās institūcijas» šajā ziņā atkal atšķiras no tām, kuras ir saistītas ar cilvēku vairākuma ikdienas gaitām. Šajās totālajās institūcijās «cilvēka paša teritorijas» robežas – kā tās sauc Ē. Gofmanis – tiek varmācīgi pārkāptas tādos veidos, kā tas nav iespējams ārpus šo institūciju sienām. Šajā sakarā var minēt četras raksturīgas «totālo institūciju» iezīmes.

1. Pratināšanas procedūras bieži pārkāpj to, ko vairākums cilvēku uzskata par likumīgu «informācijas neaizskaramību» attiecībā uz viņu personību un ķermeni. Citiem vārdiem sakot, tiek savākta tāda informācija par ieslodzīto vai pacientu īpašībām un uzvedību pagātnē, kuru viņi paši un arī citi cilvēki bieži uzskata par diskreditējošu un kuru aizsargā psiholoģiskie mehānismi vai taks. Pēc tam tiek izveidotas personas lietas, kas pieejamas personālam.

¹² Goffman E. Asylums. – Harmondsworth: Penguin, 1961. – P. 33.

2. Tiek nojauktas robežas starp aizklāšanu un atklāšanu, kuras parasti kalpo, lai pasargātu ontoloģiskās drošības sajūtu. Tas varētu būt, piemēram, gadījumos, kad savu dabisko vajadzību nokārtošana, higiēnas procedūras un ārienes sakopšana ne tikai jāveic publiski, bet arī to veikšanas laiku un kārtību nosaka citi.
3. Bieži pastāv piespiedu un ilgstošas attiecības ar citiem indivīdiem. Tāpat kā nav aizmugures plānu savu dabisko vajadzību nokārtošanai, tādu nav arī sabiedriskās dzīves sektoriem, kuros savstarpējās attiecības varētu būt brīvas no citur noteiktas disciplīnas prasībām. Tāpat kā B. Betelheims, arī Ē. Gofmanis atzīmē, ka «totālajās institūcijās» cilvēki tiek novesti bērnu atkarībai līdzīgā stāvoklī.¹³
4. Visu darbību pēctecība laikā – gan īsākā, gan ilgākā – ir stingri noteikta un kontrolēta. Ieslodzītajiem vai pacientiem nav «brīvā laika» jeb «viņu pašu personiskā laika», kāds ir strādniekiem. Turklāt tie, kuri ārpus «totālo institūciju» sienām kārtu secīgi noteiktus eksāmenus vai virzās pa secīgiem karjeras pakāpieniem, parasti var darīt to arī citā laikā. Tā, piemēram, laulības un bērnu audzināšanas laika sadalījums atšķiras no tā, kas attiecas uz pārējām dzīves jomām.

Ieslodzījuma vietu organizācijās joprojām vērā ņemama ir kontroles dialektikas nozīme. Ir konteksti, kuros cilvēkiem raksturīgā autonomija – spēja «rikties citādi» – ir stingri ierobežota. Kontroles formas, ko ieslodzītie mēģina īstenot savā ikdienas dzīvē, ir vērstas galvenokārt uz to, lai aizsargātu savu patību no degradācijas. Viena no šādām formām noteikti ir pretestība, un nav šaubu, ka dažos gadījumos tā arī tiek izrādīta, neraugoties ne uz kādām sekām un sodiem, ko personāls varētu piemērot. Tomēr nav grūti pamanīt arī vairākas citas formas, to skaitā formu, ko Ē. Gofmanis sauc par «kolonizāciju», ciešamas pasaules izveidošanu kontrolētā laika un telpas spraugās un «situatīvo aiziešanu», kad indivīds atsakās ilgāk izturēties tā, kā tiek gaidīts no spējīga darbības veicēja. Bet varbūt visbiežāk ieslodzītie, kā arī «garīgi slimie» vienkārši «neņem galvā». To Ē. Gofmanis trāpīgi apraksta kā «savā ziņā izdevīgu sekundārās pielāgošanās, pārveidošanās, kolonizācijas un lojalitātes pret līdzbiedriem kombināciju».¹⁴

Nav šaubu – kā to jau ir parādījuši daudzi socioloģiskie pētījumi –, ka šādas ieslodzīto un slimnieku grupas var īstenot ievērojamu kontroli pār

¹³ Goffman E. *Asylums*. – Harmondsworth: Penguin, 1961. – P. 64.

¹⁴ Friedman A. L. *Industry and Labour*. – London: Macmillan, 1977.

ikdienas darbībām pat tajās ieslodzījuma vietu organizācijās, kurās ir visstingrākā disciplīna. Tomēr to kontroles veidu, kurus disciplīnai pakļautie indivīdi var īstenot citos kontekstos, piemēram, darbavietā, ir daudz vairāk, un, jo to ir vairāk, jo lielāka ir attiecīgo kontekstu atšķirība no ieslodzījuma vietu institūcijām. Tas nozīmē, ka priekšnieki vienmēr ir ieinteresēti izmantot sev pakļauto indivīdu darbu noteikta uzdevuma veikšanai. Cietumos vai trakonomos apzīmējums «ķermeņu pakļaušana disciplīnai» diezgan precīzi raksturo notiekošo; administratīvais personāls necenšas nodrošināt sadarbību, lai veiktu kādu produktīvu darbību. Turpretī darbavietās un skolās tas ir citādi. Vadītājiem ir jāpanāk no strādājošiem noteikts darba izpildes līmenis. Viņiem rūp ne tikai laiktelpas sadalījums un ķermeņu izvietojums, bet arī to darbības veicēju rīcības koordinācija, kuru uzvedība jānovirza dažādās gultnēs, lai panāktu vēlamu sadarbību. M. Fuko ķermeņiem nav seju. Uzraudzības apstākļos darbavietā – kur uzraudzība tā kā tā nozīmē tiešu kontroli – disciplīna lielā mērā saistīta ar «attiecībām vaigu vaigā» un kontroles stratēģiju īstenošanu, kas daļēji jāveic turpat uz vietas. Indivīdu grupu «sablīvēšana» laiktelpā aizklātās darbības vietās, kur iespējams veikt nepārtrauktu uzraudzību līdzklātbūtnes apstākļos, neapšaubāmi ir ārkārtīgi nozīmīga, lai varētu realizēt disciplināro varu. Bet prasība, lai darbības veicēji strādātu kopā, tādējādi panākot kādu produktīvu darba rezultātu, dod šiem darbības veicējiem pamatu, lai viņi paši zināmā mērā varētu kontrolēt savu ikdienas darbību darbavietā, un tas var mazināt uzraudzības iedarbīgumu. Darba uzraugi un vadītāji to saprot tikpat labi kā pārējie un bieži izmanto to savā disciplinārajā politikā.¹⁵ Dažas no strādniekiem pieejamām kontroles formām, kas varētu tikt piemērotas stingri integrētā disciplinārā telpā (piemēram, iespēja traucēt vai pilnīgi apstādināt pašu ražošanas procesu), nepastāv tur, kur darbaspēks ir izklīdēts laikā un telpā.

Nobeigumā gribu piebilst vēl dažus vārdus par M. Fuko un Ē. Gofmani. Abu autoru darbos viena no galvenajām tēmām ir ķermeņa atraša-

¹⁵ Foucault M. Folie et déraison. – Paris: Plon, 1961. – P. 51. M. Fuko interese par nodalītību, izolāciju utt. neattiecas uz tiem, kas tiek sādī nošķirti, tie viņam nav nekas vairāk kā ēnas. Tādējādi, analizējot slepkavas Pjēra Rivjēra lietu, slepkavas raksturs gandrīz nemaz neparādās aprakstītajās liecībās; tas viņam ir tikai «diskursīva epizode». Karlo Ginsburga sniegtais 16. gadsimta ķecera Menočo kosmoloģijas apraksts šajā ziņā piedāvā mums pamācošu salīdzinājumu. Sk.: M. Fuko et al. Moi, Pierre Rivière... – Paris: Plon, 1973; Ginsburg C. The Cheese and the Worms. – London: Routledge, 1980. – PP. xvii – xviii, un *passim*.

nās vieta un tā pakļaušana disciplīnai. Tāpat kā M. Fuko, arī Ē. Gofmanis zināmu laiku ir pētījis «trakuma» dabu. Abu autoru kopīgā interese par ieslodzījuma vietu organizācijām varētu novērst uzmanību no viņu atšķirīgajiem uzskatiem jautājumā par trakumu. Ē. Gofmaņa uzskati lielā mērā apšaubā M. Fuko teoriju par attiecībām starp «vājprātu» un «saprātu». M. Fuko uzskata, ka tas, ko mēs saucam par «trakumu» – vai, ņemot vērā medicīniskās metaforas triumfu, par «garīgo slimību» –, ir radies samērā nesen. Trakums ir cilvēku saprašanas un kaislibas apspiestā, izolētā un tumšā puse, kuru apgaismības laikmeta un mūsdienu teorētiskā doma nespēj aptvert citādi kā vien kā «neprātu». Tradicionālajās kultūrās vai vismaz viduslaiku Eiropā neprātis – *folie* – iekapsulēja pats savu saprātu, lai iegūtu tiešo saikni ar Dievu. Bet kopš septiņpadsmitā gadsimta vidus trakumu pārstāja uzskatīt par kaut ko tādu, kas atrodas uz pasaules, cilvēku vai nāves robežas, par eshatoloģisku parādību; tumša, pie kuras bija pieradušas trakuma acis, tumša, no kuras dzima visneiespējamākās formas, bija izgaususi. Tomēr iespējams, ka šāds uzskats piešķir trakumam tādu vareņību, kādas tam nav un nekad arī nav bijis? Uzskatot trakumu par saprāta otru seju, var tikai atkal paust tās pašas apgaismības idejas, ko šis uzskats noniecina. Var jau būt, ka trakuma vai, kā to šodien pieņemts dēvēt, «garīgās slimības» dabas skaidrojums jāmeklē nevis maldu ekstravagances vīzijās, bet gan daudz ikdienišķākajā ķermeņa un kustību neadekvātumā. Tā patieso dabu var atklāt nevis kāda mistiska pieklūšana zaudētā saprāta pasaulei, bet gan garīgi slimā cilvēka nespēja darboties sociālajā vidē.

4. nodaļa. STRUKTŪRA, SISTĒMA, SOCIĀLĀ ATRAŽOŠANA

Lai lasītājam nesāktu likties, ka iepriekšējās nodaļās aplūkotajām tēmām ir visai maz kopīga, es gribētu īsumā apkopot minēto nodaļu galvenos aspektus. Strukturācijas teorijā dažādi duālismi jeb pretstati, kas ir citu sociālās teorijas skolu pamatā, tiek aplūkoti kā dualitātes. Īpaši jāatzīmē «indivīda» un «sabiedrības» duālisms, kas strukturācijas teorijā tiek aplūkots kā darbības un struktūras dualitāte. Līdz šim es galvenokārt pievērsos tādu jēdzienu virknes attīstīšanai, kuri palīdz izskaidrot, kas ir «indivīds» kā refleksīvs darbības veicējs, saistot refleksivitāti ar ķermeņa atrašanās vietu un līdzklātbūtni. Bet reģionalizācijas izpēte atklāj arī to, kā šie faktori saistās ar to sociālo sistēmu izpēti, kas aptver plašākus laiktelpas mērogus. Tāpēc nākamais solis ir tuvāk aplūkot sabiedrības jēdzienu, ko daudzi uzskata par sociālo zinātņu pētījumu galveno priekšmetu. Šis termins jāpēta uzmanīgi, un no dažiem tā lietojuma veidiem es iesaku izvairīties.

Dažās sociālās teorijas tradīcijās sabiedrības jēdziens tiek tieši saistīts ar ierobežojumu jēdzienu. Strukturālās socioloģijas aizstāvji faktiski ir mēģinājuši uzskatīt ierobežojumus par savā ziņā noteicošu sabiedrisko parādību pazīmi. Noraidot šādu uzskatu, es mēģināšu izskaidrot apgalvojumu, ka sociālo sistēmu strukturālās īpašības reizē gan dod iespējas, gan ierobežo, un parādišu, kā būtu jāsaprot jēdziens 'strukturālie ierobežojumi'. Tas savukārt palīdzēs sekmīgāk formulēt vairākus terminus, kas saistīti ar 'struktūras' jēdzienu. Tomēr šādi formulējumi nevar tikt īstenoti tikai konceptuālā līmenī. Kā es piešķiru noteiktu saturu darbības un patības izpētei, aplūkojot tās saistībā ar motivāciju, tāpat arī, lai piešķirtu jēgu strukturālo īpašību analīzei, es ieviešu sabiedrības tipu klasifikāciju un interpretāciju. Tas savukārt liks mums atgriezties pie «vēstures» jautājumiem, kas sagatavos ceļu sociālo pārmaiņu analīzei, kura sekos nākamajā nodaļā.

Šai grāmatai piemīt secīgs raksturs, ko zināmā mērā var pārvarēt, laiku pa laikam atgriežoties pie savstarpēji saistītiem jautājumiem, kas analizēti dažādās nodaļās, bet kam neizbēgami piemīt noteikta izklāsta struktūra. Ņemot vērā manu uzskatu izklāstu 1. nodaļā, es ceru, ka, lai gan apakšno-
daļas, kuras attiecas uz darbības veicējiem un līdzklātbūtnes apstākļiem, tekstā atrodas pirms lielāku sociālo sistēmu apskata, lasītājs neuzskatīs, ka manas koncepcijas pamatā ir «indivīds» vai arī ka es uzskatu indivīdus par savā ziņā reāliem, bet sabiedrības ne. Šādus uzskatus es nepieņemu, to aplicina arī šīs nodaļas beigās pievienotās kritiskās piezīmes.

SABIEDRĪBAS, SOCIĀLĀS SISTĒMAS

Nav grūti pamanīt, ka parastā lietojumā terminam «sabiedrība» ir divas galvenās nozīmes (starp citām, tādām kā «sabiedrība» «augstākās sabiedrības» nozīmē). Viena ir «sociālo apvienību» jeb mijiedarbību vispārīgums; otrajā nozīmē «sabiedrība» ir vienots veselums, kam ir robežas, kuras atdala to no citām apkārtējām sabiedrībām. Šā termina nenoteiktība attiecībā uz šīm divām nozīmēm nav nemaz tik nelāga, kā varētu likties. Jo sabiedrības kopumiem neapšaubāmi vienmēr ir skaidri iezīmētas robežas, lai gan tās parasti tiek saistītas ar noteiktām darbības vietām. Tendenci uzskatīt, ka sabiedrības kā sociāli veselumi ir viegli nosakāmas pētījumu vienības, ir ietekmējuši vairāki sociālajās zinātnēs pastāvoši kaitīgi pieņēmumi. Viens no tiem ir tendence aplūkot «sociālās sistēmas» ciešā konceptuālā saistībā ar bioloģiskajām sistēmām, ar bioloģisko organismu kopumiem. Šodien nav daudz tādu autoru kā E. Dirkems, H. Spensers un daudzi citi deviņpadsmitā gadsimta sociālās domas pārstāvji, kas sociālo sistēmu aprakstos izmantoja tiešas dzīvās dabas analogijas. Tomēr netiešas paralēles ir ļoti parastas, tās izmanto pat tie autori, kas runā, piemēram, par sabiedrībām kā «atvērtām sistēmām». Otrs faktors ir modeļu, ko es saucu par endogēniem jeb «izaugsmes» modeļiem, izplatība sociālajās zinātnēs.¹ Tie paredz, ka sabiedrības galvenās strukturālās īpašības, kuras nosaka gan tās stabilitāti, gan pārmaiņas, piemīt pašai sabiedrībai. Nav grūti pamanīt, kāpēc šī tendence bieži tiek saistīta ar pirmo uzskatu tipu: sabiedrībām piemīt īpašības, kas ir analogas tām, kuras nosaka organisma

¹ CPST. – 222.–225. lpp.

formu un attīstību. Beidzot jāpiemin arī plaši izplatītā tieksme attiecināt uz visiem sabiedrības kopumiem īpašības, kas faktiski ir specifiskas tikai modernajām sabiedrībām kā nācijas valstīm. Nācijas valstīm ir skaidri un precīzi noteiktas teritoriālās robežas, bet citiem sabiedrību tipiem, kuru vēsturē ir bijis daudz vairāk, tādu nav.²

Šos pieņēmumus iespējams apgāzt tikai tādā gadījumā, ja mēs atzīstam, ka sabiedrības kopumi pastāv tikai starpsabiedrību sistēmu kontekstā, kuras sadalītas pa laiktelpas šķautnēm (sk. 254.–257. lpp.). Visas sabiedrības ir sociālas sistēmas, un tajā pašā laikā tās veidojas, krustojoties daudzām sociālajām sistēmām. Attiecībā uz sabiedrību šādas daudzpusējas sistēmas var būt gan pilnīgi «iekšējas», gan arī šķērsot kā «iekšieni», tā «ārieni», veidojot dažādus iespējamo sakarību veidus, kas pastāv starp sabiedrības kopumiem un starpsabiedrību sistēmām. Starpsabiedrību sistēmas nav viengabalainas, un parasti tajās ietilpst dažādu sabiedrības tipu attiecību formas. Tās var pētīt kā dominēšanas sistēmas, ņemot vērā starp tām pastāvošās autonomijas un atkarības attiecības. «Laiktelpas šķautnes» attiecas uz tām savstarpējām sakarībām un varas atšķirībām, kas pastāv starp dažādiem sabiedrības tipiem, kuri veido starpsabiedrību sistēmas.

Tādējādi «sabiedrības» galu galā ir sociālas sistēmas, kas kā bareljefi «izceļas» uz dažādu citu sistēmisku attiecību fona, kurās tās sakņojas. Tās izceļas tādēļ, ka noteikti strukturāli principi veido raksturīgu vispārēju «institūciju grupu» kopumu laikā un telpā. Šāda grupu veidošanās ir pirmā un galvenā sabiedrības identificēšanas pazīme, tomēr jāņem vērā arī citas pazīmes.³ Tās ir šādas.

1. Saistība starp sociālo sistēmu un noteiktu darbības vietu vai teritoriju. Darbības vietai, kurā atrodas kāda sabiedrība, nav obligāti jābūt kādai konkrētai teritorijai. Nomadu sabiedrības savos klejojumos šķērso dažādas laiktelpas takas.
2. Pastāv noteikti normatīvi elementi, kas nosaka likumīgas tiesības uz attiecīgo darbības vietu. Šādu likumīgu prasību veidi, protams, var būt ļoti dažādi un tos lielākā vai mazākā mērā var apstrīdēt.
3. Vairākumam sabiedrības locekļu ir sava veida kopējas identitātes sajūta, vienalga, kā arī tā tiktu izteikta vai atklāta. Šādas sajūtas var izpaus-

² CCHM. – 8. nodaļa.

³ *Ibid.* – 45.–46. lpp. Šeit piedāvātais problēmu apskats tikai nedaudz maina manu uzskatu agrāko versiju. Par citiem šeit aplūkotojumiem jautājumiem sk. 157.–164. lpp. un 166.–169. lpp.

ties gan praktiskajā, gan diskursīvajā apziņā, un tās neparedz «vienprātību vērtību jautājumos». Individīdi var apzināties, ka pieder pie kāda noteikta kolektīva, tajā pašā laikā neuzskatot šo situāciju nedz par labu, nedz pareizu.

Šeit būtiski vēlreiz uzsvērt, ka ar terminu «sociālā sistēma» nedrīkst apzīmēt tikai sociālo attiecību kopumus, kuru robežas tos strikti atdala no citiem. «Sistēmiskuma» pakāpe ir ļoti mainīga. «Sociālā sistēma» vienmēr ir bijis iemīļotākais termins funkcionālistiem, kas tikai retos gadījumos ir pavisam atteikušies no analogijām ar organisko pasauli, un «sistēmu teorētiķiem», kuri, aplūkojot sociālās sistēmas, allaž ir tās salīdzinājuši ar fizikālajām sistēmām vai arī ar dažām bioloģiskajām formācijām. Uzskatu, ka viena no strukturācijas teorijas galvenajām iezīmēm ir tā, ka šī teorija uzskata sabiedrību izplatību un «aizklāšanu» laikā un telpā par problemātisku.

Tendence uzskatīt nācijas valstis par «tipiskām» sabiedrības formām, uz kurām atsaucoties, var novērtēt pārējās sabiedrības, socioloģiskajā literatūrā ir tik spēcīgi izteikta, ka to ir vērts aplūkot tuvāk. Trīs iepriekšminētie kritēriji mainīgos sabiedrības kontekstos izpaužas dažādi. Aplūkosim, piemēram, tradicionālo Ķīnu samērā nesēnā pagātnē – mūsu ēras 1700. gadā. Runājot par šo periodu, sinologi parasti lieto jēdzienu «Ķīnas sabiedrība». Ar šo nosaukumu zinātnieki saprot tādas parādības kā valsts institūcijas, valdošos slāņus, ekonomiskās vienības, ģimenes modeļus utt., uzskatot, ka visas šīs parādības ir apvienotas kādā noteiktā visaptverošā sociālā sistēmā – «Ķīnā». Taču «Ķīna», kas ir definēta šādā veidā, attiecas tikai uz nelielu tās teritorijas daļu, kuru valdības ierēdnis uzskatītu par Ķīnas zemi. No viņa viedokļa raugoties, uz zemes pastāv tikai viena sabiedrība, kuras centrā atrodas Ķīna kā kultūras un politiskās dzīves centrs, bet kas pati plešas daudz tālāk, ietverot sevī arī dažādās barbaru tautas, kuras dzīvo tās robežu tuvumā. Lai gan šie barbari uzvedās tā, it kā tie būtu sociāli grupējumi, kas atšķiras no ķīniešiem, oficiāli tos uzskatīja par Ķīnai pakļautiem. 1700. gadā ķīnieši jēdzienā «Ķīna» ietvēra arī Tibetu, Birmu un Koreju, jo tās savā ziņā bija saistītas ar centru. Šaurākajam «Ķīnas» jēdzienam, ko atbalsta rietumu vēsturnieki un sociālo zinātņu pārstāvji, ir zināms pamats. Tomēr, pat pieņemot, ka 1700. gadā pastāvēja skaidri noteikta «Ķīnas sabiedrība», kas bija nodalīta no Tibetas utt., tajā parasti tika iekļauti vairāki miljoni etniski atšķirīgu Dienvidķīnas iedzīvotāju. Šis ciltis uzskatīja sevi par neatkarīgām, un tām bija pašām savas pārvaldes

institūcijas. Tomēr tām nepārtraukti uzmācās Ķīnas ierēdniecības pārstāvji, kas uzskatīja, ka šis ciltis pieder centrālajai valstij.

Mūsdienu rietumu nācījas valstis salīdzinājumā ar plašāka apjoma agrārajām sabiedrībām ir administratīvas vienības ar augstu iekšējās koordinācijas līmeni. Aplūkosim piemēru no senākas pagātnes, piektā gadsimta Ķīnu, un palūkosimies, kādas saiknes varēja pastāvēt starp Ķīnas zemnieku Henaņas provincē un To Pa valdošo šķiru. No valdošās šķiras viedokļa raugoties, zemnieks atradās zemākajā hierarhijas līmenī. Taču zemnieka sociālās attiecības bija pilnīgi nošķirtas no To Pa sociālās pasaules. Vairākums kontaktu zemniekam nepārsniedza nukleārās un paplašinātās ģimenes ietvarus: daudzos ciemos dzīvoja tikai vienas dzimtas locekļi. Lauki parasti tika ierīkoti tā, ka vienas dzimtas locekļi darba dienas laikā reti sastapās ar citu dzimtu locekļiem. Zemnieks devās uz kaimiņciemu tikai kādas divas trīs reizes gadā, un tikpat bieži viņš apmeklēja arī tuvējo pilsētu. Tuvējā ciema vai pilsētas tirgus laukumā viņš sastapās ar citām ļaužu šķirām un kategorijām – amatniekiem, tirgotājiem un kādu zemāka ranga valsts ierēdni, kuram viņš maksāja nodokļus. Visā savā mūžā viņš varbūt ne reizi neredzēja nevienu To Pa. Vietējās amatpersonas, kas apmeklēja ciemu, saņēma no zemnieka nodevas – graudus un audumus. Bet ciema iedzīvotāji droši vien izvairītos no jebkādas saskarsmes ar augstākas ierēdniecības pārstāvjiem, pat ja tāda būtu iespējama. Jo tas potenciāli nozīmēja saskari ar tiesām, ieslodzījumu vai piespiedu karaklausību.

To Pa pārvaldes atzītās robežas varētu arī nesakrist ar zemnieka darbības vietu, ja viņš atrastos noteiktos Henaņas provinces apvidos. Visā To Pa valdīšanas laikā daudzi zemnieki uzturēja kontaktus ar savas cilts grupām, kas dzīvoja viņpus robežas, dienvidu valstīs. Zemnieks, kuram šādu kontaktu nebija, tik un tā būtu izturējies pret kādu no robežas viņas puses drīzāk kā pret savu piederīgo nekā pret svešinieku no citas valsts. Tomēr pieņemsim, ka viņš ir sastapis kādu no Gaņsu provinces, kas atrodas To Pa valsts ziemeļrietumos. Pret šādu cilvēku viņš izturētos kā pret pilnīgu svešinieku, pat ja viņš strādātu ar to kopā vienā laukā. Svešinieks runātu citā valodā (varbūt mongoļu vai tibetiešu dialektā), ģērbtos citādi un piekoptu atšķirīgas tradīcijas. Ne zemnieks, ne viņa ciemiņš neapzinātos, ka abi ir To Pa impērijas «pilsoņi».

Pavisam citādi bija ar tā laika budistu priesteriem. Tomēr, izņemot nelielu šo priesteru skaitu, kurus To Pa augstdzimšie bija norīkojuši kalpot viņu oficiālajos tempļos, arī viņiem bija visai niecīgi kontakti ar valdošo šķiru. Darbības vieta, kurā norisēja viņu dzīve, bija klosteris, bet viņiem

bija sociālo attiecību tīkls, kas aptvēra teritoriju no Centrālāzijas līdz Ķīnas un Korejas dienvidiem. Klosters uzturējās cilvēki ar pilnīgi atšķirīgu etnisko izcelsmi un valodu, kurus kopā bija savedusi vienota reliģiska mācība. Izglītība atšķīra tos no pārējām sociālajām grupām. Ceļojot viņi šķērsoja robežas bez ierobežojumiem neatkarīgi no tiem, kuriem viņi formāli bija «pakļauti». Tomēr viņi netika uzskatīti par «ārpus» Ķīnas sabiedrības esošiem, par kādu uzskatīja arābu kopienu Tanu dinastijas laikā Kantonā. Dažā ziņā valsts administrācija izturējās pret šo kopienu kā pret tās jurisdikcijai pakļautu, pieprasot no tās nodokļus un izveidojot īpašas institūcijas, kam tā bija pakļauta. Tomēr tajā pašā laikā tika atzīts, ka viņi pieder pie atsevišķas sabiedrības struktūras un tādēļ nav līdztiesīgi citiem Ķīnas pavalstniekiem. Beidzamais piemērs:

Juņņanas provincē 19. gadsimtā valdīja politiska birokrātiska sistēma, ko kontrolēja Pekina un kas pārstāvēja «Ķīnas» valdību. Līdzenumos atradās ciemi un pilsētas, kurās dzīvoja ķīnieši, kas sadarbojās ar valdības pārstāvjiem un savā ziņā identificējās ar šo valdību. Bet kalnu nogāzēs dzīvoja citas cilvēku grupas, kas teorētiski arī bija Ķīnas pavalstnieki, tomēr viņiem bija pašiem sava dzīve, cik nu viņiem to atļāva; viņiem bija savas vērtības un institūcijas, pat sava ekonomiskā sistēma. Saskarsme ar ielejā dzīvojošajiem ķīniešiem bija minimāla un aprobežojās ar kuņināmā pārdošanu un sāls un tekstilpreču iepirkšanu. Visbeidzot, augstāk kalnos dzīvoja vēl trešā cilvēku grupa, kurai arī bija savas institūcijas, valoda, vērtības un reliģija. Ja mēs gribētu, tad varētu neņemt vērā šādu situāciju, nosaucot šos cilvēkus par «minoritātēm». Tomēr, jo agrāku periodu mēs pētām, jo vairāk šajās šķietamajās minoritātēs varam saskatīt istas pašpietiekamas sabiedrības, kas savā starpā dažkārt savienotas ar visai vājām ekonomiskām saiknēm un gadījuma rakstura mijiedarbību; šādas sabiedrības attiecības ar valdošo varu parasti bija tādas, kādas mēdz būt uzvarētā attiecības ar uzvarētāju kara beigās, kad abas puses kontaktus samazinājušas līdz minimumam.⁴

Domājot par vienībām, kas lielākas par impērijām, mums jāizvairās no etnocentrisma, kurā tik viegli iemaldīties. Mēs šodien, piemēram, tiecāmies runāt par «Eiropu» kā noteiktu sociālpolitisku veselumu, bet bieži vien tas notiek vēstures ačgārnas interpretācijas rezultātā. Kā norādījuši daudzi vēsturnieki, kurus interesē plašākas perspektīvas nekā tās, kas saistās ar kādu nāciju vai pat «kontinentu», ja visu to sabiedrību kopums, kas atrodas Afroeirāzijā, būtu jāsadala divās daļās, tad tādām sadalījumam,

⁴ Iepriekšējās rindkopās esmu izmantojis V. Eberharda pētījumus: *Eberhard W. Conquerors and Rulers*. – Leiden: Brill, 1965. – 9. lpp. un *passim*.

kurā Eiropa veidotu vienu daļu («Rietumi»), bet otra daļa būtu pārējais («Austrumi»), nebūtu daudz jēgas. Vidusjūras baseins, piemēram, bija vēsturiski vienota teritorija gan pirms Romas impērijas, gan gadsimtus pēc tās sabrukuma. Austrumu virzienā Indija iezīmēja lielāku kultūras šķirtni nekā dažādās Vidējo Austrumu valstis, kas robežojās ar «Eiropu»; vēl lielāka atšķirība bija ar Ķīnu. To lakoniski raksturojis kāds vēsturnieks: «Himalaji bija vēl efektīvāki par Hindukušu.»⁵ Atšķirības starp lielākajiem «kultūras reģioniem» bieži vien nebija mazāk spilgtas par tām, kas pastāvēja starp vienībām, kuras mēs parasti pazīstam kā «sabiedrības». Plaša mēroga reģionalizāciju nevar aplūkot kā tādu, ko veido tikai to attiecību kopsumma, kas pastāv starp «sabiedrībām». Tādai pieejai ir savs pamats, ja aplūko mūsdienu pasaules iekšēji centralizētās nācijas valstis, bet ne runājot par agrākiem laikmetiem. Tā zināmos nolūkos visa Afroeirāzijas zona var tikt aplūkota kā viens vesels. «Civilizācija» kopš 6000. gada pirms Kristus dzimšanas neattīstījās, tikai veidojoties atšķirīgiem centriem; tā savā ziņā bija Afroeirāzijas zonas kā veseluma nepārtraukta izplešanās «uz āru».⁶

STRUKTŪRA UN IEROBEŽOJUMI: E. DIRKEMS UN PĀRĒJIE

Vairākumu strukturālās socioloģijas novirzienu, sākot ar E. Dirkemu, iedvesmoja ideja par to, ka darbību ierobežo sabiedrības strukturālās īpašības. Strukturācijas teorijas pamatā turpretī ir pieņēmums, ka struktūra vienmēr gan dod iespējas, gan ierobežo, ko padara iespējamu raksturīgās attiecības starp struktūru un darbību (un darbību un varu). Viss ir vislabākajā kārtībā, kā varētu teikt kritiķi, un daži patiesi tā arī ir teikuši,⁷ bet

⁵ Marshall G. S. Hodgson. *The Interrelations of Societies in History // Comparative Studies in Society and History*. – 1962–1963. – Vol. 5. – P. 233.

⁶ Gaily H. A. *A History of Africa, 1800 to the Present*. – New York: Houghton-Mifflin, 1970–1972. – 2 Vols.; Grousset R. *The Empire of the Steppes*. – New Brunswick: Rutgers University Press, 1970.

⁷ Carlstein T. *The Sociology of Structuralism in Time and Space: a Time-Geographic Assessment of Giddens's Theory // Swedish Geographical Yearbook*. – Lund: Lund University Press, 1981; Layder D. *Structure, Interaction and Social Theory*. – London: Routledge, 1981; Thompson J. B. *Critical Hermeneutics*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1981; Archer M. S. *Morphogenesis versus Structuration: on Combining Structure and Action // British Journal of Sociology*. – 1982. – Vol. 33.

vai šāda pieeja faktiski nenoliedz visu, kas radniecīgs «ierobežojumiem» E. Dirkema lietotajā nozīmē? Vai, sakot, ka struktūra reizē ierobežo un dod iespējas, šī iespēju došana netiek atzīta tikai vārdos? Jo strukturācijas teorijā «struktūra» tiek definēta kā noteikumi un resursi. Varbūt nav grūti saskatīt, kā struktūra šajā nozīmē tiek iesaistīta darbības veidošanā, bet ierobežojumu iesaistīšana šajā procesā nav tik acīmredzama. Jo šķiet, ka nav iespēju saglabāt sociālo parādību «ārējību» attiecībā pret indivīda darbību. Varētu likties, ka šāds priekšstats ir jāaizstāv, vienalga, kādi trūkumi piemistu tā galveno aizstāvju darbiem. Tā, piemēram, Karlsteins raksta:

Galvenais Gidensa paradigmas trūkums ir tas, ka struktūras aspekti, kas *rada iespējas*, nav pietiekami sabalansēti ar *ierobežojošajiem* aspektiem. Ir pārāk maz ierobežojumu principu, un ar to es nedomāju tikai morālos, juridiskos un normatīvos sociālos ierobežojumus, ko uzsvēris E. Dirkems un T. Pārsonss, t. i., leģitīmācijas struktūras. Es runāju par *starpniecības* un *resursu pamatierobežojumiem*, kas sakņojas noteiktā biotiskā un fizikālā esamības realitātē. Protams, struktūrai jāparedz arī pārmaiņu un nejausību ierobežojumi sociālajās sistēmās (sociālajās un vides sistēmās). Neapšaubāmi, ir atstāta vieta arī pārmaiņām un cilvēku radošajai darbībai. Vēsture daudzkārt ir pierādījusi, ka ideju un izgudrojumu izmantošana visās prakses jomās maina esošo struktūru. Tomēr šī struktūra ir stipri orientēta uz pagātņi, un viss, kas tiek ražots un atražots, tiek rūpīgi pārbaudīts.⁸

Es tomēr mēģināšu pierādīt, ka strukturācijas teorija nemazina struktūras ierobežojošo aspektu nozīmīgumu. Bet «ierobežojumiem» strukturālajā socioloģijā mēdz būt vairākas nozīmes (E. Dirkems savā terminoloģijā svārstījās starp terminiem *contrainte* un *coercition*); un «ierobežojumus» nevar uzskatīt par «struktūras» vienīgo noteicošo īpašību.

Strukturācijas teorijā struktūra vienmēr jāsaprot kā sociālo sistēmu īpašība, kas «īstenojas» darbībās, kuras atkārtojas laikā un telpā. Sociālās sistēmas sabiedrības kopumos ir organizētas hierarhiski un horizontāli, un to institūcijas veido «sakārtotus ansambļus». Ja šo apstākli neņem vērā, 'struktūras' jēdziens strukturācijas teorijā liekas idiosinkrētiskāks, nekā tas patiesībā ir. Viens no apstākļiem, ko E. Dirkems parasti saista ar ierobežojumiem (uz ko norādījis arī Karlsteins iepriekšminētajā citātā), ir atkarīgs no novērojuma, ka institūciju *longue durée* pastāv gan pirms attiecīgajā

⁸ Carlstein T. The Sociology of Structuration in Time and Space. – PP. 52–53. Sk. arī: Thompson J. Critical Hermeneutics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1981. – PP. 143–144.

sabiedrībā dzimušiem indivīdiem, gan arī pēc to nāves. Tas ne tikai pilnībā atbilst strukturācijas teorijai, bet ir raksturīgs jau pašam tās formulējumam – lai gan indivīda «socializācija» sabiedrībā jāsaprot kā laikā norisošs process, kur tiek savienoti gan bērna, gan vecāku «dzīves cikli». Savos agrīnajos darbos E. Dirkems uzsvēris socializācijas ierobežojošos elementus, bet vēlāk viņš faktiski arvien skaidrāk sāka saprast, ka socializācija apvieno gan ierobežojumus, gan iespējas. To viegli parādīt ar pirmās valodas apgūšanas piemēru. Nevienš savu dzimto valodu «neizvēlas», lai gan mācīšanās tajā runāt saistīta ar noteiktiem piekrišanas elementiem. Tā kā jebkura valoda ierobežo domāšanu (un darbību) tajā nozīmē, ka tā paredz daudz specifisku īpašību, kuras pakļaujas zināmiem noteikumiem, valodas apgūšanas process nosaka zināmus ierobežojumus izziņai un darbībai. Tomēr šā paša iemesla dēļ valodas mācīšanās ievērojami paplašina indivīda kognitīvās un praktiskās spējas.

Otrs konteksts, kurā E. Dirkems mēdz runāt par ierobežojumiem, arī nesagādā strukturācijas teorijai nekādas loģiskas grūtības. Tomēr mums jāizvairās no dažām dilemmām, kuras šajā sakarībā rada paša E. Dirkema analīze. Kā norāda E. Dirkems, sabiedrības kopumi ne tikai pastāv pirms un pēc to indivīdu dzīves, kuri tos atražo savā darbībā; tie pastāv arī laikā un telpā neatkarīgi no katra atsevišķa indivīda. Šajā ziņā sociālo sistēmu strukturālās īpašības neapsaubāmi ir ārējas attiecībā pret «indivīda» darbībām. Strukturācijas teorijā šīs problēmas būtību var izklāstīt šādi. Cilvēku sabiedrības jeb sociālās sistēmas bez cilvēku darbības vispār neeksistētu. Taču tas nenozīmē, ka darbības veicēji rada sociālās sistēmas: viņi atražo vai transformē tās, pārveidojot to, kas jau ir izveidots *praxis* kontinuitātē.⁹ Šeit būtiska loma ir laiktelpas distancētības mērogiem. Kopumā var teikt (lai gan, protams, ir izņēmumi), ka, jo lielāka ir sociālo sistēmu distancētība laikā un telpā – kad jo dziļāk šo sistēmu institūcijas ir iesakņojušās laiktelpā –, jo izturīgākas tās ir pret manipulācijām vai pārmaiņām, ko grāsis īstenot jebkurš indivīds. Arī šī ierobežojuma nozīme ir saistīta ar iespēju došanu. Distancētība laiktelpā liedz dažas cilvēku pieredzes iespējas, tajā pašā laikā paverot citas.

Tomēr paša E. Dirkema formulējums ir nepilnīgs, jo tas ir izteikts, izmantojot terminoloģiju, kas balstās uz «to īpašību aprakstu, kas piemīt lietai vai parādībai kā veselumam, bet nepiemīt tās atsevišķajām sastāvdaļām», kā to nodēvējuši vairāki autori. Tā E. Dirkems raksta:

⁹ Bhaskar R. The Possibility of Naturalism. – Brighton: Harvester, 1979. – P. 42.

Bronzas cietība nerodas no vara, alvas vai svina, kas izmantoti tās radīšanā, jo visi šie materiāli ir miksti un pakļāvīgi. Šī cietība rodas, tos visus sakausējot kopā. Ūdens šķidrība, tā noturība un citas īpašības neslēpjas divās to veidojošajās gāzēs, bet gan tajā sarežģītajā vielā, kas rodas, šīm gāzēm savienojoties. Izmantosim šo principu socioloģijā. Ja mums jau dotā sintēze, kas veido katru sabiedrību, rada jaunas parādības, kas atšķiras no tām, kuras izolēti rodas apziņā, tad ir jāpiekrīt, ka šie specifiskie fakti mājo pašā sabiedrībā, kas tos rada, nevis kādā tās daļā, proti, tās locekļos. Tāpēc tie atrodas ārpus indivīdu kā tādu apziņas, tāpat kā dzīvībai raksturīgās īpašības atrodas ārpus ķīmiskajām vielām, kas veido dzīvu organismu.¹⁰

Šo fragmentu es citēju tāpēc, ka tas ir populārs un uz to bieži atsaucas kā uz īpaši pārliciecināšu formulējumu. Sociālajām sistēmām patiesām piemīt strukturālas īpašības, ko nevar aprakstīt jēdzienos, kas saistīti ar indivīdu apziņu. Tomēr cilvēki kā atpazīstami «kompetenti darbības veicēji» neeksistē nošķirti cits no cita kā varš, alva un svins. Indivīdi nesanāk kopā *ex nihilo*, lai saplūstot jeb apvienojoties izveidotu jaunu kopumu. E. Dir-kems šeit jauc hipotētisku priekšstatu par indivīdiem to pirmatnējā stāvoklī (kur tie ir brīvi no saistībām ar citiem indivīdiem) un reālos sociālās atražošanas procesus.

Trešais veids, kādā E. Dirkema darbos parādās jēdziens 'ierobežojumi', attiecas uz darbības veicēja darbības sfēru salīdzinājumu. E. Dir-kems citu piemēru vidū min arī šādu:

Kad es pildu savus pienākumus kā brālis, vīrs vai pilsonis un īstenoju tās saistības, kuras esmu uzņēmies, es pildu tos pienākumus, ko nosaka likums un paražas, kas atrodas ārpus manis paša un manām darbībām. Ja arī tie atbilst manis paša izjūtām un saskan ar manu būtību, šī būtība nepārstāj būt objektīva, jo tas neesmu es, kas ir noteicis šos pienākumus.¹¹

Lietas būtība šeit ir tā, ka «sociālajiem faktiem» piemīt īpašības, ar ko katram atsevišķajam indivīdam nākas sadurties kā ar «objektīvām» iezīmēm, kuras ierobežo šā indivīda darbības sfēru. Šīs iezīmes nav tikai ārējas, tās ir arī ārēji noteiktas un iekļautas tajā, ko dara citi, vai tajā, ko darīt šie citi uzskata par labu un pareizu.

¹⁰ Durkheim E. The Rules of Sociological Method. – London: Macmillan, 1982. – PP. 39–40.

¹¹ *Ibid.* – PP. 50, 52.

Šajā apgalvojumā neapšaubāmi ir sava daļa patiesības, bet E. Dirkems nespēja to pienācīgi izskaidrot ārējības priekšstata neskaidrības dēļ. Saistot ārējību un ierobežojumus, īpaši agrīnajos darbos, E. Dirkems gribēja pastiprināt sociālo zinātņu naturālistisko koncepciju. Citiem vārdiem sakot, viņš gribēja rast atbalstu idejai, ka sabiedrības dzīvē pastāv iezīmīgi aspekti, ko nosaka spēki, kuri ir rada tiem, kas darbojas materiālajā pasaulē. Protams, «sabiedrība» attiecībā uz individuālajiem darbības veicējiem nav acīmredzami ārēja tādā pašā nozīmē kā attiecībā uz tiem ārēja ir vide. Tādējādi šī līdzība labākajā gadījumā ir visai attāla, un E. Dirkema vēlākajos darbos šis jautājums paliek neatrisināts līdz ar atziņu, ka sociālo attiecību pasaules «mākslīgums» noteiktos pamataspektos ir ļoti atšķirīgs no dabas «dotības» fenomena.

Sociālajiem ierobežojumiem E. Dirkems pievērsās galvenokārt savos darbos, kuros viņš mēģina noskaidrot socioloģijas dabu. Tomēr, kā to pilnīgi pamatoti norāda Karlsteins, – un kā es esmu uzsvēris agrāk, aplūkojot laika ģeogrāfiju, kuru skaidrojis arī pats E. Dirkems, – darbības pamatie-robežojumi saistīti ar ķermeņa un materiālās pasaules kauzālajām ietekmēm. Esmu jau norādījis, ka ierobežojumiem strukturācijas teorijā ir ārkārtīgi liela nozīme. Iespēju un kontaktu ierobežojumi noteiktos materiālās dabas apstākļos patiesi «izsijā» iespējamās cilvēku darbības formas. Tomēr tajā pašā laikā minētie ierobežojumi rada darbības iespējas. Turklāt, kā jau esmu norādījis, parastajos laika ģeogrāfijas formulējumos ir būtiski trūkumi. Iepriekšminētie ierobežojumu un iespēju aspekti nav tādi paši kā varas īstenošanai sabiedrības dzīvē un nav reducējami uz to. Faktiski E. Dirkema socioloģijas nepārvaramais trūkums ir tas, ka tajā nav varas jēdziena, kas atšķirtos no «sociālo faktu» vispārējām ierobežojošām īpašībām. Aplūkosim vēl beidzamo E. Dirkema citātu, kas ir visai slavens. Viņš raksta¹², ka ierobežojumi ir

būtiska [sociālo] faktu īpašība. ..pierādījums ir tas, ka tie parādās, līdzko es mēģinu tiem pretoties. Ja es mēģinu pārkāpt noteikumus, tie reaģē pret mani tā, lai es apturētu savu darbību, ja vēl ir laiks. Pretējā gadījumā tie anulē to vai liek manai rīcībai pakļauties normai, ja tā jau ir veikta, bet to vēl ir iespējams labot; vai arī tie liek man par to maksāt, ja šī darbība izrādās nelabojama. [...] Citos gadījumos ierobežojumi nav tik bargi; neraugoties uz to, tie tomēr pastāv. Ja es nepakļaujos vispārpieņemtajām parāzām, ja es savā gērbsnās

¹² *Durkheim E. The Rules of Sociological Method.* – London: Macmillan, 1982. – Pp. 2–3.

veidā nepievēršu uzmanību tam, ko ir pieņēms valkāt manā zemē un manas kārtas pārstāvjiem, tad apsmieklis, ko es izraisu, sociālā distance, kuru man neļauj pārkāpt, rada lai gan daudz maigākā formā – tās pašas sekas kā jebkurš reāls sods.

Šajā gadījumā ierobežojumi attiecas uz sociālo sistēmu kā nevienlīdzīgu varas īstenošanas formu strukturāciju, ar kuru saistītas daudzas normatīvās sankcijas pret tiem, kuru rīcību nosoda vai neatbalsta citi cilvēki. Kā norāda E. Dirkema apgalvojums, dažādu resursu tipu radītie ierobežojumi var būt dažādi – no atklātas fiziskas piespiešanas līdz daudz izsmalcinātākiem paņēmieniem, kā panākt pakļaušanos. Tomēr nebūtu pareizi šo ierobežojumu nozīmi saplūdināt ar citām nozīmēm. Turklāt, kā esmu uzsvēris, vara nekad nav tikai ierobežojumi, tā ir pamatnosacījums, lai darbības veicēji varētu īstenot savus darbības mērķus.

Katra no ierobežojumu formām tādējādi dažādos veidos ir arī iespēju došanas forma. Šie ierobežojumi paver noteiktas darbības iespējas tajā pašā laikā, kad tie ierobežo vai liedz citas. Ir svarīgi uzsvērt šo aspektu, jo tas parāda, ka tie autori (ieskaitot E. Dirkemu un daudzus citus), kuri cerējuši atrast 'socioloģijas' īpašo identitāti, nosakot strukturālos ierobežojumus, ir uzsākuši veltu darbu. Vai nu skaidri pasakot, vai kā citādi, šie autori ir centušies saskatīt strukturālajos ierobežojumos cēlonību, kas ir vairāk vai mazāk ekvivalenta objektīvajai cēlonībai dabā. Individīdiem pieejamo «brīvo darbību» loku ierobežo ārēji spēki, kas nosaka stingras robežas tam, ko šie indivīdi var sasniegt. Lai cik paradoksāli tas arī būtu, taču, jo ciešāk strukturālie ierobežojumi ir saistīti ar dabas zinātņu modeli, jo brīvāks izrādās darbības veicējs – tajā indivīda darbības jomā, kas viņam ir palikusi ierobežojumu rezultātā. Citiem vārdiem sakot, sociālo sistēmu strukturālās īpašības ir kā tādas istabas sienas, no kuras indivīds nevar izbēgt, bet kuras iekšienē viņš var kustēties kā vien vēlas. Strukturācijas teorija šā uzskata vietā piedāvā citu, kura pamatā ir pieņēmums, ka struktūra ir ietverta jau pašā «darbības brīvībā», kuru neizskaidro nevienā no dažādajām «strukturālās socioloģijas» formām.

TRĪS 'IEROBEŽOJUMU' NOZĪMES

Vispirms aplūkošu ierobežojumus kā materiālas dabas ierobežojumus un ierobežojumus, kas saistīti ar sankcijām, tad pievērsīšos strukturālajiem

ierobežojumiem. Kas ir ierobežojumi, ja runājam par ķermeņa un tā atrašanās vietas ierobežojošajiem aspektiem materiālās pasaules kontekstos? Acīmredzot šie ierobežojumi attiecas uz tām robežām, ko cilvēka ķermeņa fiziskās spējas un attiecīgās fiziskās vides īpašības nosaka darbības veicēja iespējamām izvēlēm. Ķermeņa nedalāmība, dzīves galīgums un T. Hāgers-tranda uzsvērtā «sablīvētība» laiktelpā ir šādu ierobežojumu piemēri. Cita veida ierobežojumi ir cilvēka ķermeņa sajūtas un komunikatīvās spējas. Mēs tik ļoti esam pieraduši uzskatīt tās par iespējas dodošām, ka nepieciešama tāda kā konceptuāla pārslēgšanās, lai uzsvērtu, ka tās vienlaikus ir arī ierobežojošas. Protams, šie ierobežojumi nav pilnībā «doti» vienreiz un uz visiem laikiem; elektronisko saziņas līdzekļu ieviešana ir mainījusi agrāk pastāvošās attiecības starp klātbūtni un ķermeņa sensorajiem līdzekļiem. No visiem iepriekšminētajiem veidiem tikai šajā nozīmē ierobežojumi neizriet no indivīdu darbības vai sociālo saikņu ietekmes uz citiem darbības veicējiem. Fiziskās spējas un kontaktu ierobežojumi ir cilvēkiem iespējamās sociālās dzīves robežas.

Laika ģeogrāfijas pieeja, sociālo pētījumu sākumā nosakot fiziskos ierobežojumus, protams, ir ļoti noderīga, ja tikai patur prātā noteiktus iebildumus. Viens, kā jau esmu teicis, ir tas, ka ķermeņa fiziskās īpašības un tā darbības materiālā *milieux* gan dod iespējas, gan ierobežo un ka šie abi aspekti jāpēta kopā. Otrs iebildums – fizisko ierobežojumu noteikšana nesniedz nekādu īpašu argumentāciju par labu sabiedrības dzīves materiālistiskajai interpretācijai. Visiem cilvēkiem jāsamierinās ar ķermeņa ierobežojumiem, tā kustīguma un saziņas līdzekļiem. Bet no tā neizriet, ka tiem veidiem, kādos šos ierobežojumus var pārvarēt, būtu savā ziņā lielāka ietekme uz sociālo darbību nekā citiem ierobežojumu veidiem.

Pievēršoties varai kā ierobežojumu avotam, vēlreiz jāuzsver, ka vara ir līdzeklis, ar kura palīdzību var panākt, lai tiktu īstenoti attiecīgie uzdevumi un mērķi, un ka tā neapstrīdami tiklab dod iespējas, kā ierobežo tās. Varas ierobežojošie aspekti ir dažādu veidu *sankcijas* no tiešas spēka vai vardarbības lietošanas vai šādas lietošanas draudiem līdz maigākām nosodījuma izpausmēm. Sankcijas reti izpaužas kā piespiešana, kurai tie, kas ir pakļauti šīm sankcijām, pilnīgi nespēj pretoties un, pat ja tas tā notiek, tad tikai uz īsu brīdi, piemēram, ja kādu cilvēku citi padara fiziski bezspēcīgu. Visas pārējās sankcijas, lai cik represīvas un visaptverošas tās arī būtu, prasa sava veida samierināšanos no to indivīdu puses, kuri tām ir pakļauti – tas ir iemesls vairāk vai mazāk vispārējai kontroles dialektikai. Tas nav nekas jauns un nezināms. Pat nāves draudiem nav nekādas nozīmes, ja vien

cilvēks, kuram šādi draudi tiek izteikti, dzīvei nepiešķir kaut kādu vērtību. Sacīt, ka indivīdam «nav bijis citas izvēles kā vien rīkoties tā un ne citādi», šādā situācijā acīmredzot nozīmē – «Nemot vērā viņa nevēlēšanos mirt, vienīgā iespējamā alternatīva bija rīkoties tā, kā viņš to darīja.» Protams, tur, kur draudi nesaistās ar nāvi, pakļaušanās attiecīgajām sankcijām ir atkarīga vairāk no sirdsapziņas nekā no bailēm no sankcijām – faktiski no tā, kam E. Dirkems pievērsa tik lielu vērību, runājot par «morālajām sankcijām». Sankciju gadījumā neapšaubāmi pastāv asimetrija starp ierobežojumiem un iespējām. Vienas personas ierobežojumi piespēž iespējas kādai citai personai. Tomēr, kā varas zaudējumu-iegūvumu līdzsvara teorijas kritiķi ir pierādījuši, šāda asimetrija nekādā ziņā neizsmēļ visu varas jēdzienu.

Mums jāpatur prātā gan visai neskaidrā nozīme, kāda ir tādiem jēdzieniem kā 'samierināšanās' vai 'pakļaušanās', gan tas, ka pastāvošajos varas attiecību apstākļos visas 'samierināšanās' nekādā gadījumā nav tiesi motivētas. Samierināšanās kādas konkrētas darbības gaitā varētu nozīmēt apziņāšanu šīs darbības atzišanu un pat «brīvprātīgu» plašāku varas attiecību pieņemšanu, kurās šī darbība ir iekļauta. Šādi izprasta samierināšanās attieksies tikai uz ļoti mazu un samērā marginālu gadījumu daļu, kuros viena darbības veicēja vai darbības veicēju grupas rīcība pakļaujas tam, ko grib citi vai kas ir šo citu interesēs. Sankcijas parasti ir ļoti «redzamas» tikai tad, ja notiek kāds skaidri nosakāms pārkāpums vai tiek uzskatīts, ka tāds varētu notikt. Varas attiecības bieži vien vispamatīgāk ir iesakņojusās rīcībā, kas tiek uztverta kā pati par sevi saprotama no to puses, kuri to veic, īpaši rutinētajā uzvedībā, kuras motivācija ir visai neskaidra.

<i>Materiālie ierobežojumi</i>	<i>(Negatīvās) sankcijas</i>	<i>Strukturālie ierobežojumi</i>
Ierobežojumi, kas izriet no materiālās pasaules un ķermeņa fiziskajām īpašībām	Ierobežojumi, kas izriet no vienas darbības veicēju daļas reakcijas soda veidā attiecībā pret citiem	Ierobežojumi, kas izriet no darbības kontekstualitātes, t.i., no strukturālo īpašību «dotās» dabas situācijās, kurās darbības veicēji atrodas <i>vis-à-vis</i>

Kā tad paliek ar strukturālajiem ierobežojumiem? Kad ir nodalīti sankciju noteiktie ierobežojumi, visi pārējie E. Dirkema izvirzītie jautājumi, ja tos aplūkojam tuvāk, saplūst vienā. Apgalvot, ka sabiedrība pastāv brīdī pirms katra tās atsevišķā locekļa dzīves, nozīmē tikai norādīt uz ierobežojumu avotu tiktāl, ciktāl šī iepriekšpastāvēšana savā ziņā ierobežo

sabiedrības locekļiem pavērtās iespējas. Uzsvērt, ka indivīdi kontekstuāli atrodas lielāka vai mazāka mēroga sociālajās attiecībās, nozīmē tikai to pašu, ko norādīt ierobežojumu avotu, ja tiek parādīts, kā šis fakts ierobežo indivīdu spējas. Katrā gadījumā ierobežojumi izriet no to strukturālo īpašību «objektīvās» eksistences, kuras atsevišķais indivīds nespēj mainīt. Kas attiecas uz sankciju ierobežojošajām īpašībām, tad tās vislabāk aprakstīt kā *robežu noteikšanu indivīdam vai indivīdu grupai pieejamo izvēļu apjomam attiecīgajos apstākļos vai apstākļu tipā.*

Aplūkosim E. Dirkema piedāvāto piemēru par līgumsaistību izpildi jeb, precīzāk, par viena atsevišķa līgumu tipa – darba līguma – izpildi. Līgums, protams, ietver stingri noteiktas juridiskas sankcijas, bet mēs tās šobrīd konceptuāli neņemsim vērā. Mūsdienų ražošanā līgumattiecības liek indivīdam saskarties ar apstākļu kopumu, kas ierobežo viņam pieejamās darbības izvēles iespējas. K. Markss saka, ka strādniekiem «sevi jāpārdod» – vai, precīzāk, viņiem jāpārdod savs darbaspēks – darba devējiem. Šā izteikuma vajadzības izteiksme izsaka ierobežojumu, kas izriet no mūsdienų kapitālistiskā uzņēmuma institucionālās kārtības, ar kuru saskaras strādnieks. Strādniekam, kuram nav sava īpašuma, ir tikai viens iespējams ceļš – pārdot savu darbaspēku kapitālistam. Ar to jāsaprot, ka ir tikai viena istenojama izvēle, protams, ja strādniekam ir motivācija, lai vēlētos izdzīvot. Minēto 'izvēli' var aplūkot kā vienu vienīgu vai arī kā daudzu iespēju kopumu. Tas nozīmē, ka strādniekam darba tirgū var būt vairāku darbu izvēles iespēja. Tomēr K. Markss uzskata, ka šīs izvēles iespējas galu galā visas ir vienādas. Strādniekam piedāvātā atalgojuma ziņā, kā arī citu strādnieka un darba devēja attiecību ziņā viss algotais darbs patiesībā ir viens un tas pats – un, domājams, šī iezīme vēl paspilgtinās kapitālisma turpmākās attīstības gaitā.

Visām sociālo sistēmu strukturālajām īpašībām ir līdzīga «objektivitāte» pret atsevišķo indivīdu. Cik lielā mērā tās ir ierobežojošas īpašības, atkarīgs no jebkuras doto darbību secības vai mijiedarbības brīža konteksta un rakstura. Citiem vārdiem sakot, darbības veicējam pieejamās iespējamās izvēles var būt plašākas nekā darba līguma piemērā. Vēlreiz pierādīšu hipotēzi, ka visas sociālo sistēmu strukturālās īpašības tiklab dod iespējas, kā ierobežo. Darba līguma nosacījumi kapitālismā lielā mērā var paust darba devēju, nevis strādnieku intereses. Bet, tā kā strādniekiem nav īpašuma, tie ir atkarīgi no resursiem, ko piešķir darba devēji. Abas puses gūst sev iztikas līdzekļus no kapitāla un algotā darba attiecībām, lai cik nevienlīdzīgas tās arī būtu.

Es nenoliedzu sociālo zinātņu pārstāvju un vēsturnieku apgalvojumus, kuros viņi runā par «sociālajiem spēkiem», neatsaucoties uz darbības veicēju rīcības iemesliem vai nolūkiem. Analizējot institūcijas, ir pieļaujams izveidot noteiktas sakarības, kas tiek izklāstītas «bezpersoniskā» veidā. Uzskatāmības labad pieņemsim, ka mēs izolējam attiecības starp tehnoloģiskajām pārmaiņām un vadības organizācijas modeli uzņēmumos. Mikroshēmu tehnoloģijas arvien plašāko izmantošanu, teiksim, varētu atspoguļot saistībā ar daļēju hierarhiskās pārvaldes struktūras stingrāko formu saīršanu. Šeit iesaistītie «sociālie spēki» nav tādi paši kā dabas spēki. Kauzālie vispārinājumi sociālajās zinātnēs vienmēr ietver tipisku darbības tīšo un netīšo seku «sajaukumu», pamatojoties uz rīcības racionalizāciju, vienalga, vai tā «notiek» diskursīvās vai praktiskās apziņas līmenī.

Tehnoloģijas pārmaiņas nenotiek neatkarīgi no tā, kā darbības veicēji šo tehnoloģiju izmanto, no raksturīgajiem jauninājumu veidiem utt. Dīvaini, ka daudzi strukturālie sociologi, kas lieliski var pieņemt šo domu – ka tehnoloģija nemainās pati no sevis (kā gan tā to varētu?) –, šķiet, nesašķata, ka tieši tas pats attiecas arī uz sociālajiem spēkiem, kuri saista tehnoloģiskās pārmaiņas ar tādu parādību kā vadības struktūras hierarhija. Kaut kādā veidā – vai nu galvenokārt apzinātas plānošanas rezultātā, vai lielākā vai mazākā mērā negribēti no šajā procesā iesaistīto indivīdu puses – darbības veicēji modificē savu un citu cilvēku rīcību tādējādi, lai mainītu varas attiecību veidu – pieņemot, ka šī sakarība patiesi ir kauzālas dabas.

Kāpēc daži sociālie spēki mums liekas acīmredzami «neizbēgami»? Tāpēc, ka šādos gadījumos attiecīgajiem darbības veicējiem ir pavērtas tikai dažas izvēles iespējas, pieņemot, ka viņi uzvedīsies saprātīgi – «saprātīgi» šajā gadījumā nozīmē – efektīvi saskaņojot motīvus ar noteiktu galarezultātu, neatkarīgi no tā, kā indivīds rīkojas. Tas nozīmē, ka darbības veicējiem ir «savi iemesli» tam, ko viņi dara, iemesli, kurus strukturālais sociologs attiecībā uz šiem indivīdiem, iespējams, pieņems drīzāk impliciti nekā ekspliciti. Tā kā šie pamatotie iemesli attiecas uz izvēli starp ierobežotām iespējamām alternatīvām, var likties, ka indivīda rīcību nosaka kāds nepielūdzams spēks, kas līdzīgs fiziskam spēkam. Ir daudzi sociālie spēki, kam darbības veicēji «nespēj pretoties» šā izteikuma burtiskajā nozīmē. Tas nozīmē, ka viņi nekādā veidā tos nevar iespaidot vai mainīt. Tomēr «nevar» šeit nozīmē, ka viņi nespēj darīt neko citu kā pakļauties tam, kas attiecīgajā gadījumā no viņiem tiek prasīts, ievērojot tos motīvus vai mērķus, kuri ir viņu darbības pamatā.

Es uzskatu, ka no iepriekšējā izklāsta mēs varam secināt, ka sociālajās zinātnēs nepastāv īpašs «strukturāls izskaidrošanas» veids; visi skaidrojumi iekļaus vismaz implicītas atsaucis gan uz indivīdu mērķtiecīgo un saprātīgo uzvedību, gan tās saduri ar šīs uzvedības sociālo un materiālo kontekstu ierobežojošajām un iespējas dodošajām īpašībām. Sakarā ar šo apgalvojumu jāmin divas iebildes, no kurām viena saistās ar ierobežojumu vēsturiski mainīgo dabu, otra – ar reifikācijas fenomenu.

IEROBEŽOJUMI UN REIFIKĀCIJA

Ierobežojumu daba ir vēsturiski mainīga tāpat kā iespējas dodošajām īpašībām, ko rada cilvēku darbības kontekstualitātes. Tā ir mainīga attiecībā uz darbības materiālajiem un institucionālajiem apstākļiem, kā arī attiecībā uz to sapratnes spēju, kas ir darbības veicējiem par šiem apstākļiem. Šāda izpratne ir viens no lielākajiem marksisma sasniegumiem (kur tas netika ieslīdzis objektīvismā). Ja tas bija ieslīdzis objektīvismā, tas metodoloģiskā ziņā pārvērtās tikai par vēl vienu strukturālās socioloģijas versiju, kas nespēja saprast daudzējādās ierobežojumu nozīmes, kuras nākas atzīt, nodarbojoties ar sabiedrības analīzi. Kāpēc to tik grūti saprast? Manuprāt, atbilde ir diezgan skaidra. Parasti šī neizpratne piemīt tiem sociālās teorijas virzieniem, kuri uzskata, ka sociālo zinātņu mērķis ir atklāt sociālās darbības likumus, kam būtu tāds pats statuss kā dabaszinātņu likumiem. Pastāv uzskats, ka meklēt «strukturālo ierobežojumu» avotus ir vairāk vai mazāk tas pats, kas meklēt ar likumu radītus apstākļus, kuri ierobežo brīvu darbību. Daudzi autori uzskata, ka tieši šo jautājumu izpēte ir «socioloģijas» īpašais uzdevums citu sociālo zinātņu vidū. Bet saskaņā ar šeit pausto viedokli šāda socioloģija rada reificētu diskursu, kas neatbilst cilvēku patiesajai dabai.

Socioloģiskajā literatūrā 'reifikācija' tiek saprasta dažādi. Visos dažādos šā jēdziena lietojumos visbiežāk var sastapt trīs nozīmes. Pirmā ir anīmistiskā nozīme, kad sociālajām attiecībām tiek piedēvētas personificētas īpašības. Šā uzskata versija atrodama arī K. Marksa slavenajā «preču fetišisma» analīzē, kur viņš salīdzina preču attiecības ar «relīģiskās pasaules miglā tītajiem reģioniem». Tāpat kā relīģijā «cilvēku smadzeņu produkti tēlojas kā patstāvīgas, pašas ar savu dzīvību apveltītas būtnes, kas ir noteiktās attiecībās ar cilvēkiem un cita ar citu», notiek arī «preču pasaulē» ar

«cilvēku roku produktiem».¹³ Cita nozīme, kurā bieži lietots termins «reifikācija», attiecas uz apstākļiem, kuros sociālajām parādībām tiek piešķirtas lietu īpašības, kādas tām patiesībā nepiemīt. Arī šai nozīmei respektējams aizsākums atrodams K. Marksa darbos: «Maiņas vērtībā sociālās attiecības starp cilvēkiem tiek pārveidotas attiecībās starp lietām.»¹⁴ Visbeidzot, jēdzienu 'reifikācija' dažkārt lieto, raksturojot sociālās teorijas, kuras aplūko jēdzienus tā, it kā tie būtu paši priekšmeti, uz kuriem tie attiecas, piešķirot šo priekšmetu īpašības jēdzieniem.

Es pieņemu otro no minētajām nozīmēm, tomēr ne tā, kā tā tiek izprasta pašreiz, tāpēc ka tā paredz, ka tādai īpašībai kā «priekšmetiskums» nav vajadzīgi tālāki paskaidrojumi, un tā skaidri neparāda, ka reifikācija ir diskursīvs jēdziens. Šo jēdzienu nedrīkst saprast vienkārši tikai kā tādu, kas attiecas uz sociālo sistēmu īpašībām, kas ir «objektīvi dotas» tiktāl, ciktāl tas attiecas uz konkrētiem darbības veicējiem. Drīzāk tas jāsaprot kā tāds, kas attiecas uz diskursa formām, kuras aplūko šīs īpašības kā «objektīvi dotas» tāpat kā dabas parādības. Tas nozīmē, ka reificēts diskurss attiecas uz «faktiskumu», ar ko sabiedriskās parādības liek saskarties indivīdiem, ignorējot to, kā tās radītas un atražotas cilvēku darbības rezultātā.¹⁵ Tādējādi reifikāciju nedrīkst interpretēt kā «priekšmetiskumu», tā drīzāk attiecas uz šādas domāšanas sekām, vienalga, vai tā domā tie, kuri sevi sauc par sociologiem, vai parastie sabiedrības locekļi. 'Reificētais veids' jāuzskata par diskursa formu vai manieri, kurā sociālo sistēmu īpašības tiek aplūkotas kā tādas, kurām piemīt noturība, kādu paredz dabas likumi.

STRUKTURĀLO PRINCIPU JĒDZIENS

Šīs nodaļas iepriekšējās apakšnodaļās aplūkotos jautājumus varam rezumēt šādi. Strukturālie ierobežojumi neizpaužas nepielūdzamā kauzālā formā, kā iedomājas strukturālie sociologi, stingri uzsverot 'strukturās' saistību ar 'ierobežojumiem'. Strukturālie ierobežojumi nedarbojas neatkarīgi no motīviem un iemesliem, kas nosaka indivīdu darbību. Tos nevar

¹³ Marx K. Capital. – London: Lawrence & Wishart, 1970. – P. 72. Šis jautājums sīkāk aplūkots darbā: Rose G. The Melancholy Science. – London: Macmillan, 1978. – Chapter 3.

¹⁴ Marx K. Grundrisse. – Harmondsworth: Penguin, 1976. – P. 157.

¹⁵ Sk.: CPST. – 5. nodaļa.

salīdzināt ar, teiksim, zemestrīci, kas izposta pilsētu un nogalina tās iedzīvotājus, respektīvi, ar gadījumiem, kad cilvēki nekādi nespēj ietekmēt notiekošo. Vienīgie kustīgie objekti cilvēku sociālajās attiecībās ir atsevišķie indivīdi, kas, izmanojot resursus, panāk noteiktus rezultātus – vienalga, tīši vai kā citādi. Sociālo sistēmu strukturālās īpašības nedarbojas jeb «nedarbojas» kā dabas spēki, kas «piespiež» indivīdu uzvesties kādā noteiktā veidā. (Sikāk šo jautājumu saistībā ar empīrisko pētījumu problēmām aplūkosim 305.–311. lpp.)

Tomēr pastāv vēl daudz citu jēdzienu, kas ir būtiski, runājot par «struktūru» sociālajos pētījumos, un tie ir jāiztīrā atsevišķi. Es tos aplūkošu šādā secībā. Pirmkārt, kā būtu jāizskaidro 'strukturālā principa' jēdziens? Otrkārt, kādus abstrakcijas līmeņus var izdalīt, pētot sociālo sistēmu strukturālās īpašības? Treškārt, kā atšķirīgās sociālās sistēmas parādās sabiedrību kopumos?

Nosakot strukturālos principus, izklāstam no formālās puses jāatgriežas pie būtības. Sākumā gribētu atgādināt šīs grāmatas pirmajā nodaļā minēto strukturācijas teorijas galveno vadlīniju. «Kārtības problēma» strukturācijas teorijā risina jautājumus par to, kā sociālās sistēmas «sasaista» laiku un telpu, klātbūtni un prombūtni. Tas savukārt ir cieši saistīts ar laiktelpas distancētības problemātiku – sociālo sistēmu izplatību laikā un telpā.

CILŠU SABIEDRĪBA
(Mutvārdu kultūras)

{	Tradīcijas (kopīgas sabiedrības darbības)	(Sociālās un sistēmas integrācijas saplūšana)
	Radniecība	
	Grupu sankcijas	

Dominējošā telpiskā organizācija Organizētas grupas vai ciemi

ŠĶIRĀS SADALĪTA
SABIEDRĪBA

{	Tradīcijas (kopīgas sabiedrības darbības)	(Sociālās un sistēmas integrācijas diferenciācija)
	Radniecība	
	Politika – militārā vara	
	Savstarpējā saimnieciskā atkarība (zema laterālās un vertikālās integrācijas pakāpe)	

Dominējošā telpiskā organizācija Pilsētas un lauku simbioze

ŠĶIRU SABIEDRĪBA (Kapitālisms)	}	Rutinizācija	(Sociālās un
		Radniecība (ģimene)	sistēmas integrācijas
	}	Uzraudzība	diferenciācija)
VALSTS		Politika – militārā vara	
		Savstarpējā saimnieciskā atkarība (augsta laterālās un vertikālās integrācijas pakāpe)	

Dominējošā telpiskā organizācija «Mākslīgi radīta vide»

Tādējādi strukturālos principus var saprast kā organizācijas principus, kas pieļauj atpazīstami pastāvīgas laiktelpas distancētības formas, kuras balstās uz noteiktiem sociālās integrācijas mehānismiem. Pamatojoties uz daudziem salīdzinošiem un vēsturiskiem pētījumiem,¹⁶ es iesaku šādu trīsdalīgu sabiedrības tipu klasifikāciju.

Sīkāk šī shēma aplūkota darbā «Vēsturiskā materiālisma mūsdienu kritika», un šeit es tai pieskaršos tikai īsumā.¹⁷ Cilšu sabiedrībās jeb nelielās mutvārdu kultūrās valdošais strukturālais princips darbojas pa asi, kas saista tradīciju un radniecību, kuras sakņojas laikā un telpā. Šajās sabiedrībās sociālās un sistēmas integrācijas līdzekļi ir vieni un tie paši un pārsvarā ir atkarīgi no mijiedarbības, kas noris darbības vietās ar augstu klātbūtnes pieejamību. Protams, šajā vispārīgajā kategorijā var izšķirt dažādus atšķirīgus sabiedrības apakštipus. Es gribētu uzsvērt, ka šo klasifikāciju neesmu iecerējis kā maskētu evolūcijas shēmu. Mutvārdu kultūras nav jāsaprot kā sabiedrības, kurās sistēmas integrācija «vēl nav» atšķetināta no sociālās integrācijas. Kā ne reizi vien ir skaidri parādījis K. Levī-Stross, cilšu sabiedrības – kurās cilvēce ir dzīvojusi lielāko savas vēstures daļu – būtiski atšķiras no jebkura cita veida «civilizācijām». Rakstības izgudrošana, kas tik cieši saistīta ar valstu un šķiru veidošanos, maina laika kā izdzīvotās pieredzes raksturu ar tiem pašiem līdzekļiem, ar kuru palīdzību tā ļauj paplašināt laiktelpas distancētību.

Šķirās sadalītas sabiedrības – kurai arī, protams, ir vairāki apakštipi – dominējošais strukturālais princips ir atrodams uz ass, kas saista pilsētas ar lauku apvidiem. Pilsēta ir kas vairāk nekā tikai fiziska *milieu*. Tā ir

¹⁶ Materiāls sagatavots CCHM vajadzībām, tomēr galīgā versija nav iekļauta.

¹⁷ Šī klasifikācija atstāj iespējas arī citiem sabiedrības tiptiem – piemēram, valsts sociālismam, kas ir atšķirīgs no kapitālisma, kā arī, protams, no citām sabiedrības organizācijas formām, kas varētu attīstīties nākotnē.

administratīvo resursu «krātuve», ap kuru veidojas agrārās valstis. Pilsētas un lauku diferenciācija ir sociālās un sistēmas integrācijas nošķiršanas līdzeklis, lai gan abām nav obligāti jāsakrīt, jo pilsētas un lauku simbiotiskajām attiecībām var būt dažādas formas.¹⁸ Šķirās sadalītās sabiedrībās tradīcijām un radniecības attiecībām, pat piederībai pie noteiktas cilts joprojām ir liela nozīme. Valsts nespēj dziļi iespieties vietējās paražās, un viens no līdzekļiem, ar kura palīdzību valdības ierēdniecība var «saturēt» nomalošos reģionus, kur tiešā administratīvā kontrole ir īpaši vāja, ir klaja militāra vara. Tomēr šķirās sadalītai sabiedrībai ir raksturīga četru iepriekšminēto institucionālo jomu sava veida nodalītība (sk. 65. lpp.). Valsts ar tās ierēdņiem savā ziņā ir šķirta no ekonomiskās darbības, eksistē likumu kodeksi un sodu sistēma, un parādās simboliskas koordinācijas veidi, kas pamatojas uz rakstītiem tekstiem.

Mūsdienu kapitālisms nav kāds viens «civilizācijas» tips citu vidū, un tas neiezīmē evolucionāru attīstību no šķirās sadalītām sabiedrībām. Tas ir vēsturē pirmais patiesi globālais sabiedrības organizācijas tips, un tā saknes rodama rietumu attīstības dubultajā diskontinuitātē. Rietumu attīstībā salīdzinājumā ar citām lielajām «civilizācijām» apmēram divu gadu tūkstošu ilgā periodā ir vērojama ilgstoša diverģence; Eiropa saglabājas kā «valstu sistēma», un pēc Romas impērijas sabrukuma neviena jauna dominējoša impērija nodibināta netika. Tomēr šīs plašās diverģences ietvaros ieplūda arī daudzas citu sabiedrības tipu masveida diskontinuitātes, sākot ar 18. gadsimtu, savstarpēji savijot politiskās un industriālās revolūcijas.

Modernā kapitālisma šķiru sabiedrību zīmīgākais strukturālais princips ir valsts un ekonomisko institūciju nošķirtība, tomēr pastāvot to savstarpējai saistībai. Milzu ekonomiskais spēks, kas tika radīts, izmantojot materiālos resursus vispārējai tehnoloģijas attīstības tendencei, gāja soli soli ar milzīgo valsts pārvaldes «sasniedzamības» paplašināšanos. Uzraudzība – informācijas kodēšana, kas attiecas uz pakļauto iedzīvotāju pārvaldi, plus to tiešā pārraudzība, ko veic ierēdņi un visu veidu administratori – kļūst par galveno mehānismu, kas veicina sistēmas integrācijas attālināšanos no sociālās integrācijas. Kodificētajām administratīvajām procedūrām iespējoties ikdienas dzīvē, tradicionālās darbības tiek izklaidētas (protams, pilnīgi neizzūdot). Darbības vietas, kas nodrošina vidi mijiedarbībai līdz-

¹⁸ CCHM 164. lpp. paustais viedoklis – ka «Pilsēta ir to mehānismu darbības vieta, kuri veido sistēmu integrācijas» – nav visai veiksmīgi formulēts. Turklāt, es negribu apgalvot, ka pilsētas un lauku attiecības ir centralizētas vai viena veida; aplūkojot dažādās sabiedrības, mēs redzam, ka tās ir heterogēnas un sarežģītas.

klātbūtnes situācijās, pārdzīvo būtiskas pārmaiņas. Vecās pilsētas un lauku attiecības tiek aizstātas ar «mākslīgi radītās vides» izplatību.

Starpsabiedrību sistēmu kategorizāciju var veidot – vismaz vispārējos vilcienos –, izmantojot iepriekšminēto sabiedrības tipu klasifikāciju.

	Cilšu sabiedrības]	«Aizvēsturiskas» un fragmentāras sistēmas
	Šķirās sadalītas sabiedrības]	Impēriskās pasaules sistēmas
	Cilšu sabiedrības		
	Kapitālistiskās sabiedrības]	Agrīnā kapitālistiskā pasaules ekonomika
	Šķirās sadalītas sabiedrības		
	Cilšu sabiedrības		
«Superlielvalstu bloki»	Kapitālistiskās sabiedrības]	Mūsdienu kapitalisma pasaules ekonomika (pasaules nācijas valstu sistēma)
	Valsts sociālisma sabiedrības		
	«Jaunattīstības valstis»		
	Šķirās sadalītas sabiedrības]	
	Cilšu sabiedrības		

Jāatzīmē, ka šī klasifikācija nebūt nav simetriska vēsturiskajai hronoloģijai. Pārnestā nozīmē mazākā kategorija – cilšu sabiedrību sistēmas – to pastāvēšanas laika ziņā ir visilgstošākā. Starpsabiedrību sistēmas, kurās ietilpst cilšu sabiedrības, tomēr vienmēr bijušas relatīvi fragmentāras tajā nozīmē, ka tās ir bijušas ierobežotas to konfigurācijas ziņā laiktelpā. Tās ir dominējušas pasaulē lielāko cilvēces vēstures pastāvēšanas daļu, bet tās nav izveidojušas 'pasaules sistēmas' Imanuela Vallersteina (*I. Wallerstein*) lietotajā nozīmē.¹⁹ Tas nozīmē, ka «civilizācijas» ir izveidojušas varas centrus, kas ietekmējuši lielas pasaules daļas, un tās ir izraisījušas strauju sociālo pārmaiņu «drudzi». Tomēr pasaules impēriskās sistēmas ir pastāvējušas

¹⁹ *Wallerstein I. The Modern World-System.* – New York: Academic Press, 1974; Sal.: «Vai tas nav smieklīgi, ka dažu pagājušo gadsimtu «modernā» vēsture, vēsture, kas noritējusi Rietumeiropā, tiek pretstatīta «antikajai» vēsturei, kas ilgst tikpat daudzus gadu tūkstošus – starp citu sagāžot šajā «antikajā vēsturē» visu pirmsshellēnisko kultūru blāķi – neizpētītu un nesakārtotu kā tādu piedēkli?» – *Spengler O. The Decline of the West.* – London: Allen & Unwin, 1961. – P. 38.

tikai saspīlētās attiecībās ar dažādajām cilšu sabiedrību formām, un tās bieži ir bijušas pakļautas šādu sabiedrību uzbrukumiem vai spiedienam. Agrīnās kapitālistiskās pasaules ekonomikas fāze vēsturē bija pārejas laiks, kas ilga apmēram divus gadsimtus. Tomēr šajā fāzē pastāvēja lielāka savstarpēji saistītu sabiedrības tipu dažādība nekā jebkad pirms vai pēc tam. Jo kopš tā laika arvien lielāku pārsvaru sāka iegūt rietumu kapitālistiskās sabiedrības, ar kurām industriālās un militārās varenības ziņā spēkoties varēja vienīgi valsts sociālisma sabiedrības,²⁰ tādējādi iznīcinot vai sagraujot cilšu sabiedrības un šķirās sadalītas sabiedrības, kas varbūt izzūd no zemes virsas uz visiem laikiem. Mūsdienu pasaules sistēma pirmo reizi cilvēces vēsturē ir tāda, kurā prombūtne telpā vairs nekavē sistēmu koordināciju. Vai vēlreiz jāuzsver, ka pasaules nācijas valstu sistēmas attīstība nenotiek vienlaikus ar vienotības jeb konsensusa ekspansiju? Jo tie paši sasniegumi, kuru rezultātā radās šī atšķirīgā modernā sabiedrības forma – nācijas valsts – un notika tās iesaiste jauna tipa globālā sistēmā, tajā pašā laikā ir radījuši arī šķelšanos, kas kodollaikmetā apdraud visas cilvēces eksistenci.²¹

STRUKTŪRAS, STRUKTURĀLĀS ĪPAŠĪBAS

Kā jau iepriekš esmu uzsvēris, struktūras jēdzienu var lietot gan tehniskā, gan vispārinātākā nozīmē. Ja to saprotam kā noteikumus un resursus, tad struktūra vienmēr no jauna tiek iesaistīta sociālo sistēmu atražošanā un tā ir strukturācijas teorijas pamatu pamats. Lietojot šo jēdzienu plašākā nozīmē, par struktūru var runāt, attiecinot to uz sabiedrību institucionalizētajām īpašībām (strukturālajām īpašībām). Abos gadījumos 'struktūra' ir vispārēja kategorija, kas ietilpst katrā no turpmāk minētajiem struktūras jēdzieniem:

- 1) *strukturālie principi*: sabiedrības kopumu organizācijas principi;
- 2) *struktūras*: noteikumu un resursu kopumi, kas iesaistīti sociālo sistēmu institucionālajā izveidē;
- 3) *strukturālās īpašības*: sociālo sistēmu institucionalizētās īpašības, kas pastāv dažādos laika un telpas posmos.

²⁰ Sk. 2. piezīmi.

²¹ Sk. manu esēju «The Nation-State and Violence.»

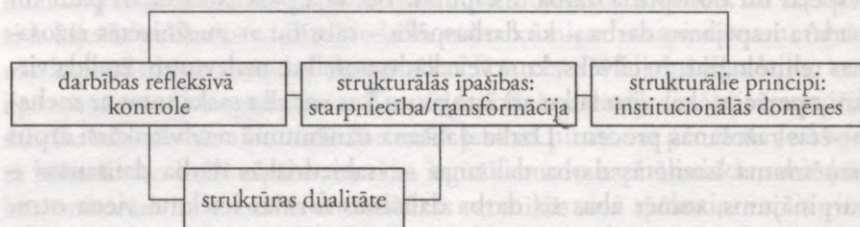
iespējas un nostiprina darba disciplīnu. Bet tajā pašā laikā tā arī pauz un padara iespējamu darba – kā darbaspēka – saistību ar mašinizētās ražošanas tehnoloģiju. Jo cilvēks, kurš veic kādu noteiktu uzdevumu, izpilda virkni operāciju, kas visu laiku atkārtojas un kas var tikt saskaņotas ar mehānizētās ražošanas procesu. Darba dalīšana uzņēmumā nav vienkārši ārpus uzņēmuma īstenotās darba dalīšanas – «sabiedriskās darba dalīšanas» – turpinājums, tomēr abas šīs darba dalīšanas formas ietekmē viena otru. «Sabiedriskā darba dalīšana» ir atkarīga no dažādu nozaru produktu pirkšanas un pārdošanas, darba dalīšana uzņēmumā izriet no daudzu strādnieku darbaspēka pārdošanas darba devējam, kurš to izmanto koordinētā veidā.

Manufaktūras darba dalīšanas priekšnoteikums ir kapitālista absolūta vara pār cilvēkiem, kuri ir viņam piederošā kopējā mehānisma locekļi. Sabiedriskā darba dalīšana nostāda vienu otram pretim neatkarīgus preču ražotājus, kuri neatzīst nekādas citas autoritātes kā tikai un vienīgi konkurenci. [...] Loti raksturīgi [K. Markss dzēlīgi piebilst], ka jūsmīgie fabriku sistēmas apoloģēti par spēcīgāko iebildumu pret sabiedriskā darba vispārējo organizāciju atzīst vienīgi norādījumu, ka šāda organizācija pārvērstu visu sabiedrību par fabriku.²⁹

Šādi analizēt darba dalīšanu nozīmē izskaidrot strukturācijas asi, kas savieno uzņēmuma iekšējo organizāciju ar plašākajiem sabiedrības kopuma aspektiem, tajā pašā laikā atklājot pretstatu ar «sabiedrisko darba dalīšanu». Protams, šīs attiecības var izskaidrot daudz detalizētāk. Institucionālajā analizē tas nozīmē sīkāk izpētīt transformācijas un starpniecības attiecības, kas ievītas institucionālo norišu «grupēšanās» procesā laikā un telpā. Tomēr, ja atmetam institucionālās analīzes *epoché*, visas iepriekšminētās strukturālās attiecības – vienalga kurā limenī – jāpēta kā sistēmu atražošanas nosacījumi. Tās palīdz atklāt atražošanas ciklu pamatiezīmes, kas piemīt institūciju «izplatībai» laikā un telpā. Jāsaprot, ka atražošanas ciklu analīze nav tas pats, kas tikai sociālās stabilitātes cēloņu noteikšana. Tie patiešām palīdz atklāt dažas galvenās pārmaiņu formas, kas iesaistītas pārejā no viena sabiedrības tipa uz citu. Kam «jānotiek», lai īstenotos noteikti sistēmu atražošanas nosacījumi, tiek izvirzīts kā kontrfaktuāls jautājums, nevis kā maskēts funkcionālisma paveids.

Atražošanas ciklu var attēlot diagrammas veidā (sk. 11. attēlu).

²⁹ Marx K. Capital. – Vol. 1. – P. 356.

11. attēls

Atkārtotā struktūras dualitātes ieviešana nozīmē, ka tiek pamesta konkrētā institucionālās analīzes laiktelpa, tādējādi atgriezoties «vēsturē». Atkārtotšu strukturācijas teorijas vadmotīvu – visas sociālo sistēmu strukturālās īpašības vienlaikus ir gan noteiktos apstākļos darbojošos indivīdu pabeigtu darbību līdzeklis, gan šo darbību rezultāts. Darbības refleksīvā kontrole līdzklātbūtnes apstākļos ir sociālās integrācijas galvenā stabilizējošā pamatīpašība, tomēr gan noteiktos apstākļos notiekošās mijiedarbības nosacījumi, gan tās rezultāti pārsniedz šo situāciju ietvarus. Šādas «izplatības» mehānismi ir dažādi, bet mūsdienu sabiedrībās tie sliecas iesaistīt arī pašu refleksīvo kontroli. Tas nozīmē, ka sistēmu atražošanas nosacījumu izpratne kļūst par daļu no pašas sistēmu atražošanas nosacījumiem.

Šiem novērojumiem konkrētāk varam izsekot, atgriezoties pie iepriekš aprakstītā strukturālā kopuma. Divas pretējās, bet viena otru papildinošās transformācijas P–N un N–P notiek, protams, tikai pircēju un pārdevēju darbības rezultātā, kuri darbojas visdažādākajos apstākļos. Saskaņā ar K. Marksu P–N–P attiecības saista trīs *dramatis personae*. Preces īpašnieks nonāk saskarsmē ar naudas īpašnieku, un nauda, K. Marksa vārdiem runājot, kļūst šīs preces «pārejoša ekvivalenta forma». Nauda, «preces pirmās pārvēršanās galapunkts», ir trešās pārvēršanās – citas preces pirkšanas – sākumpunkts.³⁰ Tomēr K. Marksa skaidrojums mūs pilnībā nevar apmierināt. Jo strukturālās attiecības nav izomorfas to indivīdu rīcībai, kuri tās personificē. Tieši šajā K. Marksa izteikto argumentu tendencē varam redzēt, kur L. Altisērs ieguvis tekstuālo apstiprinājumu viedoklim, ka cilvēki nav nekas vairāk kā ražošanas veidu «balsti». Turklāt nav grūti saprast, kā šāda analīze ieslīgst funkcionālismā. Jo, ja tiek uzskatīts, ka izdalītajām attiecībām starp strukturālajām īpašībām ir pašām sava «iekšēja dinamika»

³⁰ Marx K. Capital. – Vol. 1. – P. 111.

drīzāk kā funkcionāla nepieciešamība, nevis kā nepārtraukti atražoti nosacījumi, tad noteiktos vēsturiskos apstākļos esošu indivīdu darbība patiesi var likties pilnīgi nevajadzīga. Sistēmu atražošanas vispārējos nosacījumus nekādā gadījumā «negarantē» strukturālās attiecības, no kurām tie (kā pretstati) ir atkarīgi. Tāpat arī šo attiecību analīze konkrētā laiktelpā nekādā veidā neizskaidro, kā tie radušies. Tas nozīmē, ka, pārejot no šādas analīzes uz sistēmu atražošanas nosacījumu pētījumiem, ārkārtīgi svarīgi ir mainīt konceptuālos mehānismus.

Ar atražošanas cikliem es saprotu diezgan skaidri noteiktas procesu «pēdas», kas aizved atpakaļ pie to sākumpunkta, vienalga, vai darbības veicēji noteiktās sociālās situācijās šādu atgriezenisko saiti refleksiīvi kontrolē, vai ne. Kad K. Markss lieto jēdzienu 'kapitālistiskais cikls', šķiet, ka viņš ar to domājis kaut ko līdzīgu; tomēr es vēlos runāt par reāliem sociālās atražošanas nosacījumiem, savukārt K. Markss šo jēdzienu dažkārt lieto attiecībā uz to, ko es dēvēju par strukturālajiem kopumiem. Atražošanas ciklus vienmēr var sekmīgi pētīt no darbības vietu reģionalizācijas viedokļa. Nebūs nekāds ļaunums, ja iedomāsimies, ka šādiem cikliem ir kaut kas kopīgs ar elektroniskajiem cikliem, kuriem var izsekot vizuāli – šeit faktiski varētu būt noderīgas laika ģeogrāfijas grafiskās metodes. Atražošanas cikli, kas saistīti ar $N-P-N'$ sakarību – kā paskaidro pats K. Markss – patiesībā ir atkarīgi no plašiem pārmaiņu procesiem ne tikai sabiedrību iekšienē, bet arī starptautiskā mērogā. Iedzīvotāju koncentrācija jaunos (un iekšēji pārveidotos) piepilsētu reģionos ir viens no šādiem pārmaiņu procesiem. Citi attiecas uz darbavietas raksturu, bet tikpat nozīmīga kā jebkura no šīm pārmaiņām ir transporta mehanizācija, plašā komunikācijas līdzekļu izplatība kopš 18. gadsimta un elektronisko saziņas līdzekļu attīstība, sākot ar Morzes ābeceš ieviešanu.

PRETRUNAS

Parasti tiek atzīmēts, ka pretrunas jēdziens attiecas tikai uz loģikas jomu, un tas nav izmantojams sociālajā analīzē. Šāds spriedums patiesi ir pietiekami pamatots, jo šo terminu bieži lieto tik nenoteikti, ka tam nav īpašas saistības ar pretrunu loģikā. Tomēr es domāju, ka, lietojot to ar zināmu piesardzību, sociālajā teorijā šis jēdziens ir absolūti nepieciešams. Es iesaku to lietot divās nozīmēs: kā «eksistenciālu pretrunu» un kā

«strukturālu pretrunu». Katra no šīm nozīmēm saglabā zināmu saistību ar šā termina lietojumu loģikā, tomēr nav tā tiešs atvasinājums.

Ar eksistenciālu pretrunu es saprotu cilvēku eksistences pamataspektus attiecībā ar dabu jeb materiālo pasauli. Varētu teikt, ka jau pašā cilvēku eksistences būtībā pastāv pretstatu antagonisms tajā ziņā, ka dzīvība ir cēlusies no dabas, tomēr tā pati nav daba un ir nostādīta tai pretī. Cilvēki rodas no nedzīvās dabas «nekā» un atkal izzūd šajā svešajā nedzīvajā pasaulē. Varētu domāt, ka šī ir klaji reliģiska tēma, un kā tāda tā ir teoloģijas, nevis socioloģijas kompetencē. Tomēr es domāju, ka tā ir interesants izpētes objekts, lai gan šeit šo aplūojumu tālāk neizvērsīšu.

Strukturālā pretruna attiecas uz cilvēku sabiedrību veidojošajiem faktoriem. Manuprāt, strukturālie principi darbojas pretrunīgi. Ar to es gribu teikt, ka strukturālie principi, lai gan darbojas saskaņā cits ar citu, tomēr ir arī pretrunā cits ar citu.³¹ 'Pretrunu' šajā nozīmē var tālāk sadalīt divējādās pretrunās. Ar primārajām pretrunām es domāju tās, kas ir iesaistītas sabiedrības kopumu veidošanā, ar sekundārajām – tās, kas ir atkarīgas no primārajām vai arī ir šo primāro pretrunu izraisītas. Es neuzskatu tās vienkārši par abstraktām atšķirību virknēm: tās jāsaista ar iepriekšminēto sabiedrības tipu izpēti. Strukturālās pretrunas jēdziens ir saistīts ar specifisku valsts raksturojumu. Izņemot cilšu sabiedrības, valsts tiek uzskatīta par primārās strukturālās pretrunas centru (lai gan nav šīs pretrunas cēlonis).

No manis izšķirtajiem trim sabiedrības tipiem vistuvākās attiecības ar dabu bija cilšu sabiedrībām. Šeit es nerunāju par to tehnoloģijas attīstības līmeni, vismaz ne tikai par to. Cilšu sabiedrībās cilvēki dzīvoja cieši kopā līdzklātbūtnes apstākļos un saskaņoja savu ikdienas rīcību ar dabas ritmiem, bet viņi arī kognitīvi saskaņoja dabas pasauli ar savu darbību. No civilizāciju – īpaši mūsdienu rietumu civilizācijas – viedokļa šo parādību var vērtēt tikai negatīvi – kā nespēju pacelties kognitīvās skalas augstākā līmenī. To izcili aprakstījis K. Levī-Stross: «Antropoloģija, mēs droši varam teikt,.. pēta sabiedrības, kuras *nav* civilizētas, kurām *nav* savas rakstības sistēmas un kuras pēc sava tipa ir *pirms-* vai neindustriālas.» Tomēr dažos aspektos tieši «modernās» sabiedrības būtu jāraksturo, pasakot, kas tās nav. Mūsu attiecības citam ar citu šodien tikai nejausi un tīri fragmentāri tiek balstītas uz «vispārēju pieredzi», uz «konkrētu kādas personas «spēju uztvert» otru personu». Mītiskais «pasaules uzskats» un tā izpausmes veidi kalpo, lai izveidotu homoloģijas starp dabiskajiem un

³¹ CPST. – 141. lpp.

Strukturālo principu un to sakarību noteikšana starpsabiedrību sistēmās ir pats vispārīgākais institucionālās analīzes līmenis, t. i., strukturālo principu analīze attiecas uz institūciju diferenciācijas un izpausmes veidiem dažādos laiktelpas posmos. Strukturālo kopumu jeb *strukturūru* pētīšana ietver noteiktu to transformācijas un starpniecības attiecību 'grupējumu' izdalīšanu, kas ir ietverti strukturālo principu noteikšanā. Strukturālos kopumus veido sociālajā atražošanā iesaistīto noteikumu un resursu savstarpējā pārvēršamība. Struktūras var analītiski izšķirt katrā no trim strukturācijas dimensijām – nozīmē, leģitimācijā un dominēšanā – vai arī visās trijās kopā. Cituviet esmu piedāvājis ilustrāciju,²² pie kuras šeit pakāvēšos ilgāk. Tas ir piemērs par privātīpašumu Marksa modernā kapitālisma anālīzē.

privātīpašums : nauda : kapitāls : darba līgums : peļņa

Šeit norādītās strukturālās attiecības iezīmē vienu no svarīgākajām pārmaiņām, kas iestājas līdz ar kapitālisma rašanos, un tādejādi dod būtisku ieguldījumu vispārējā sistēmas strukturēšanā. Feodālismā (manā terminoloģijā – vienā no šķirās sadalītas sabiedrības tipiem) ražošanas līdzekļu privātīpašums balstījās galvenokārt uz zemes īpašumu, un šāds īpašums daudzējādā ziņā bija pasargāts no atsvešinātības. Tiktāl, ciktāl vispār pastāvēja šīs pārvēršamības attiecības, tās attiecās uz ekonomikas marginālajiem sektoriem.

Turpretī kapitālismā ražošanas līdzekļu privātīpašums izpaužas atšķirīgā *formā* – zeme ir tikai viens no daudzajiem resursiem, kas tiek iesaistīti ražošanā, – un preces kļūst viegli atsvešināmas. Kā parāda K. Markss, šim procesam būtisks ir preču formas vispārējais raksturs. Prece vispārējo raksturu iegūst tikai pilnīgi attīstītā naudas ekonomikā. Kā raksta K. Markss, nauda ir «visu preču pārvērtais veids, to vispārējās atsvešināšanas rezultāts».²³ Nauda (N), no vienas puses, pārstāv pārdoto preci (P), no otras puses, – preci, kura jānopērk. N – P ir pirkšana, taču tajā pašā laikā P – N ir pārdošana: «..vienas preces pēdējā metamorfoze vienlaikus ir kādas citas preces pirmā metamorfoze» vai kā to pašu, tikai citiem vārdiem, izteicis A. Kesnejs (A. Quesnay) savā darbā *Maximes générales. «vendre est acheter»*. Preču diferenciācija precēs un naudā neiznīcina būtiskās atšķirības starp

²² CPST. – 104.–105. lpp.

²³ Marx K. Capital. – P. 110.

precēm; tā rada, kā raksta Markss, *modus vivendi*, «formu, kurā tās var eksistēt līdzās».²⁴

P–N–P – vienkāršākā preču apgrozības forma – ir kapitālisma sākumpunkts. Pretstatā feodālajam zemes īpašumam kapitāls vispirms parādās naudas formā – tas ir tirgotāja un augļotāja kapitāls. Pirmā atšķirība starp naudu un kapitālu ir atšķirība transformācijas attiecībās, kas tiek izteikta kā N–P–N. Šī formula izsaka naudas transformāciju precēs un preču transformāciju atpakaļ naudā – citiem vārdiem sakot – pirksanu, lai pārdotu. Nauda, kas piedzīvojuši šo transformāciju, ir kļuvusi par kapitālu. Tāpat kā citās attiecībās N–P–N iesaistītas divas savstarpēji saistītas pārveides fāzes. Pirmajā nauda tiek iemainīta pret precī, otrajā – prece atkal tiek samainīta atpakaļ naudā. Bet, kā apgalvo K. Markss, šo fāžu kombinācija «veido vienu vienīgu brīdi», kurā prece tiek nopirkta, lai to pārdotu. Varētu likties, ka nauda vienkārši tiek apmainīta pret naudu – vairāk vai mazāk atkarībā no darījuma veiksmīguma vai kā cita. Bet tur, kur nauda ir pārvērtusies kapitālā, tā ir veikusi «savdabīgu un oriģinālu kustību», kas pēc tipa ir pilnīgi atšķirīga, teiksim, no tās, kas notiek, kad zemnieks pārdo labību un izmanto tādējādi iegūto naudu, lai nopirktu apģērbu. Attiecībās N–P–N iesaistītās transformācijas salīdzinājumā ar P–N–P atšķiras vairāk nekā tikai ar dažādajiem maiņas «virzieniem».

Atšķirība ir tā, ka P–N–P attiecībās nauda tiek pārvērsta lietošanas vērtībā, kas pēc tam tiek «patērēta». Pretējā gadījumā – N–P–N – nauda netiek iztērēta, to «avansē». Lūk, noslēpums, kā nauda tiek pārvērsta kapitālā!

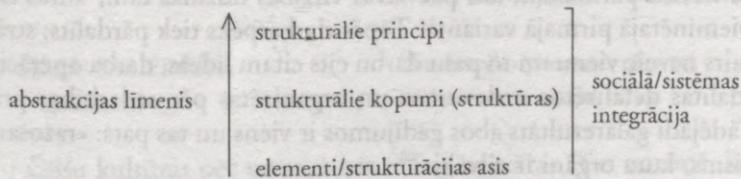
P–N–P formā tā pati nauda, noslēdzot darījumu, maina savu vietu divreiz. Gluži pretēji tas ir N–P–N attiecību gadījumā. Šeit tā nav nauda, kas divreiz maina īpašnieku, bet gan prece. Naudas pārvēršanās kapitālā ir atkarīga no šīs operācijas atjaunošanas, tās «atplūdiem», ko dara iespējamus tikai N–P–N attiecības. N–P–N tādējādi precīzāk būtu jāattēlo kā N–P–N', kā plašumā ejošs process. Šeit preču apgrozība ir tikusi nošķirta no tiesām attiecībām ar lietošanas vērtību. Kapitāls tirgojas nevis ar lietošanas vērtībām, bet gan ar maiņas vērtībām.

Tomēr N–P–N' var pārstāvēt tirdzniecības kapitālu tikpat labi kā industriālo kapitālu. Tāpēc tā ir tikai «kapitāla vispārējā formula». Tālākās strukturālās attiecības tiek iesaistītas industriālā jeb ražošanas kapitāla attīstībā, kurš tāpat kā privātīpašuma pārveidotais raksturs ietver lielas

²⁴ Marx K. Capital. – PP. 110, 103.

sociālas pārmaiņas. Šīs tālākās attiecības ir iespēja pārveidot kapitālu par darbu un *vice versa*, kaut kas, kas iepriekš paredz masveidā liegt strādniekiem kontroli pār to ražošanas līdzekļiem, tā ka tiem jāpiedāvā savs darbaspēks tirgū, lai nopelnītu iztikas līdzekļus. Darbaspēks ir prece, kam cita starpā piemīt tā īpatnā iezīme, ka tas rada vērtību. Kapitālistiskais darba līgums nenovēršami ir saistīts ar naudas transformāciju darbaspēka ekvivalentā. «Šādām attiecībām nav ne dabiskas, ne sociālas bāzes, kas raksturīga visiem pārējiem vēstures periodiem. Tas neapšaubāmi ir pagātnes vēsturiskās attīstības rezultāts, daudzo ekonomisko revolūciju produkts, sabiedriskās ražošanas visu vecāko formu izzušanas rezultāts.»²⁵ Tādējādi šādu sakarību izdalīšana palīdz noteikt vienu no galvenajām strukturālajām īpašībām, kas raksturo jauno institucionālo formu, ko veidojis kapitālisms. Darbaspēks ir prece, kas nav dota «kapitāla vispārējā formulā».

Kapitālistiskais darba līgums paredz, ka darba devējs un strādnieks «satiekas tirgū» tādos apstākļos, kuros katrs no viņiem ir «formāli brīvs». Tas ir kapitālismā valdošo šķiru attiecību pamataspekts. Viens darbaspēku pērk, otrs – pārdod. Darbaspēka «īpašnieks» to pārdod tikai uz noteiktu laiku, tāpat kā to uz noteiktu laiku pērk darba devējs. Verdžība, kur vieniem indivīdiem pieder citi, nepieļauj darbaspēka pārvēršanu precē. Darbaspēka vērtību tāpat kā citu preču vērtību nosaka darba laiks, kas tiek patērēts tā ražošanā, un tāpēc arī tas, kas nepieciešams, lai nodrošinātu darbaspēka piegādātāju fizisko izdzīvošanu. Darbaspēka izmantošanas transformācija peļņā, protams, ir atkarīga no radītās virsvērtības. «Nepieciešamais darba laiks» ir laiks, kas vajadzīgs, lai uzturētu darbaspēka avotu, strādnieku; darbs, kas tiek veikts papildus tam, ir peļņas avots.

Starp šajā diagrammā izdalītajiem trim abstrakcijas līmeņiem nav stingri nodalītas robežšķirtnes. Kā jau iepriekš norādīts, strukturālo kopumu noteikšana ir būtiska vispārējo strukturālo principu izstrādei, bet abi

²⁵ Marx K. Capital. – P. 168.

uzdevumi saplūst. Tas pats attiecas uz zemāko abstrakcijas līmeni – strukturācijas elementiem jeb asīm. Strukturācijai raksturīgie elementi saglabā institucionālās analīzes *epoché*, bet tajā pašā laikā pietuvina izpētes līmeni tiešai līdzklātbūtnes attiecību izpētei. Lai saglabātu saistību ar iepriekš aplūkotajām problēmām, izsekošu K. Marksa uzskatiem jautājumā par kapitālistiskā ražošanas veida būtiskāko iezīmi – darba dalīšanu. Šajā jautājumā es lielā mērā piekrītu K. Marksam, lai gan šajā gadījumā viņa uzskati vairāk kalpo ilustrācijai.²⁶

K. Markss mēģina parādīt, ka darba dalīšana ir cieši saistīta ar ražošanas raksturu un tādējādi arī ar strukturālajām attiecībām, kas aprakstītas šīs nodaļas iepriekšējās apakšnodaļās. Darba dalīšana, kā jau norādīts iepriekš, savieno kapitālisma plašākas strukturālas iezīmes ar ražošanas uzņēmuma tiešo organizāciju. Rūpnieciskā ražošana – kapitālisma visbūtiskākā iezīme, kas attīstījusies tiktāl, ka pārsniegusi tirgus vajadzības, – tiek saistīta ar uzņēmumu rašanos divos veidos. Viens veids ir dažādas kvalifikācijas strādnieku savākšana vienkopus kādā noteiktā vietā un konkrēta darba devēja vadībā. Šo strādnieku darbs tiek koordinēts, lai tiktu ražots kāds viens produkts. Bet šādas koordinācijas rezultātā strādnieki pakāpeniski zaudē prasmju dažādos aspektus, kas viņiem sākotnēji piemita; uzdevumi tiek saskaldīti «detalizētos» procesos, «no kuriem katrs izkristalizējas par atsevišķa strādnieka vienīgo funkciju, viss ražošanas process kopumā notiek cilvēku saskaņotā darbībā».²⁷

Otrs rūpnieciskās ražošanas izcelsmes veids ir savā ziņā pretējs iepriekšminētajam. Vienā vietā tiek sapulcināts noteikts skaits strādnieku, kuri veic vienu un to pašu uzdevumu – katrs strādnieks izgatavo attiecīgo preci no sākuma līdz galam. Tomēr, kā raksta K. Markss, «ārējo apstākļu» ietekmē notiek pārmaiņas, kas pēc savas virzības līdzinās tām, kuras īstenojās pieminētajā pirmajā variantā. Tāpēc darbaspēks tiek pārdalīts; strādnieki vairs neveic vienu un to pašu darbu cits citam līdzās, darba operācijas tiek sadalītas detalizētos uzdevumos un organizētas pēc sadarbības principa. Tādējādi galarezultāts abos gadījumos ir viens un tas pats: «ražošanas mehānisms, kura orgāni ir cilvēki».²⁸

Kapitālistiskā uzņēmuma organizācijā detalizētai darba dalīšanai ir liela nozīme dažādu iemeslu dēļ. Tā palielina darbaspēka tiešās uzraudzības

²⁶ Dažu šo jautājumu agrāka versija atrodama CSAS 6. nodaļā.

²⁷ *Marx K. Capital.* – Vol. 1. – P. 337.

²⁸ *Ibid.* – P. 338.

sociālajiem nosacījumiem³² vai, pareizāk sakot, lai varētu savstarpēji pielīdzināt tos būtiskos pretstatus, kas atrodami dažādos plānos: «ģeogrāfiskajā, meteoroloģiskajā, zooloģiskajā, botāniskajā, tehniskajā, ekonomiskajā, sociālajā, rituālajā, reliģiskajā un filozofiskajā».³³

Mīti kognitīvi izskaidro eksistenciālo pretrunu. Tas nozīmē, ka mītos asinsgrēka, seksualitātes, dzīvības un nāves tēmas tiek smalki izpētītas un «izskaidrotas» tiem, kuri šos mītus stāsta, un tiem, kuri tajos klausās. Ja cilšu sabiedrības ir sastingušas kultūras – kultūras, kas nav ierautas to pārmaiņu straumē, kurām pakļautas to institūcijas – tad tas nav tāpēc, ka tās ir slikti «pielāgojušās» dabai, kā to skaidrotu evolūcijas teorijas. Gluži pretēji, tas ir tieši tāpēc, ka šīs institūcijas ir tik cieši savijušās ar dabu. Eksistenciālā pretruna šajās institūcijās parādās tiešā veidā, pateicoties radniecības un tradīciju būtiskajai lomai. Radniecības attiecības ir galvenā, ap kuru veidojas individu «konkrētā spēja aptvert», par kuru runā K. Levi-Stross. Tās ir arī līdzeklis, ar ko tiek radīta jeb – šā jēdziena sākotnējā nozīmē – atražota dzīvība. Tradīcija, no otras puses, piešķir ikdienas dzīves atgriezeniskajam laikam morālu jēgu; tajā ieslīgstot, individuālās eksistences galīgums tiek interpolēts morāles bezgalīgumā. Nav nekādas vajadzības attēlot šādus sabiedrības dzīves apstākļus kā idilli Ž. Ž. Ruso garā; lietas būtība ir tā, ka vienalga, vai dzīve būtu pastorāla vai bukoliska, vai tā noritētu mutvārdu kultūrās, cilvēces un dabas tuvība tiek izteikta tieši.

CILŠU SABIEDRĪBA
(Mutvārdu kultūras)

Eksistenciālās pretrunas pārsvars
Valsts nepastāv

ŠĶIRĀS SADALĪTA SABIEDRĪBA

Strukturālā pretruna/eksistenciālā pretruna
Valsts forma: pilsētas/lauku attiecības

ŠĶIRU SABIEDRĪBA
(Kapitalisms)

Strukturālās pretrunas pārsvars
Valsts forma: nācījas valsts

Cilšu kultūras pēc savas dabas ir fragmentāras. Tas nozīmē, ka tās sastāv no daudziem augsta klātbūtnes pieejamības līmeņa centriem, kuros

³² *Lēvi-Strauss C. Structural Anthropology.* – London: Allen Lane, 1968. – Pp. 365–366.

³³ *Lēvi-Strauss C. The Savage Mind.* – London: Weidenfeld & Nicolson, 1966. – P. 93.

robežas starp dažādām «sabiedrībām» parasti nav skaidri iezīmētas. Šādās decentrētās sistēmās strukturālās pretrunas nepastāv. Eksistenciālā pretruna iezīmē dabas pasaules apveidus. Strukturālā pretruna parādās līdz ar valsts rašanos, kas savukārt vispirmām kārtām ir saistīta ar pilsētu veidošanos. Es negribu sacīt, ka valsts vienkārši pamatojas pilsētā. Drīzāk pilsētas ir varas krātuves, kas kopā ar attiecībām, kas pastāv starp tām un laukiem, rada strukturālu sakarību valsts formā. Strukturālās pretrunas parādīšanās vājina eksistenciālo pretrunu, tomēr pavisam to neiznīdē. Pilsēta ir *milieu*, kas ir sveša dabai, un tādējādi veicina attieksmes un simboliskās sistēmas, kuras atšķiras no tām, kas bija vienotas ar dabas spēkiem un noteikumiem. Pilsētas mūris var simboliski un fiziski norobežot pilsētas *milieu* no ārpusēs. Taču tradicionālās pilsētas varēja pastāvēt, tikai veicot darījumus ar saviem lauku apvidiem. To iekšējais plānojums un arhitektūra joprojām saglabāja ciešus sakarus ar dabisko vidi, parasti kopā ar tradicionāli iedibinātajiem simboliem. Tradicionālajās pilsētās, kā minēts iepriekš, teritoriju sadalījums un ēku izvietojums bieži pauda sakrālo kosmoloģisko kārtību.

Es negribu šeit piedāvāt diskusiju par valsti vai valsts varas rašanos.³⁴ Pietiks, ja sacīšu, ka, manuprāt, «agrīnā valsts» bija pretrunīgs veidojums lūk, kādā ziņā. Valsts, atspoguļojot pilsētas un lauku attiecības, pārstāv jaunu strukturālo principu tipu, kas ir pretējs vecajam, tomēr no tā atkarīgs. Pilsētas un lauku simbiotiskās/antagonistiskās attiecības ir šīs strukturālās pretrunas specifiska forma. Kā varas krātuves pilsētas rada «vēsturē» nebijuša tipa potenciālu dinamismu. Tas nozīmē, ka tās sarauj visas saites ar sastingušo kultūru «nevēsturisko» raksturu. Šķirās sadalītajās sabiedrībās «ekonomika» parasti nav skaidri nošķirta no «politikas», un valsts visai minimāli pretendē uz to, lai pārstāvētu sabiedrību kopumā. Valsts vara nav zaudējusi savu saistību ar eksistenciālo pretrunu, un to simbolizē stabila reliģiska forma. Valsts var būt atteikusies no tradīcijas tajā ziņā, ka tā spēj ieviest jauninājumus, izmantojot konsolidēto varu. Tomēr tai joprojām nepārtraukti jāpakļaujas tradīcijai kādā citā nozīmē, jo tradicionālie uzskati un prakse saglabā savu ietekmi visur ārpus galvenajiem valsts institūciju koncentrācijas centriem. Tiktāl, ciktāl valsts vara ir atkarīga no uzraudzības, tā koncentrējas galvenokārt valsts institūciju fiziskajās atrašanās vietās: pili, tempļos un administratīvajās ēkās.

Uz valsti balstītu sabiedrību rašanās arī pārveido «vēstures» mērogus un gaitu, veicinot sekundārās pretrunas. Valstis rada vai vismaz spēcīgi

³⁴ Šis jautājums sīkāk aplūkots darbā «Between Capitalism and Socialism».

akcentē sociālās attiecības ievērojamā laika un telpas platībā. Tas nozīmē, ka tajā pašā laikā, kad tās rada un konsolidē centralizētu varu, «iesaistot» dažādus sociālās darbības aspektus, valstis veicina citu saišu un savstarpējo sakarību attīstību, kas šķērso tās sociālo attiecību un teritoriālās robežas, pār kurām tās pasludinājušas savu augstāko varu. Strukturālā pretruna šajā kontekstā attiecas uz valsts augstāko varu attiecīgajā teritorijā, kas ir antagonistiska attiecībā pret procesiem, kas pārsniedz jurisdikcijas sfēru un iesaista pavisam citus mehānismus, tomēr tajā pašā laikā ir no šiem procesiem atkarīga. Šajos mehānismos ietilpst ne tikai ārējās attiecības ar citām valstīm, bet arī starptautiskās tirdzniecības, reliģisku grupējumu, intelektuāļu apvienību utt. pastāvēšana.

Sekundārās pretrunas, kas saistītas ar mūsdienu nācīgas valstu rašanos, kuru attīstība ir cieši saistīta ar industriālā kapitalisma attīstību, būtiski atšķiras no pretrunām iepriekšējos laikmetos. Kapitalisma saistība ar nācīgas valsti, kā esmu to parādījis jau citur,³⁵ nav nejauša. Vienkāršoti izsakoties, nācīgas valstis ir jaunas varas krātuves, kas stājušās pilsētu vietā. Pilsētas un lauku attiecību transformācija, kas īstenojās ar «mākslīgi radītās vides palīdzību» – šeit par piemēru, bet nebūt ne vienīgo, var noderēt modernā urbānisma «veidotā vide» –, ir nācīgas valsts veidošanās neatņemama sastāvdaļa. Telpas un laika pārmainītais raksturs ir būtisks gan valsts, gan diferencētās «ekonomikas» politiskajam veidošanās procesam. Šāds pārmaiņu process krasi nosšķir strukturālo un eksistenciālo pretrunu, un pirmā gūst virsroku pār otro. Vārdu sakot, tas nozīmē, ka cilvēku sabiedrības organizācija vairs nekādā ziņā neatbilst dabai; daba kļūst par ražošanas paplašināšanas līdzekli. Eksistenciālo jautājumu un problēmu ignorēšana tomēr nav un nevar būt galīga uz mūžīgiem laikiem. Patiesi, šie jautājumi ir būtiski kapitalisma ieviestajām strukturālajām pretrunām un daļa no tā, kas piesšķir tām to īpaši eksplozīvo potenciālu.³⁶

Kapitalistiskās (nācīgas) valsts primārā pretruna jāmeklē veidā, kādā valsts «sabiedriskā» sfēra rada «pilsoniskās sabiedrības» «privāto» sfēru, tomēr tās abas ir šķirtas, un starp tām pastāv spriedze. Ir kļūdaini uzskatīt, ka pilsoniskā sabiedrība ir viss, kas atrodas ārpus valsts kompetences, ja ar to saprotam institūcijas, kas jau ir bijušas pirms valsts varas un kas tajā nav iesaistītas. Modernās valsts sākumi ir arī pilsoniskās sabiedrības sākumi – tā es vēlos apgalvot, lai gan šeit tas paliks kā klajš apgalvojums. Pilsoniskā

³⁵ CCHM. – 7.–9. nodaļa. Es šeit neaplūkoju tik svarīgo jautājumu par attiecībām starp kapitalismu, valsti un šķiru atšķirībām (kas arī analizēts CCHM).

sabiedrība ir sektors, kurā notiek kapitāla uzkrāšana, ko veicina cenu mehānismi, peļņa un ieguldījumi darba un preču tirgū. Tāpēc es šeit aplūkošu pretrunu starp pilsonisko sabiedrību un valsti kā tādu, kas vismaz lielos vilcienos ir analoga klasiskajam kapitālisma pretrunas – pretrunas starp «privāto piesavināšanos» un «sabiedrisko ražošanu» – formulējumam. Kapitālistiskā valsts kā sabiedrisko ražošanas centrs, kas pārstāv sabiedrības varu visos sīkumos, ir atkarīga no ražošanas un atražošanas mehānismiem, kurus tā palīdz radīt, bet kuri ir no tās nodalīti un ir tai antagonistiski.

Sekundārā pretruna, ko jaunajā pasaules kārtībā ienesa modernais kapitālisms, koncentrējas ap spriedzi starp kapitāla (un kapitālistiskā ražošanas veida kopumā) internacionalizāciju un nācijas valstu iekšējo konsolidēšanos. Varbūt tieši šo pretējo virzību dēļ vairākums socioloģijas skolu ir uzskatījušas, ka sakarības starp kapitālismu un nācijas valsti nav nekas vairāk kā vēsturiska sakritība.

Faktiski dominējošā sociālās domas ievirze ir uzskatījusi nācijas valstis tikai par kaut ko mazliet vairāk nekā kapitālistiskās ražošanas dabiskās dzinās likvidēt politiskās un kultūras atšķirības blakusparādībām vai pat traucēkļiem.

Šāda uzskata aizsākumu viegli atrast deviņpadsmitā gadsimta sociālajā domā. Tas rodams klasiskajā politekonomijā un tās galvenajā oponentā – marksismā. Jo tie abi, par spīti būtiskajām atšķirībām citos jautājumos, uzskata, ka ekonomiskās attiecības atklāj politisko struktūru veidošanās īsteno pamatu un ka tieši ekonomiskās pārmaiņas ir mūsdienu pasaules galvenais pārveidojošais spēks. Šāds uzskats ignorē to, ka «ekonomikas» kā nepārtrauktu un strauju pārmaiņu jomas nodalīšanas obligāts nosacījums ir mūsdienu valsts vara. Mūsdienu modernā valsts – ne tikai nejausības pēc, bet pēc savas būtības – ir nācijas valsts, kas pastāv citu nācijas valstu pasaulē.

Kādas ir attiecības starp pretrunu un konfliktu, ja aplūkojam šo jautājumu analītiski, jo abus šos jēdzienus bieži lieto kā sinonīmus?

Konflikts

Cīņa starp indivīdiem vai indivīdu grupām, kas izpaužas noteiktās sociālās praksēs

(Strukturālā) pretruna

Sistēmas organizācijas
strukturālo principu disjunktija

³⁶ Šī tēma sīkāk izstrādāta darbā «Between Capitalism and Socialism».

Ar konfliktu es saprotu reālo cīņu starp indivīdiem vai to grupām, vienalga, kādā veidā šī cīņa notiek un kādi resursi tajā tiek iesaistīti. Pretruna ir strukturāls jēdziens, bet konflikts tāds nav. Konflikts un pretruna mēdz sakrist, jo pretruna izsaka galvenās «klūmes», kas pastāv sociālo sistēmu strukturālajā uzbūvē. Šis sakritības cēlonis ir tas, ka pretrunās parasti iesaistītas dažādu cilvēku grupu vai kategoriju (ieskaitot šķiras, bet ne tikai) interešu atšķirības. Pretrunas izsaka atšķirīgus dzīves veidus un dzīves piedāvāto iespēju sadalījumu saistībā ar iespējamām pasaulēm, kuras reālā pasaulē atklāj kā imanentas. Ja pretruna obligāti nerada konfliktu, tad tāpēc, ka apstākļi, kuros darbības veicēji ne tikai apzinās savas intereses, bet arī spēj un ir motivēti tās mainīt, ir ļoti dažādi. Būs taisnība, ja teiksim, ka, piemēram, dalījums šķirās paredz interešu pretstatu (tāpat kā kopējas intereses). Bet apstākļi, kuros rodas šķiru konflikts, nekādā gadījumā neizriet tieši no šā novērojuma. Tā agrārajās valstīs jeb šķirās sadalītajās sabiedrībās konflikti starp valdošajām un pakļautajām šķirām ir samērā reti; tas ir galvenokārt tāpēc, ka starp tām irniecīga saskare, kas nodrošinātu kontekstus, kuros konflikts varētu reāli notikt.³⁷

Saskaņā ar manis iepriekš izklāstītajiem uzskatiem eksistenciālās pretrunas pārsvars ir raksturīgs tām sabiedrībām, kas iegrimušas tradicionāli sankcionētajā atgriezeniskajā laikā – sabiedrībām, kurām «nav vēstures». Strukturālās pretrunas parādišanās (kuras pirmsākumus es nemēģināšu šeit izskaidrot) «uzkarsē» sociālo pārmaiņu procesus. Bet tikai līdz ar modernā kapitālisma attīstību šie procesi tiek novesti līdz «baltkvēlei». Salīdzinot tradicionālās impērijas un citas valsts formas ar moderno pasauli un tās straujajiem sociālo pārmaiņu tempiem, varētu likties, ka tajās vispār nenotiek nekādas pārmaiņas.

Tas, ko K. Markss uzskatīja par «aziātiskā ražošanas veida» raksturīgu iezīmi un visai nicīgi nosauca par sociālu un ekonomisku stagnāciju, faktiski ir visu lielo jebkāda veida agrāro sabiedrību raksturīga iezīme. Kā atzīmējis kāds pētnieks, tas ir «relatīvi visaptverošais lielu sociālu un ekonomisku pārmaiņu trūkums», kas raksturo dažādās sabiedrības formas, kuras pastāvējušas visā pasaules vēsturē vēl pirms diviem trim gadu simteņiem.³⁸

³⁷ Sk.: *Kautsky J. H. The Politics of Aristocratic Empires.* – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982: «Ja šķiru uztver kā ar citu šķiru konfliktā esošu grupējumu, tad patiesi ne aristokrātija, ne zemniecība nav nekāda šķira.» (75. lpp.).

³⁸ *Ibid.* – 5.–6. lpp. Sk arī: *Claessen H. J. M., Skalnik P. The Early State.* – The Hague: Mouton, 1978.

VĒSTURES VEIDOŠANA

Es izdalīšu divus galvenos cilvēku grupu tipus atkarībā no to attiecību formas, kuras tiek iesaistītas šo grupu atražošanā. Es tās dēvēšu par *asociācijām* un *organizācijām* un nodalīšu tās no *sociālajām kustībām*. Asociācijās kā visās sociālajās sistēmās sociālā atražošana notiek tādu indivīdu regulētas rīcības rezultātā, kuriem piemīt noteikta sapratnes spēja. Mijiedarbības apstākļus, kuros notiek rutinētas saskarsmes, refleksiīvi kontrolē tās veidojošie darbības veicēji, atražojot savstarpēji saistītas lomu attiecības. Tomēr, kaut gan šāda kontrole ir to atražošanas nosacījums, tā nekļūst par aktīvu mēģinājumu kontrolēt atražošanas apstākļus vai tos mainīt. Parasti pastāv cieša saistība starp tradicionālajiem legimitātes veidiem un asociāciju pārsvaru. Tradīcija ir kaut kas vairāk nekā īpaša laiciskuma pieredzes forma; tā iemieso tādas morālas dabas noteikumus, kas valda pār ikdienas dzīves norisēm un ko var izteikt šādi: «tā, kā tika darīts agrāk». Kļūdaini būtu uzskatīt, ka tradīcija pat vissastingušākajās no sastingušajām kultūrām pilnīgi nepakļaujas darbības pārmaiņām vai dažādošanai. Trāpīgs, manuprāt, ir E. Šilsa (*E. Shils*) dotais tradīcijas raksturojums. Tradīcija ir kā «lietus lašu kustība pa loga rūti. [...] Šaudīga ūdens tērcīte tek pa rūti uz leju noteiktā leņķī un saduras ar citu tērcīti, kas plūst citā leņķī. Uz īsu brīdi tās saplūst vienā straumē, bet pēc tam atkal sadalās divās, no kurām katra var sadalīties vēl tālāk, ja vien loga rūts ir pietiekami liela un lietus pietiekami spēcīgs.»³⁹ Tomēr šī metafora neatklāj to tradīcijas aspektu, kas ir pamats «tradicionālo sabiedrību» rutīnai. Šajā sakarā K. Levī-Strosam ir taisnība, kad viņš uzsver, ka tradīcija ir atgriezeniskā laika līdzeklis, kas saista ikdienas dzīves *durée* ar institūciju *longue durée*.

Atšķirība starp asociācijām, no vienas puses, un organizācijām un sociālajām kustībām, no otras puses, sakrīt ar atšķirību starp atražošanas veidiem, ko es aplūkoju pirmajā nodaļā. Organizācijas un sociālās kustības ir cilvēku grupas, kurās sistēmu atražošanas nosacījumu refleksiīvi regulēšana plaši iezīmējas ikdienas darbību kontinuitātē. Organizācijas un sociālās kustības parasti ir atrodamas šķīrās sadalīto sabiedrību segmentos – un ziņāmā mērā iezīmē to atšķirību no cilšu sabiedrībām. Jo refleksiīvi pašregulācija kā grupu īpašība ir atkarīga no tās informācijas salīdzināšanas, kuru var kontrolēt tā, lai ietekmētu sabiedriskās atražošanas apstākļus. Informācijas kontrole savukārt ir atkarīga no informācijas glabāšanas tādā veidā,

³⁹ *Shils E. Tradition.* – London: Faber & Faber, 1981. – P. 280.

kas atšķiras no tā, kas pieejams individuālajā atmiņā, mītos vai pasaku stāstīšanā, vai «dzīvo tradīciju» praktiskajā apziņā. Rakstības izgudrošana, kas ir galvenais informācijas vākšanas un glabāšanas veids šķirās sadalītajās sabiedrībās, iezīmē robežšķirtni cilvēces vēsturē. Tiesa, ne tikai tāpēc, ka informācijas glabāšanas un saglabātās informācijas izmantošanas formas, kas radušās, ieviešot rakstību, pieļauj laiktelpas distancētības paplašināšanos, bet arī tāpēc, ka tiek mainīta pati «tradīcijas» daba, kas līdz ar to maina arī nozīmi, kādā mēs runājam par to, ka cilvēki «dzīvo vēsturē».

Šķirās sadalītās sabiedrības vienmēr ir saglabājušas stingri tradicionālu pamatu, īpaši ārpus relatīvi norobežotajām pilsētām. To Ķīnas filozofu darbos, kas dzīvojuši pirms Cinu dinastijas, pagātnes un tagadnes savīšanās aplūkota kā mobilas attiecības, kurās ne tikai «tagadne» iesniedzas «pagātnē» un otrādi, bet arī vēsture drīzāk ir «plakana», nevis lineāra. Tas nozīmē, ka vēsture risinās drīzāk laterāli nekā «atpakaļ» laikā. Uzskatīja, ka dzīvi nosaka *li* jeb tradicionālie rituāli, kas nepārtraukti tiek nodoti tālāk. Saskaņā ar Sjuņdzi uzskatiem, «pagātne un tagadne ir viens un tas pats. Lietas, lai gan aplūkotās ilgos laikposmos, ir tās pašas, un tās saglabā sev piemērotos principus».⁴⁰ Tomēr, neraugoties uz to, rakstības ieviešana nozīmē, ka tradīcija parādās kā «tradīcija», kā specifisks uzvedības veids. «Tradīcija», par kuru ir zināms, ka tā ir tradīcija, vairs nav ieviešošs paražu pamats, bet gan diskursīva parādība, kas ir pieejama izpētei.

Ja mēs aplūkojam «vēsturi», būtu vērts atgriezties pie Marksa spārnotās frāzes, ka «vēsturi veido cilvēki». Kā uzskatāmi parādīja diskusija starp Ž. P. Sartru (*J. P. Sartre*) un K. Levī-Strosu, tā nebija tikai dīvainība – uzdot jautājumu par to, kas tad šeit tiek «veidots». Visi cilvēki dzīvo vēsturē tajā nozīmē, ka viņu dzīve noris laikā, bet tas pats sakāms par visām citām eksistējošām lietām un parādībām. Kā refleksiīvi iedibināta prakse cilvēku sabiedrība atšķiras no dzīvnieku sabiedrības, tomēr tas diez vai pats par sevi izskaidro, kas ir «vēsture» vai kas tieši ir specifisks cilvēces vēsturei. Domāt, ka atbildei uz šiem jautājumiem jābūt vēsturiskai, nav paradoksāli, jo, protams, «vēsturei» ir divas nozīmes: notikumi laika ritumā un šo notikumu hronika un izskaidrojums. Tas, ka šodien mēs mēdzam nemanīt atšķirību starp abām šīm nozīmēm, atspoguļo dažas mūsdienu laikmeta raksturīgās iezīmes un vēlreiz parāda, kādas zemūdens klintīs

⁴⁰ *Waley A. Three Ways of Thought in Ancient China.* – London: Allen & Unwin, 1939. – P. 38. Plašāk šis jautājums aplūkots darbā: *Pocock J. G. A. The Origins of the Study of the Past // Comparative Studies in Society and History.* – 1961–1962. – Vol. 4.

slēpjas šķietami nevainīgajā apgalvojumā, ka cilvēki «veido vēsturi». Jo, lai to izskaidrotu, nepieciešama filozofiska laika skaitīšana. Šeit mēs atgriezīamies pie dažiem no jautājumiem, kuriem es pieskāros šīs grāmatas pašā sākumā, aplūkojot strukturācijas teoriju.

K. Levī-Strosa «mežoņu domāšanas» analīze veiksmīgi identificēja dažus būtiskus jautājumus. Savā darbā «Totēmisms» viņš parāda līdzību starp A. Bergsona (*A. Bergson*) *durée* jēdzienu un idejām, kas «kopīgas visām šiu ciltīm no Oseidžas dienvidos līdz Dakotai ziemeļos un saskaņā ar kurām priekšmeti un dzīvās būtnes nav nekas vairāk kā radošās kontinuitātes materializētas formas». ⁴¹ Bergsona mēģinājumus formulēt laika filozofiju, tāpat kā Heidegera vēl ietekmīgākos priekšstatus, var uzskatīt par centieniem izvairīties no «lineārās» jeb «unitārās» laika izpratnes, kas valda mūsdienu rietumu kultūras pasaules uzskatā. Bergsons grib saprast *durée* kā pārtrauktības un nepārtrauktības vienību, kā atšķirību kārtību, kas īstenībā veido «realitāti». Līdzīgi tas ir arī šiu kosmoloģijā, kā, piemēram, aprakstīts vienā no viņu dziesmām:

Viss, kas kustas, šad un tad, šur un tur reiz arī apstājas. Putns, kas lido gaisā, kādā vietā apstājas, lai vītu ligzdu, citā vietā – lai atpūstos no lidojuma. Cilvēks savā ceļā apstājas, kad to vēlas. Tā arī Dievs ir apstājies. Saule, kas ir tik spoža un skaista, ir viena vieta, kur viņš ir apstājies. Mēness, zvaigznes, prāti, ar kuriem kopā viņš ir bijis. Koki, zvēri – visos tajos viņš ir apstājies. ⁴²

Šajā «vēstures» versijā – kā notikumu skaidrojumā – laiks tiek saistīts nevis ar sociālajām pārmaiņām, bet gan ar atkārtošanos, nevis ar cilvēku spēju pārveidot pasauli vai sevi pašus, bet gan ar viņu līdzdalību dabas norisēs.

Ja izteicienā, ka cilvēki «veido vēsturi», «vēsture» nozīmē laika lineārās izpratnes apvienojumu ar domu, ka, paplašinot zināšanas par savu pagātņi, indivīdi var mainīt savu nākotni, tad pirms Dž. Viko (*G. Vico*) šādi uzskati nav sastopami. Patiesi, Dž. Viko darbus var uzskatīt par tiltu, kas savieno agrāko laika un nepārtrauktības izpratni ar jaunāko izpratni. Slavenajā

⁴¹ *Lèvi-Strauss C. Totemism.* – London: Merlin, 1964. – P. 98.

⁴² *Ibid.* K. Levī-Stross atzīmē arī to, ka «Dakotas indiāņu valodā nav vārda, kas apzīmētu laiku, taču tajā vairākos veidos var izteikt atrašanos ilgstamībā. Jo viņi uzskata, ka laiks veido ilgstamību, kura nav izmērāma: tas ir bezgalīgs «brīvs labums» (99. lpp.). Interesanti novērojumi šajā sakarā rodami darbā: *Schintlholzer B. Die Auflossung des Geschichtsbegriffs im Strukturalismus: Doctoral dissertation.* – Hamburg, 1973.

citātā, ko izmantojis un kam pilnībā piekritis E. P. Tompsons (*E. P. Thompson*),⁴³ Dž. Viko apgalvo:

Ir tiesa, ka cilvēki paši ir izveidojuši šo tautu pasauli, lai gan pilnībā neapzinoties šīs savas rīcības sekas, jo šī pasaule izriet no prāta, kas neapšaubāmi ir daudzos aspektos citāds, bieži vien pat pretējs un vienmēr pāraķis par atsevišķajiem mērķiem, ko izvirzījuši cilvēki. [...] To visu ir paveicis prāts, jo cilvēki darbojas prāta vadīti; tas nebija liktenis, jo viņi rīkojās pēc brīvas izvēles; tā nebija nejaušība, jo tam, ka viņi vienmēr tā rīkojās, rezultāti vienmēr ir vieni un tie paši.⁴⁴

E. P. Tompsonam neapšaubāmi ir taisnība, šeit redzot K. Marksa ideju aizsākumus, kā norādījuši arī daudzi citi filozofi. Tomēr uzskatīt Dž. Viko par tiešu K. Marksa priekšteci nozīmē ignorēt tos viņa uzskatus, kas pauž atšķirīgu laika un «piederzes» traktējumu. Tompsons vieglprātīgi atmet to, ko viņš sauc par «Dž. Viko paša mēģinājumu piedēvēt procesam ciklisku saprotamību», tā vietā visu uzmanību pievēršot «viņa lieliskajam procesa skaidrojumam» un apgalvojot, «ka tikai no šejienes jāsākas visai ilgstošajai vēsturiskajai domai».⁴⁵ Bet «cikliskā saprotamība» Viko uzskatos ir ļoti būtiska, un tikai relatīvi nesen «vēsturiskā doma» ir atzinusi par savu atskaites punktu «vēsturi kā procesu».

Mūsdienu organizācijas un sociālās kustības darbojas sociālajā pasaulē, kurā dievu atkāpšanās un tradīcijas izzušana rada nosacījumus, kuros refleksīvā pašregulācija tiek pasludināta par vēsturi – un socioloģiju. Moderno laikmetu, kurā dominē dažu gadsimtu laikā rietumos uzplaukušais kapitālisms, iezīmē *vēsturiskuma* pārsvars, sabiedrības «progresīvās kustības» izpratne, ko nosaka pati šī izpratne, «pasaules vēstures izjūta», par ko rakstīja O. Špenglers (*O. Spengler*).

Tādas informācijas salīdzināšana, analīze un precizēšana, kura gan veicina, gan izskaidro vēsturiskumu, ir kļuvusi iespējama, pirmkārt, attīstoties grāmatu iespiešanai un masveida rakstpratībai, un, otrkārt, ieviešot elektroniskos saziņas līdzekļus. Tas paplašina laiktelpas distancētību, «atsvešinoties» saziņai līdzklātbūtnes apstākļos. Jebkurš rakstītais teksts tiek attālināts no tā autora; iespiešana lielākoties ir šādas distancētības kvantitatīvās paplašināšanas līdzeklis. Elektroniskie saziņas līdzekļi atdala

⁴³ *Thompson E. P.* The Poverty of Theory. – London: Merlin, 1978. – PP. 86, 291.

⁴⁴ *Vico G.* The New Science. – Ithaca: Cornell University Press, 1968. – P. 382, para. 1108.

⁴⁵ *Thompson E. P.* The Poverty of Theory. – P. 86.

klātbūtni laikā no klātbūtnes telpā; šim fenomenam ir izšķiroša nozīme mūsdienu sabiedrību formās.

Organizācijas un sociālās kustības ir parādības, ko A. Turēns (*A. Touraine*) dēvē par «lēmumus pieņemošajām vienībām»⁴⁶, kas diskursīvi mobilizēto informācijas plūsmu ietvaros izmanto noteiktas tipiskas resursu formas. Sociālo kustību izpētei sociālajās zinātnēs pievērsta uzkrītoši niecīga uzmanība salīdzinājumā ar plašo literatūras klāstu, kas veltīts daudzajām konkurējošām «organizāciju teorijas» versijām. Tam grūti atrast attaisnojumu, īpaši gadsimtā, kurā notikušas tik daudzas revolūcijas un uz radikālām sociālajām pārmaiņām orientētu konkurējošu doktrīnu sadursmes, un jāpiekrīt, ka A. Turēnam un citiem ir bijusi taisnība, apgalvojot, ka organizācijas un sociālās kustības jēdzieni mūsdienās ir vienlīdz svarīgi. Sociālās kustības konceptuāli var nodalīt no iedzīvotāju kustībām, migrācijas utt. tieši tāpēc, ka tām raksturīga augsta refleksīvās pašregulācijas pakāpe. Sociālās kustības var pārlicinoši definēt kā «kolektīvus pasākumus, lai nodibinātu jaunu dzīves kārtību».⁴⁷ Pretēji organizācijām sociālās kustības parasti nav saistītas ar noteiktu darbības vietu un piedalīšanos tajās nevar tik skaidri definēt, kā to var darīt attiecībā uz «lomām».

Viduslaiku Eiropas pastarās dienas gaidīšanas kustību raksturojums, ko sniedzis N. Kons (*N. Cohn*), palīdz noteikt dažus sociālo kustību pamatprincipus arī mūsdienās. Kā raksta N. Kons, pastarās dienas gaidīšanas kustības iedvesmoja fantāzija par pestīšanu, kurai jābūt:

- a) kolektīvai – tajā nozīmē, ka ticīgie šīm fantāzijām nododas grupā;
- b) šīs pasaules – tajā nozīmē, ka tai jāistenojas uz zemes, nevis kādā citā pasaulīgā paradīzē;
- c) nenovēršamai – tajā nozīmē, ka tai jāpiepildās drīz un pēkšņi;
- d) absolūtai – tajā nozīmē, ka tā pilnībā mainīs dzīvi uz zemes tādējādi, ka jaunā kārtība būs nevis vienkārši vecās uzlabojums, bet pati pilnība;
- e) to īstenoš spēki, kas apziņas līmeni tiek uzskatīti par pārdabiskiem.⁴⁸

⁴⁶ *Touraine A.* The Self Production of Society. – Chicago: University of Chicago Press, 1977. – P. 238.

⁴⁷ *Blumer H.* Collective behaviour // *Lee A.M.* Principles of Sociology. – New York: Barnes & Noble, 1951. – P. 199.

⁴⁸ *Cohn N.* Mediaeval Millenarianism: Its Bearing Upon the Comparative Study of Millenarian Movements // *Thrupp S. L.* Millenial Dreams in the Action. – The Hague: Mouton, 1962. – P. 31.

N. Kona darbs ir citēts tik bieži, ka jāsaplabā zināma piesardzība, lai neizdarītu pārāk plašus uz to pamatotus vispārinājumus. Ne visas viduslaiku sociālās kustības var viegli izskaidrot, izmantojot minētās pazīmes, un, protams, pastarās dienas gaidīšanas kustības neizzūd, beidzoties viduslaikiem. Taču mēs ar zināmu pārliecību varam apgalvot, ka vairākums mūsdienu sociālo kustību neatbilst visām šīm pastarās dienas gaidīšanas kustību iezīmēm, izņemot vienīgi otro un dažkārt arī trešo.⁴⁹ Modernās sociālās kustības gandrīz visas ir saistītas ar šīs zemes dzīvi un pēc sava rakstura vienmēr ir opozicionāras. Tās darbojas tajos pašos «vēsturiskuma laukos» kā organizācijas un asociācijas, ar kurām tās saduras.

Strādnieku kustība neatrisina «vēstures mīklu», kā bija paredzējis K. Markss. Tomēr zināmā mērā to var uzskatīt par mūsdienu sociālo kustību prototipu. Kapitālistiskās atražošanas ciklā, ko aplūkojām iepriekš, «darbaspēks» parādās kā prece, kas tiek «pārvērsta» citās precēs. Tomēr darbaspēks, protams, nav tāda pati prece kā visas citas. Strādnieku kustības sākumi meklējami «aizsardzības kontroles» formās, ar kuru palīdzību strādnieki cenšas kaut kādā mērā pārvaldīt tos apstākļus, kuros viņiem ir atņemtas tiesības piedalīties to lēmumu pieņemšanā, kas viņus skar. Tik-tāl, ciktāl strādnieku kustības iedvesmojis sociālisms un vēl jo vairāk marksisms, tās savā darbības laukā ietver vēsturiskumu tiešā veidā. Strādnieku kustības lielā mērā iedvesmoja tās pašas idejas, kas noteica kapitālistisko organizāciju rašanos, pret kurām tās vērsās. Vienalga, vai šīs kustības bija reformistiskas vai revolucionāras, to mērķis bija sekmēt, lai gan visai egalitārā veidā, tos pašus ražošanas spēkus, kurus to oponenti centās attīstīt ar kapitāla uzkrāšanas palīdzību. Bet ar to arī strādnieku kustības pārstāj būt par vispārēju mūsdienu sociālo kustību paraugu.

Saskaņā ar K. Marksa uzskatiem tām bija jāpārveido sabiedrība kopumā, ievērojot vispārējās intereses, nevis kādu atsevišķu grupu intereses, kas izpaužas sabiedrības sadalījumā šķirās. Šāda uzskata ierobežotība kļuva arvien acīmredzamāka ne tikai tāpēc, ka proletariāts nespēja īstenot revolūciju,⁵⁰ un pat ne tāpēc, ka pastāvēja tendence visu grupu intereses reducēt uz šķiru interesēm, bet gan tieši tāpēc, ka tās nespēja atklāt paša vēsturiskuma vēsturiskās saknes. Mūsu laikmetā pastāv pamatotas šaubas par apgaismības sasniegumiem, kurus radījusi zinātne un tehnoloģiskie

⁴⁹ Sal.: *Banks J. A. The Sociology of Social Movements.* – London: Macmillan, 1972. – 20., 21. lpp. un *passim*.

⁵⁰ *Gorz A. Farewell to the Working Class.* – London: Pluto, 1982.

jauninājumi, šajā laikmetā vēsturiskums zaudē savu agrāko neapstrīdamo pārākumu.

Līdzīgi kapitalistiskā iniciatīva dažā ziņā ir gan raksturīga mūsdienu organizācijām, gan arī ir viens no galvenajiem jauninājumu avotiem, kas rada apstākļus, kuros šīs organizācijas veidojušās. Kā atzinis K. Markss, kapitālisms ir ražošanas veids, kurā refleksīvā pašregulācija uzņēmumā – parādība, ko M. Vēbers izskaidrojis, aplūkojot divkāršās grāmatvedības nozīmīgumu kapitalistiskajā uzņēmumā, nesakrīt ar refleksīvo kontroli pār saimniecisko dzīvi kopumā. Tomēr, kā atkal labāk par visiem paskaidrojis M. Vēbers, refleksīvā pašregulācija izpaužas daudzos sabiedrības dzīves sektoros. Šeit slēpjas viena no būtiskākajām problēmām, ar ko mums jāsaškaras šodien. Vai arvien daudzveidīgākās organizācijas formas – kurās at-ražošanas nosacījumi tiek refleksīvi kontrolēti – ir veids, kā atbrīvoties no iedibinātajiem ekspluatatīvās pārvaldes veidiem? Nav šaubu, ka K. Markss tieši tā uzskatījis, paredzot, ka sociālisms revolūcijas ceļā gāzīs kapitālismu. Bet K. Marksa kritiķi un pretinieki, sākot ar M. Vēberu un beidzot ar M. Fuko, ir izvirzījuši pietiekami spēcīgus argumentus, lai liktu pret šo marksisma pamatdoktrīnu izturēties ar piesardzību, ja ne ar galēju skepticismu.

KRITISKAS PIEZĪMES: «STRUKTURĀLĀ SOCIOLOĢIJA» UN METODOLOĢISKAIS INDIVIDUĀLISMS

BLAUS: STRUKTURĀLĀS SOCIOLOĢIJAS PAVEIDS

Pastāv cieša saistība starp «strukturālās pieejas» akcentēšanu, kas raksturīga tiem autoriem, kuri neraksta strukturālisma tradīcijās, un objektīvistu, kas vērojams sociālajās zinātnēs. Daži motīvi ik pa brīdim parādās to autoru darbos, kuri uzskata, ka pieņem šādu pieeju. Tas īpaši attiecas uz E. Dirkema idejām, kas pauž, ka «sabiedrības ir kas vairāk nekā to veidojošo indivīdu summa» un (jau manis kritizētais uzskats) ka strukturālās īpašības ir sociālo sistēmu īpašības, kas jādefinē, vienīgi nosakot to ierobežojošo ietekmi uz darbības veicējiem. «Strukturālās pieejas» mēdz uzsvērt arī ilgstamību laikā un izplatību telpā. Struktūras ir «pārindividuālas» tajā nozīmē, ka tās pārdzīvo atsevišķos indivīdus un plešas krietni ārpus atse-

višķo indivīdu darbības jomas.¹ Šie apsvērumi, protams, lielā mērā sasaucas ar šajā grāmatā manis iepriekš aplūkotajām tēmām. Tomēr nereti parādās arī kaut kas līdzīgs epistemoloģiskiem elementiem. Jo bieži tiek uzskatīts vai pieņemts, ka izpētīt sociālās darbības strukturālās īpašības nozīmē parādīt tādus kauzālos faktorus, kas ietekmē cilvēku uzvedību un kas būtu radniecīgi tiem, kuri darbojas dabā.

Tā V. Volless (*W. Wallace*) šādi aplūko «izšķirošo atšķirību» starp to, ko viņš sauc par 'struktūru sociālo teoriju' un 'darbību sociālo teoriju': «Struktūru sociālā teorija aplūko mērķtiecību un citus subjektīvās orientācijas faktorus kā vismaz sekundārus un kā mazsvarīgākos sabiedrisko parādību skaidrošanā.»² Tiešums, ar kādu šis viedoklis tiek pausts, nebūt nav tik neparasts. Aplūkosim, ko par šiem jautājumiem nesen teicis B. Meihjū (*B. Mayhew*). B. Meihjū uzskata, ka īstenie socioloģijas aplūkojamie jautājumi ir «strukturāli». Struktūras attiecas uz attiecību sistēmām, un šādas sistēmas jāanalizē, neatsaucoties ne uz kādām indivīdu īpašībām: «Strukturālās socioloģijas izpētes vienība,» viņš raksta, «vienmēr ir sociālā sistēma, nekad ne indivīds.»³ Šeit «strukturālā pieeja», kā tas ir visai bieži, ir saistīta ar visai naivas biheiviorisma formas atzīšanu. B. Meihjū apgalvo, ka «strukturālisti savās analizēs neizmanto subjektīvistu jēdzienus, tādus kā nolūks vai mērķis.»⁴

P. Blaus vairākās nesenās publikācijās ir izstrādājis par šīm stipri sarežģītākās idejas, un viņa uzskati neapšaubāmi pārstāv ievērojamu socioloģiskās domas daļu.⁵ Kā vairākumam anglosakšu sociologu, viņa darbiem nav nekā kopīga ar K. Levī-Strosa strukturālisma koncepciju vai tai radniecīgiem viedokļiem. Taču arī viņš piesardzīgi nošķir sevi no funkcionālisma,

¹ Sal.: *Boudon R. The Uses of Structuralism*. – London: Heinemann, 1971. Budons piedāvā šā jēdziena dažādo lietojamu klasificējumu. Citāds viedoklis pausts grāmatā: *Blau P. M. Approaches to the Study of Social Structure*. – London: Collier-Macmillan, 1975.

² *Wallace W. L. Structure and Action in the Theories of Coleman and Parsons* // *Blau P. M. Approaches to the Study of Social Structure*. – P. 121.

³ *Mayhew B. H. Structuralism versus Individualism*. – Part 1, 2. // *Social Forces*. – 1980. – Vol. 59. – P. 349.

⁴ *Mayhew B. H. Structuralism versus Individualism*. – Part 1, 2. // *Social Forces*. – 1980. – Vol. 59. – P. 348.

⁵ *Blau P. M. Inequality and Heterogeneity*. – New York: Free Press, 1977; *Structural Effects* // *American Sociological Review*. – 1960. Vol. 25; *Parameters of Social Structure* // *Blau P. M. Approaches to the Study of Social Structure; A Macrosociological Theory of Social Structure* // *American Journal of Sociology*. – 1977. – Vol. 83.

ieviešot tādu struktūras izpratni, saskaņā ar kuru tā būtu «brīva no tās plašākām kultūras un funkcionālajām sakarībām, kas saistās ar tās būtiskākajām īpašībām».⁶

Atzīstot, ka jēdzienu 'struktūra' dažādi autori lieto dažādās nozīmēs, viņš norāda, ka parasti visi ir vienisprātis – savā pamatnozīmē šis jēdziens kaut kādā veidā attiecas uz sabiedrisko stāvokli un attiecībām starp šiem sabiedriskajiem stāvokļiem. Kā atzīmē P. Blaus, strukturālās socioloģijas uzdevums ir pētīt iedzīvotāju sadalījumu parametrus, nevis darbības veicējus kā tādus. 'Strukturāls parametrs' ir jebkurš kritērijs, pēc kura indivīdu kopumus var klasificēt atkarībā no indivīdu sabiedriskajiem stāvokļiem. P. Blaus to pamato šādi:

Tā mēs runājam par iedzīvotāju vecuma struktūru, cilts radniecības struktūru, organizācijas vadības struktūru, apdzīvotas vietas pārvaldes struktūru un sabiedrības šķirisko struktūru. Tie nav sociālās struktūras tipi, bet gan tās analītiskie elementi, kas atšķir sabiedriskos stāvokļus tikai vienā dimensijā. Dažādos stāvokļus, ko nosaka viens parametrs, obligāti ieņem dažādas personas – konkrētais indivīds ir vai nu vīrietis, vai sieviete, vecs vai jauns, bagāts vai nabags –, bet, ja šos stāvokļus nosaka pēc vairākiem parametriem, tad aina veidojas pavisam citāda, jo viena un tā pati persona vienlaicīgi ieņem dažādus stāvokļus pēc dažādiem parametriem. [...] Sociālās struktūras tiek atspoguļotas dažādās diferenciacijas formās, kuras jāsauglabā analītiski strikti nodalītas.⁷

Saskaņā ar P. Blaua uzskatiem strukturālo parametru izpētes uzdevums ierobežo īpašo socioloģijas jomu.

Var izšķirt divus strukturālo parametru tipus. 'Nominālie parametri' ir laterāli un sadala attiecīgo iedzīvotāju grupu tādās kategorijās kā dzimums, reliģija vai rase; 'graduālie parametri' ir hierarhiski un diferencē indivīdus atbilstoši vertikālai skalai un tajos ietilpst, piemēram, bagātība, ienākumi un izglītība. Viens no galvenajiem strukturālo pētījumu uzdevumiem ir izpētīt sakarības starp šiem parametriem tiktāl, cik tātāl tie ir saistīti ar mijiedarbību kopumiem. Tur, kur pēc kāda parametra vērojama ievērojama diferenciacija, šādiem mijiedarbību kopumiem ir mazāk iespēju veidoties.

Tādējādi parametrus var analizēt tā, lai izskaidrotu sociālās diferenciacijas un integrācijas formas un pakāpes. P. Blaus raksta kā «strukturā-

⁶ Blau P. M. Inequality and Heterogeneity. – New York: Free Press, 1977. – P. IX.

⁷ Blau P. M. Parameters of Social Structure. – P. 221.

lais determinists», «kas uzskata, ka to objektīvo sabiedrisko stāvokļu struktūrām, kuŗos iedalīti cilvēki, ir daudz būtiskāka ietekme uz sabiedrības dzīvi nekā kultūras vērtībām un normām».⁸ Viņa mērķis ir izskaidrot sabiedrību strukturālo īpašību atšķirības, nevis faktoros, kas ir saistīti ar indivīdu attieksmēm, uzskatiem vai motīviem. Strukturālo analīzi, kā to sa-prot P. Blaus, var veikt bez vispārējo sabiedrības īpašību izpētes.

Tomēr P. Blauam ir savi uzskati arī par šīm īpašībām. Viņš atzīmē, piemēram, ka mazajās mutvārdu kultūrās radniecība ir diferenciācijas un integrācijas galvenā strukturālā koordinātu ass. Turpretī industriālajām sabiedrībām raksturīga «daudzveidīga neviendabība», kompleksa struktūālo parametru mijiedarbība, kas rada dažādas asociācijas un mijiedarbību kopumu formas. Mūsu laikmetā, P. Blaus piebilst, rietumu sabiedrībās noris ievērojama strukturāla konsolidācija – faktiski tā ir paša P. Blaua versija par draudošas aprīses iegūstošo «viendimensijas» sociālo kārtību.⁹

Pamatojoties uz šīm idejām, P. Blaus mēģina formulēt to, ko viņš pats dēvē par sociālās struktūras deduktīvo teoriju. Šī teorija sākas no izteikumiem, kuros izmantoti ļoti vienkārši analītiski termini (piemēram, kopumu jeb grupu apjoms), un uz šī pamata P. Blaus izveido jau sarežģītākus vispārīnājumus. Daži no šīs teorijas pieņēmumiem, saka P. Blaus, ir atkarīgi no «būtībā psiholoģiskiem principiem»; kā piemēru viņš min vispārīnājumu, ka cilvēki labprātāk saietas ar tādiem cilvēkiem, ar kuriem viņiem ir līdzīgas īpašības.

Tomēr analizējamās strukturālās īpašības nevar tieši atvasināt no šādām psiholoģiska rakstura teorēmām. P. Blaua deduktīvā teorija ir ļoti sarežģīta, un tajā iesaistīti vairāki duči vispārīnājumu par «strukturālajām ietekmēm»; gan sākot no apbrīnojami banāliem («cilvēki saietas ne tikai ar savu pašu grupu locekļiem, bet arī ar citu grupu locekļiem»), gan samērā interesantiem, tomēr visai strīdīgiem («varas decentralizācija asociācijā palielina neformālās saiknes starp dažādiem administratīvajiem līmeņiem»), gan līdz pat provokatīviem, bet, iespējams, pilnīgi aplamiem («augsts mobilitātes līmenis veicina strukturālas pārmaiņas»). Saskaņā ar P. Blaua uzskatiem «teorija ir socioloģiska tajā specifiskajā nozīmē, ka tā izskaidro

⁸ *Blau P. M. Inequality and Heterogeneity.* – New York: Free Press, 1977. – P. X.

⁹ *Parameters of Social Structure.* – 252., 253. lpp. «Šo draudu sevī slēpj mūsdienu sabiedrībā eksistējošo vareno organizāciju, piem., Pentagona, Baltā nama un milzu konglomerātu valdošā pozīcija. Pastāv tendence uz pieaugošu ekonomisko un darbaspēka resursu koncentrāciju un no tiem izrietošās varas iemīesošanos milzu organizācijās un to augstākā līmeņa vadītājos, kuri veicina vēl tālāku galveno resursu un varas formu konsolidāciju.»

sociālo attiecību modeļus, izmantojot sociālās struktūras īpašības, nevis pieņēmumus par to, vai tās ir vai nav atvasināmas no psiholoģijas principiem. Izmantoto loģisko izteikumu raksturs padara šos skaidrojumus strukturālus». ¹⁰

P. Blaua uzskati dažos aspektos ir idiosinkrētiski, taču vairākums no tiem vispārējā veidā ilustrē «strukturālās socioloģijas» ambīcijas. Viņš pārliecinoši pauž to noturīgo uzskatu, ar kuru vienisprātis ir ļoti daudzi autori, ka socioloģiju var nodalīt un tā arī skaidri jānodala no tai tuvām disciplinām, īpaši psiholoģijas. P. Blaus pārliecinoši apgalvo, ka socioloģijas īpašo vietu sociālo zinātņu vidū nosaka tās specifiskais izpētes priekšmets, kas ietver ne tikai sociālo struktūru, bet arī veidus, kādos struktūras ierobežojošās īpašības ietekmē indivīdu rīcību. Pēc P. Blaua domām, ne strukturālās analīzes formulējumam, ne strukturālajam skaidrojumam nav jāatsaucas uz «vērtībām vai normām». Šajā ziņā P. Blaua uzskati, šķiet, atšķiras no E. Dirkema viedokļa, bet citādi visu, kas viņam sakāms, var uzskatīt par E. Dirkema doktrīnas mūsdienu versiju. P. Blaua uzskatu trūkumu analīze kalpos, lai vēlreiz atgādinātu iepriekš minētās strukturācijas teorijas iezīmes, kā arī – lai palīdzētu izprast 'strukturālas' un 'strukturālo īpašību' aspektus tā, kā es vēlos, lai šie jēdzieni tiktu saprasti.

P. Blaua idejām piemīt dažas interesantas un pamācošas iezīmes. Viņš norobežojas no funkcionālisma un izvairās identificēt strukturālo analīzi ar kādu neizskaidrotu ietekmi, kas sabiedrībai «kā veselumam» būtu uz tās atsevišķajiem locekļiem. P. Blaus atzīst, ka sabiedrības nav viengabalainas – tas nozīmē, ka viens no strukturālo pētījumu mērķiem ir parādīt, kādas integrācijas līmeņus var atklāt sociālajos grupējumos un starp tiem. Tomēr neraugoties uz to, šādas «strukturālās socioloģijas» koncepcijas ierobežojumi ir skaidri saskatāmi.

P. Blaua pieeja sajauc prasību nošķirt strukturālo īpašību ietekmi no rīcības psiholoģiskā izskaidrojuma, no vienas puses, ar apgalvojumu, ka strukturālos parametrus var noteikt neatkarīgi no «vērtībām», «normām» vai «kultūras tradīcijām», no otras puses. Viņš uzskata, ka «patstāvīgo ietekmi, kāda ir sabiedrisko stāvokļu struktūrai uz sociālajām attiecībām», var atklāt «neatkarīgi no kultūras vērtībām un psiholoģiskajiem motīviem». ¹¹ Tomēr reducēšana uz psiholoģiskajiem vispārinājumiem nav tas

¹⁰ *Blau P. M. Inequality and Heterogeneity.* – New York: Free Press, 1977. – P. 246.

¹¹ *Blau P. M. A Macrosociological Theory of Social Structure // American Journal of Sociology.* – 1977. – Vol. 83. – P. 28.

pats, kas formulējums no kultūras vērtību vai nozīmes viedokļa. Šis vērtības un nozīmes ir saistītas ar neizbēgamo hermeneitikas pienākumu veidot tādus sabiedrības aprakstus, kas parazitē uz jēdzieniem, kuri saistīti ar to indivīdu darbību, kas palīdz tos veidot.

Raksturīga strukturālās socioloģijas aizstāvju kļūda ir tā, ka viņi jauc divas dažādas nozīmes, kurās strukturālo īpašību «objektīvā» daba var tikt pretstatīta «subjektivitātei». Strukturālie parametri, kā tos definē P. Blaus, ir «nesubjektīvi» tajā ziņā, ka tos nevar aprakstīt, izmantojot indivīdu izteikumus. Bet tie *nevar* būt «nesubjektīvi» tajā ziņā, ka tos nevar raksturot pilnīgi neatkarīgi no «kultūras tradīcijām», kur šis termins attiecas uz tām parādībām, kam ir nozīme ikdienas dzīvē. P. Blaus uzskata radniecības kategorijas par «strukturālām». Bet radniecības kategorijas nepārprotami ir atkarīgas no darbības veicēju lietotajiem jēdzieniem un atšķirtspējas. Pašā terminā «stāvoklis», kas ir tik būtisks P. Blaua struktūras jēdzienam, nepārprotami ir iekļauti indivīdu darbību raksturojoši jēdzieni. Sabiedriskie stāvokļi kā visi citi «strukturālo parametru» aspekti pastāv tikai tiktāl, ciktāl darbības veicēji izturas atšķirīgi atkarībā no tā, kāda identitāte pieskirta citiem.

Priekšstats par to, ka strukturālo parametru pētījumi ir konverģenti ar socioloģijas īpašo raksturu, varētu šķist ticams, ja ar tiem būtu saistītas kauzālas īpašības, kas tādējādi padarītu «socioloģisko skaidrojumu» konverģentu ar «strukturālo skaidrojumu». Tomēr tās kauzālās attiecības, kuras, domājams, pastāv, nav skaidri zināmas – lai gan acimredzot tām būtu kaut kādā veidā jādarbojas ārpus to iemeslu sfēras, kuri varētu noteikt indivīdu darbību. Tā P. Blaus izvirza vispārinājumu, ka organizācijas palielināšanās rada lielāku iekšējo diferenciaciju un līdz ar to pieaug administratīvā personāla proporcija tajā. Pēc P. Blaua domām, šo sakarību var saprast, «neiedziļinoties to indivīdu motīvos, kuri ir attiecīgās organizācijas biedri».¹² Bet, attīstot tālāk šo domu, P. Blaus pieļauj kļūdu. Ja uzskatītu, ka teorētiskis varētu pieņemt noteiktus tipiskus motīvus un ka šos motīvus nepieciešamības gadījumā varētu izskaidrot, tad šo apgalvojumu vēl varētu aizstāvēt. Tomēr P. Blaus nebūt tā nedomā. Viņš skaidri parāda, ka, viņaprāt, motīvu (kā arī iemeslu vai nodomu) noteikšana vispārinājuma veidošanā iesaistītajiem faktoriem patiesībā *nav nozīmīga*. Un tas nepavisam nav tā. Gluži pretēji, tā ir nepieciešama tieši šā vispārinājuma kauzālajam skaidrojumam. Pieaugošā administratoru proporcija būs kā

¹² Blau P. M. A Formal Theory of Differentiation in Organizations // American Sociological Review. – 1970. – Vol. 35. – P. 203.

darbības veicēju atbilde uz to, ko viņi uztvers kā jaunas problēmas un jautājumus, kurus rada organizācijas pieaugušais apjoms.¹³

P. Blaua sniegtie «strukturālie» vispārinājumi, aplūkojot tos tuvāk, patiesībā var izrādīties *formulas, kuras darbības veicēji lieto, lai sasniegtu paredzētos rezultātus*. Ja mēs neko nezinām par to, ko darbības veicēji paši domā par savu darbību (jo pastāv uzskats, ka šāda tipa informācija atšķiras no strukturālo seku analīzes), mēs nevaram novērtēt šādas iespējas ticamību. Organizāciju vadītājiem ir pašiem savi uzskati par tām, un viņiem tiešām var būt ļabi pazīstama šiem jautājumiem veltīta akadēmiskā literatūra. Aplūkosim apgalvojumu, ka varas decentralizācija organizācijās palielina neformālo saišu veidošanos starp dažādiem administratīvajiem līmeņiem. Tāpat kā gadījumā ar vispārinājumu par organizāciju lielumu un iekšējo diferenciāciju, šis apgalvojums var paredzēt tīšas sekas, kuras indivīdiem var būt iemesls īstenot, vai – gluži pretēji – iznākums var būt pavisam negaidīts. Sociologam ir būtiski zināt, kurš no abiem gadījumiem tas ir, lai varētu izskaidrot, kas notiek. Vismaz daži procesā iesaistītie indivīdi varētu darboties saskaņā ar P. Blaua vispārinājumu. Varētu būt, ka decentralizācijas politika tiek īstenota tieši tāpēc, lai palielinātu noteiktu neformālu saišu nodibināšanas iespēju starp dažādiem administratīvajiem līmeņiem.

¹³ Šis aspekts uzsvērts: *Turner P. S. Blau's Theory of Differentiation: is It Explanatory? // Sociological Quarterly. – 1977. – Vol. 18. Daži no šiem jautājumiem vēlreiz aplūkoti P. Blaua darbā: Comments on the Prospects for a Nomothetic Theory of Social Structure // Journal for the Theory of Social Behaviour. – 1983. – Vol. 13. Sk. arī interesanto Meihjū rakstu «Causality, Historical Particularism and Other Errors in In Sociological Discourse» tajā pašā sējumā. P. Blaua darbos turpina parādīties tie paši trūkumi, uz kuriem jau norādīju. 1. Hermeneitiskie elementi sociālās analīzes jēdzienu formulējumos tiek apspiesti par labu uzskatam, ka socioloģijas mērķis ir pētīt «sociālās vides» ietekmi uz «cilvēkiem piemērotajām novērojamām tendencēm». (286. lpp.). 2. Atsauce uz darbības veicēju motīviem, iemesliem un nolūkiem konsekventi tiek attiecināta uz «psiholoģiju», uz to pētījumu jomu, kas ir šķirta no «socioloģijas» uzdevumiem un kas atrodas salīdzinoši zemākā līmenī. 3. Bez jebkādam iebildēm tiek pieņemts apšaubāmais dabaszinātņu filozofijas paveids, kurā tiek uzskatīts, ka «skaidrojums» ir neizbēgami saistīts ar «nomotētiski deduktīvo teoretizēšanu» (265. lpp.). 4. Ne mirkli netiek aplūkota iespēja, ka, pat ja dabaszinātņu filozofija šajā ziņā būtu pieņemama, sociālo zinātņu «likumi» varētu būtiski atšķirties no dabas likumiem. 5. Viss šis viedoklis kopumā ir saistīts ar pazīstamo, bet kļūdaino apgalvojumu, ka salīdzinājumā ar dabaszinātnēm sociālās zinātnes ir tikai savas attīstības sākumstadijā. P. Blaus atzīst, ka «vismaz līdz šim» «socioloģijā nav deterministisku likumu» (266. lpp.). Taču viņš ir pārliecināts, ka reiz tādi likumi tiks atklāti – mēs nekādā gadījumā nevaram nerēķināties ar šo iespējamību, jo «sociālās struktūras nomotētiskā teorija neapšaubāmi vēl atrodas tikai iedīgli» (269. lpp.).*

Šie komentāri parāda, ka «strukturālo pieeju» sociālajām zinātnēm nevar krasi nodalīt no sociālās atražošanas mehānismu izpētes. Protams, ir pareizi uzsvērt, ka sabiedrība nav individuālu darbības veicēju radīts veidojums un ka sociālo sistēmu strukturālās īpašības pārsniedz indivīdu mūžam atvēlēto laiku. Bet struktūra – vai strukturālās īpašības jeb «strukturālie parametri» – eksistē tikai tiktāl, ciktāl pastāv sociālās atražošanas nepārtrauktība laikā un telpā. Tomēr šāda nepārtrauktība savukārt eksistē tikai noteiktā vietā esošu darbības veicēju refleksiīvi kontrolētajās darbībās, kas izraisa virkni tīšu un netīšu seku. Atkārtosu vēlreiz: *tādas īpašas kategorijas kā «strukturālais skaidrojums» vispār nav*, ir tikai to veidu interpretācija, kuros dažādās ierobežojuma formas ietekmē cilvēku darbību. 'Ietekme' šeit nenozīmē neko mistisku. Ņemsim par piemēru vispārinājumu, ka augsts mobilitātes līmenis veicina strukturālās pārmaiņas. Mēs varbūt varam pieņemt, ka augsts mobilitātes līmenis lielā mērā ir netīšs un ka no tā izrietošās pārmaiņas arī ir tādas, lai gan varētu būt, ka, piemēram, izglītības politika ir izveidota tā, lai veicinātu mobilitāti un tādējādi tas, kas notiek, ir daļa no refleksiīvi kontrolēta procesa. Tomēr iedomāsimies, ka mūsu aplūkotā mobilitāte tiešām ir netīša, ka tā piemīt sievietēm, ka tā ir mobilitāte, kas raksturo virzīšanos pa karjeras kāpnēm uz augšu, un ka tās veicinātās «strukturālās pārmaiņas» ir augstāks (vai zemāks) laulību šķiršanas rādītājs. Mēs varam rūpīgi iedziļināties jautājumā par to, kāda var būt kauzālā ietekme, tomēr tikai saprotot attiecīgajā darbībā iesaistīto indivīdu – sievu, vīru u. c. – motīvus un iemeslus. Varētu būt, ka sievietes, kuras ir veiksmīgi virzījušās pa karjeras kāpnēm, mājās pavada mazāk laika, nekā viņas būtu darījušas citā gadījumā, un tas noved pie (negribēta) rezultāta, kas izpaužas kā spriedze laulāto attiecībās; šīm sievietēm laulība ir mazāk svarīga nekā panākumi darbā; viņu vīri ņem ļaunā viņu panākumus utt.; vai arī iespējama visu šo seku kombinācija dažādiem indivīdiem.

ALTERNATĪVA? METODOLOĢISKAIS INDIVIDUĀLISMS

«Strukturālo skaidrojumu» koncepcijām socioloģijā ir sens un dabisks ienaidnieks – metodoloģiskais individuālisms. Strīds starp abām pozīcijām savā ziņā uzskatāms par metodoloģisko līdzinieku subjekta un sociālā objekta duālismam, kas raksturīgs sociālo zinātņu ontoloģijai. Lai gan

Maksu Vēberu uzskata par «strukturālo sociologu», viņš pietiekami skaidri ir parādījis, kam dod priekšroku. Vēstulē, ko M. Vēbers rakstījis neilgi pirms nāves, viņš secina: «Ja es kļuvu par sociologu,.. tad lielā mērā tāpēc, lai izkvēpinātu kolektīvisma jēdzienu garu, kas joprojām mājō mūsu vidū. Citiem vārdiem sakot, socioloģija pati var rasties tikai no viena vai vairāku atsevišķu indivīdu darbības, un tāpēc tai jāpieņem stingri individuālistiskas metodes.»¹⁴ Cilvēku darbība, kā to raksturo M. Vēbers savā darbā «Ekonomika un sabiedrība», «pastāv tikai kā viena vai vairāku *individuālu* cilvēku uzvedība».¹⁵ Var gari un plaši strīdēties par M. Vēbera un citu «metodoloģisko individuālistu» apgalvojumu, tomēr nav šaubu, ka starp viņiem un «strukturālajiem sociologiem» pastāv patiesa uzskatu atšķirība. Detaļas var būt sarežģītas, bet aprises kopumā ir vienkāršas. Metodoloģiskie individuālisti piekrīt uzskatam, kuru esmu paudis iepriekš: mēģinājumi atrast «strukturālos skaidrojumus» ir veltīgi un, iespējams, pat kaitīgi.

Tagad izsekošu vienam no ietekmīgākajiem metodoloģiskā individuālisma paveidiem. S. Lūkss (*S. Lukes*) aplūko galvenās metodoloģiskā individuālisma izpausmes un mēģina tās «padarīt nekaitīgas».¹⁶ Metodoloģiskajam individuālismam atbilstošās doktrīnas parasti ietver vienu vai vairākas no šādām tēzēm.

1. 'Truistiskais sociālais atomisms'. Tas ir uzskats, saskaņā ar kuru ir pats par sevi saprotams, ka sabiedriskās parādības var izskaidrot, tikai analizējot indivīdu rīcību. Tā, piemēram, F. Hajeks (*F. Hayek*) raksta: «Nav cita ceļa, kā izprast sabiedriskās parādības, kā vien izprotot individuālās darbības, kas vērstas uz citiem cilvēkiem un kuras nosaka tas, kādu uzvedību šie cilvēki gaida.»¹⁷ (Patiesībā šis izteikums ir ļoti tuvs M. Vēbera «sociālās darbības» definīcijai.)
2. Ideja, ka visi izteikumi par sabiedriskajām parādībām – tādi kā, piemēram, P. Blaua strukturālo parametru interpretācija – var tikt

¹⁴ Cit. pēc: *Mommsen W.* Max Weber's Political Sociology and His Philosophy of World History // *International Social Science Journal*. – 1965. – Vol. 17. – P. 25. Protams, tas ir strīdīgs jautājums, cik lielā mērā M. Vēbers savos darbos pamatojies uz šo principu.

¹⁵ *Weber M.* Economy and Society. – Berkeley: University of California Press, 1978. – Vol. 1. – P. 13.

¹⁶ *Lukes S.* Methodological Individualism Reconsidered // *Essays in Social Theory*. – London: Macmillan, 1977.

¹⁷ *Hayek F. A.* Individualism and Economic Order. – Chicago: University of Chicago Press, 1949. – P. 6.

reducēti, nezaudējot to jēgu, uz indivīdu īpašību aprakstiem. Šāda viedokļa aizstāvji nepiekrīst, ka P. Blaua izteikumiem par «struktūru» ir kāda jēga; viņš tikai summē indivīdu īpašības.

3. Apgalvojums, ka reāli ir tikai indivīdi. Šķiet, daži autori uzskata, ka jebkurš jēdziens, kas attiecas uz grupu vai sociālo sistēmu īpašībām (šeit atkal kā piemēru var minēt «strukturālos parametrus»), ir abstrakts modelis, teorētisku konstrukcija tādā ziņā, kādā «indivīda» jēdziens tāds nav.
4. Aizbildināšanās, ka sociālajās zinātnēs nevar būt likumu, ja vien tie nav likumi par indivīdu psiholoģiskajām pazīmēm.¹⁸

Visus šos četrus elementus var atrast daudz citētajā Dž. Votkinsa (*J. Watkins*) apgalvojumā par to, ko viņš pats dēvē par 'metodoloģiskā individuālisma principu':

Saskaņā ar šo principu sociālās pasaules pamatsastāvdaļas ir atsevišķie cilvēki, kuri darbojas vairāk vai mazāk atbilstoši savām dispozīcijām un situācijas izpratnei. Ikvienu sarežģīta sociāla situācija, institūcija vai notikums ir indivīdu, to dispozīciju, situāciju, uzskatu un fizisko resursu un vides konkrētās konfigurācijas rezultāts. Liela mēroga sabiedriskās parādības (teiksim, inflāciju) var nepilnīgi vai daļēji izskaidrot ar citu liela mēroga parādību (teiksim, pilnīgas nodarbinātības) palīdzību; taču mēs nekad nespēsim iegūt šādu liela mēroga parādību skaidrojumu, kas būtu stipri kā klints, kamēr dedukcijas ceļā par tām nebūsim izveidojuši pārskatu, kas balstītos uz apgalvojumiem par indivīdu dispozīcijām, uzskatiem, resursiem un savstarpējām attiecībām. (Indivīdi var palikt anonīmi, un tiem var tikt piedēvētas tikai tipiskas dispozīcijas utt.)¹⁹

S. Lūksa argumentu smagā artilērija bija domāta, lai apturētu metodoloģiskā individuālisma virzīšanos uz priekšu uzreiz divās frontēs. Neviens no iepriekš minētajiem četriem apgalvojumiem, ja tos aplūkojam tuvāk, nav ticams ne mazākajā mērā. Tā kā pirmais ir truisisks (t. i., triviāli paties), tas ir pavisam nevietā. Tas, ka «sabiedrība sastāv no cilvēkiem», ir «banāls spriedums par pasauli», kas ir «analītiski paties, t. i., paties,

¹⁸ Lūks atklāj arī metodoloģiskā individuālisma tālāko atvasinājumu, «sociālā individuālisma» doktrīnu, kas «apgalvo, ka sabiedrības mērķis ir indivīdu labums». – *Lukes S. Methodological Individualism Reconsidered.* – PP. 181–182.

¹⁹ *Watkins J. W. N. Historical Explanation in the Social Sciences // Gardiner P. Theories of History.* – Glencoe: Free Press, 1959.

pamatojoties uz vārdu nozīmi».²⁰ Otrais, trešais un ceturtais punkts ir klaji aplami. Tas, ka radniecības attiecību, piemēram, tādu attiecību, ko sauc par «laulībām s...p brālēniem un māsīcām», aprakstu vai analīzi nevar veikt, neatsaucoties uz cilvēku zināšanām, nenozīmē, ka šādas attiecības var aprakstīt, tikai un vienīgi pamatojoties uz indivīdu apgalvojumiem. Ja trešais punkts kaut kādā veidā liek saprast, ka tieši var novērot tikai indivīdus, tad tas ir kļūdainis – lai gan jebkurā gadījumā nav ne mazākā iemesla aizstāvēt spriedumu, kas asociējas ar biheivorismu, proti, ka tikai tas, ko var novērot, ir reāls. Mēs varam arī nebūt spējīgi novērot tos elementus, par ko domā P. Blaus, kad runā par strukturālajiem parametriem, tomēr mēs neapšaubāmi līdzklātbūtnes apstākļos varam novērot sociālās attiecības, tādas kā, piemēram, saskarsmju veidošanās un uzsākšana. Visbeidzot, ceturtajam punktam atbilst tas, ko jau esmu teicis iepriekš: sociālajās zinātnēs netrūkst vispārinājumu, lai gan tiem nepiemīt tāda pati loģiskā forma kā universālajiem dabaszinātņu likumiem.

S. Lūks pieļauj, ka šie argumenti metodoloģisko individuālismu vēl nepadara nekaitīgu. Tie pat neapdraud tā galveno trumpi, kas saistās ar izskaidrošanu. Visbūtiskākais apgalvojums, kas atrodams Votkinsa un varbūt arī Hajeka citātā, ir paziņojums, ka «stiprajos kā klints» sabiedrisko parādību skaidrojumos jāiesaista «indivīdu dispozīcijas, uzskati, resursi un savstarpējās attiecības». Pēc S. Lūksa domām, tieši šeit slēpjas metodoloģiskā individuālisma vislielākā kļūda, kas ir kā bumba ar laika degli, no kuras uzmanīgi jāizskrūvē detonators. Kas ir indivīdu 'dispozīcijas utt.'? Un kas jebkurā gadījumā ir 'skaidrojums'? Runājot par pēdējo, S. Lūksam samērā viegli ir izdevies parādīt, ka daudziem metodoloģiskā individuālisma proponentiem ir pārāk ierobežots priekšstats par to, kas ir skaidrojums (tas pats sakāms arī par P. Blauu un lielāko daļu strukturālo sociologu). Izskaidrot nozīmē atbildēt uz jautājumu «kāpēc», un tas bieži vien nozīmē, ka kāda konkrēta sabiedriska parādība tiek padarīta saprotama, to precīzi raksturojot.²¹ Šajā gadījumā izskaidrojuma atbalsta punkts ir sociālo zinātņu neapstrīdami hermeneitiskā daba. Nenoliedzami svarīgi ir uzsvērt, ka «skaidrojumi» ieņem noteiktu vietu visu sociālo darbību kontekstualitātē, vienalga, vai tie attiektos uz parastu darbības veicēju vai sociologu jautājumiem. Tomēr pievērsīsimies šaurākajai 'skaidrojuma' nozīmei, kas saistīta nevis ar vispārinājumu kā tādu, bet tieši ar kauzālo vispārinājumu formu-

²⁰ Lukes S. Methodological Individualism Reconsidered. – P. 178.

²¹ NRSM. – 4. nodaļa.

lēšanu – citiem vārdiem sakot, ar tādu vispārinājumu formulēšanu, kuri ne tikai vienkārši apgalvo, ka starp divām sabiedrisko parādību kategorijām jeb šķīrām pastāv abstraktas attiecības, bet kuri arī nosaka šajās parādībās iesaistītās kauzālās sakarības.

Kādā ziņā šīs kauzālās sakarības obligāti attiecas uz indivīdiem? Pēc S. Lūkša domām, dažu metodoloģiskā individuālisma versiju skaidrojumos iesaistītās indivīdu iezīmes ir organisma fizioloģiskās īpašības vai bioloģiskās vajadzības. Bet šādi skaidrojumi izrādās gluži neiedomājami. Neviens nav varējis izveidot tādu teoriju, kas reducētu sabiedriskās parādības uz bioloģiskām īpašībām. Tādējādi šīs metodoloģiskā individuālisma formas labākajā gadījumā ir hipotētiski apgalvojumi; tiem nav tieša sakara ar to pētījumu materiāliem, kas ir sociālo zinātņu rīcībā. Tomēr citās metodoloģiskā individuālisma interpretācijās vai nu indivīdiem piedēvētas un skaidrojumos iekļautās īpašības neizslēdz arī strukturālās analīzes iespēju, vai arī šīs īpašības atspēko iepriekšminēto trešo punktu un faktiski tā vai citādi ietver sociālās (strukturālās) īpašības. Tādējādi metodoloģiskais individuālisms ir neitralizēts. Tie, kuri aizstāv redukcionismu, iesaistot skaidrojumos organisma fizioloģiskās īpašības, nevar gribēt, lai viņu apgalvojumus ņemtu vērā attiecībā uz jebko, kas saistīts ar sociālo zinātņu reālo praksi, bet citi nespēj atrast nevienu indivīdu īpašību, kas nebūtu nenovēršami «inficēta» ar sociālajām iezīmēm.

Tālāk S. Lūkss šo jautājumu nerisina. Nedomāju, ka ar to pietiek: mums šie jautājumi jāformulē pavisam citādi. Tomēr, pirms turpinu šķētināt S. Lūkša pusceļā pamestās problēmas, nenāktu par ļaunu aplūkot dažas visai līdzīgas problēmas, kas parādījušās pavisam no citas puses – E. Tompsona un P. Andersona (*P. Anderson*) domu apmaiņā par marksisma raksturu.²² E. Tompsons jau sen ar aizdomām izturējies pret strukturālajiem jēdzieniem, lai gan pilnībā nav tos atmetis, un visu laiku ir uzsvēris, cik svarīgi ir izpētīt cilvēku darbības struktūru un daudzveidību. Tā, aprakstot uzskatus, uz kuru pamata viņš veic savus pētījumus par šķiru veidošanos astoņpadsmitā un deviņpadsmitā gadsimta Anglijā, E. Tompsons saka: «Šķiru nosaka cilvēki pēc tā, kā viņi izdzīvo paši savu vēsturi, un galu galā tā ir šķiras vienīgā definīcija.»²³ Savas polemikas laikā ar L. Altisēru (*L. Althusser*) un viņa sekotājiem – kuras rezultātā P. Andersons kā atbildi

²² *Thompson E. P.* *The Poverty of the Theory.* – London: Merlin, 1978; *Anderson P.* *Arguments within English Marxism.* – London: Verso, 1980.

²³ *Thompson E. P.* *The Making of the English Working Class.* – Harmondsworth: Penguin, 1968. – P. 40.

uzrakstīja veselu grāmatu – E. Tompsons sīkāk izanalizē savus uzskatus. Es nemēģināšu raksturot šo diskusiju kopumā, bet pieminēšu tikai dažus tās aspektus, kas šeit ir būtiski.

E. Tompsons apsūdz L. Altisēru – manuprāt, pilnīgi pamatoti²⁴ – par cilvēku darbības nepilnīgo analīzi un deterministisko struktūras koncepciju. L. Altisērs cilvēkus neuzskata par saprast spējīgiem darbības veicējiem, bet tikai par ražošanas veidu «balstiem». Šādu «parasta darbības veicēja no-niecīnāšanu», kā es to esmu nodēvējis, E. Tompsons raksturo daudz skarbāk. L. Altisēra un lielākās daļas vai nu ar strukturālismu, vai funkcionālismu saistīto sociologu uzskati «nāk no tās pašas «latentās antropoloģijas», no tā paša apslēptā priekšstata par «Cilvēku» – ka visi vīrieši un sievietes (izņemot, protams, viņus pašus) ir *sausmīgi mulķi*.²⁵ E. Tompsons raksta, ka sabiedrības dzīve jeb cilvēces vēsture jāsaprot kā «nevadāma cilvēces darbība». Tas nozīmē, ka cilvēki darbojas mērķtiecīgi un izmantojot savas zināšanas, bet viņi nespēj paredzēt vai kontrolēt savas darbības sekas. Lai saprastu, kā tas notiek, mums nepieciešams termins, kura, kā saka E. Tompsons, L. Altisēra koncepcijā nav: tas ir tas, ko E. Tompsons sauc vienkārši par «cilvēces pieredzi». ²⁶ Pieredze ir saikne starp «struktūru» un «procesu», īstais sabiedrības vai vēstures pētījumu priekšmets. E. Tompsons uzsver, ka šāds uzskats nebūt netuvina viņu metodoloģiskajam individuālismam. Faktiski, viņaprāt, pastāv noteikta līdzība starp metodoloģisko individuālismu un L. Altisēra marksismu. Jo L. Altisērs uzskata, ka «struktūras» eksistē tikai teorētiskās sfērās, nevis pašā realitātē; tādējādi šāda nostāja atgādina metodoloģisko individuālistu nominālismu. Tomēr beigu beigās nav nemaz tik viegli saskatīt E. Tompsona ideju atšķirību no metodoloģiskā individuālisma. Daudzas vietas viņa darbā, kur viņš raksturo savus vispārējos uzskatus, atgādina koncepcijas, kas atgādina iepriekšminēto Votkinsa uzskatu. Piemēram, atkal runājot par šķiras jēdzienu, viņš apgalvo: «Kad mēs runājam par *kādu* šķiru, mēs domājam par kādu ļoti nenoteiktu cilvēku grupu, kurai ir līdzīgas vienādas interešu sociālās pieredzes, tradīciju un vērtību sistēmas, kategorijas, kurai ir raksturīga dispozicija uzvesties kā šķirai, noteikt pašiem sevi savā darbībā un apziņā attiecībā pret citām cilvēku grupām šķiriskā veidā.»²⁷

²⁴ CPST. – 1. nodaļa un *passim*.

²⁵ Thompson E. P. The Poverty of the Theory. – P. 148.

²⁶ *Ibid.* – P. 30.

²⁷ *Ibid.* – P. 295.

E. Tompsona uzskatos ir daudz pievilcīga, bet P. Andersonam nesagādāja nekādas grūtības saskatīt tajos arī trūkumus. Kad E. Tompsons raksta par 'cilvēkiem' un par 'pieredzes' prioritāti, rodas jautājums, kā šie šķietami skaidrie jēdzieni jāsaprot. Uzsverot tos, E. Tompsons nepārprotami ir gribējis akcentēt cilvēku darbības nozīmi vēstures veidošanā. Bet, kas ir 'darbība', tā arī paliek neizskaidrots, par spīti vēsturisko piemēru pārbagātībai, ko E. Tompsons piedāvā savos darbos un kritizējot L. Altisēru. «Pieredze» – kā mēs zinām no Dilteja mēģinājumiem cīnīties ar *Erlebnis* – ir bēdīgi slavens divdomīgs termins. Viens šā vārda lietojums, piemēram, saistās tieši ar empīrismu, kurā pieredze ir pasīva pasaules notikumu reģistrācija, kaut kas ļoti tāls no tā terminā iekļautā aktivitātes aspekta, ko E. Tompsons vēlas uzsvērt. Turklāt E. Tompsons nekur uzskatāmi neizdala attiecības starp darbību un struktūru. Tas sakāms pat par viņa galveno darbu «Anglijas strādnieku šķiras veidošanās». Grāmata sākas ar slave no fragmentu: «Strādnieku šķira neuzlēca kā saule noteiktā laikā. Tā piedalījās pati savā veidošanā», un tās izveide ir notikusi, «pateicoties tiklab darbībai, kā arī noteiktiem apstākļiem». ²⁸ Tomēr, par spīti ovācijām, ko šī grāmata pelnīti saņēmusi, P. Andersons norāda, ka tā neatrisina problēmas, kas tajā izvirzītas.

Jo, ja apgalvojums, ka darbība un nepieciešamība savstarpēji nosaka viena otru, būtu jāpierāda, tad mums būtu jāizpēta vismaz divi faktori: darbaspēka objektīvā apvienošanās un transformācija, kas notika industriālās revolūcijas rezultātā, un subjektīvā šķiru kultūras rašanās, kas bija atbilde uz to.. Bet industriālā kapitālisma rašanās Anglijā drīzāk ir visai baisms šīs grāmatas fons, nevis tiešs izpētes objekts. [...] Kapitāla nevienmērīgā uzkrāšanās un tā nevienmērīgais sadalījums telpā, kā arī tā pārvietošanās laika posmā no 1790. līdz 1830. gadam neizbēgami atstāja ietekmi uz topošā angļu proletariāta veidošanos un raksturu. Tomēr, aplūkojot proletariāta rašanos, šiem jautājumiem nav pievērsta uzmanība. ²⁹

Domu apmaiņa starp E. Tompsonu un P. Andersonu neko neatrisina, tomēr to ir vērts pieminēt līdzās abstraktākajām diskusijām par metodoloģisko individuālismu. Tās, šķiet, lielā mērā jau izplēnējušas, tomēr E. Tompsona un P. Andersona polemikas dzīvīgums uzskatāmi parāda, ka šie jautājumi joprojām ir aktuāli. Un tam ir viens svarīgs iemesls. Ikviens sociālo zinātņu vai vēstures pētījums ir saistīts ar darbības un struktūras

²⁸ Thompson E. P. The Making of the English Working Class. – P. 9.

²⁹ Anderson P. Arguments within English Marxism. – PP. 32–34.

attiecībām, ar darbību tīšo un netīšo seku konjunkcijas un disjunkcijas noteikšanu – precīzos formulējumos vai kā citādi – un to, kā šīs sekas ietekmē indivīda likteni. Nekāda žonglēšana ar abstraktiem jēdzieniem nevar aizstāt šādu problēmu tiešu izpēti reālos mijiedarbības kontekstos. Jo ietekmju pārveidošanās iespējas ir bezgalīgas, un nav nekādas nozīmes, vai struktūra «nosaka» darbību vai otrādi. To ierobežojumu daba, kuriem indivīdi ir pakļauti, tas, kādiem nolūkiem viņi izmanto savas spējas, kā arī tas, kādas sapratnes spējas formas viņi demonstrē, ir vēsturiski mainīgas parādības.

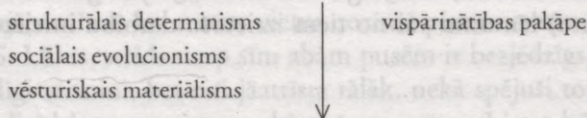
Konceptuāla jautājumu noskaidrošana var vismaz palīdzēt atrast veidu, kā šīs problēmas labāk pētīt. E. Tompsona, Votkinsa u. c. argumentus saista tas, ka viņi pārāk lielā mērā savas koncepcijas balsta uz intuitīvo un teorijai nepiemēroto 'indivīda' jēdzienu. Viņiem ir pietiekams pamats ar aizdomām lūkoties uz «strukturālās socioloģijas» centieniem, vienalga, vai tā būtu P. Blaua piedāvātā versija vai L. Altisēra strukturālās socioloģijas paveids. Metodoloģiskais individuālisms nav tik nekaitīgs «strukturālo sociologu» mērķiem, kā to iztēlojās S. Lūkss. Metodoloģiskā individuālisma pārstāvji maldās, kad viņi apgalvo, ka sociālās kategorijas var reducēt uz aprakstiem, kas izriet no indivīdu izteikumiem. Bet viņiem ir taisnība, uzskatot, ka «strukturālā socioloģija» neņem vērā vai vismaz nepietiekami novērtē cilvēku zināšanas, un viņiem ir visas tiesības apgalvot, ka «sabiedriskie spēki» vienmēr ir ne vairāk un ne mazāk kā noteiktos apstākļos veiktas darbības tīšo un netīšo seku sajaukums.

«Strukturālā socioloģija» un metodoloģiskais individuālisms nav alternatīvas tajā nozīmē, ka atņemt vienu nozīmē pieņemt otru. Dažā ziņā, kā apgalvo S. Lūkss, strīds starp šīm abām pusēm ir bezjēdzīgs. Būtu jāatmet daži strīdīgi termini, bet citi jāattīsta tālāk, nekā spējuši to veidotāji. To, kas ir 'indivīds', nevar pieņemt kā pašsaprotamu. Lietas būtība nav izteikumu salīdzināšanā, bet gan tā jautājuma noskaidrošanā, kādi tad ir cilvēki kā sociālās darbības subjekti – tas ir kaut kas, ko es esmu mēģinājis izdarīt ar strukturācijas teorijas pamatjēdzieniem. Lai to veiktu, jāatsakās no struktūras un ierobežojumu vienādošanas. Loģikas līmenī, par izejas punktu ņemot priekšstatu par struktūras dualitāti, nepavisam nav grūti noteikt attiecības, kas pastāv starp iespējām un ierobežojumiem. Vēsture nav «nevadāma cilvēku darbība». Tā ir cilvēku darbības laiciskums, kas veido un kuru pašu veido strukturālās īpašības, kurās ir ietvertas dažādās varas formas – tā nav tikai gludi veidota frāze, manuprāt, tā daudz precīzāk izsaka lietas būtību.

Vēl viens jautājums, kas izvirzās diskusijā par metodoloģisko individuālismu, ir: vai cilvēku kopumi arī ir darbības veicēji? Ko nozīmē, piemēram, ja saka: «Valdība nolēma rīkoties atbilstoši politikai X,» vai «Valdība sacelšanās draudu priekšā rīkojās ātri»? Šeit jānoskaidro vairākas atšķirības. Kā jau tiku minējis iepriekšējā nodaļā, darbības aprakstus nedrīkst sajaukt ar pašas darbības apzīmējumu. Ne darbības, ne mijiedarbības aprakstus nevar sniegt, pamatojoties tikai uz indivīdu izteikumiem. Tomēr tikai indivīdi, būtnes ar miesu un asinīm, var būt darbības veicēji. Ja cilvēku kopumi vai grupas nav darbības veicēji, kāpēc mēs dažkārt runājam tā, it kā tās tādas būtu, kā minētajos piemēros? Mēs mēdzam tā darīt, kad pastāv ievērojama sociālās atražošanas nosacījumu refleksīvās kontroles pakāpe, īpaši saistībā ar organizācijām, lai gan ne tikai. «Valdība nolēma rīkoties atbilstoši politikai X» ir tāda lēmuma saīsināts izklāsts, kuru indivīdi parasti pieņem, konsultējoties cits ar citu, vai ja attiecīgā politika ir normatīvi saistoša. Lēmumi, ko pieņem valdības vai citas organizācijas, var nepavisam neatspoguļot iznākumu, pēc kā tiecas visi, vai visvēlamāko rezultātu, ko cerējis panākt katrs indivīds, kurš piedalījies šo lēmumu pieņemšanā. Šādos apstākļos ir jēga teikt, ka dalībnieki «nolemj» (individuāli) «pieņem lēmumu» (kopīgi) par attiecīgu darbības virzienu. Tas nozīmē, ka atsevišķi Ministru kabineta locekļi var piekrist tikt saistīti ar sanāksmes iznākumu, kuram viņi nepiekrīt, vai priekšlikumu, pret kuru viņi balsojuši, bet kurš tomēr guvis vairākuma atbalstu. Ir svarīgi saprast, ka tādi izteikumi kā «Valdība nolēma...» vai «Valdība rīkojās...» ir saīsināti apgalvojumi, jo dažos gadījumos var būt ļoti svarīgi, kuri indivīdi bijuši galvenie pieņemto (vai nepieņemto) lēmumu vai no tiem izrietošo darbību iniciatori vai pildītāji.

5. nodaļa. PĀRMAIŅAS, EVOLŪCIJA UN VARA

Šajā nodaļā es vēlos pierādīt visu sociālo pārmaiņu teoriju, – īpaši evolucionāro, dekonstrukcijas nepieciešamību un varas kā neatņemamas sabiedrības dzīves sastāvdaļas *rekonstrukcijas* nepieciešamību. Dekonstruēt sociālo pārmaiņu teorijas nozīmē noliegt to, ka varētu tikt īstenoti daži vislolotākie socioloģijas centieni – ieskaitot «vēsturiskā materiālisma» izvirzītos mērķus. Tas nenozīmē izvirzīt visai vājo argumentu, ka šīm teorijām nav pietiekamu pierādījumu. Tas saistās ar daudz spēcīgāku un strīdīgāku argumentu: šīs teorijas kļūdās attiecībā uz iespējamiem sociālo pārmaiņu skaidrojumu veidiem. Sociālo pārmaiņu teorijas var dekonstruēt, izejot cauri trim uzskatu sistēmām, kuras seko cita citai sarūkošas vispārīnātības pakāpes secībā un kuras var attēlot šādi:

Liela daļa sociālo zinātņu (gan akadēmiskās socioloģijas, gan marksisma) pamatā ir bijis pieņēmums, ka ir iespējams formulēt tādas strukturālās cēlonības teorijas, kas izskaidrotu sociālās darbības determināciju kopumā.¹ Vairākums strukturālā determinisma versiju ir saistīts ar tēzi, ka

¹ Dažreiz 'determinismu' lieto kā sinonīmu objektīvismam, kas mēģina pierādīt, ka uzvedība ir tieši atkarīga no strukturālajiem ierobežojumiem. Ē. O. Raitis (*E. O. Wright*), piemēram, mēģina noteikt «deterministisko attiecību virkni», kura pamatotos uz «diferencētu strukturālās kauzalitātes shēmu, kas būtu savienojama ar marksismu». Viņš izšķir vairākus determinisma veidus, bet, lai atklātu viņa sacītā nokrāsu, pietiks, ja minēšu tikai divus: «strukturālos ierobežojumus» un «selekciju». Pirmais attiecas uz veidiem, kā sabiedrību

sociālās zinātnes var atklāt vispārējus likumus un ka šie likumi nosaka strukturālo ierobežojumu ietekmi. Ikvienu uzvedības aktu vai veidu varētu parādīt kā vispārēja likuma piemēru, kur būtu norādīti konkrēti šā likuma darbību ierobežojosi apstākļi. Šeit 'determinācija' tiek pielīdzināta īpašai determinisma formai. Diskusija par tā saucamo «jumta likumu» šos jautājumus zināmā mērā ir skārusi un, sīkāk pie tās nepakavējoties, pietiks, ja teiksim, ka šāds uzskats nepavisam neatbilst vispārīgumu raksturam sociālajās zinātnēs, kā esmu norādījis iepriekš (sk. arī 341.–345. lpp.).² Noliegt, ka iespējams izstrādāt strukturālās determinācijas vispārēju teoriju, nozīmē pievienoties šajā grāmatā paustajai nostājai.³

Dažas sociālo pārmaiņu teorijas ir saistītas ar iepriekšminētajām koncepcijām. Ir pastāvējuši uzskati, piemēram, ka eksistē vispārēji likumi, kas nosaka sociālās pārmaiņas, un ka tie jāņem par pamatu, formulējot sociālo pārmaiņu teoriju. Tomēr ir daudzi pārmaiņu izskaidrošanas mēģinājumi, kas, lai gan nepostulē likumus, tomēr norāda noteiktus ierobežotus pārmaiņu determinācijas principus, kuri tiek uzskatīti par kaut ko visaptverošu. Šo uzskatu vidū visievērojamākās ir evolucionārās koncepcijas.

strukturālās īpašības nosaka robežas tam, kas ir iespējams šajās sabiedrībās. Tā Ē. O. Raits apgalvo, ka feodālisma «ekonomiskā struktūra» ierobežo tās valsts formu, kas rodas feodālajās sistēmās. Kamēr feodālismā bija «strukturāli neiespējama» pārstāvnieciska demokrātija ar vispārējām balsstiesībām, tajā bija sastopama samērā plaša valsts formu dažādība. «Selekcija» attiecas uz «tiem sociālajiem mehānismiem, kas konkrēti determinē iznākumu diapazonu vai galējā gadījumā specifiskus iznākumus strukturāli ierobežotu iespējamību diapazonā». Ē. O. Raits saista «selekciju» ar «specifisku vēsturisku apstākļu sakritības» determināciju. Feodālismā ekonomikas un valsts attiecību rezultātā veidojas noteikts šķiru sadalījums, un šo šķiru konflikts izpaužas konkrētās cīņās starp noteiktām grupām.

'Determinācijas' jēdziens šeit formulēts neskaidri. Kad Ē. O. Raits runā par «specifisku iznākumu» vai «vēsturisku apstākļu sakritību» determināciju, viņš acimredzot šo jēdzienu lieto vispārīgā nozīmē. Šādi izprasts, Ē. O. Raits viedoklis ietvertu jau attīstītas strukturālā determinisma formas, tas būtu «strukturālās socioloģijas» paveids, kurā cilvēku rīcība tiek izskaidrota kā sociālo cēloņu rezultāts. Tomēr citi Ē. O. Raits izteikumi liek domāt, ka viņš nevēlas pieņemt šādus uzskatus. Sociālo sistēmu strukturālās iezīmes, kā norāda pirmā viņa izvīrītā kategorija, nosaka robežas, kurās var īstenoties nedeterminēts iznākumu diapazons. Šeit 'determinācija' nozīmē «ierobežojumus» un neatskiras no vairākām manis ieteiktajām nozīmēm, ko šis jēdziens sevī parasti ietver. Vēreiz atkārtoju, ka 'struktūra' nav identificējama ar 'ierobežojumiem' un ka strukturālo īpašību ierobežojošos aspektus nevar uzskatīt par «strukturālās kauzalitātes» vispārēju formu. Tā kā šie jautājumi jau ir aplūkoti, nav vajadzības tos šeit attīstīt tālāk. Sk.: *Wright E. O. Class, Crisis and the State.* – London: New Left Books, 1978. – PP. 15–18.

² Sal.: CPST. – 230.–233. lpp.

³ NRSM. – 2. nodaļa.

«Evolucionismu», protams, nav viegli definēt, jo ar šo terminu saistās ļoti dažādi uzskati, un evolucionāro koncepciju popularitāte sociālajās zinātnēs ir gan palielinājusies, gan samazinājusies. Evolucionisms savu zenītu sociālajās zinātnēs neapšaubāmi sasniedza deviņpadsmitā gadsimta otrajā pusē, un lielā mērā to iedvesmoja Č. Darvina sasniegumi bioloģijā.⁴ Pēc tam evolucionārie priekšstati pamazām izgāja no modes, īpaši par tiem vairs neinteresējās tie antropologi, kurus stipri ietekmēja kāds no «kultūras relativisma» paveidiem.

Tomēr antropoloģijā saglabājās arī šādu priekšstatu piekritēji, un arheoloģijā evolucionisms dominē joprojām. Anglosakšu pasaulē par evolucionisma norietu zināmā mērā bija atbildīgs funkcionālisma uzplaukums, ko antropoloģijā attīstīja B. Maļinovskis un A. Redklifs-Brauns (*A. Radcliffe-Brown*) un vēlāk arī socioloģijā – R. Mērtons un T. Pārsonss, lai gan vēlāk pats T. Pārsonss bija tas, kurš atdzīvināja evolucionāro teoriju.⁵

EVOLUCIONISMS UN SOCIĀLĀ TEORIJA

Daudzas evolūcijas teorijas sniedz lieliskus piemērus tam, ko esmu nosaucis par «endogēniem» jeb «izaugsmes» modeļiem, kurus esmu jau kritizējis iepriekš. Šāda tipa evolucionārās teorijas faktiski bieži ir bijušas cieši saistītas ar funkcionālismu – kā izcilu piemēru šajā ziņā var minēt O. Konta darbus –, un funkcionālisma un evolucionisma nošķiršanu, ko ieviesa B. Maļinovskis un citi, varbūt vajadzētu uzskatīt drīzāk par sava veida novirzi no normas nekā lietu dabisko stāvokli. Dzīvās dabas metaforas nereti ir norādījušas uz šo abu virzienu saistību. Augs vai organisms satur sevī augšanas trajektoriju, izaugsmes latentas iespējamības. Pārmaiņas šajā gadījumā tiek saprastas kā process, kuru nosaka šādā izaugsmes procesā

⁴ Tomēr Nisbets ir norādījis, ka sociālais un bioloģiskais evolucionisms arī attīstījās atsevišķi un «ka viens no nopietnākajiem kļūdainajiem priekšstatiem mūsdienu literatūrā par socioloģijas vēsturi ir tas, ka deviņpadsmitā gadsimta sociālais evolucionisms bijis vienkārši bioloģiskā evolucionisma, īpaši Čārlza Darvina ideju, piemērošana sociālo institūciju pētījumos». – *Nisbet R. A. Social Change and History*. – London: Oxford, 1969. – Chapter 5.

⁵ *Parsons T. Evolutionary Universals in Society // Desai A. R. Essays on Modernisation of Underdeveloped Societies*. – Bombay: Thacker, 1971; *Idem. // Societies, Evolutionary and Comparative Perspectives*. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1966.

iesaistītie mehānismi, un sabiedrības tiek uzskatītas par skaidri norobežotiem kopumiem. Ārējie apstākļi vai nu veicina, vai kavē augšanas procesus, taču tie ir tikai pārmaiņu mehānismu darbības fons. Daži evolucionārie modeļi traktē pārmaiņas kā obligāti lēnas un kumulatīvas. Tā E. Dirkems uzskatīja, ka politiskā revolūcija ir viļņošanās, kas parādās sabiedrības dzīves virspusē, un ka tā nespēj izraisīt būtiskas pārmaiņas sabiedrībā, jo galveno sociālo institūciju evolūcija vienmēr ir lēna.⁶ Bet «izaugsmes» koncepcijas, protams, nav tālu no teorijām, saskaņā ar kurām evolūcija noris revolucionārās pārejas ceļā. Šajā gadījumā par piemēru kalpo K. Marksa uzskati. Darba «Par politiskās ekonomijas kritiku» priekšvārdā K. Markss uzsver, ka sociālo pārmaiņu virzītājspēks ir ražošanas spēku pieaugums attiecīgajā sabiedrības tipā. Vienā brīdī šis pieaugums vairs nespēj iekļauties esošajās sabiedrības institūcijās, un tas noved pie revolūcijas, kurai vēl un vēlreiz seko šā paša procesa atkārtošana.⁷ Pārmaiņu cēloņi atrodami šķiru sabiedrību tendenciozajās īpašībās, kas satur «pašas savus transformācijas iedīgļus».

Kā mums būtu jāsaprot jēdziens 'evolūcija'? Pats vārds radies no latīņu valodas vārda *evolutio* un ir veidots no *e-* («ārā no») un *volatus* («saritināts»). To lietoja, runājot par pergamenta tīstokļu atritināšanu. Mūsdienā nozīmē šis jēdziens netika lietots līdz pat septiņpadsmitā gadsimta beigām, kad ar to sāka apzīmēt pārmaiņu procesu mierīgā ceļā, kas noritēja vairākos nošķiramās posmos.

O. Konts bija viens no pirmajiem ievērojamākiem sabiedrības pētniekiem, kurš sāka šo jēdzienu lietot plašāk, un viņa formulējums daudz neatšķiras no daudziem vēlāk ieteiktajiem (ieskaitot T. Pārsonsa piedāvāto; sk. 273.–283. lpp.). Galvenā O. Konta darbos aplūkotā tēma bija sabiedrības tipu dažādība, to diferenciācija un sintēze, «kārtības veicināšana kontinuitātē». «*Aucun ordre réel ne peut plus s'établir, ni surtout durer, s'il n'est pleinement compatible avec le progrès; aucun grand progrès ne saurait effectivement s'accomplir, s'il ne tend finalement à l'évedente consolidation de l'ordre.*»⁸

Mīnēšu dažas mūsdienā sociālās vai kultūras evolūcijas definīcijas, ko izvēlējos vairāk vai mazāk nejauši.

⁶ Sal.: Durkheim's political sociology // SSPT.

⁷ Marx K. Preface to a Contribution to the Critique of Political Economy // Marx K., Engels F. Selected Writings. – London: Lawrence and Wishart, 1968.

⁸ Comte A. Physique sociale. – Paris: Hermann, 1975. – P. 16.

Vai nu apzīmētājs «bioloģisks» tiek lietots, vai ne, evolūcijas princips, vienalga, tiek strikti piemērots dzīvo būtņu pasaulei. [...] Šādi bioloģiskās evolūcijas pamatjēdzieni kā variācija, selekcija, adaptācija, diferenciācija un integrācija, attiecināti uz sociālajām un kultūras parādībām, ir mūsu uzmanības centrā. (T. Pārsonss)⁹

Evolūciju var aplūkot kā daļu no tā, kas nosaka formas, procesus un funkcijas, kuras atkārtojas. [...] Kultūras evolūciju var uzskatīt vai nu par īpašu vēsturiskas rekonstrukcijas tipu, vai īpašu metodoloģiju vai pieeju. (Džulians Stjuards (*J. H. Steward*))¹⁰

Evolūcija (gan dabas, gan sabiedrības) ir process, kas pats sevi uztur, pārveido un pārnes; šim procesam ir noteikts virziens laikā, tāpēc tas ir neatgriezenisks un savā gaitā rada jauninājumus, lielāku dažādību, sarežģītāku organizāciju, augstāku zināšanu līmeni un arvien vairāk apzinātu gara darbību. (Dž. Hakslijs (*J. Huxley*))¹¹

Evolūciju var definēt kā formu pēctecību laikā: viena forma izaug no citas; kultūra pāriet no vienas stadijas citā. Šajā procesā laiks ir tikpat integrāls faktors kā formas maiņa. Evolūcijas process ir neatgriezenisks un neatkārtojams. [...] Evolūcijas process ir līdzīgs vēsturiskajam jeb difūzijas procesam, jo tie abi ir laiciski un tāpēc neatgriezeniski un neatkārtojami. Tomēr tie arī atšķiras, jo pirmais pēc savas dabas ir nomotētisks, savukārt otrais – idiogrāfisks. [...] Evolūcijas process vienmēr notiek kādā noteiktā vietā un laika ilgstamībā, tomēr konkrētajam laikam un vietai nav īpašas nozīmes. Svarīga ir tikai formu pēctecība laikā. (L. A. Vaits (*L. A. White*))¹²

Gan bioloģiskajā, gan kultūras sfērā evolūcija noris vienlaikus divos virzienos. No vienas puses, tā rada dažādību, ar piemērošanās rezultātā notikušās modifikācijas palīdzību: no vecajām formām rodas jaunas atšķirīgas formas. No otras puses, evolūcija rada progresu: no zemākajām formām rodas augstākās, kas ir pārākas par iepriekšējām. Pirmais no šiem virzieniem ir specifiskā evolūcija, otrais – vispārējā evolūcija. Iai izpētītu abus evolūcijas aspektus, nepieciešama atšķirīga taksonomija. Specifiskās evolūcijas pētījumos, kuru galvenais uzdevums ir noskaidrot izcelsmes līnijas, tiek izmantota filogenētiskā klasifikācija. Vispārējās evolūcijas pētījumi saistās ar paša progresa raksturu, un šeit formas tiek

⁹ Societies, Evolutionary and Comparative Perspectives. – P. 2.

¹⁰ *Steward J. H. Theory of Culture Change.* – Urbana: University of Illinois Press, 1955. – P. 248.

¹¹ *Huxley J. Evolution, Cultural and Biological // Thomas W. C. Current Anthropology.* – Chicago: University of Chicago Press, 1956. – P. 3.

¹² *White L. A. The Evolution of Culture.* – New York: McGraw-Hill, 1959. – Pp. 29–30.

klasificētas attīstības stadijās jeb līmeņos, neatsaucoties uz filogēnēzi. (M. D. Zālins (M. D. Sahlins))¹³

Starp šiem uzskatiem pastāv nozīmīgas atšķirības. Tas, ko M. D. Zālins sauc par 'specifisko evolūciju', piemēram, ir vienīgais evolūcijas veids, ko atzīst Dž. Stjuards, kurš faktiski tieši noliedz 'vispārējo evolūciju'. Tomēr šīm definīcijām tomēr ir arī kopīgas iezīmes, kuras vai nu parādās tieši to formulējumos, vai kuras var tikai nojaust, un tās var izmantot, lai noskaidrotu, kādai jābūt teorijai vai pieejai, kas būtu saucama par «evolucionāru». Es pieņemu kā pašu par sevi saprotamu, ka «evolūcijai» jābūt kam vairāk nekā tikai nejausi izmantotam terminam (pret kuru šeit nevarētu būt nekādu iebildumu), kuru lietotu kā «attīstības» vai «pārmaiņu» sinonīmu. Jo, lai «evolūcijas teorijai» sociālajās zinātnēs būtu īpaša nozīme, pēc manām domām, tai jāpiemīt tālāk minētajām iezīmēm. (Nedomāju, ka tās ir patvaļīgi izvēlētas vai pārāk stingras.)

Pirmkārt, jābūt vismaz kaut kādai pieņemtai konceptuālai kontinuitātei ar bioloģisko evolūciju. Kā parāda iepriekšminētās definīcijas, tas ir kritērijs, kuru daudzi, bet nebūt ne visi, kas sevi uzskata par evolucionisma teorētiķiem, tiecas uzsvērt. Šim apgalvojumam ir sava jēga, jo, lai gan tas sākotnēji radies socioloģijā, nevis bioloģijā, tieši bioloģija ir tā, kas devusi 'evolūcijai' diezgan precīzu apzīmējumu un izstrādājusi evolucionāro transformāciju teoriju, kas izskaidro evolūciju, neizmantojot vispār nekādus teleoloģiskus priekšstatus. Jēdziena 'evolūcija' lietojumam sociālajās zinātnēs ir visai maz jēgas, ja tam nav vismaz kāda saistība ar bioloģijas jēdzieniem. No tā neizriet, ka nepieciešama vai vēlama ir pilnīga konceptuāla atbilstība. Pret evolucionismu vai katrā ziņā vismaz pret darvinismu dabaszinātnēs pēdējā laikā ir vērsti spēcīgi uzbrukumi, un ir iespējams, lai

¹³ Sahlins M. D., *Service E. R. Evolution and Culture*. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1960. – PP. 12–13. Citas definīcijas var atrast šādos darbos: *Childe V. G. Progress of Archaeology*. – London: Watts, 1944; *Dobzhansky T. Mankind Evolving*. – New Haven: Yale University Press, 1962.; *Tax S. The Evolution of Man*. – Chicago: University of Chicago Press, 1960; *Manners R. A. Process and Pattern in Culture*. – Chicago: Aldine, 1964; *Meggors B. J. Evolution and Anthropology: a Centennial Appraisal*. – Washington: Anthropological Society, 1959; *Stebbins L. The Basis of Progressive Evolution*. – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1969; *White L. A. Diffusion vs. Evolution: an Anti-Evolutionist Fallacy // American Anthropologist*. – 1945. – Vol. 44.; *Alland A. Evolution and Human Behaviour*. – Garden City: Natural History Press, 1967; *Chapple E. D. Culture and Biological Man*. – New York: Holt, Rinehart & Winston, 1970; *Stocking G. W. Race, Culture and Evolution*. – New York: Free Press, 1968.

gan diez vai tas tā notiks, ka dabaszinātnes varētu no evolucionisma atteikties, bet sociālo zinātņu sfērā tas tiktu saglabāts.

Otrkārt, sociālajam evolucionismam jāraksturo kaut kas vairāk nekā tikai progresīvas pārmaiņas pēc kādiem noteiktiem kritērijiem, proti, tam būtu jāraksturo pārmaiņu mehānisms. Šis aspekts ir tik svarīgs, ka tas jāaplūko tuvāk. Daži evolucionisti sliecas uzskatīt, ka, lai aizstāvētu evolūcijas jēdzienu sociālajā teorijā, pietiek, ja parāda, ka vēstures gaitā, sākot ar pašiem agrīnajiem periodiem (par kuriem mums ir liecības, ka tajos eksistējušas cilvēku sabiedrības) un beidzot ar mūsdienām, ir noticis kādas konkrētas sabiedriskas parādības vai parādību progress. Tā, piemēram, L. A. Vaits ir izstrādājis evolūcijas indeksu, par pamatu ņemot enerģijas ražošanu. Sabiedrības jeb, lietojot L. A. Vaits terminoloģiju, «kultūras sistēmas» atšķiras pēc enerģijas izmantošanas veidiem. Dažas no šīm sistēmām šajā ziņā ir efektīvākas nekā citas. Tādēļ dažādās kultūras sistēmas var sarindot pēc līmeņiem, salīdzinot koeficientus, ko iegūst, attiecinot izmantotās enerģijas apjomu un patēriņu pret šajās sistēmās iesaistīto cilvēku skaitu.¹⁴ Sākot ar O. Kontu un Spenseru, evolucionisma piekritēji ir atsaukušies uz augošu sarežģītību, diferenciāciju utt. Protams, jēdzienu 'evolūcija' varētu izmantot, vienkārši runājot par šādu progresu, abstrahējoties no laika un telpas. Varētu, piemēram, teikt, ka mazās mutvārdu kultūras atrodas vienā enerģijas patēriņa un sadales (vai laiktelpas distancētības) skalas galā, bet modernās industrializētās sabiedrības – otrā. Nav grūti arī aizstāvēt apgalvojumu, ka noteikti tehnikas sasniegumi vai sociālās organizācijas formas ir priekšnosacījums citām. Šajā ziņā evolūcija kā jēdziens neizraisa nekādas domstarpības. Taču šāds 'evolūcijas' jēdziena lietojums neko nepaskaidro par sociālajām pārmaiņām un neatbilst kritērijam, kas pieprasa saprātīgi ciešu saistību ar bioloģisko evolūciju.

Treskārt, jāraksturo sociālās attīstības stadiju pēctecība, kurā pārmaiņu mehānisms ir saistīts ar noteiktu sociālās organizācijas tipu vai aspektu nomaiņu ar citiem. Šīs stadijas var tikt sakārtotas vai nu specifiskās, vai vispārējās evolūcijas veidā, vai arī kādā to abu kombinācijā. Šeit nedrīkst slepus ieviest tādas pieņēmumus kā, piemēram, ka progress augšup pa šādu evolucionisma skalu nozīmē progresu, vērtējot pēc morāles kritērijiem; tas ir pieļaujams vienīgi tādā gadījumā, ja tas kaut kādā veidā tiek skaidri

¹⁴ White L. A. Evolutionary Stages, Progress and the Evaluation of Cultures // Southwestern Journal of Anthropology. – 1947. – Vol.3.; *idem.* – The Evolution of Culture. – Chapter 2.

pamatots. Kā es uzsvēršu vēlāk, evolucionārās teorijas izteikti tiecas jaukt «progresu» ar «attīstību», jo praksē ļoti grūti izvairīties no etnocentriskiem pieņēmumiem, lai gan evolucionismā tie varbūt arī nav loģiski pamatoti.

Ceturtkārt, atklāt sociālo pārmaiņu mehānismu nozīmē izskaidrot pārmaiņas tādējādi, ka šo skaidrojumu var attiecināt uz visu cilvēces vēstures spektru nevis kā ekskluzīvu pārmaiņu mehānismu, bet kā dominējošu mehānismu. Nav šaubu par to, kurš mehānisms varētu pirmais kandidēt uz šo lomu, jo tas faktiski figurē visās evolucionārajās teorijās, lai cik atšķirīgas tās būtu citos aspektos. Tā ir 'adaptācija' – ar ko parasti saprot pielāgošanos fiziskajai videi.

Ne visas sociālo pārmaiņu teorijas, kuru pamatā ir adaptācijas princips, ir evolucionāras, jo tās var neatbilst pirmajiem trim minētajiem kritērijiem. Taču adaptācijas jēdzienam evolucionārajās teorijās ir tik liela nozīme, ka bez tā šīs teorijas zaudē lielu daļu savas pārliecības spēka.¹⁵ Tāpēc ir jēga uzskatīt – ja sociālo pārmaiņu skaidrojumā adaptācijas jēdzienam nav nekādas nozīmes (kā es to apgalvoju), evolucionisms zaudē lielu daļu no sava pievilcīguma. Tomēr es izmantošu vēl divus citus kritikas paņēmienus, lai dotos uzbrukumā evolucionārajām teorijām: tās iespiež cilvēces vēsturi šablonā, kuram tā deskriptīvi neatbilst, un tās saistās, lai gan ne vienmēr, ar daudziem neveiksmīgiem secinājumiem.

ADAPTĀCIJA

Sociālā kontekstā lietotu adaptācijas jēdzienu var raksturot vai nu kā 1) bezsaturisku, t. i., tā nozīme ir tik plaša un izplūdusi, ka tas drīzāk padara visu vēl neskaidrāku, nevis izskaidro, vai 2) iesaistītu funkcionālistu skaidrojuma mazticamā un loģiski kļūdainā apgalvojumā, vai 3) iekļautu

¹⁵ Sk.: *Bennet J. W.* The Ecological Transition. – New York: Pergamon Press, 1976; *Alland A.* Adaptation in Cultural Evolution. – New York: Columbia University Press, 1970; *Appley M.-H.* Addaptation-Level Theory: A Symposium. – New York: Academic Press, 1971; *Cohen J.* Man in Adaptation. – Chicago: Aldine, 1968; *Boughy A. S.* Man and the Environment. – New York: Macmillan, 1971; *Dubos R.* Man Adapting. – New Haven: Yale University Press, 1965; *Munson R.* Man and Nature. – New York: Felta, 1971; *Theodorson G. A.* Studies in Human Ecology. – New York: Row, Peterson, 1961; *Vayda A. P.* Environment and Cultural Behaviour. – New York: Natural History Press, 1969; *Eldredge N., Tattersall J.* The Myths of Human Evolution. – New York: Columbia University Press, 1981.

apgalvojumā par cilvēku sabiedrību dinamiskajām tendencēm, kas ir loģiski pierādāms kā kļūdains.

Kas attiecas uz pirmo punktu, tad jāsecina, ka adaptācijas jēdzienu var diezgan precīzi izmantot bioloģijā, no kurienes tas arī cēlies¹⁶ un kur tā parastā nozīme attiecas uz veidiem, kādos organismu genofondu ietekmē mijiedarbība ar apkārtējo vidi, un kā rezultātā izveidojas selektīvas izdzīvošanai nepieciešamas īpašības. 'Adaptāciju' sociālajās zinātnēs varbūt var pārliecināti formulēt, ja to pieņem kā vispārēju apzīmējumu, kas attiecas uz to procesu diapazonu, kurā cilvēki reaģē uz savas fiziskās vides īpašībām un pārveido tās.

Tā R. Rappaports (*R. Rappaport*) definē šo terminu kā «procesu, ar kura palīdzību organismi vai organismu grupas, attiecīgi mainot savu stāvokli, struktūru vai uzbūvi, saglabā homeostāzi sevī un savā starpā, saduroties gan ar iesaicīgām svārstībām apkārtējā vidē, gan ilgtermiņa pārmaiņām to vides uzbūvē vai struktūrā». ¹⁷ Tomēr evolucionārajai sociālajai domai ir raksturīgi papildināt šo jēdziena lietojumu tik lielā mērā, ka tas kļūst neglābjami amorfs. Piemēram, T. Hārdings (*T. Harding*) sāk savu uzskatu izklāstu par adaptāciju, definējot šo jēdzienu kā «kontroles nodrošināšanu un saglabāšanu pār vidi», pret ko, protams, nekas nav iebilstams. Bet tad viņš turpina, sakot, ka evolucionārajā teorijā adaptācija neattiecas tikai uz attiecībām starp sabiedrībām un dabu, bet arī uz «sabiedrību savstarpējo pielāgošanos».

Pielāgošanās dabai izveido kultūras tehnoloģiju un no tās izrietošos sociālos un ideoloģiskos komponentus. Tomēr pielāgošanās citām kultūrām var veidot sabiedrību un ideoloģiju, kas savukārt ietekmē tehnoloģiju un nosaka tās tālāko attīstības virzienu. Adaptācijas procesa galarezultāts ir organizēta kultūras veseluma, integrētas tehnoloģijas, sabiedrības un ideoloģijas radīšana, kas tiek galā ar dabas divkāršo selektīvo ietekmi, no vienas puses, un citu kultūru ietekmi, no otras puses.¹⁸

¹⁶ Tomēr ir biologi, kuri apstrīdētu šeit teikto. «Tā kā bioloģiskajā literatūrā jēdziens 'adaptācija' tiek lietots tik izplūdušā nozīmē, būtu gudrāk no tā vispār atteikties.» *Ehrlich P. R. et al. The Process of Evolution.* – New York: McGraw-Hill, 1974. – P. 337.

¹⁷ *Rappaport R. A. Ritual, Sanctity and Cybernetics // American Anthropologist.* – 1971. – Vol. 73. – P. 60. Kritiskas piezīmes sk.: *Whyte A. Systems as Perceived // Friedman J., Rowlands M. J. The Evolution of Social Systems.* – Pittsburg: University of Pittsburg Press, 1978.

¹⁸ *Harding T. G. Adaptation and Stability // Sablins M. D., Service E. R. Evolution and Culture.* – PP. 45, 48.

Adaptācija šeit pārvērtusies tik izplūdušā jēdzienā, kas ietver sevī visus iespējamus faktoros, kuri varētu ietekmēt sociālo organizāciju un transformāciju! Šāds jēdziena lietojums ir viscaur tipisks evolucionārajām teorijām sociālajās zinātnēs (salīdzinājumam var minēt, piemēram, to, kā šo jēdzienu lietojis T. Pārsonss; sk. 279.–281. lpp.). Tā iemesli ir pietiekami skaidri. Tur, kur 'adaptācijas' jēdzienam ir piešķirta vismaz kaut kāda precizitāte, piemēram, R. Rapaporta formulējumā, un kur tas, kam pielāgojas, arī ir skaidri noteikts, kļūst skaidrs, ka šo principu nevar uzskatīt par sociālo pārmaiņu vispārējo mehānismu. Ja ar vidi saprotam «dabas vidi» un ja 'adaptācija' tai nozīmē tādu reakciju uz skaidri saskatāmām pārmaiņām šajā vidē, kas nosaka esošo bioloģisko vai sociālo iezīmju pārmaiņas, tad 'adaptācija' vienkārši ir pārāk šaurs jēdziens, lai šis princips būtu vērā ņemams šāda mehānisma kandidāts. To var padarīt ticamu, tikai paplašinot vienu vai abus šā jēdziena aspektus – jēdzienā 'vide' ietverot arī citas sabiedrības (t. i., «sociālo vidi») un/vai kā 'adaptāciju' uztverot vairāk vai mazāk ikvienu svarīgu sociālu procesu, kas liekas palielinām sabiedrības iespējas saglabāties samērā noturīgā formā. Taču jēdziens kļūst tik nenoteikts, ka tas vairs nav izmantojams par līdzekli, lai kaut ko izskaidrotu.

Otrkārt, bieži vien tieši sava bezsaturīguma dēļ – kā tas parādās šādos formulējumos – adaptācijas jēdziens tik bieži figurē viltus «skaidrojumos». Tiesām, nav lielas jēgas apgalvot, ka tās sabiedrības vai sabiedrības tipi, kuri ir izdzīvojuši noteiktā laika periodā, ir izdzīvojuši tāpēc, ka tiem ir bijis jāizdzīvo. Taču tieši līdz šādam apgalvojumam bieži vien nonāk paskaidrojumi, kuros ietverts 'adaptācijas' jēdziens. Tādējādi visai izplatīts ir uzskats, ka kādas sabiedriskas parādības saglabāšanos var izskaidrot ar tās īpaši labajām adaptācijas spējām. Bet kā jāsaprot adaptācijas spējas? Atbilstoši iepriekš teiktajam – visi elementi, kas jāņem palīgā, lai attiecīgā parādība saglabātos, kamēr citas izzustū. Tomēr, ja jēdzienu 'adaptācija' izprot šaurākā nozīmē, tad piedāvātie skaidrojumi mēdz būt tikpat nepilnīgi un iemieso sevī dažādus funkcionālisma paveidus.¹⁹ Kā tipisku šāda veida literatūras piemēru, kam bijusi arī ievērojama ietekme šajā jomā, es gribētu minēt citātu no G. V. Čailda (*G. V. Child*) darba, kuru autors

sāk ar pašsaprotamo faktu, ka cilvēks nevar dzīvot bez ēšanas. Tāpat arī sabiedrība nevar eksistēt, ja tās locekļi nespēj sagādāt sev pietiekami daudz pārtikas, lai uzturētu dzīvību

¹⁹ *Luhmann N. Funktion und Kausalität // Soziologische Aufklärung. – Köln – Opladen, 1970. – Bd 1.*

un vairotos. Ja kāda sabiedrība pieņemtu uzskatus vai atzītu institūcijas, kas vispār pārtrauktu pārtikas piegādi (ja, piemēram, visi Ēģiptes zemnieki uzskatītu par savu pienākumu cauru gadu celt superpiramīdu) vai izbeigtu vairošanos (kā varētu panākt vispārēja un fanātiska ticība celibātam), tad attiecīgā sabiedrība drīz vien sabruktu. Šajā konkrētajā piemērā uzskatāmi redzams, ka pārtikas piegāde ir pat svarīgāka nekā uzskati un ideāli. Domājams, ka tādā gadījumā iztikas iegūšanas metodes galu galā šādu kontroli īsteno vēl stingrāk. Jādoma, ka veids, kādā cilvēki nodrošina savu eksistenci, «nosaka» viņu uzskatus un institūcijas.²⁰

Tomēr tas, kas G. V. Čaildam ir tik pašsaprotams, nebūt neizriet no viņa sacītā. Sabiedrības vai kādas sabiedriskas parādības funkcionālas nepieciešamības noteikšana pati par sevi nekādā mērā neiespaido šīs nepieciešamības faktisko ietekmi uz to institūciju veidošanu, kuras apmierina šo nepieciešamību.

Pievērsoties pēdējam no trim pārmetumiem, jāteic, ka adaptāciju varētu izmantot skaidrojums, ja tiktu atklāts veids, kā sekmīgi interpretēt cilvēku sabiedrības galveno vēsturisko tipu dažādību un pēctecību. Šeit evolucionārās teorijas izrādās empīriski nepilnīgas. Ja būtu kāds vispārējs motivēts dzinulis, kas liktu cilvēkiem ilgstoši arvien efektīvāk «adaptēties» to materiālajai videi, tad evolucionāro teoriju saglabāšanai būtu kāds pamats. Tomēr šādas sliekšmes nav.²¹ Varētu arī pieņemt, ka, pētot cilvēku sabiedrības, varētu tikt atklāts kaut kas līdzīgs dabiskajai izlasei. Tiesi tā, protams, uzskatīja vairākums deviņpadsmitā gadsimta evolucionistu. Spensers «dabiskās izlases» vietā lietoja savu terminu «piemērotāko izdzīvošana», bet ideja ir tā pati. Spensers «izdzīvošanu» interpretēja ne tik daudz kā attiecīgās vides būtisko prasību apmierināšanas rezultātu, bet drīzāk kā militāru pārkāpumu pār citām sabiedrībām. Spensers uzskata²², ka lielāku un plašāku sabiedrību veidošanās karu rezultātā «ir nenovēršams process, kura gaitā sabiedriskajai dzīvei piemērotākās cilvēku varietātes

²⁰ *Childe V. G. Prehistory and Marxism // Antiquity. – 1979. – Vol. 53. – PP. 93–94.* (Šo rakstu Čailds uzrakstīja jau 1940. gadā, bet viņa dzīves laikā tas netika publicēts.)

²¹ CCHM. – 3. nodaļa. Es neredzu, kā varētu aizstāvēt šādu Lenska izteikumu: «Tāpat kā suga, arī cilvēku sabiedrība ir «izolēta» populācija, kuras locekļi dalās kopīgā informācijā un līdz ar to tie ir spiesti doties pa kopējo evolucionāro taku.» *Lenski G. Human Societies. – New York: McGraw–Hill, 1970. – P. 60.* Kritiski komentāri atrodami darbā: *Utz P. J. Evolutionism Revisited // Comparative Studies in Society and History. 1973. – Vol. 15.*

²² *Spencer H. The Principles of Sociology. – New York: Appleton, 1899. – Vol. 2. – P. 110.*

aizstāj mazāk piemērotās varietātes». Bet, ja šodien šim uzskatam vairs nav daudz piekritēju pat evolucionistu vidū, tas ir tikai pārliciecināšu empīrisku argumentu rezultāts. Kara ietekme uz sociālajām pārmaiņām ir pietiekami reāla. Bet militārajai varenībai vienkārši nepiemīt tas vispārējais skaidrojošais spēks, kas nepieciešams, lai pārvērstu «adaptāciju» par dzīvotspējīgu evolūcijas mehānismu. Tiklīdz mēs varam pievienot vēl citus faktorus, mēs atgriezīamies tajā pašā situācijā, kad ar šā jēdziena palīdzību varēja izskaidrot visu un neko.

EVOLŪCIJA UN VĒSTURE

Cilvēces vēsturei nav evolucionāra «šablona», un, mēģinot vēsturi tādā iespiest, tai tiktu nodarīts liels ļaunums. Es nosaukšu trīs iemeslus, kāpēc cilvēces vēsture nelīdzinās sugu evolucionārajam modelim, un četrus būtiskus momentus, ko sevī slēpj sociālajās zinātnēs pastāvošās evolucionārās teorijas. Evolucionisma kritiķi jau kopš deviņpadsmitā gadsimta šos jautājumus izmaluši krustu šķērsu, bet droši vien ir vērts vēlreiz pie tiem atgriezties. Evolucionārais «šablons» – stumbrs ar zariem vai stīgojošs vīnogulājs, kurā tiek integrēts laika ritums un sugu attīstība – nav piemērota metafora cilvēku sabiedrības analīzei.

Cilvēki savu vēsturi veido, zinot šo vēsturi, t. i., kā refleksīvas būtnes, kas laiku drīzāk kognitīvi piesavinās, nevis vienkārši «dzīvo» tajā. Tas ir visai nodrāzts apgalvojums, tomēr evolucionistu diskusijās tiek attiecināts vienīgi uz jautājumu par to, vai starp pirmcilvēkiem un *Homo sapiens* ir vai nav būtiska atšķirība. Citiem vārdiem sakot, evolucionisti uzskata, ka esošajam evolūcijas procesam vienkārši pievienojies kaut kas jauns – vēl viens faktors, kas padara dabisko izlasi vēl sarežģītāku. Lietas būtība tomēr ir tā, ka cilvēku sabiedrības refleksīvā daba nepieļauj sociālo pārmaiņu skaidrojumu ar jebkādu vienkāršu un iedarbīgu kauzālu mehānismu kopumu. Zināšanas par to, kas notiek «vēsturē», kļūst ne tikai par «vēstures» neatņemamu sastāvdaļu, bet arī par tās pārveides līdzekli.

Evolūcijas teorija bioloģijā balstās uz postulātiem par sugu izcelšanās neatkarību un sugu nemainīgumu, izņemot pārmaiņas mutācijas ceļā. Šādus nosacījumus cilvēces vēsturei nevar piemērot, jo «sabiedrībām» nav raksturīga tāda «aizklāšanas» pakāpe kā sugām. Biologi diezgan viegli var atbildēt uz jautājumu: kas attīstās? Taču sociālo zinātņu jomā nav gatavu

«evolūcijas vienību».²³ Es jau esmu to minējis (sk. 179.–184. lpp.), bet šeit tas jāatkārto vēlreiz. Evolucionisti parasti runā vai nu par «sabiedrību», vai «kultūras sistēmu» evolūciju, pieņemot, ka tās, kas ir visattīstītākās, vienkārši ir mazāk attīstīto sistēmu diferencēti paveidi. Tomēr elementi, kas veido «sabiedrību» vai «kultūru», atšķiras tieši ar tām īpašībām, kam evolucionāro teoriju piekritēji ir pievērsuši īpašu uzmanību. Strīds starp evolucionistiem un «difuzionistiem» palīdzēja tikai noklusēt šo problēmu, jo abi virzieni uzskatīja sabiedrības vai kultūras par diskrētiem veselumiem, kuri savā starpā atšķiras galvenokārt ar atšķirīgiem tos ietekmējošo pārmaiņu cēloņu vērtējumiem.

Cilvēces vēsture nav, Gelnera vārdiem runājot, «stāsts par pasaules izaugsmi». Kā atzīmē Gelners, divus gadsimtus ikvienam rietumniekam bija grūti

domāt par cilvēku darbību, neiztēlojoties.. visaptverošu augšupejošu izaugsmi. [...] Šāds secinājums dabiski izrietēja no rietumu vēstures modeļa, kas parasti tika uzskatīta par *pašu* cilvēces vēsturi. Rietumu vēsturei, šķiet, piemīt noteikta kontinuitāte un noteikta pastāvīga augšupejoša norise – vai vismaz tā tas šķita, un tā tas tika mācīts. Radusies Vidējo Austrumu upju ielejās, civilizācijas vēsture šķiet kā nepārtraukta un pamatvilcienos augšupejoša izaugsme, ko tikai laiku pa laikam pārtraukuši atslābuma vai pat regresa periodi. Vēsture likās lēnām izplatāmies gar Vidusjūras krastiem un tad uz augšu gar Atlantijas okeānu, visam kļūstot arvien labākam un labākam. Austrumu impērijas, grieķu civilizācija, romieši, kristietība, tumšie viduslaiki, renesanse, reformācija, industrializācija un cīņa par sociālo taisnīgumu.. pazīstamais stāsts dažādos variantos, īpaši attiecībā uz detaļām, akcentiem un cerībām; tas viss ir tik ļoti pazīstams, un tomēr vairākumam no mums tas veido vēstures tēla fonu. Šī aina, protams, ir pilnīgā saskaņā ar bioloģisko evolucionismu, un darvinisma triumfs, šķiet, galīgi izšķīra šo jautājumu. Likās, ka divas pilnīgi neatkarīgas nozares – vēsture un bioloģija – sniedza vienas un tās pašas liknes divus dažādus aspektus.²⁴

«Beagle» jūras brauciens it kā simbolizēja ceļojumus, kuri deva eiropiešiem iespēju saskarties ar atšķirīgām un eksotiskām kultūrām, kas tika ietilpinātas un klasificētas visaptverošā shēmā, kurā rietumi, protams, atradās pašā virsotnē. Nav nekādu pazīmju, ka šodienas evolucionārās shē-

²³ Sal.: Renfrew C. Space, Time and Polity // Friedman J., Rowlands M. J. The Evolution of Social Systems.

²⁴ Gellner E. Thought and Change. – London: Weidenfeld & Nicolson, 1964. – Pp. 12–13.

mas būtu atbrīvojušās no šāda veida etnocentrismā. Kur gan mēs rietumu socioloģijā varam atrast tādu shēmu, kurā tradicionālā Indija atrastos skālas augšgalā? Vai senā Ķīna? Vai kaut vai mūsdienu Indija vai Ķīna?²⁵

Tomēr nav nekādas vajadzības uzdot šādus jautājumus, – kuri acīmredzami nav loģiski nevainojami, tāpēc diez vai var kaitēt evolucionārajām teorijām –, lai parādītu, ka vēsture nav «stāsts par pasaules izaugsmi». *Homo sapiens* vēsturi daudz precīzāk var attēlot šādi. Neviens nevar būt pārliecināts par to, kad *Homo sapiens* parādījās pirmo reizi, bet pilnīgi skaidrs ir tas, ka ilgu savas eksistences laika posmu cilvēki ir dzīvojuši mazās sabiedrībās, kurās galvenā nodarbe bija medības un pārtikas vākšana. Lielāko šā perioda daļu nav vērojams nekāds jūtams progress ne sociālo, ne tehnoloģisko pārmaiņu ziņā: visprecīzāk to varētu raksturot kā «stabilu stāvokli». Kaut kādu iemeslu dēļ, par kuriem šodien joprojām vēl tiek diskutēts, noteiktā attīstības posmā parādījās šķirās sadalītās «civilizācijas»; vispirms tas notika Mezopotāmijā, tad arī citur. Taču relatīvi īsais vēstures periods, kas sekoja pēc tam, nebūt nav raksturojams kā nepārtraukta civilizācijas augšupeja: tas drīzāk atbilst A. Toinbija (*A. Toynbee*) attēlotajam civilizāciju uzplaukumam un pagrimumam un to konfliktiem ar apkārtējo cilšu virsaišu valdījumu. Šis modelis beidzas ar globālo rietumu civilizācijas uzplaukumu, parādību, kas piešķir «vēsturei» iezīmi, kas ir pavisam atšķirīga no jebkā, kas bijis un izzudis īsajā divu trīs gadsimtu ilgajā periodā pirms tam. Tā vietā, lai uzskatītu moderno pasauli par tālāku to apstākļu akcentāciju, kas pastāvēja šķirās sadalītajās sabiedrībās, daudz pamācošāk ir to uztvert kā cezūru tradicionālajā pasaulē, kuru tā, šķiet, neglābjami iznīcina. Modernā pasaule ir radusies, pārraujot saikni ar to, kas noticis pirms tam, nevis to turpinot. Tieši šā pārrāvuma raksturs – tās pasaules specifika, kura izveidojusies, rodoties industriālajam kapitālismam, – ir tas, kas socioloģijai jāizskaidrē, cik labi vien tā spēj.

Nobeigumā īsi uzskaitīšu četrus bīstamos momentus, ko sevī slēpj evolucionārā doma un no kuriem vislabāk izvairīties, krasi saraujot jebkādas saiknes ar šīm teorijām. Šos bīstamos momentus es dēvēju par:

- 1) viendimensijas saspiestību,
- 2) homoloģisko saspiestību,
- 3) normatīvajām ilūzijām un
- 4) laika deformāciju.

²⁵ *Naipaul V. S. India, a Wounded Civilization.* – Harmondsworth: Penguin, 1976.

Ar pirmo bīstamo momentu – viendimensijas saspiestību – jāsaprot evolucionāro domātāju tendence iespiest vispārējo evolūciju specifiskās evolūcijas rāmjos. Tā feodālisms Eiropā ir pirms kapitālisma, un no tā sociālajām attiecībām attīstās kapitālisms. Tāpēc vismaz vienā ziņā feodālisms ir nepieciešams kapitālisma priekštecis. Vai tādā gadījumā feodālisms ir vispārēja kapitālisma evolūcijas «stadija»?²⁶ Protams, ka ne, lai gan ir tādi marksisma paveidi un vēl citas socioloģijas skolas, kas tam piekristu.

Runājot par homologisko saspiestību – otru bīstamo momentu –, es domāju dažu autoru tendenci iztēloties, ka starp sociālās evolūcijas un indivīda personības attīstības stadijām pastāv homoloģija. Pie šā uzskata ir vērts pakavēties ilgāk, jo, lai gan tas tieši neizriet no līdz šim aplūkotajiem evolucionisma postulātiem, šo uzskatu tomēr visai bieži saista ar evolucionāro domu. Runājot bez aplinkiem, šis uzskats pauž, ka mazās mutvārdu kultūras ir atšķiramas pēc izziņas, emocionalitātes vai uzvedības formām, kas attīstītākās sabiedrībās atrodamas tikai indivīda attīstības relatīvi agrīnajās stadijās. Var, piemēram, uzskatīt, ka sociālās organizācijas sarežģītības pakāpi atspoguļo personības attīstības sarežģītība. Šā uzskata korelāts ir viedoklis, ka sabiedrības pieaugošā sarežģītība paredz lielāku emociju apspiešanas pakāpi. Z. Freida «Civilizācija un tās neapmierinātība» ir šāda uzskata *locus classicus*.

Z. Freids lieto jēdzienu 'civilizācija', lai apzīmētu «visu sasniegumu un noteikumu summu, kas mūsu dzīvi padara atšķirīgu no mūsu dzīvniecisko senču dzīves un kas kalpo diviem mērķiem – proti, pasargāt cilvēkus no dabas un sakārtot to savstarpējās attiecības».²⁷ Uzsverot progresējošo kontroli pār materiālo pasauli, Z. Freida uzskati par 'civilizāciju' – jēdziens, par kuru varētu pateikt daudz vairāk – savā ziņā ir stipri līdzīgi vēsturiskajam materiālismam. Varbūt tas nebūt nav tik pārsteidzoši, kā varētu likties pirmajā brīdī, jo daudzi marksisti ir pārņēmuši arī citus Z. Freida sabiedrības attīstības koncepcijas aspektus.

H. Markūze (*H. Marcuse*) savos centienos izmantot Z. Freida 'civilizācijas' interpretāciju kapitalistiskā ražošanas veida kritikā pieņem Z. Freida uzskatu pamatprincipus. «Dzīvnieciskā cilvēka» pārtapšana «cilvēciskā būtņē» atspoguļo kustību no primitīvā barbarisma uz civilizāciju:

²⁶ *Sablins M. D.* Evolution: Specific and General // *Sablins M. D., Service E. R.* Evolution and Culture. – PP. 30–31.

²⁷ *Freud S.* Civilisation and Its Discontents. – London: Hogarth, 1969. – P. 26.

<i>No</i>	<i>Uz</i>
rūlitēja apmierinājuma	atliktu apmierinājumu
baudas	baudas ierobežošanu
prieka (spēles)	darbu
saņemšanas	ražošanu
apspiešanas neesamības	drošību ²⁸

H. Markūzes uzskati atšķiras no Z. Freida koncepcijas tikai tajā ziņā, ka viņš pieņem, ka «cīņu ar dabu», kas ir cilvēka materiālās eksistences pamats, var atvieglot, izmantojot ražošanas spēkus, ko radījusi kapitālisma ekonomiskā sistēma, bet kuras ietvaros nav iespējama cilvēciskā izpausme.

Līdzīga Z. Freida uzskatu izmantošana, lai gan neparedzot sabiedrību pārveidošanas iespējas, rodama arī N. Eliasa darbos. N. Eliass savu koncepciju veido, pamatojoties uz teorēmu, ka augošā sociālās dzīves sarežģītība obligāti rada augošu psiholoģisko apspiešanu:

No agrīnākā rietumu vēstures perioda līdz mūsdienām sociālās funkcijas konkurences spiediena rezultātā kļuvušas arvien diferencētākas. Jo diferencētākas tās kļūst, jo vairāk palielinās šo funkciju skaits un līdz ar to arī to cilvēku skaits, no kuriem indivīds ir atkarīgs visās savās darbībās. [...] Jo vairāk cilvēkiem jāpieskaņo sava uzvedība citu rīcībai, jo stingrāk un precīzāk jāorganizē darbību tikls. [...] Indivīds ir spiests kontrolēt savu uzvedību arvien diferencētākā, līdzsvarotāka un stabilāka veidā. [...] Darbību tikls kļūst tik sarežģīts un plašs, un, lai tajā uzvestos «pareizi», jāpieliek tik lielas pūles, ka līdztekus indivīda apzinātajai paškontrolei tiek izveidots arī akli funkcionējošs paškontroles mehānisms.²⁹

N. Eliass tiešām uzsver noteiktas specifiskas mūsdienu rietumu pasaules iezīmes, tomēr tās lielā mērā ir izzudušas vispārējā evolucionismā. «Ne tik sarežģītās sabiedrībās» ir zemāks individuālās paškontroles limenis, spontānāka emociju izpausme. Šādās sabiedrībās cilvēki ir kā bērni – spontāni un gaisīgi.

Ja šis uzskats ir aplams, kā man šķiet, ir izsecināmas daudzas sakarības, kas attiecas gan uz mūsdienu kapitālisma, gan tā atbrīvojošā potenciāla

²⁸ Marcuse H. *Eros and Civilisation*. – New York: Vintage, 1955. – P. 12.

²⁹ Elias N. *The Civilising Process*. Vol. 1: *The History of Manners*. – Oxford: Blackwell, 1978, vol. 2. – PP. 232–233.

raksturu, ko tas sevī slēpj.³⁰ Bet kāpēc tas ir aplams un kāds viedoklis varētu to aizstāt? Daļēji mums jāvērsas pie modernās antropoloģijas atklājumiem, kas neapšaubāmi apgāz domu, ka «primitīvās sabiedrības» ir primitīvas ne tikai to tehnoloģijas, bet arī visādā citādā ziņā. Šeit varbūt pamatojumu var sniegt valodas pētījumi. Starp valodas sarežģītību un materiālās «attīstības» līmeni dažādās sabiedrībās atšķiramas korelācijas vienkārši nav. Šis fakts jau pats par sevi norāda, ka diez vai pastāv kaut kādas vispārējas psihe organizācijas atšķirības starp mutvārdu kultūrām, no vienas puses, un «civilizācijām», no otras. Mums jāuzmanās, pat tikai izsakot pieņēmumu, ka civilizācijas ir sarežģītākas nekā mutvārdu kultūras. Civilizācijām – bet vispirmām kārtām tai specifiskajai globālajai sabiedriskās iekārtas formai, ko pēdējo divu gadsimtu laikā noteikusi rietumu pārkuma nostiprināšanās – raksturīga lielāka laiktelpas distancētība nekā mutvārdu kultūrām. Tās aptver plašākus laika (iespējams) un telpas (noteikti) segmentus. Tomēr dažas sabiedriskās darbības iezīmes, kas atklātas mutvārdu kultūrās, piemēram, tās, kas saistītas ar radniecības institūcijām, ir ļoti sarežģītas. Protams, var norādīt, ka Z. Freida un to autoru uzmanības centrā, kuriem ir līdzīga nostāja šajā jautājumā, ir afekta apspiešana vai šīs apspiešanas relatīvs trūkums mutvārdu kultūrās. Bet nav nekādu pierādījumu, kas atbalstītu pieņēmumu, ka šādas kultūras ir vispārēji saistītas ar emociju izpausmju spontanitāti. Dažās mutvārdu kultūrās (kā centusies parādīt egopsihologi un citi) ir ļoti stingri morāli aizliegumi, kas attiecas uz lielu ikdienas rīcības daļu, un bērnu mācīšanās izmantotie apspiešanas veidi var būt ļoti bargi.³¹

Ar trešo bīstamo momentu, ar evolucionārās teorijas noslieci uz normatīvām ilūzijām, es domāju tieksmi uzskatīt, ka pastāv kāda augstāka vara – ekonomiskā, politiskā vai militārā –, kurai evolucionārajā shēmā būtu arī morāls pārākums. Neapšaubāmi šāda tieksme ir cieši saistīta ar evolucionisma etnocentriskajām tendencēm, bet tas tomēr nav viens un tas pats. Šajā sakarā adaptācijas jēdziens atkal iegūst bīstamu nokrāsu. Tam gan ir ētiski neitrāls skanējums, it kā pārākai «adaptācijas spējai» būtu *ipso facto* pārākums attiecībā pret normatīvi pārākajām sociālajām iezīmēm. Tomēr, attiecinot šo terminu uz cilvēku sabiedrībām, tas biežāk ir nekā nav sinonīms vienkāršam spēkam. Ja paruna, ka spēkam ne vienmēr ir taisnība, ir

³⁰ Dažas no šīm tēmām esmu aplūkojis savā darbā: *Between Capitalism and Socialism* // CCHM. – 2. sējums.

³¹ Daži piemēri aplūkoti darbā: *Kardiner A. The Individual and His Society.* – New York: Columbia University Press, 1939.

senā, tad evolucionāro teoriju pārstāvji to itin bieži aizmirst tieši viņu pašu evolucionāro uzskatu rezultātā.³²

Beidzot, ar ceturto bīstamo momentu – ar laika deformāciju – es domāju evolucionāro domātāju sliecību pieņemt, ka «vēsturi» var uzrakstīt tikai kā sociālās pārmaiņas, ka laika ritējums ir tas pats, kas pārmaiņas, bet «vēsture» – tas pats, kas «vēsturiskums».

Vai vēsturiskais materiālisms ir evolucionisma paveids? Ar zināmām iebildēm mēs tam varētu piekrist, ja vien šo terminu saprot noteiktā veidā. Pieņemsim, ka «vēsturiskais materiālisms» tiek saprasts ļoti vispārīgi. Tādā gadījumā šis termins var attiekties uz ideju, kas pausta citātā «cilvēki veido vēsturi», ka cilvēku sabiedriskā dzīve tiek veidota un pārveidota praksē – praktiskajās darbībās, kas tiek īstenotas ikdienas dzīvē. Šis ir tieši tas viedoklis, kuru esmu centies aizstāvēt, izklāstot galvenos strukturācijas teorijas pamatprincipus. Bet terminu «vēsturiskais materiālisms» tie, kuri sevi sauc par marksistiem, biežāk lieto daudz konkrētākā nozīmē, tādā, kuru, protams, lielā mērā balsta paša K. Marksa teksti. Tas ir «vēsturiskais materiālisms», kas balstās uz sabiedrības attīstības shēmu, kuru K. Markss un F. Engelss ieskicējuši pirmajās «Vācu ideoloģijas» lappusēs un «Komunistiskās partijas manifestā» un kuru K. Markss kodolīgi un spoži deklarē priekšvārdā darbam «Par politiskās ekonomijas kritiku».

Šajos avotos iedibinātie uzskati atbilst visiem galvenajiem manis noteiktajiem evolucionisma kritērijiem, un tiem piemīt arī vairākas no evolucionismam raksturīgajām sekundārajām iezīmēm. Tiesa, K. Markss dažkārt rakstīja tā, it kā viņa darbi nebūtu nekas vairāk kā Rietumeiropas vēsture. Tomēr viņa darbi, protams, nebija vienkārši viena pasaules stūriša interpretatīva teorija. K. Marksa izstrādātā attīstības shēma, kurā iekļauta gan cilšu sabiedrība, gan antīkā pasaule, gan feodālisms un kapitālisms, kā arī aziātiskais ražošanas veids, ir evolucionāra struktūra, kurā galvenā loma ir adaptācijai, kas slēpusies zem ražošanas spēku attīstības maskas. Kāpēc aziātiskais sabiedrības tips salīdzinājumā ar rietumu sabiedrību tiek uzskatīts par «stagnātisku»? Tāpēc, ka tas neļauj ražošanas spēku attīstībai pāraugt noteiktu līmeni. Tā, protams, būtu kļūda, ja K. Marksa uzskati tiktu

³² Varbūt vērts vēlreiz uzsvērt, ka tas ir evolucionisma drauds, nevis tā loģiskās sekas. Hābermāss ir viens no autoriem, kurš aplūkojis šo un daudzus citus ar evolucionismu saistītus jautājumus savā kā vienmēr izskaidrojošajā un precīzajā izteiksmes veidā. Sk.: *Habermas J. Communication and the Evolution of Society*. – Boston: Beacon, 1979, īpaši 3. un 4. nod.; un: *Geschichte und Evolution // Zur Rekonstruktion des historischen Materialismus*. – Frankfurt: Suhrkamp, 1976.

pārāk cieši saistīti ar citiem deviņpadsmitā gadsimta evolucionisma paveidiem, par spīti viņa apbrīnai pret Č. Darvīnu. K. Marksa pārņemtība ar aizvien pieaugošu dabas pakļaušanu cilvēkiem pauž tādu priekšstatu par adaptāciju, kas būtiski neatšķiras no daudziem citiem šīs idejas izmantojumiem. Tomēr K. Marksa darbos manāma apgriezta Hēgeļa dialektika, kas iemocīta īpašā attīstības veidolā, kuram daudz ortodoksālākās evolūcijas teorijās nav tieša analoga.

K. Marksa evolucionisms ir «stāsts par pasaules izaugsmi», un tajā parādās viendimensijas saspīestības un laika deformācijas trūkumi. Bet galvenie iebildumi jāvērs pirmām kārtām pret lomu, kāda tajā ir atvēlēta adaptācijas mehānismiem. Varbūt dažos aspektos V. Čailda vēsturiskā materiālisma versija ir īpaši primitīva, tomēr pozitīvi jānovērtē tas, ka tajā atklāti deklarēti pieņēmumi, kas bieži tiek izdarīti slepus. Fakts, ka cilvēkiem jādzīvo tajā materiālajā vidē, kurā viņi dzīvo, neko mums nestāsta par to, vai tam, ko viņi dara, lai izdzīvotu, ir izšķiroša loma sociālajā pārveidē.

Es nedomāju, ka iespējams pārvarēt trūkumus, kas piemīt evolūcijas teorijām kopumā vai atsevišķi vēsturiskajam materiālismam.³³ Tāpēc es runāju par to dekonstrukciju. Citiem vārdiem sakot, mēs nevaram evolucionismu aizstāt ar kādu līdzīgu teoriju. Izskaidrojot sociālās pārmaiņas, nevar izšķirt kādu vienu vienīgu un neatkarīgu mehānismu; nav tādu atslēgu, kas pavērtu durvis uz cilvēku sabiedrības attīstības noslēpumu atrisinājumiem, reducējot tos uz kādu vienotu formulu, jo tādējādi tas izskaidrotu arī galvenās pārjējas no viena sabiedrības tipa uz citu.

SOCIĀLO PĀRMAIŅU ANALĪZE

Iepriekšminētie apsvērumi nenozīmē, ka mēs nevaram vispārināti spriest par sociālajām pārmaiņām, un neliiek mums atmest visus vispārīgos jēdzienus, ar kuru palīdzību varētu analizēt sociālās pārmaiņas. Šajā sakarā īpaši nozīmīgi ir pieci jēdzieni. Trīs no tiem – strukturālos principus, laiktelpas šķautnes un starpsabiedrību sistēmas – jau esmu minējis iepriekšējā

³³ Tāpat kā Koena nesena filozofiski izsmalcinātā vēsturiskā materiālisma interpretācija: *Cohen G. A. Karl Marx's Theory of History, a Defence.* – Oxford: Clarendon Press, 1978.

nodaļā. Tiem es gribu pievienot vēl tādus jēdzienus kā *epizodes raksturojums* (jeb īsāk – *epizodes*) un *pasaules laiks*.³⁴

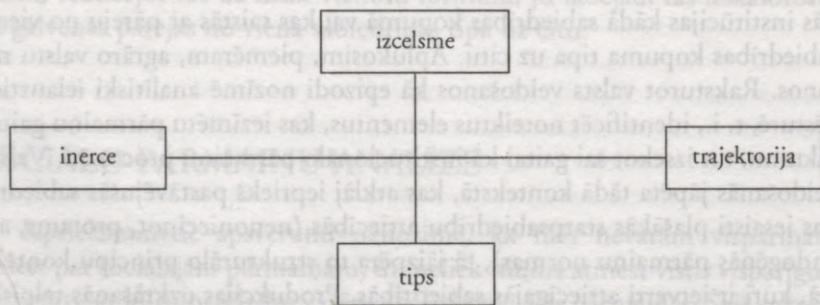
Strukturālie principi	Institūciju izpratnes veidu analīze
Epizodes raksturojums	Institucionālo pārmaiņu veidu attēlojums salīdzināmā formā
Starpsabiedrību sistēmas	Attiecību noteikšana starp sabiedrības kopumiem
Laiktelpas šķautnes	Sakarību noteikšana starp atšķirīgu strukturālu tipu sabiedrībām
Pasaules laiks	Apstākļu sakritības izpēte refleksiīvi kontrolētās «vēstures gaismā»

Visa sociālā dzīve ir epizodiska, un mans nolūks ir piemērot ‘epizodes’ jēdzienu – tāpat kā lielāko daļu strukturācijas teorijas jēdzienu – visam sociālo darbību diapazonam. Raksturot kādu sociālās dzīves aspektu kā epizodi nozīmē aplūkot to kā darbību vai notikumu virkni, kam ir nosakāms sākums un beigas, tādējādi iesaistot zināmu secību. Runājot par liela mēroga epizodēm, es domāju nosakāmu pārmaiņu gaitu, kas ietekmē galvenās institūcijas kādā sabiedrības kopumā vai kas saistās ar pāreju no viena sabiedrības kopuma tipa uz citu. Aplūkosim, piemēram, agrāro valstu rašanos. Raksturot valsts veidošanos kā epizodi nozīmē analītiski ielauzties vēsturē, t. i., identificēt noteiktus elementus, kas iezīmētu pārmaiņu gaitas sākumu, un izsekot šai gaitai kā institucionālo pārmaiņu procesam. Valsts veidošanās jāpēta tādā kontekstā, kas atklāj iepriekš pastāvējušās sabiedrības iesaisti plašākās starpsabiedrību attiecībās (nenoniecinošas, protams, arī endogēnās pārmaiņu normas), tā jāizpēta to strukturālo principu kontekstā, kuri ir ietverti attiecīgajās sabiedrībās. Produkcijas uzkrāšanās telpiski tuvu esošos ciemos auglīgos apvidos varētu būt viens ceļš, kas novedis pie valsts izcelšanās, apvienojot šos ciemus vienā pārvaldes sistēmā. Bet tas ir tikai viens no veidiem. Daudzos gadījumos visbūtiskākais faktors ir bijis

³⁴ Otro no šiem jēdzieniem esmu pārņēmis no Eberharda. Sk.: *Eberhard W. Conquerors and Rulers*. – Leiden: Brill, 1965.

militārās varas koordinācija, kas piespiedu kārtā radīja elementārākos valsts aparāta iedīgļus. Agrārās valstis vienmēr pastāv uz laiktelpas šķautnēm, sarežģītās simbiozes un konflikta attiecībās ar apkārtnējiem cilšu sabiedrībām, daļēji tās apspiežot, kā arī, protams, ar citām valstīm, kuras varēja cīnīties par hegemoniju attiecīgajā teritorijā. Uzstāt, ka sociālās pārmaiņas jāpēta «pasaules laikā», nozīmē uzsvērt dažādo starpsabiedrību sistēmu formu ietekmi uz epizodiskajām pārējām. Ja visa sociālā dzīve ir nejauša, tad visas sociālās pārmaiņas ir apstākļu sagādīšanās rezultāts. Tas nozīmē, ka sociālās pārmaiņas ir atkarīgas no apstākļu un notikumu sakrītības, kas pēc sava rakstura var atšķirties atbilstoši dažādajiem kontekstiem, kur konteksts (kā vienmēr) ietver refleksīvo kontroli, kuru īsteno darbības veicēji, kas iesaistīti apstākļos, kuros viņi «veido vēsturi».

Mēs varam sociālo pārmaiņu veidus iedalīt kategorijās atbilstoši tālāk tekstā aprakstītajām dimensijām, kombinējot tās atkarībā no noteiktas epizodes rakstura novērtējuma. Analizējot epizodes izcelsmi vai salīdzinoši pētīt epizožu virkni, parasti svarīgi ir visdažādākie apsvērumi. Mūsdienų pasaules sociālo sistēmu laiktelpas distancētības paplašināšanās, to dažādo reģionalizācijas veidu savīšanās, kuri iesaistīti nevienādās attīstības procesos, spilgta ierobežojumu kā sabiedrības strukturālo iezīmju izpausme,³⁵ vēsturiskuma kā sociālās organizācijas un pārveides mobilizējošā spēka pārsvars – visi šie un vēl daudzi citi faktori veido attiecīgās epizodes konkrētās izcelsmes novērtējuma fonu.

Atsaucoties uz epizodē iesaistīto sociālo pārmaiņu tipu, es gribēju parādīt gan to, cik intensīvs, gan to, cik plašs tas ir – t. i., cik dziļi un pamatīgi pārmaiņu virkne sagrauj vai pārveido esošo institūciju kārtību un cik

³⁵ CCHM. – 10. nodaļa.

aptverošas ir šīs pārmaiņas. Šeit ļoti būtiska ir ideja, ko esmu izklāstījis citos savos darbos,³⁶ ka var pastāvēt tādi pārmaiņu «kritiskie sliekšņi», kas raksturīgi pārejām no viena vispārēja sabiedrības tipa uz citu. Relatīvi strauju pārmaiņu kopums var radīt ilgstošu attīstības inerci, un šī attīstība ir iespējama vienīgi tad, ja sākotnēji tiek īstenota noteiktu galveno institūciju pārveide. 'Inerce' attiecas uz ātrumu, ar kādu noris pārmaiņas attiecībā pret specifiskām epizožu raksturojama formām, savukārt 'trajektorija' attiecas uz pārmaiņu virzienu, kā jau minēts iepriekš.

Lai ar piemēru ilustretu tikko ieviestos jēdzienus, īsi pakavēsimies pie agrāro valstu rašanās problēmas. Cik lielā mērā šādu valstu attīstību var uzskatīt par vienu epizodi? Izrādās, ka pat uz šādu šķietami nevainīgu jautājumu ir daudz grūtāk atbildēt, nekā liek domāt to teoriju vairākuma relatīvā vienkāršība, kurās aplūkotas šīs valstis – piemēram, tiek apgalvots, ka valstis radušās kara rezultātā, vai arī irīgācijas sistēmu, produkcijas pārpalikumu straujas uzkrāšanās utt. rezultātā. Sniegt epizodes raksturojumu, kā jau esmu minējis, nozīmē pieņemt vairākus konceptuālus lēmumus: kura sabiedrības forma ir attiecīgo pārmaiņu virknes «izejas punkts», kāda ir attīstības tipiskā trajektorija un kur ir šīs epizodes «beigu punkts».

Pirmkārt, mēs varam atzīmēt, ka jēdziens 'valsts' ir visai nenoteikts. Tas var attiekties tiklab uz vispārēju «sabiedrību, kuras pamatā ir valsts», kā arī uz šādas sabiedrības noteikta tipa valsts institūcijām. Lai vienkāršotu šo problēmu, es lietošu 'valsts' jēdzienu tā otrajā nozīmē. Tādā gadījumā mums uzreiz jāizlemj, kuri ir galvenie pretstati, kas parādās, salīdzinot apstākļus, kuros eksistē noteiktas politiskas institūcijas un kuros tādu nav. Uz šo jautājumu, šķiet, iespējams atbildēt, lai gan atbilde ir visai pretrunīga. Piekrītot S. Neidela (*S. Nadel*) uzskatiem, mēs varam pieņemt, ka valsts eksistē, ja ir šādi nosacījumi: a) centralizētas pārvaldes institūcijas, kas saistītas ar b) pretenzijām uz leģitīmu teritorijas kontroli un c) īpašu valdošo eliti jeb šķiru, kam raksturīgi noteikti mācību veidi, rekrutēšana un statusa pazīmes.³⁷ Šādu formulējumu vai tam ļoti līdzīgu pieņēmuši daudzi izcili šīs jomas pētnieki, īpaši tas parādās klasiskajā diskusijā starp M. Fortesu (*M. Fortes*) un E. Evansu-Pričardu (*E. Evans-Pritchard*).³⁸ Kāda ir medaļas otra puse – sociālā situācija, no kuras attīstās valsts? Atbilde varētu likties pašsaprotama – sabiedrības, kurās nepastāv iepriekš

³⁶ CSAS; CPST. – 228. lpp. un turpmāk.

³⁷ *Nadel S. F.* *A Black Byzantium*. – London: Oxford University Press, 1942.

³⁸ *Fortes M., Evans-Pritchard E. E.* *African Political Systems*. – London: Oxford University Press, 1940.

definētās valsts institūcijas. Taču patiesībā viss nebūt nav tik acīmredzams, vai arī tā tas ir tikai tad, ja mēs nedomājam izmantojam endogēno modeli. Jo iespējams, ka valsts institūcijas nebūt nerodas jau izveidotā «sabiedrībā», kas paliek vairāk vai mazāk nemainīga. Gluži pretēji, valstu attīstība bieži apvieno sociālās vienības, kas iepriekš nav bijušas pilnīgi izveidotas, un tajā pašā laikā tā var sagraut citas, kas pastāvējušas līdz tam.

Tas mums jāpatur prātā, nosakot atšķirību starp valsti un cilšu virsaišu valdījumu. Varbūt, ka cilšu virsaišu valdījumi parasti ir valstu priekšteči (un saglabājas, kad valstis tiek sagrautas vai kad tās sabrūk pašas), tomēr valsts ļoti reti rodas, vienkārši «paplašinoties» vai «iekšēji diferencējoties» cilšu virsaišu valdījumam. Atšķirība starp valstīm un cilšu virsaišu valdījumiem nekādā gadījumā nav tik viegli nosakāma, kā tas bieži pieņemts antropoloģiskajā literatūrā. Atšķirības pamatā parasti jābūt centralizācijai. Pretēji valstīm, cilšu virsaišu valdījumā ir vairāki līdztiesīgi vadoni, kas pakļauti virsaitim, šiem vadoņiem ir vairāk vai mazāk vienāda vara un statuss. Nav šaubu, ka šī atšķirība tik tiešām palīdz sakārtot būtisko empīrisko materiālu. Tomēr, neraugoties uz to, robežliniju var novilkt dažādi. Aplūkosim, piemēram, Taiti.³⁹ Tur dzīvoja trīs endogēnas izcelsmes grupas, kuras zināmā mērā bija stratificējušās pēc statusa un politiskās atbildības. No salas daļās dzīvojošu grupu augšslāņiem tika izvēlēti virsaiši, kurus savukārt vadīja augstākais virsaitis. Bet vai šīs grupas var saukt par «valstīm»? H. Klāsens (*H. Claessen*) apgalvo, ka var.⁴⁰ Turpretī D. Oliveris (*D. Oliver*) – pētnieks, kurš gandrīz visus savus darbus veltījis senās Taiti sabiedrības izpētei, – apgalvo, ka ne.⁴¹

Viedokļu atšķirība ir ne tik daudz empīriskā, cik konceptuāla. Tas ir būtiski, jo raksturo grūtības, kas saistītas ar sociālo objektu kategoriju noteikšanu. Manuprāt, H. Klāsena valsts pastāvēšanas kritēriji ir pārāk nenoiteikti. Protams, ir pietiekami skaidrs, ka klasifikācijas kritēriji un apgalvojumi par noteiktiem institūciju sasaistes mehānismiem ir savstarpēji saistīti jautājumi. Nevar sākt ar teorētiski neitrālu taksonomiju un tad vēlāk sniegt tai teorētisku interpretāciju. Tā, pamatojoties uz divdesmit vienas «agrīnās valsts» izpēti, H. Klāsens apgalvo, ka nav nekādas noteiktas saistības starp šādām valstīm un urbānismu. Taču patiesībā visi piemēri, kas

³⁹ *Oliver D. L. Ancient Tahitian Society.* – Honolulu: University of Hawaii Press, 1974.

⁴⁰ *Claessen H. J. M. The Early State in Tahiti // Claessen H. J. M., Skalnik P. The Early State.* – The Hague; Mouton, 1978.

⁴¹ *Oliver D. L. Ancient Tahitian Society.*

minēti, lai nonāktu pie šā secinājuma, attiecas uz viņa «neattīstīto valstu» kategoriju, kuras, manuprāt, precīzāk būtu dēvējamas par cilšu virsaišu valdījumiem.⁴²

Kā mēs varam noteikt aplūkojamo pārmaiņu trajektoriju? Tādā formā, kā šis jautājums ir izvirzīts esošajā literatūrā, atbildes uz to sniegtas ne vien endogēnās sistēmas ietvaros, bet arī atsaucoties uz implicīti evolucionāriem priekšnoteikumiem. Tas nozīmē, ka šis jautājums ir izvirzīts tendenciozi, it kā tas attiektos tikai uz valstu veidošanos, un valsts pastāvēšana tiek pieņemta par procesa beigu punktu. Bet kāpēc par epizodēm, kas saistītas ar agrārajām valstīm, jādome kā par kaut ko sevišķu, pat primāru, un tikai šādā veidā? Valsts attīstība kādā noteiktā reģionā ļoti bieži sakrīt ar citu kaimiņvalstu sabrukumu vai vājināšanos un varbūt pat izraisa šos procesus. Valstu sabrukšana ir ne mazāk parasta parādība kā to sākotnējā veidošanās, un nav loģiska pamata visu uzmanību koncentrēt uz vienu procesu, atstājot bez ievēribas otru – īpaši, ja tie ir periodiski savstarpēji saistīti. Tāpēc es gribētu aplūkot šo jautājumu šādi. Mēģinot saprast institucionālo pārmaiņu procesus, kas ietekmē agrārās valstis, mēs cenšamies analizēt tos nosacījumus, kuri izraisījuši attiecību savīšanos starp ciltīm un valsts formām.

Aplūkojot jautājumu šādi, vajadzētu būt skaidram, kāpēc šāda nostāja atšķiras no parastās koncentrēšanās tikai uz valsts «izcelsmi». Nav arī pārsteidzoši, ka tik plašajā literatūras klāstā, kas veltīts valsts «izcelsmei», nav rodams atbalsts visaptverošam vispārīnājumam, kas tik bieži ir izvirzīts. Šie vispārīnājumi pieder pie dažādiem tipiem atkarībā no tā, kādiem kauzālajiem spēkiem ir tikusi dota priekšroka.⁴³ Iespējams, ka visietekmīgākie ir tie, kuri uzsver demogrāfiskos faktorus, karu un ražošanas spēku pieaugumu. V. Čailda darbiem ir bijusi būtiska ietekme uz teorijām, kas atbilst trešajai no šīm kategorijām; arheoloģijā viņa darbi, iespējams, ir bijuši vēl

⁴² *Claessen H. J. M.* The Early State: a Structural Approach // *Claessen H. J. M., Skalnik P.* The Early State.

⁴³ Sk.: *Cohen R.* State Origins: a Reappraisal // *Claessen H. J. M., Skalnik P.* The Early State; *Careneiro R. L.* A Theory of the Origin of the State // *Science*. – 1970. – No. 169; *Fried M. H.* The Evolution of Political Society. – New York: Random House, 1967; *Koppers W.* L'origine de l'Etat // 6th International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences, Paris. – 1963. – Vol. 2; *Krader L.* Formation of the State. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1968; *Lenski G.* Power and Privilege. – New York: McGraw-Hill, 1966; *Lowie R.* The Origin of the State. – New York: Harcourt, Brace, 1927; *Elman R.* Service Origins of the State and Civilization. – New York: Norton, 1975.

nozīmīgāks marksisma ietekmes avots nekā paša K. Marksa un F. Engelsa darbi. Šāda tipa teorijas parasti ir stipri evolucionāras un tās pieņem, ka valsts «izcelsme» ir saistīta vai nu tikai ar tehnoloģijas pārmaiņām, vai sazažotā virsprodukta uzkrāšanos. Tur, kur šādi uzskati neizvērsas par kļūdainiem funkcionālistu «skaidrojumiem», tie vienkārši neatbilst empīriskiem datiem. Ir daži gadījumi, kad tie ir tuvu patiesībai, t. i., tad, kad produkcijas uzkrāšanās ir notikusi pirms valsts nodibināšanās un kur topošā valdošā šķira «spiež» uz valsts veidošanu. Taču tie ir izņēmumi.⁴⁴ Valsts veidošanās posmi bieži drīzāk ir saistīti ar ražošanas un labklājības lejupslīdi, nevis otrādi, lai gan dažkārt materiālie labumi var tikt salaupīti apkārtējās teritorijās.

«Kara teorija» ir guvusi daudz piekritēju, jo, ja ir kāds agrāro (un industrializēto) valstu aspekts, kurš ir vairāk vai mazāk pastāvīgs, tad tā ir piedalīšanās karos. Spensera evolucionisma versijā liela nozīme, protams, piešķirta karam pirms industriālā laikmeta attīstības. Karš neapšaubāmi parasti ir iesaistīts valstu veidošanās un sairšanas procesos, kas, kā jau esmu uzsvēris, bieži ir viens un tas pats process. Tomēr viena lieta ir sacīt, ka valstis bieži tiek iesaistītas karos, pavisam cita – teikt, ka šādām darbībām ir galvenā un noteicošā loma šo valstu izcelsmē, un pavisam kas cits ir apgalvot, ka karadarbībai ir šāda loma visu agrāro valstu izveidē (vai sabrukumā). Pret pirmo apgalvojumu nav ko iebilst. Otrais labākajā gadījumā ir tikai daļēji pamatots. Trešais ir vienkārši aplams. Ar demogrāfiskajām teorijām nav labāk. Parasti tās satur apgalvojumus, ka iedzīvotāju skaita pieaugums, dzimstības palielināšanās tautā, kuras apdzīvotā teritorija ir relatīvi ierobežota, rada spiedienu, kas noved pie pārvaldes centralizācijas un varas diferenciacijas.⁴⁵ Neapšaubāmi, ka sabiedrības, kuru pamatā ir valsts, ir lielākas, bieži vien daudz lielākas nekā ciltis. Demogrāfiskās teorijas bieži saistītas ar ideju, ka «neolīta revolūcija» veicina iedzīvotāju skaita pieaugumu, kas noved pie valsts rašanās. Tomēr šāds pieņēmums nav spēkā ne vispārējā, ne konkrētā līmenī. Neolīta sākums ir tālu no jebkādas zināmas sabiedrības veidošanās, kuras pamatā būtu valsts. Runājot konkrētāk, izrādās, ka valstis, kuras veidojušās fiziski ierobežotās teritorijās, nebūt nav vienmēr radušās iedzīvotāju skaita pieauguma spiediena rezultātā. Ir daži gadījumi, kas, liekas, diezgan precīzi atbilst šai teorijai, tomēr vairākums tai neatbilst. Tā, pētot valsts veidošanos Meksikas ielejā un Mezopotāmijā,

⁴⁴ Sal.: *Service E. R. Origins of State and Civilization.*

⁴⁵ *Carneiro R. L. A Theory of the Origin of the State.*

L. Dimons (*L. Dumont*) nonāk pie secinājuma, ka ar iedzīvotāju skaita pieaugumu nevar izskaidrot valsts rašanos, lai gan abas šīs parādības ir saistītas.⁴⁶ Kāds cits pētījums norāda, ka tieši periodā pirms valsts rašanās iedzīvotāju skaits var samazināties.⁴⁷

Dažas valsts rašanās teorijas uzsver arī citas attiecības starp sabiedrībām, ne tikai karu. Tā K. Polanji (*K. Polanyi*) ir pētījis ietekmi, kādu uz valstu veidošanos ir atstājusi tirdzniecība ar tālām zemēm.⁴⁸ Cik man zināms, nevienam nav ienācis prātā šo viedokli piedāvāt kā vispārinātu valsts veidošanās teoriju; ja tomēr kāds to būtu darījis, tam būtu klājies vēl bēdīgāk nekā iepriekšminētajiem autoriem. Šāds uzskats vismaz pievērš uzmanību tam, cik svarīga loma valsts veidošanās un pagrimuma procesos ir starpsabiedrību sistēmām. Tomēr ne atsaukšanās uz karu, ne tirdzniecību nav pretstatāma starpsabiedrību sistēmu dabas analītiskai izpētei. Kā jau esmu uzsvēris iepriekšējā nodaļā, nepietiks, ja šādas sistēmas uzskatīs tikai par attiecību virkni, kas saista skaidri norobežotus sociālus veselumus. Pētīt šādas sistēmas nozīmē tajā pašā laikā atteikties no pieņēmuma, ka uz jautājumu par to, kas ir 'sabiedrība', var saņemt ātru un vieglu atbildi. Aplūkosim vēlreiz piemēru, ko analizējis Eberhards. Kādā ģeogrāfiskā teritorijā vairākas sabiedrības var eksistēt samērā tuvu cita citai, tomēr starp tām var nepastāvēt cieši kontakti, lai gan tās politiskā ziņā ir nomināli vai reāli pakļautas centra politiskajai varai.⁴⁹

Var būt arī gluži pretēja situācija – šādā teritorijā var pastāvēt savstarpēji saistīti grupējumi, kas laiktelpā atrodas dažādās vietās; tas ir viens no fenomeniem, par ko es domāju, runājot par «laiktelpas šķautnēm». Tā, piemēram, tāpat kā tradicionālajā Ķīnā arī Mogolu Indijā lielākajai daļai indiešu zemnieku nebija nekādu kontaktu ar Mogoliem. Viņu valodas, paražas un reliģijas bija atšķirīgas. Lieltirgotāji veidoja vienīgi «Mogolu sabiedrības» perifēro daļu, taču lielākā daļa viņu kontaktu un saistību ar grupām sniedzās lielos attālumos, šķērsojot subkontinentu un visus Tuvos Austrumus. Lielā mērā tas attiecās arī uz priesteriem, kas piederēja pie apvienībām, kuras bija izkaisītas pa visu subkontinentu un dažkārt pat vēl tālāk.

⁴⁶ *Dumont L.* Population Growth and Cultural Change // *South-Western Journal of Anthropology.* – 1965. – Vol. 21.; *Service E. R.* Origins of State and Civilization.

⁴⁷ *Wright H. T., Johnson G.* Population, Exchange and Early State Formation in South-western Iran // *American Anthropologist.* – 1975. – Vol. 77.

⁴⁸ *Polanyi K.* Trade and Markets in Early Empires. – Glencoe: Free Press, 1957.

⁴⁹ *Eberhard W.* Conquerors and Rulers. – PP. 9 ff.

Mums nevajadzētu būt pārsteigtiem, ja atklāsim, ka vienas un tās pašas pasakas zināmas visos Tuvajos Austrumos, dažos Dienvidāzijas reģionos, Ķīnas Fudzjaņas krastā, bet ne Filipīnās vai Hainaņas salā. Mjao ciltis Guidžou provincē gadsimtiem ilgi saglabāja savas paražas, ticējumus un teikas par spīti tikai dažas jūdzes attāļajām ķīniešu apmetnēm, kur bija izplatītas pavisam citas paražas, ticējumi un teikas. Mjao un ķīnieši šādās teritorijās vienmēr izvairījās no jebkādiem kontaktiem, izņemot ekonomiskās ekspluatācijas un militārās agresijas jomas. Tomēr mjao ciltis Guidžou provincē spēja saglabāt tās pašas paražas kā mjao ciltis Vjetnamā, jo – kā mēs to varam pierādīt – kaut kādi kontakti starp tām saglabājās, neraugoties uz lielajiem attālumiem un ilgajiem laika periodiem.⁵⁰

Līdz šim minētie apsvērumi liek domāt, ka valsts «izcelsmes» teorijām parasti piemīt trūkumi, kas izriet no epizožu raksturojuma endogēnā un/vai evolucionārā veida un no neprasmes pētīt sabiedrības organizāciju un pārmaiņas starpsabiedrību sistēmu kontekstā. Turklāt tām raksturīga arī nevēriba pret «pasaules laika» ietekmi. Apkopojot teikto, mēs redzam, ka tāda teorija, kuras uzdevums būtu izskaidrot «valsts izcelsmi», izrādās ir tikai himēra. Runājot par «pasaules laika» ietekmi, es nedomāju notikumu sakārtošanu pasaules vēstures kalendārā. Es domāju par diviem aspektiem, uz ko atsaucies Eberhards, lietojot šo frāzi (lai gan viņš pats tos skaidri nenošķir). Katrs no tiem attiecas uz faktoriem, kas ierobežo vispārīgākus, kurus varētu izdarīt par kādu epizodi. Viens attiecas uz apstākļu sakritību, otrs – uz cilvēku zināšanām par sociālajām pārmaiņām. Ar ‘apstākļu sakritību’ es domāju to ietekmju mijiedarbību, kuras noteiktā laikā un vietā skar konkrēto epizodi, šajā gadījumā – valsts rašanos vai sabrukumu. Apstākļu sakritība, kurā noris viens attīstības process, var būt pavisam atšķirīga no tās, kurā noris kāds cits attīstības process, pat ja to «iznākumi» – t. i., līdzīga tipa valsts aparātu izveidošanās – ir līdzīgi. Lai saprastu, kā tas iespējams, ir svarīgi aplūkot cilvēku refleksivitāti – un tieši to daudzas valsts veidošanās teorijas nedara. Sakritīgos apstākļus var aplūkot tāpat kā nosacījumus, kuru robežās darbojas kādi noteikti likumi, ja vien tie neparādās individu domāšanā un līdz ar to arī to individu rīcībā, kuri tos apzinās.

Pieņemot pa druskai no katras iepriekš minētās teorijas, H. Klāsens un P. Skalniks (*P. Skalnik*) nosauc šādus valsts izcelsmes skaidrojuma būtiskus elementus, lai gan, kā paši autori atzīst, tie ne vienmēr ir atrodami un to relatīvā nozīme katrā atsevišķajā gadījumā var būt atšķirīga:

⁵⁰ Eberhard W. Conquerors and Rulers. – P. 10.

- 1) iedzīvotāju skaita pieaugums jeb resursu nepietiekamība;
- 2) karš, iekarojumi vai to draudi;
- 3) tehnoloģijas attīstība vai virsprodukta uzkrāšanās;
- 4) ideoloģija un legītimācija;
- 5) jau esošo valstu ietekme.⁵¹

Lai gan šie «faktori» piedāvāti tā, it kā tiem visiem būtu vienāds loģiskais statuss, piektais faktors patiesībā atšķiras no pārējiem. Uztvert nopietni šo faktoru nozīmē atrisināt visus jautājumus, ko esmu minējis iepriekš saistībā ar starpsabiedrību sistēmām, laiktelpas šķautnēm un «pasaules laiku». Ir absurdi iedomāties, ka visas šīs parādības var saspiest vienā papildu «faktorā», kas tiktu pievienots jau minētajiem.

Mēs varam sākt šķetināt dažas problēmas, kas radušās, aplūkojot M. Frīda (*M. Fried*) ieviesto atšķirību starp «pirmatnējām» un «sekundārajām» valstīm, ko pēc tam pieņēma plašas aprindas.⁵² Pirmatnējās jeb primitīvās ir tās valstis, kas veidojas reģionos, kur pirms tam nav pastāvējušas nekādas valsts formas; sekundārās valstis ir valstis, kas veidojas teritorijās, kur pirms tam jau ir pastāvējušas citas valstis vai kur tās atrodas netālu. Atšķirības starp šīm valstīm veido vismaz vienu būtisku «pasaules laika» asi un tieši iedarbina starpsabiedrību attiecības.

Es uzskatu, ka mana iepriekšējā analīze ir parādījusi, ka empīriski noteikt pirmatnējās valstis ir ārkārtīgi grūti. Pirmatnējās valstis nav iespējams definēt kā valstis, kuras ir izveidojušās ģeogrāfiski izolētā vidē. Jo pietiek ar to politiskās organizācijas formu ietekmi, par kurām vienkārši ir zināms, ka tādas ir, lai valsts kļūtu par sekundāru valsti. Tā Senās Ēģiptes Agro valsti dažkārt uzskata par pirmatnēju valsti, pamatojoties uz to, ka tā acīmredzami veidojusies ģeogrāfiski aizsargātā *milieu* (lai gan arheoloģiskās liecības par to faktiski ir visai trūcīgas). Bet tas nozīmē tikai to, ka nav zināma neviena valsts forma, kas šajā teritorijā būtu pastāvējusi pirms tam. Iepriekš eksistējušo Mezopotāmijas valstu iebrukumu, protams, nevar neņemt vērā.⁵³

⁵¹ Claessen H. J. M., Skalnik P. Limits, Beginning and End of the Early State // Claessen H. J. M., Skalnik P. The Early State. – P. 625.

⁵² Fried M. H. The Evolution of Political Society.

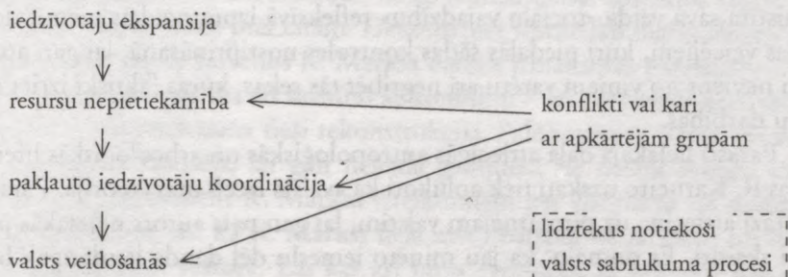
⁵³ Sal. Vilsona un Kellija spriedumus: Wilson J. A. The Culture of Ancient Egypt. – Chicago: University of Chicago Press, 1951; Kelley A. L. The Evidence for Mesopotamian Influence in Pre-Dynastic Egypt // Newsletter of the Society for the Study of Egyptian Antiquities. – 1974. – Vol. 4, No. 3.

Mans mērķis ir parādīt, ka pirmatnējo un sekundāro valstu kategorijas ir visai neizsvērtas. Grūti atrast kādus pirmatnējas valsts piemērus, un mēs nekad nevaram būt droši par to, ka gadījumi, kurus mēs uzskatām par ticamiem kandidātiem šai kategorijai, būs kas vairāk nekā tikai kandidāti. Jo, protams, var būt, ka iepriekšējo valstu ietekmju pēdas vienkārši ir izzudušas. No tā neapšaubāmi izriet, ka pat tad, ja nepastāv nekādi šķēršļi prātošanai par pirmatnējo valstu izcelšanās veidiem, klūdaini būtu uzskatīt to, kas mums par šīm valstīm zināms, par pamatu teorijai par valsts veidošanās procesiem vispār. Drīzāk ir lietderīgāk par prototipiskām uzskatīt «sekundārās valstis» – t. i., valstis, kas veidojas pasaulē vai pasaules reģionos, kur jau ir vai nu citas valstis vai politiskas formācijas, kurām piemīt ievērojama centralizācijas pakāpe.

Pasaulē, kurā jau eksistē valstis, nav nekādu grūtību izskaidrot valsts idejas lietderīgumu vai valsts veidošanās modeļus, ko varētu izmantot līderi un to sekotāji. Mums visiem zināms fakts, ka Japānas līderi nesena pagātnē gluži apzināti – lai gan pēc liela ārēja spiediena no rietumu puses – nolēma pieņemt noteiktu industriālās attīstības modeli, kas tika pārņemts no Eiropas un Amerikas iepriekšējās pieredzes. Lai gan šis piemērs ir neparasts, jo izraisītās pārmaiņas bija visai pēkšņas un ļoti plašas, diez vai tikai nesena pagātnē cilvēki, kas atradās vienā kontekstā, centās pārņemt idejas no tiem, kas atradās citos kontekstos, lai līdzinātos tiem varas un ietekmes ziņā. Citiem vārdiem sakot, diez vai tiem, kuriem bijušas galvenās lomas valsts dibināšanas procesā, nav bijuši zināmi šā procesa etapi. Pietiks, ja pieņemsim, ka valsts dibinātāji gandrīz vienmēr ir apzinājušies būtiskākās centralizēto politisko formējumu varas iezīmju un tās pamatu galvenos aspektus, lai lielā mērā varētu izskaidrot to, kā valstis ir savulaik radušās un sabrukušas. Mums nav jāztēlojas, ka indivīdiem vai grupējumiem kādreiz būtu bijuši padomā kādi vispārēji organizatoriski sociālo pārmaiņu plāni, kurus pēc tam viņi būtu ieviesuši dzīvē. Tā lielā mērā ir mūsu laikmeta parādība.

Kāda tādā gadījumā varētu izrādīties valsts rašanās teorija, kas būtu pārveidota atbilstoši šiem nosacījumiem? Pirmkārt, mums jāatceras, ka vispārinātu «sociālo spēku» darbība paredz noteiktas motivācijas esamību tiem, kurus šie spēki ietekmētu. Piemēram, «iedzīvotāju ekspansija» kā valsts veidošanās cēlonis ietver noteiktas motivācijas, kas nosaka zināmas atbildes reakcijas uz šo ekspansiju (un kas ir saistītas ar tās izraisīšanu). Otrkārt, «pasaules laika» ietekme nozīmē, ka starp būtiskākajām ietekmēm uz valsts veidošanos, iespējams, pastāv ievērojamas atšķirības; vispā-

rēja teorija, kas atbilstu dažiem gadījumiem, nebūtu piemērojama citiem. Tas nenozīmē, ka vispārinājumiem par valsts rašanos kā epizodes tipu nav nekādas vērtības. Tomēr iespējams, ka tie attieksies uz ierobežotāku vēsturisko kontekstu un periodu diapazonu, nekā bija iedomājušies lielas daļas izcilāko teoriju autori.

12. attēls

Kā piemēru varam izmantot R. Karneiro (*R. Carneiro*) teoriju. Shematiski to var attēlot, kā redzams 12. attēlā. R. Karneiro valsts izcelsmē uzsver karu nozīmīgumu. Taču kari, kā viņš saka, visu veidu sabiedrībās parasti ir vairāk vai mazāk pastāvīga parādība, tāpēc ar tiem vien nevar izskaidrot valsts rašanos. R. Karneiro apgalvo, ka kari parasti noved pie valsts rašanās tad, kad tie, kuri ir iesaistīti šajos procesos, ir iesprostoti fiziski ierobežotās agrārās teritorijās, piemēram, Nilas, Tigras-Eifratas un Indas ielejā, Meksikas ielejā vai Peru kalnu un piekrastes ielejās. Šādos apstākļos karu var izraisīt resursu nepietiekamība, jo migrācija no šādām teritorijām ir visai apšaubāma. Ierastais dzīves veids ir apdraudēts, un dažas grupas sāk izrādīt sliksmi gūt militāru pārākumu pār citām un mēģina centralizēt ražošanas kontroli. Iedzīvotāju skaita pieaugums parasti ir nozīmīgs faktors, kas gan veicina konfliktus, kuri izraisās sakarā ar resursu nepietiekamību, gan sekmē administratīvās pārvaldes centralizāciju.⁵⁴ Galu galā visa ieleja tiek apvienota vienā ciltī, kas, tālāk koncentrējot administratīvos resursus, pārvēršas par valsti. Vēlāk valsts pati var paplašināt savas robežas, iekarojot un absorbējot apkārtējās tautas. Tieši šeit (lai gan R. Karneiro to tieši nepasaka) šī teorija pauž noteiktu motīvu prioritāti, un mēs varam piebilst, arī iepriekš pastāvējušo politisko formu iespējamo stratēģiju ietekmi, modeļus

⁵⁴ *Carneiro R. L. A Theory of the Origin of the State.*

vai pastarpinātu ietekmi. Jāsecina, ka, saskaroties ar spriedzi, ko izraisa resursu trūkums un iedibinātie uzvedības veidi, šajos procesos iesaistītie indivīdi nemaina šos uzvedības veidus tā, lai atjaunotu sociālo sadarbību. Resursu nevienādais sadalījums mehāniski neizriet no grūtībām, ar kurām jāsaduras iedzīvotājiem. Arī centralizētas kontroles nostiprināšanas tendences šādās situācijās neparādās gribot negribot. Visticamāk, ka tajās iesaistīta sava veida «sociālo vajadzību» refleksīvā izpratne, kas piemīt darbības veicējiem, kuri piedalās šādas kontroles nostiprināšanā, lai gan apziņāti neviens no viņiem varētu arī negribēt tās sekas, kuras faktiski izriet no viņu darbības.

Parasti lielākajā daļā attiecīgās antropoloģiskās un arheoloģiskās literatūras R. Karneiro uzskati tiek aplūkoti kā «valsts izcelšanās» teorija. Parasti šo frāzi attiecina uz pirmatnējām valstīm, lai gan pats autors neizsakās pilnīgi skaidri. Es domāju, ka jau minēto iemeslu dēļ daudz lietderīgāk būš atteikties no iedalījuma pirmatnējās un sekundārajās valstīs. Tas pats veids, kas, pēc R. Karneiro uzskatiem, ir iesaistīts valsts «izcelsmē», var būt arī politiska sairuma vai sadalīšanās process. R. Karneiro teorija ir interesanta un eleganta, taču tas nenozīmē, ka, lai to aizstāvētu, tā jāpiemēro visiem zināmajiem valsts rašanās gadījumiem, pat ja nebūtu nekādu grūtību atšķirt pirmatnējās un sekundārās valstis. R. Karneiro atzīst, ka ir viegli atrast gadījumus, kam viņa teorija neder. Viņš mēģina savu teoriju pārveidot tā, lai varētu to izmantot visos gadījumos, uzskatot, ka, ja tai nepiemītis šāds universāls raksturs, tad ar to kaut kas nebūs kārtībā. Valstis ne vienmēr veidojas fiziski norobežotās teritorijās. Lai aptvertu arī šādus gadījumus, R. Karneiro ievieš jēdzienu, ko pats dēvē par 'resursu koncentrāciju'. Cilvēkus pievelk teritorijas, kurās dabas resursi sastopami īpaši koncentrētā veidā, bet tas noved pie šādas teritorijas pārapsūtošanās. Tiklīdz attiecīgajā teritorijā būs sasniegts pietiekams iedzīvotāju blīvums, sāks darboties valsts veidošanās veids. Bet šādi paplašināta R. Karneiro teorija vairs neliekas ticama, un neapšaubāmi vislabāk ir secināt, ka tā attiecas tikai uz noteiktu tipu valsts veidošanās gadījumiem, bet ne visiem. Protams, ir ļoti svarīgi mēģināt saprast, kur ir šīs teorijas validitātes robeža. Taču tas, ka tā kalpo, lai izskaidrotu tikai noteiktu gadījumu loku, nepavisam nenozīmē, ka tā ir loģiski kļūdaina.

PĀRMAIŅAS UN VARA

Ikvienam, kas pārdomā frāzi «cilvēki veido vēsturi», īpaši plašākā K. Marksa darbu kontekstā, neizbēgami nākas apsvērt arī jautājumus par konfliktu un varu. Jo, pēc K. Marksa uzskatiem, vēsturi veido ne tikai saistībā ar dabas pasauli, bet arī cīņās, kuras nelīdztiesības apstākļos vienas cilvēciskas būtnes izcīna pret citām. Dekonstruēt vēsturisko materiālismu nozīmē atņemt dažus galvenos K. Marksa darbos izmantotos parametrus. Bet ja runājam par varu un tās saistību ar konfliktu – lai cik paradoksāli tas arī skanētu –, nepieciešama tieši rekonstrukcija. Palūkosimies, kāpēc tas tā.

Samērā virspusējs, lai gan nekādā gadījumā ne maznozīmīgs, iebildums pret dažādajiem K. Marksa izteikumiem par konfliktu un dominēšanu varētu būt tas, ka K. Markss lielā mērā pārspilē šķiru cīņas un šķiru attiecību nozīmi vēsturē. Lai kas arī būtu «vēsture», tā noteikti nav pirmām kārtām «šķiru sabiedrības vēsture», un dominēšana kaut kādā vispārējā nozīmē nebalstās uz šķiru dominēšanu. Tomēr daudz būtiskāka problēma ir varas jēdziens, kas parādās K. Marksa darbos, lai gan tam reti ir sniegts tiešs skaidrojums. Jo K. Markss varu (un valsti kā tās iemiesojumu) saista ar šķelšanos, ar šķiru interešu nodalīšanos. Tādējādi vara ir saistīta ar konfliktu un tiek uzdots par raksturīgu tikai šķiru sabiedrībām. K. Markss spēja veikt sarežģītu šķirās sadalīto un kapitālistisko sabiedrību dominēšanas analīzi un izvirzīt tai apsūdzību, turpretī sociālisms viņa darbos parādās kā sabiedrība, kurā dominēšana ir pārvarēta. Šajā ziņā marksismam un sociālismam vispār, kā pamanījis E. Dirkems,⁵⁵ ir daudz kopīga ar tā deviņpadsmitā gadsimta oponentu – utilitāro liberālismu. Tie abi piedalās «bēgšanā no varas», un abi nešķirami saista varu ar konfliktu. Tā kā, pēc K. Marksa uzskatiem, vara sakņojas šķiru konfliktā, tā neiemieso nekādus specifiskus draudus nākotnes sabiedrībai: dalījums šķirās būs pārvarēts līdz ar šīs sabiedrības nodibināšanu. Tomēr liberāļiem, kuri noliedz iespēju īstenot šādu revolucionāru sabiedrības reorganizāciju, varas draudi ir visur esoši. Vara norāda uz konflikta eksistenci un apspiešanas iespējamību; tādējādi valsts būtu jāorganizē tā, lai mazinātu varas ietekmes jomu, demokrātiskā ceļā to sadrumstalojot.⁵⁶

Rekonstruētā varas teorija varētu sākties ar priekšnoteikumu, ka šādi uzskati ir nepārlicieņi. Varai nav jābūt obligāti saistītai ar konfliktu

⁵⁵ Durkheim E. Socialism. – New York: Collier-Macmillan, 1962.

⁵⁶ Sal.: Badie B., Birnbaum P. Sociologie de l'Etat. – Paris: Grasset, 1979. – PP. 189 ff.

interesu atšķirības vai aktīvas cīņas nozīmē, un varai nav obligāti jāapspiež. Kritisko uzbrukumu gūzmai, ko izraisīja T. Pārsonsa veiktā varas analīze,⁵⁷ nevajadzētu ļaut mums ignorēt tās būtiskās korektīvas, ko viņš palīdzēja ieviest literatūrā. Vara ir spēja sasniegt rezultātus; un tas, vai šie rezultāti ir saistīti tikai ar kādas grupas interesēm vai ne, uz T. Pārsonsa sniegto definīciju neattiecas. Vara kā tāda nav šķērslis brīvībai vai emancipācijai, gluži pretēji, vara ir veids, kādā tā realizējas, lai gan, protams, būtu mulķīgi ignorēt tās ierobežojošās īpašības. Varas pastāvēšana paredz dominēšanas struktūras, ar kuru palīdzību vara «bez šķēršļiem ieplūst» (tāpēc arī it kā ir «neredzama») sociālās atražošanas procesā. Tāpēc vardarbības rašanās vai tās draudi nav tipisks varas izmantošanas veids. Asinis un naidis, cīņas karstums, pretējo nometņu tieša konfrontācija – tie nav obligāti vēstures apstākļi, kuros jūtamās vai sasniedzamās varas vistālejošākās sekas.

Pēc visa teiktā strukturācijas teorija tomēr strikti jānošķir gan no T. Pārsonsa, gan M. Fuko iemītajām takām. Saistot varu ar tā saucamajiem «kolektīvajiem mērķiem», T. Pārsonss upurē daļu no savas atskārsmes, ka varas jēdziens nav neatņemami saistīts ar interesēm. Ja varai nav nekādas loģiskas saistības ar grupu interešu īstenošanu, tad tai nav arī nekāda sakara ar kolektīvo interešu vai «mērķu» īstenošanu. Turklāt T. Pārsonsa koncentrēšanās uz normatīvo konsensusu kā sabiedrības integrācijas pamatu novedusi pie tā, ka viņš pārāk zemu novērtē normu pretrunīguma, kā arī daudzo apstākļu, kuros vardarbība un bailes no tās ir tieši iesaistītas darbības sankcionēšanā, nozīmīgumu.⁵⁸ No otras puses, M. Fuko varas jēdziena rehabilitāciju ir panācis, tikai pakļaujoties Ničes uzskatiem, kuros varai ir šķietams pārākums pār patiesību. Gan M. Fuko, gan T. Pārsonsa darbos, lai gan atšķirīgu iemeslu dēļ, vara nav saistīta ar darbību un zināšanām, kas iesaistītas «vēstures veidošanā».

Lai tālāk attīstītu šos dažādos izteikumus, es gribu aplūkot vairākus varas aspektus strukturācijas teorijas konceptuālajos ietvaros. Galvenais jautājums šeit ir – kā rodas vara. Mums nopietni jāizturas pret T. Pārsonsa apgalvojumu, ka vara nav statistiska kvantitāte, bet tā var paplašināties, ietverot savā ietekmes sfērā atšķirīgas sistēmu īpašību formas, lai gan nepieņemtu tās idejas, ko T. Pārsons attīstīja tālāk, balstoties uz šiem uzskatiem.

⁵⁷ Ieskaitot manis paša komentāru («Power») par T. Pārsonsa darbiem, SSPT.

⁵⁸ Sk. arī *Luhmann N. Trust and Power*. – Chichester: Wiley, 1979. – P. 127, kur apgalvots, ka «ciesā saistība, kas pastāv starp vareno un bīstamo, faktiski ir raksturīga tikai arhaiskajām sabiedrībām un arhaiskajam domāšanas veidam...» Atomlaikmetā tas skan ļoti optimistiski.

Manuprāt, laiktelpas distancētības jēdziens tiešā veidā ir saistīts ar varas teoriju. Izpētot šo sakarību, mēs varam galvenajos vilcienos aprakstīt dominēšanu kā sociālo sistēmu īpašību, kam piemīt spēja paplašināties. Kā jau esmu aprakstījis šīs grāmatas sākumā, vara rodas dominēšanas struktūru atražošanas procesā. Resursi, kas veido dominēšanas struktūras, ir divējādi – materiālie un nemateriālie. Jebkurā sociālo sistēmu koordinācijā laikā un telpā obligāti iesaistīta noteikta šo abu resursu tipu kombinācija. Šos resursus var klasificēt šādi.

<i>Materiālie resursi</i>	<i>Nemateriālie resursi</i>
1. Vides materiālie resursi (izejvielas, enerģijas avoti)	1. Sociālās laiktelpas organizācija (taku un reģionu veidošanās laikā un telpā)
2. Materiālās ražošanas/atražošanas līdzekļi (ražošanas rīki, tehnoloģija)	2. Ķermeniskā ražošana/atražošana (cilvēku organizācija un attiecības to savstarpējā saistībā)
3. Saražotās preces (artefakti, kas radīti abu pirmo faktoru mijiedarbības rezultātā)	3. Dzīves izredžu organizācija (pašattīstības un pašizpaušmes iespēju veidošanās)

Šie resursi nav nemainīgi; dažādos sabiedrības tipos tie rada līdzekļus varas paplašināšanai. Evolūcijas teorijas vienmēr ir sliekušās dot priekšroku tiem resursiem, kas minēti kreisās puses stabīnā, dažādu veidu materiālajiem resursiem, kas izmantoti «adaptācijai» vidē. Bet, kā jau esmu teicis, nemateriālie resursi ir tieši tikpat «infrastrukturāli» kā materiālie resursi. Es nebūt nevēlos noliegt ne ietekmi, kāda dabiskajai videi ir uz sociālās dzīves veidiem, ne arī iespāidū, kādu var atstāt galvenie tehnoloģisko izgudrojumu veidi, vai to materiālās enerģijas resursu nozīmīgumu, kuri var būt pieejami un kurus var izmantot cilvēku vajadzībām. Tomēr jau sen parasts uzsvērt šo faktoru ietekmi, un, manuprāt, ļoti svarīgi ir parādīt arī tikpat nozīmīgo nemateriālo resursu ietekmi. Jo tāpat kā marksisms mēs visi joprojām atrodamies Viktorijas laikmeta gūstā tiktāl, ciktāl mēs par cilvēces vēstures vispārējo virzītājspēku uzskatām pirmām kārtām materiālās pasaules pārveidi.

Ir skaidrs, ka materiālo resursu glabāšana ir cieši saistīta ar laiktelpas distancētību, sabiedrību kontinuitāti laikā un telpā un līdz ar to arī ar varas rašanos. Medniekiem un vācējiem bija maz iespēju pārtikas un citu

materiālu priekšmetu glabāšanai, un daba bija viņiem vienīgā pieejamā noliktava, kas nodrošināja viņu vajadzības visu cauru gadu. Viņi tieši bija atkarīgi no dabas veltēm – tomēr tas obligāti nenozīmē grimšanu nabadzībā. Turklāt rituāli, ceremonijas un reliģiskās darbības parasti pāraug ikdienas dzīves relatīvi ierobežoto materiālo vajadzību ietvarus. Agrārājās kopienās tiek izmantota vismaz kaut kāda ražošanas tehnoloģija, un dabas nodrošinātā noliktava tiek paplašināta dažādos veidos, kas veicina sociālo attiecību «izplatību» laiktelpā. Tas nozīmē, ka tiek audzēti dažādi sezonas kultūraugi, produkti tiek glabāti tur, kur tas tehniski ir iespējams, lauki tiek atstāti papuvēs, lai saglabātu to auglību un sabiedrība zemi varētu izmantot ilgu laika periodu utt. Šķirās sadalītajās sabiedrībās salīdzinājumā ar mazākajām zemnieku kopienām lauksaimniecības ražīgums *per capita* var attīstīties vēl tālāk, lai gan tas nebūt tā nenotiek vienmēr. Irīgācijas sistēmas un citi tehniski jauninājumi parasti ne tik daudz palielina vidējo ražību, cik regulē un koordinē ražošanu. Lielākās agrārās valstīs pārtikas un citu ātrbojājošos preču glabāšana kļūst par svarīgāko uzdevumu. Modernajā kapitālismā rūpnieciski ražotās pārtikas pirkšana un pārdošana sabiedrības eksistencei ir tikpat būtiska kā visu citu preču maiņa: nebūs pārspilēts, ja teiksim, ka kapitālisma kā jaunas pasaules ekonomikas formas izplatīšanās nebūtu bijusi iespējama, ja nebūtu attīstījusies tāda tehnoloģija, kas ļāva saglabāt ātrbojājošās preces, īpaši pārtiku.⁵⁹ Bet kapitālisms izraisa arī strauju tehnikas attīstību, kura apvienojumā ar dabas resursu masveida izmantošanu ir gluži nesalīdzināma ar to, kas bijis pirms tam, un pats ir no šīs attīstības atkarīgs.

Šādi aprakstīta, cilvēces vēsture varētu likties (un bieži tas ir arī patērēts) kā «ražošanas spēku» pieauguma gaita. Materiālo resursu pieaugums varas ekspansijai ir ļoti nozīmīgs, tomēr materiālos resursus nevar attīstīt bez nemateriālo resursu pārveides, un šī pārveide neapšaubāmi ir ne mazāk svarīga sociālo pārmaiņu «sviru» nodrošināšanai kā materiālo resursu pieaugums. Sociālās laiktelpas organizācija attiecas uz reģionalizāciju sabiedrībās (un starp tām), kura parādās arī ikdienas laiktelpas taku veidošanā. Mednieku un vācēju kopienas un samērā nedaudzās lielākās nomadu kultūras ir vienīgās sabiedrības, kuru vispārējā laiktelpas organizācija nosaka regulāru visas grupas kustību laiktelpā. Vārds «vienīgās» šeit lietots

⁵⁹ Frankel B. *Beyond the State*. – London: Macmillan, 1983. Šī ir viena no nedaudzajām grāmatām, kurā uzsverta masveida pārtikas ražošanas un saglabāšanas nozīme kapitālisma attīstībai.

nevietā, jo mednieku un vācēju sabiedrības vēl pavisam nesen ir bijušas vistipiskākās cilvēku sociālās organizācijas formas uz šīs zemes. Telpiska stabilitāte – darbības vides piesaiste noteiktām «mākslīgi veidotām vidēm», īpaši pilsētu formā, – iezīmē pagrieziena punktu cilvēces vēsturē.

Nemateriālo resursu otro kategoriju, ķermenisko ražošanu/atražošanu, nevajadzētu aplūdināt ar materiālo resursu otro kategoriju. Protams, materiālās atražošanas līdzekļi ir nepieciešami cilvēka organisma atražošanai; jo lielākajā cilvēces vēstures daļā tieši dažādi materiālie ierobežojumi ir kavējuši vispārēju iedzīvotāju skaita pieaugumu. Bet liela cilvēku skaita *koordinācija* sabiedrībā un viņu atraošana laikā ir būtisks nemateriālais resurss. Protams, vara nav atkarīga tikai no to cilvēku skaita, kas apvienoti kādā administratīvā sistēmā. Tomēr sistēmas organizācijas apjoms dod ļoti nozīmīgu ieguldījumu varas radīšanā. Šeit svarīgas arī daudzās indivīda ķermeņa ierobežojošās un iespējas dodošās īpašības, ko aplūkoju 3. nodaļā, – tiešām, pamatojoties uz tām, var veikt administratīvo resursu (šajā nozīmē) analīzi. Tomēr jau minētajām īpašībām mums jāpievieno arī dzīves izredžu kategorija, parādība, kas nekādā ziņā nav atkarīga tikai no sabiedrības materiālās ražošanas līmeņa. Nemateriālo resursu daba un līmenis ir atkarīgs ne tikai no to ķermeņu sakārtotības, kuri reģionalizēti laiktelpas takās, bet arī no indivīdiem pavērtajām dzīves iespējām. 'Dzīves izredzes' nozīmē, pirmkārt, cilvēku kailo izdzīvošanu dažādās sabiedrības formās un reģionos. Bet šis jēdziens netieši ietver arī visas dotības un spējas, par ko domāja M. Vēbers, ieviešot šo jēdzienu. Aplūkosim kaut vai tikai vienu piemēru: masveida rakstpratību. Izglītoti iedzīvotāji var tikt mobilizēti laiktelpā un var mobilizēties paši tādos veidos, kas ir gluži atšķirīgi no tiem, kuri darbojās mutvārdu kultūrās.

Esmu jau atsaucies uz nozīmi, kāda ir materiālo resursu glabāšanai kā dominēšanas izplatīšanās līdzeklim; tā ir tēma, kas evolūcijas teorijas literatūrā ir visai parasta. Mazāk pazīstama tēma, bet varas izcelsmei būtiski svarīga, ir nemateriālo resursu uzglabāšanas problēma. «Glabāšana» ir līdzeklis, kā «saistīt» laiktelpu, kas sevi ietver – darbības līmeni – plānotas nākotnes vadību, kas balstās uz zināšanām, un atmiņas par zudušo pagātni. Mutvārdu kultūrās cilvēku atmiņa ir faktiski vienīgā informācijas krātuve. Tomēr, kā mēs jau redzējām, atmiņa (jeb atcerēšanās) jāsaprot ne tikai attiecībā uz indivīdu psiholoģiskajām īpašībām; tā ir raksturīga arī institucionālās atražošanas rekursivitātei. Glabāšana šeit jau paredz laiktelpas kontroles veidus, kā arī fenomenālo «izdzīvotā laika» pieredzi, un «krātuve», kurā glabājas nemateriālie resursi, ir pati sabiedrība.

Nemateriālo un materiālo resursu glabāšanu var saprast kā tās informācijas jeb zināšanu saglabāšanu un kontroli, ar kuru palīdzību sociālās attiecības ir iemūžinātas laiktelpā. Glabāšana paredz informācijas attēlojuma līdzekļus, informācijas atgūšanas jeb atcerēšanās veidus un, tāpat kā visiem varas resursiem, – tās izplatīšanas veidus. Iecirtumi kokā, pergamenta rulli, grāmatas, faili, filmas, lentes – tie visi ir informācijas glabāšanas līdzekļi ar ļoti atšķirīgu ietilpību un detalizētību. Tajos ietvertās informācijas atgūšana ir atkarīga ne tikai no cilvēku atmiņas spējām, bet arī no interpretācijas prasmes, kas var piemist tikai kādai nelielai iedzīvotāju daļai. Saglabātās informācijas izplatīšanu, protams, ietekmē tās ražošanai pieejamā tehnoloģija. Mehāniskā grāmatu iespiešana, piemēram, nosaka, kādi informācijas veidi ir pieejami un kas var to izmantot. Turklāt informācijas nesēja raksturs – kā tagad piemirstais pravietis M. Maklahans (*M. McLuhan*) konsekventi uzsvēra – tieši ietekmē to sociālo attiecību raksturu, kuras tas palīdz organizēt.⁶⁰

Tieši krātuves, kurās glabājas materiālie un nemateriālie resursi, rada galvenos sabiedrību uzbūves strukturālo principu tipus, kuri norādīti iepriekšējā nodaļā. Es gribētu apgalvot, ka informācijas glabāšana ir fundamentāla parādība, kas pieļauj laiktelpas distancētību un nodrošina pavedienu, kurš sasaista dažādos materiālos un nemateriālos resursus atražotajās dominēšanas struktūrās. Pilsēta, kas rodas tikai un vienīgi līdz ar jaunu informācijas glabāšanas formu attīstību (galvenokārt rakstību), ir krātuve jeb «varas tīģelis», no kuras ir atkarīga šķirās sadalīto sabiedrību veidošanās. Lai gan esmu to citējis jau citviet,⁶¹ nevaru nepieminēt L. Mamforda (*L. Mumford*) secinājumu, kas rezumē šo jautājumu visai pamācošā veidā:

Urbānās dzīves paši pirmsākumi, pirmā reize, kad varēja skaidri saskatīt pilsētas aprises, iezīmējās ar pēkšņu varas pieaugumu ikvienā sfērā un ar pašas varas lomas pastiprināšanos cilvēku dzīvē. Līdz tam dažnedažādas institūcijas bija pastāvējušas šķirti, to pārstāvjiem sapulcējoties kopējā sanāksmju vietā pēc noteiktiem intervāliem: mednieku apmetnē, svētvietā jeb svētnīcā, paleolīta rituāla alā, neolīta zemkopju ciemā – tas viss saauga vienā lielākā sapulcēšanās vietā – pilsētā.. Šīs krātuves sākotnējā forma pastāvēja kādus sešus tūkstošus gadu; tikai pirms daži simtiem tā sāka sairt.⁶²

⁶⁰ *McLuban M.* The Gutenberg Galaxy. – London: Routledge, 1962.

⁶¹ CCHM. – 96. lpp.

⁶² *Mumford L.* University City // *Kraeling C. H., Adams R. M.* City Invisible. – Chicago: University of Chicago Press, 1960. – P. 7.

Šāda sairšana sākās modernā kapitālisma iespaidā, kas radās tādos sociālos kontekstos, kuri palīdzēja veidot (un kurus pašus veidoja) jauna tipa varas krātuvi: nācijas valsti. Pilsētas valņu izzušana notika vienlaikus ar augstas organizācijas pakāpes pārvaldes sistēmas konsolidāciju, kas darbojās sevis pašas stingri noteiktās robežās.

KRITISKAS PIEZĪMES: T. PĀRSONSS PAR EVOLŪCIJU

Lai gan dažos pēdējos gadu desmitos evolucionismam bijuši dedzīgi aizstāvji, piemēram, Leslijs Vaits, nemaldīšos, ja teikšu, ka viņu darbi nav atstājuši vērā ņemamu ietekmi uz teorētisko domu sociālajās zinātnēs. Tāpēc visai interesanti šķiet, ka viens no ietekmīgākajiem sociālās teorijas pārstāvjiem T. Pārsonss ir mēģinājis iedvest dzīvību evolūcijas teorijā, kaut arī tikai savos vēlinajos darbos. Tā kā T. Pārsonsa uzskati par evolucionismu ir guvuši lielu atsaucību, es tos šeit aplūkošu tuvāk.

T. Pārsonss apgalvo, ka sociālā evolūcija ir bioloģiskās evolūcijas turpinājums, pat ja tā balstās uz būtiski atšķirīgiem mehānismiem. Nav nekāda pamata pieņemt, ka starp bioloģisko un sociālo evolūciju ir pēkšņs pārrāvums.

«Ūdensšķirtne starp pirmcilvēku un cilvēku», kā to dēvē T. Pārsonss, iezīmē ļoti ilgstoša attīstības posma sākumu. Abas evolūcijas formas var izprast, izmantojot universālības – «evolucionārās universālības». Evolucionārā universālība T. Pārsonsa terminoloģijā ir jebkura attīstība, kas «ir pietiekami nozīmīga turpmākajai evolūcijai» un kas parādās vairāk nekā vienreiz dažādos apstākļos.¹ Dzīvajā dabā par tādas evolucionāras universālības piemēru tiek piedāvāta redze. Redzes spēja ļauj lielākā mērā nodrošināt koordinējošas reakcijas uz apkārtējo vidi, un tādēļ tai piemīt augsta adaptācijas vērtība. Redze nav radusies tikai vienā dzīvnieku valstības daļā, bet ir attīstījusies neatkarīgi dažādiem tiptiem: moluskiem, kukaiņiem un mugurkaulniekiem. Šo grupu redzes orgānu anatomiskā uzbūve nav viena un tā pati, un tos nevar pieskaitīt pie viena un tā paša evolucionārā procesa, bet redze, šķiet, ir visu augstāko bioloģiskās evolūcijas līmeņu priekšnosacījums.

¹ *Parsons T. Evolutionary Universals in Society // American Sociological Review. – 1964. – Vol. 29. – P. 339.*

Cilvēku sociālās evolūcijas bioloģiskais potenciāls ir atkarīgs no roku un smadzeņu evolucionārajām universālajām. Neatkarīgi kustināmi pirksti ar pretstatīto iekški apvienojumā ar kustīgajām roku locītavām ļauj cilvēkam veikt ļoti daudz manipulāciju ar priekšmetiem. Cilvēku smadzenes ir tik daudz vairāk attīstītas par pārējo sugu smadzenēm, ka ļauj apgūt tādas darbības un izzināšanas jomas, kas nav sasniedzamas zemākajiem dzīvniekiem, un pirmām kārtām šeit būtu jāmin jaunrades spējas un valoda. Šīs iezīmes nodrošina cilvēkiem priekšrocības adaptācijas ziņā salīdzinājumā ar citām sugām. T. Pārsonss apgalvo, ka adaptācijas jēdziens ir būtisks gan bioloģiskajai, gan sociālajai evolūcijai. Viņš saka, ka adaptāciju nedrīkst saprast tikai kā attiecīgo sugu vai sociālo sistēmu pasīvu pielāgošanos vides nosacījumiem, bet tajā ietilpst arī aktīvāki izdzīvošanas faktori. «Dzīvas sistēmas» adaptācija var ietvert «aktīvu prasmi vai spēju mainīt vidi, lai apmierinātu sistēmas vajadzības, kā arī spēju izdzīvot tādos apstākļos, kurus nav iespējams mainīt».² Tas bieži nozīmē spēju pārvarēt dažādas grūtības, ko sagādā vide, un apstākļus, kas veicina nedrošību. Rezumējot var teikt, ka evolucionārā universālība ir ikviena bioloģiska vai sociāla īpašība, kas paliek dzīvas sistēmas ilglaicīgas adaptācijas spēju līdz tādai pakāpei, ka tā kļūst par priekšnoteikumu augstākiem attīstības līmeņiem. Pastāv tikai viena būtiska atšķirība starp bioloģiskās un sociālās evolūcijas universālībām: pirmās nav spējīgas izplatīties, bet otrās – ir. Tādējādi apstākļi, kuros rodas adaptācijas priekšrocības, var atšķirties no tiem apstākļiem, kuros citas sociālas grupas šīs priekšrocības vēlāk pārņem.

Cilvēki dzīvo sabiedrībā un rada kultūru. Kultūras simboliskie aspekti, kā tos apraksta T. Pārsonss, ir ļoti nozīmīgi adaptācijai. «Simbols» aizstāj gēnu kā galvenais sociālās evolūcijas organizējošais komponents. Lai gan sociālo sistēmu simbolisko īpašību pamatā ir vispārēju bioloģisku spēju kopums, katrai paaudzei tās jāapgūst no jauna. «Kultūras orientācijas» neīsteno sevi, kā to dara ģenētiskās programmas. Saziņa ir kultūras pamats, bet valoda ir saziņas pamats. Tādējādi valoda ir evolucionārā pamatuniversālība; nav zināma neviena cilvēku sabiedrība, kurai nebūtu valodas. Saskaņā ar T. Pārsonsa uzskatiem simbolu sistēmām ir direktīva loma gan sociālajā organizācijā vispār, gan sociālajās pārmaiņās. Tas ir tāpēc, ka šīs sistēmas atrodas cilvēku sabiedrību kibernetiskās hierarhijas virsotnē. T. Pārsonsa «darbības shēmā» tās ierindojas starp sociālo sistēmu, perso-

² Parsons T. Evolutionary Universals in Society // American Sociological Review. – 1964. – Vol. 29. – P. 340.

nību un organismu. Fiziskā vide nosaka vai ierobežo sabiedrībā izveidojušos uzvedības veidus, tomēr tā ir kultūras sistēma, kas vistiešāk tos regulē.³

Agrīnajās formās kultūra ir vairāk vai mazāk sinonīmiska reliģijai. T. Pārsonss apgalvo, ka reliģija ir viena no četrām evolucionārajām universālījām, kas atrodama «pat visvienkāršākajā darbības sistēmā». Pārējās ir saziņa, izmantojot valodu, radniecība un tehnoloģija: «to klātbūtne veido pašu minimumu, kas raksturo sabiedrību kā patiesi cilvēcisku».⁴ Šīs universālījas attiecas uz darbības vispārējām īpašībām un līdz ar to arī uz bioloģiskās evolūcijas vispārējo struktūru kopumā. Evolūciju, kas attīstās no viselementārākajiem darbību sistēmu tipiem, var analizēt kā progresīvas diferenciacijas procesu, kas attiecas uz funkcionālo specializāciju. Diferenciacija var novest – lai gan ne obligāti – pie palielinātas adaptācijas spējas attiecībā uz katru atsevišķi izdalītu specifisku funkciju, pie «adaptācijas uzlabošanas» procesa. Ņemot to vērā, var noteikt diferenciacijas gaitu. Ja sociālās sistēmas pēc sava rakstura ir kibernetiskas, šai gaitai jābūt *funkcionālai*. Sistēmu pieaugošā sarežģītība, kamēr tas nav tikai to segmentācijas dēļ, ietver arī tādu apakšsistēmu veidošanos, kas specializējas sistēmas kā veseluma darbības specifiskās funkcijās, kā arī tādu koordinējošu mehānismu attīstību, kas saista funkcionāli diferencētas apakšsistēmas.⁵ Šīs apakšsistēmas – sistēmas veida saglabāšana, integrācija, politika un ekonomika – veido T. Pārsonsa analīzes pamatu.

Vienkāršākajos sabiedrības tipos, primitīvajās sabiedrībās, šīm četrām apakšsistēmām ir visai zems diferenciacijas līmenis. Primitīvajām sabiedrībām raksturīga specifiska «konstituējoša simbolisma» sistēma, kas piešķir grupai noteiktu no citām grupām atšķirīgu kultūras identitāti. Šāds simbolisms vienmēr ir tieši saistīts ar radniecības attiecībām – piemēram, mīta formā par senču dieviem, kas dibinājuši attiecīgo kopienu. Mīts reizē gan vieno grupu, gan sniedz skaidrojošo pamatu tam, lai tiktu galā ar nepieciešamībām un draudiem. Viena no primitīvo sabiedrību raksturīgākajām iezīmēm ir tā, ka konstituējošais simbolisms ir vispārēji iesaistīts visdažādākajās dzīves sfērās. Tas skar darbības, kas saistās ar reliģiju, morāli un tehnoloģiju, izplatoties starp tām un padarot tās par vienota sociālā

³ Parsons T. *Societies, Evolutionary and Comparative Perspectives*. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1966. – PP. 9–10.

⁴ Parsons T. *Evolutionary Universals in Society*. – P. 342.

⁵ Parsons T. *Societies, Evolutionary and Comparative Perspectives*. – P. 24. Sk. arī: *The Problem of Structural Change // Lidz V., Parsons T. Readings on Premodern Societies*. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1971. – PP. 52.

veseluma daļu. Kā piemēru T. Pārsonss (tāpat kā E. Dirkems) aplūko Austrālijas aborigēnu sabiedrības. Šo Austrālijas sabiedrību sociālā organizācija sastāv gandrīz tikai no radniecības attiecībām un veidiem, kādos aborigēni īsteno totēmiskos rituālus, maiņas attiecībām, kā arī attiecībām ar vidi. Šo pēdējo attiecību ekonomiskie aspekti ir «paši vienkāršākie» un ir atkarīgi no medībām un ogu, sakņu un dažādu ēdamu kukaiņu vākšanas. Cilšu grupas izkaisītas plašā teritorijā, un, lai gan to konstituējošais simbolisms attiecas uz noteiktu teritoriju, starp grupām nepastāv skaidri noteiktas teritoriālas robežas. Radniecībai šajās sabiedrībās ir būtiska nozīme, taču starp radniecības vienībām vertikāla diferenciācija nepastāv; nevienam klanam nav ievērojami lielākas varas, bagātības vai reliģiska rakstura pārākuma pār citiem. Austrālijas sabiedrības ir funkcionāli diferencētas pēc dzimuma un vecuma, bet citādi tās sastāv no līdztiesīgām segmentārām grupām, ko vieno radniecības saites.

Visprimitīvākās sabiedrības, tādas kā Austrālijas aborigēnu kopienas, atšķiras no «attīstītā primitīvā sabiedrības tipa». Pāreju iezīmē līdztiesības izžušana starp radniecīgajām grupām. Tas var notikt, ja kādai grupai izdodas sagādāt resursus, kas ļauj tai kontrolēt laulības saišu veidošanu. Šos resursus var izmantot, lai uzkrātu materiālo bagātību un iegūtu citus varas pamatus. Tendence uz sabiedrības vertikālo diferenciāciju aizstāj vienkāršāko sabiedrību egalitāro raksturu. Ekonomiskās pārmaiņas ir saistītas ar šādu procesu: noteikta apmešanās vieta, zemkopība vai lopkopība aizstāj ar klejojumiem saistītās medības un vākšanu. Tā joprojām nav diferencēta «ekonomika», taču pieaugošais materiālais ražīgums rada ekonomisko spiedienu, kā rezultātā notiek ipašumtiesību konsolidācija un teritoriālās kontroles nostabilizēšanās. Lai kā tas arī būtu, stratifikācija ir pirmā un galvenā evolucionārā universālija pārejā no primitīvākām uz mazāk primitīvām sabiedrībām. Stratifikācija vispirms parasti izpaužas, kādam vienam ciltskokam pārceļoties privileģētā limenī; tādā gadījumā ciltskoka vecākais parasti pieņem monarha titulu. Attīstītās primitīvās sabiedrības ir ievērojami heterogēnākas nekā to priekšteces, tajās parādās etniski, reliģiski un cita veida pretstati, kā arī šķiru atšķirības.

Āfrikas karalistes, piemēram, Zulu, ir šāda sabiedrības tipa izcilākie piemēri. T. Pārsonss atzīst, ka Zulu karalistē un tai līdzīgās galvenā loma sociālās iekārtas veidošanā un konsolidēšanā bija militārajai varai. Taču viņš uzsver, ka, iespējams, vēl lielāka nozīme ir bijusi attīstītās reliģiskās kultūras izveidei, kas leģitimizēja karaļa statusu un veicināja sabiedrības vienotību.

Tomēr, neraugoties uz to, attīstītās primitīvās sabiedrības joprojām pieder pie pirmās T. Pārsonsa noteiktās evolūcijas pakāpes. Otrā ir «pārejas» sabiedrības, kurās ietilpst divi apakštipi – «arhaiskās» un «attīstītās» pārejas sabiedrības. Abi apakštipi ir saistīti ar rakstības pastāvēšanu. Arhaiskajām sabiedrībām raksturīga tikai – T. Pārsonsa vārdiem runājot – «amata rakstpratība», t. i., rakstība, ko izmantoja galvenokārt pārvaldes aparātā un maģisko un reliģisko priekšrakstu kodifikācijā. Rakstpratība ir nelielas garīdznieku grupas prerogatīva un nav daļa no valdošās šķiras vai šķiru vispārējās izglītības. Kā arhaiskas sabiedrības piemēru var minēt Seno Ēģipti. Šā tipa sabiedrībai ir raksturīga «kosmoloģiska» reliģiska iekārta, kas reizē gan vispārīna, gan sistematizē konstituējošo simbolismu lielākā mērā nekā primitīvajās sabiedrībās. Tai ir politiskais un pārvaldes aparāts, kas zināmā mērā ir nodalīts no reliģiskajiem pienākumiem. Arhaiskajām sabiedrībām piemīt attīstītākas adaptācijas īpašības nekā primitīvajām sabiedrībām, jo tās koncentrē funkcionālo atbildību reliģiskajā un politiskajā sfērā. Šie faktori tiek tālāk veidoti attīstītajās pārejas tipa sabiedrībās, pie kurām pieder «vēsturiskās impērijas», tādas kā Roma vai Ķīna. Visas šīs sabiedrības ir bijušas cieši saistītas ar «pasaules reliģijām», par kurām rakstīja Makss Vēbers. Tām raksturīgi liela mēroga nozīmīgi kultūras jauninājumi, kas radās to «filozofisko sasniegumu» rezultātā, kuri noteica atšķirību starp reliģisko un materiālo pasauli; karaļi vairs nav dievi.

Vēsturisko impēriju rašanās radīja vēl vienu evolucionāro universāliju – īpašu kultūras leģitimāciju. Tā kā šī leģitimācija ir valdības varas konsolidācijas līdzeklis, tās centrā ir politika. «Leģitimācijas vajadzības apmierināšana» nozīmēja īpašu politisko lideru rašanos līdzās valdniekam.

Ļoti plašā mērogā un relatīvi neatkarīgi no konkrētām kultūras atšķirībām politiskajiem lideriem galu galā jāpiemīt ne tikai vērā ņemamai varai, bet šai varai jābūt arī likumīgai. [...] Diferencētu leģitimācijas kulturālo modeļu kombinācija ar sociāli diferencētām darbībām ir leģitimācijas evolucionārās universālības būtisks aspekts.⁶

Otra evolucionārā universālija ir birokrātiskās organizācijas rašanās. Pieņemot M. Vēbera tēzi par birokrātijas nepieciešamību efektīvai plaša mēroga varas mobilizācijai, T. Pārsonss apgalvo, ka attīstītām pārejas sabiedrībām raksturīga plaša valdības, bruņoto spēku un citu diferencēto institucionālo sektoru pārvaldes koordinācijas paplašināšanās. Trešā

⁶ *Parsons T. Evolutionary Universals in Society.* – P. 346.

vēsturisko impēriju radītā universālija ir naudas kā maiņas līdzekļa ieviešana tirgū. Precu maiņa, izmantojot naudu, pēc T. Pārsonsa domām, ir varas sistēma, kas izvairās no dažām politiskās varas «dilemmām». Politiskā vara galu galā ir atkarīga no pārvaldes struktūras piemērotajām soda sankcijām; naudai piemīt dažas politiskajai varai līdzīgas īpašības, taču tā ir vispārinātāks resurss, kas tiek izplatīts gan starp «patērētājiem», gan «ražotājiem» un kas atbrīvo cilvēkus gan no lojalitātes kādai īpašai politiskai grupai, gan no radniecības saitēm. Bet šīs trīs evolucionārās universālijas visas paredz vēl vienu – ceturto universāliju: «loti vispārinātu universālu normatīvu kārtību»,⁷ kas izpaužas likumu sistēmā. Tas mūs noved pie jauno laiku sliekšņa, jo dažas vēsturiskās impērijas ir radījušas samērā augsta līmeņa birokrātisko organizāciju un tirgu bez atbilstošas vispārējās likumdošanas formu paplašināšanas.

Modernā rietumu sabiedrība, kas T. Pārsonsa shēmā ir pati augstākā evolūcijas forma, savā attīstībā ir saistīta ar divām «lecekšu» sabiedrībām, kurām bijusi īpaša un ilgstoša ietekme, t. i., Izraēlu un Grieķiju. (Šeit kā simptomātisku komentāru varētu minēt šādu: «Budisms ir visuzkrītošākais kultūras komplekss no līdz šim minētajiem, kam ir bijusi visdziļākā ietekme ārpus sabiedrības, kurā tas radies. Bet, tā kā budisms neveda uz moderno sabiedrību un tā kā tam nav lielas nozīmes rietumu sabiedrībā, mēs to šeit plašāk neaplūkosim.»⁸) Kā šo divu sabiedrību kultūras iezīmes kļuva tik plaši izplatītas ārpus to izcelsmes vietām? Un kas padarīja iespējamus tos kultūras jauninājumus, ko tās radīja? Kas attiecas uz otro jautājumu, T. Pārsonss apgalvo, ka faktiski šādus kultūras jauninājumus varēja radīt tikai mazas sabiedrības ar mērenu politiskās neatkarības pakāpi. Tas nevarēja notikt lielās impērijās ar to milzu teritorijām un dažnedazādām savstarpēji konfliktējošām interesēm. Pirmā problēma ir atrisināta, abām sabiedrībām zaudējot to neatkarību: to kultūras jauninājumus pārņēma plašākos sociālos veselumos ietilpstoši ietekmīgi slāņi. Jūdu un grieķu kultūru lielā mērā pārņēma drīzāk «izglītotās šķiras», nevis valdošie politiskie grupējumi. Pēc tam šīs kultūras ietekmes kļuva par rietumu tradīcijas «galveno sabiedrisko pamatu». Modernais sabiedrības tips ir radies šajā «vienā evolucionārajā telpā» – rietumos.⁹

⁷ *Parsons T. Evolutionary Universals in Society.* – P. 351.

⁸ *Parsons T. Societies, Evolutionary and Comparative Perspectives.* – P. 95.

⁹ *Parsons T. The System of Modern Societies.* – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1971. – P. 1.

T. Pārsonss apgalvo, ka rietumu sabiedrības rašanās pārstāv tālāku adaptācijas spējas pakāpi salīdzinājumā ar pārejas sabiedrībām. Rietumu iezīmes, kas pieļāva lielāku diferenciāciju, nekā varēja sasniegt līdz šim, ietvēra tālāku tirgus attīstību, likumu universalizāciju un demokrātijas attīstību, ieskaitot pilsoņtiesības iedzīvotāju masām. Kopā ņemot, šīs iezīmes ir veicinājušas sabiedrību «teritoriālās vienotības» konsolidāciju, kur katrai no sabiedrībām ir skaidri noteiktas robežas. Universālo likumu attīstībai var izsekot, pētot romiešu tiesības un Anglijas vispārējās tiesības. Pēdējās ir īpaši nozīmīgas, runājot par ligumu slēgšanu un privātīpašuma aizsardzību. Kā saka T. Pārsonss, šīs tiesības ir «vissvarīgākā mūsdienu sabiedrības raksturīgā iezīme»; Anglijas likumdošana bija «industriālās revolūcijas pirmo izpausmju galvenais priekšnoteikums». ¹⁰ Tā ir arī vispārējās demokrātijas attīstības nosacījums. Demokrācija savukārt ir nosacījums varas efektīvai īstenošanai augsti diferencētā sabiedrībā. Tām sabiedrībām, kuras nekļūs demokrātiskas, to skaitā «komunistiskajām totalitārajām organizācijām», nebūs to adaptācijas priekšrocību, kas ir demokrātiskajām sabiedrībām. Kura sabiedrība šodien evolūcijas gaitā ir nokļuvusi vistālāk? Protams, Amerikas Savienotās Valstis! Mierinošs, lai arī ne īpaši oriģināls secinājums, pie kā amerikāņu sociologs nonācis pēc plašas cilvēces evolūcijas izpētes kopumā. ¹¹

Tas izklausās pēc kaut kā tāda, kas piešķir socioloģijai sliktu slavu, vismaz pārējā pasaules daļā. Varētu likties kārdinoši to ignorēt, attaisnojoties ar T. Pārsonsa piebildi evolūcijai veltītā darba beigās: lasītājam nevajadzētu pārāk uztraukties par šīs diskusijas detaļām, jo galvenais jau esot «pati evolucionārās universālības *ideja* un tās pamatojums vispārējās adaptācijas spējas koncepcijā». ¹² Kopumā es tiešām sekošu šim padomam, tomēr, kā to parādišu, tas, ka T. Pārsonss atzīst ASV panākumus, ir pilnīgā saskaņā ar viņa evolucionisma versiju.

T. Pārsonsa teorija atbilst visiem manis minētajiem evolucionisma kritērijiem. Viņš izskaidro, ka evolūcija ir kaut kas vairāk nekā tikai «vēsture», un viņa teorijā pausts apgalvojums, ka sociālā un bioloģiskā evolūcija ir gan konceptuāli, gan būtībā saistītas. Atkal parādās pazīstamais adaptācijas jēdziens. T. Pārsonss precizē attīstību, kura viņu interesē visvairāk (institūciju diferenciāciju), un sniedz vispārēju to pārmaiņu mehānismu

¹⁰ Parsons T. Evolutionary Universals in Society. – P. 353.

¹¹ Parsons T. The System of Modern Societies. – Chapter 6.

¹² Parsons T. Evolutionary Universals in Society. – P. 357.

interpretāciju, kuri ir atkarīgi no vērtību un simbolu «kibernētiskās» ietekmes. T. Pārsonsa teorija atklāj arī vairākus mazāk svarīgus evolucionārās domas trūkumus un pietiekami uzmanīgi vēro zemūdens akmeņus, lai izvairītos no tām neveiksmēm, ko tik bieži pieļāvuši dažādie evolucionisma paveidi.

T. Pārsonss lielu nozīmi piešķir idejai, ka sociālā evolūcija ir bioloģiskās evolūcijas turpinājums. Acīmredzot savā ziņā šī tēze nav apstrīdama. Galu galā ķermeņa fiziskās īpašības (lielas un neiroloģiski sarežģītas smadzenes, vertikālā stāja utt.) bija cilvēku sabiedrības attīstības priekšnosacījumi. Agrīnā cilvēku sabiedrisko apvienību un kultūras attīstība varbūt bija tās izdzīvošanai nepieciešamā iezīme, kas ļāva tālāk evolucionāri attīstīties *Homo sapiens*. Tomēr, kas paliek pāri no teiktā, ja mēs neņemam vērā estētisko pievilcību, kas piemīt teorijai, kura bioloģisko un sociālo attīstību spēj izskaidrot ar viena veida jēdzieniem? Atbilde ir: nekas. Bioloģiskā evolūcija ir saistīta ar pārmaiņām pārmantojamībā, nākamo paaudžu ģenētiskajās iezīmēs; tās tiek īsi un efektīvi izskaidrotas ar nelielu skaitu relatīvi vienkāršu mehānismu. Sociālā evolūcija attiecas uz attiecībām, kas pastāv gan starp cilvēku sabiedrībām un materiālo vidi, gan starp šādām sabiedrībām. «Evolūcijas» raksturojumu nevar tieši saistīt ar šīm parādībām; arī notikušo pārmaiņu gaitu nevar izskaidrot «evolucionāri», ja vien tā netiek pierādīta ar līdzīgu mehānismu darbību. T. Pārsonsa teorija ir tipiski evolucionāra, jo viņš apgalvo, ka šādus pierādījumus sniedzot (nenoliedzamais) fakts, ka bioloģiskā evolūcija ir bijusi saistīta ar cilvēku kultūras agrīno attīstību. Tas, kas būtu jāpierāda ar liecībām, tiek uzskatīts par liecību avotu.

T. Pārsonsa ieviestais adaptācijas jēdziens ir tikpat neskaidrs un vispārējs, kā visi citi literatūrā sastopamie, lai gan tādēļ tas nav netipisks. T. Pārsonss skaidro, ka adaptācija ir kaut kādā ziņā saistīta ar «izdzīvošanu» un mijiedarbību ar materiālo pasauli, tomēr nekādā gadījumā ar to neaprobežojas. Plašākā nozīmē tā ir saistīta ar nenoteiktības mazināšanos – šo ideju T. Pārsonss ir pārņēmis no sistēmu teorijas, tāpat kā ideju par simbolu un vērtību «kibernētisko» ietekmi. Bet, tā kā «neskaidrība» nekur nav definēta, arī šī tēze ir konceptuāli tik izplūdusi, ka patiesībā ir nekam nederīga vai, ja to mēģina tuvināt kādam noteiktam empīriskam saturam, tā labākajā gadījumā liekas neticama. Aplūkosim divas nozīmes, kas varētu būt bijušas T. Pārsonsam padomā: neskaidrību mazināšana attiecībā uz dabas untumiem un neskaidrību mazināšana attiecībā uz nākotnes notikumiem. Neviena no šīm nozīmēm nešķiet nepārprotami saistīta ar tiem sabiedrības

tipiem, ko T. Pārsonss attēlo savā evolūcijas shēmā, nemaz nerunājot par to, ka tās varētu dot kādu ieguldījumu šo sabiedrību «izdzīvošanā». Augošā materiālās vides kontrole, ko veicinājusi tehnoloģijas attīstība vai manipulācija ar nemateriālajiem resursiem, neapšaubāmi nenozīmē to pašu, ko samazinātās neskaidrības par darbības rezultātiem. Piemēram, zemnieks, kurš izmanto «efektīvāku» tehnoloģiju, var būt daudz vairāk pakļauts laika apstākļu pārmaiņām nekā mednieks vai vācējs. Kas attiecas uz to, ka varētu mazināties neskaidrība par nākotnes notikumiem, tad kurš gan varētu iedomāties, ka pasaule, kurā mēs dzīvojam tagad, ar tās straujajām tehnoloģiskajām un ekonomiskajām pārmaiņām, politisko nedrošību un atomieročiem ir drošāka nekā paleolīta laikmeta cilvēkiem?

Turklāt evolūcijas virzošais mehānisms, ko T. Pārsonss saista ar savu evolucionāro universāliju augošo adaptācijas spēju – kibernetisko kontroli, kam ceļu pavēra konstituējošais simbolisms – nekādā ziņā nav pārlicinošs. T. Pārsonss acīmredzot šādu pieeju veido apzināti pretēji vēsturiskajam materiālismam un citām teorijām, kuras to atgādina, uzskatot, ka tehnoloģija vai vispārīgāk – ekonomiskā organizācija – ir galvenie spēki, kas ietekmē sociālās pārmaiņas. Taču viņa uzskati nav ticamāki par teorijām, kurām viņš oponentē. Šķiet, ka šeit vēlreiz pierādījums, izmantojot analogiju, ir sajaukts ar pierādījumu radīšanu. Mehāniskās kontroles sistēmās zema enerģijas patēriņa kibernetiskā kontrole var pārvaldīt darbības, kas prasa daudz lielāku enerģijas patēriņu. T. Pārsonss salīdzina to ar gēnu kontroli pār proteīna sintēzi un citiem sūnu metabolisma aspektiem, it kā šis piemērs padarītu ticamāku viņa apgalvojumu par «konstituējošā simbolisma» kontrolējošo ietekmi uz sociālajām pārmaiņām. Iecerētā konceptuālā paralēle veic dubultuzdevumu. To uzskata par avotu tēzei par simbolu un vērtību kontrolējošo stāvokli, tomēr tad T. Pārsonss raksta tā, it kā šī paralēle kaut kādā veidā būtu arī palīdzējusi apstiprināt šo tēzi.

Pieņemsim, ir tiesa, ka adaptācijas spēja kopā ar konstituējošā simbolisma «kibernetisko» ietekmi tik tiesām rada vispārēju struktūru, kas izskaidro sociālo attīstību apmēram tāpat, kā biologi izskaidro dabas evolūciju. Tomēr jautājums par to, ko «izdzīvošana» nozīmē cilvēku sabiedrības gadījumā, t. i., jautājums, kas zināmā mērā jāskata saistībā ar jautājumu par to, kas ir pati «sabiedrība», joprojām prasa daudz lielāku uzmanību, nekā tam velta T. Pārsonss. Bioloģiskajā evolūcijā izdzīvošana un izžušana ir savstarpēji noliecīgas un skaidras alternatīvas, kas ir saistītas ar apstākļiem, kuri nosaka diferencētu atražošanu. Populācija, kas nespēj efektīvi cīnīties par tai nepieciešamajiem vides resursiem, nevar nodot tālāk savus

gēnus un tādējādi izmirst. Bet sociālo attiecību pasaulē reālu analoģu sādiem apstākļiem nav. Ja adaptācijas spējas tiek definētas tik plaši, ka tajās tiek iekļauta arī mobilizācija karam, sociālās vienības bieži vien nespēj «adaptēties» tiktāl, ciktāl tās pakļauj vai iznīcina citas. Tomēr šādā veidā veseli sabiedrības tipi parasti neizmirst. Turklāt pirms tam pastāvējušās sociālās organizācijas formas, kas drīzāk ir tikušas kolonizētas vai pakļautas citām grupām nekā noslaucītas no zemes virsmas, bieži vien turpina pastāvēt atpazīstamā veidolā arī pārmainītajā sociālajā kontekstā. Jautājums, vai tām ir izdevies «izdzīvot», vai ne, tad drīzāk attiecas uz to, ko mēs uzskatām par «sabiedrību» vai atbilstošu evolucionāro pētījumu analīzes vienību. T. Pārsonss lielā mērā uzskata šo jautājumu par atrisinātu, atbildi rod dot savā sabiedrību klasifikācijā. Tas, ka «primitīvajām sabiedrībām» nav skaidri noteiktu robežu, norāda uz to mazvērtīgumu no evolūcijas viedokļa.¹³ Pretējs viedoklis šajā sakarā būtu tāds, ka definēt, kas ir uzskatāms par «sabiedrību», ir daudz grūtāk, nekā liekas T. Pārsonsam – vismaz tikmēr, kamēr nenonākam līdz moderno nācijas valstu laikmetam.

T. Pārsonsa teorija sniedz piemēru gandrīz visām kaitīgajām tendencēm, kuras raksturīgas evolūcijas teorijām. Tā šķietami bez bažām piedāvā «pasaules izaugsmes stāstu»; tā ieslīgst viendimensijas saspīestībā un gandrīz vai cildina to, ko es esmu nosaucis par normatīvajām ilūzijām. T. Pārsonsa «pasaules izaugsmes stāstam» simptomātisks ir «primitīvo sabiedrību» iztirzājums. T. Pārsonss kā garāmejojot piemin, ka Austrālijas aborigēnu sabiedrības ir «vienas no visprimitīvākajām zināmajām sabiedrībām»,¹⁴ neattīstot šo apgalvojumu tālāk. T. Pārsonss aborigēnu sabiedrības novietojis skalas pašā apakšā to iekšējās diferenciacijas trūkuma, kā arī zemā ekonomikas attīstības līmeņa un radniecības valdošās lomas dēļ. Bet kā tad ar radniecības attiecību sistēmas sarežģītību, austrāliešu kultūras rituālu un mākslas bagātībām? Tās vispār netiek pieminētas, jo T. Pārsonss pieļauj evolucionistu tipisko kļūdu, jaucot noteiktu jomu, piemēram, tehnoloģijas «primitīvismu», ar sabiedrības «primitīvismu» kopumā. Un kā ar lielo dažādību, kas vērojama starp mazajām mutvārdu kultūrām, kuras pastāvējušas viscaur laikā un telpā, un ko pamatoti uzsvērusi «kultūras rela-

¹³ Šā viedokļa neko neatklājošais raksturs redzams no šāda citāta: «Ir skaidrs, ka neviena sabiedrība nevarētu sasniegt to, ko mēs saucam par sabiedrības evolūcijas «attīstīto primitīvo» līmeni, neattīstot relatīvi skaidru norobežotību. Tādējādi šādas norobežotības trūkums, šķiet, ir nozīmīga sabiedrības primitīvisma iezīme.» – Societies, Evolutionary and Comparative Perspectives. – PP. 37–38.

¹⁴ *Ibid.* – P. 36.

tīvisti»¹⁵ Ja T. Pārsonss būtu gribējis izveidot tikai vispārējās evolūcijas koncepciju (t. i., ja viņš pats nemaz nebūtu evolucionists, tādā nozīmē kā es saprotu šo jēdzienu), tad tas, ka viņš netika pievērsis pietiekamu uzmanību šai dažādībai un tam, ka šīs sabiedrības ir dominējušas lielākajā cilvēces vēstures daļā, varbūt būtu attaisnojams. Bet T. Pārsonsu neapšaubāmi interesē arī specifiskā evolūcija, un viņš mēģina norādīt pārmaiņu galveno virzienu, «primitīvajām sabiedrībām» pārtopot «attīstītās primitīvajās sabiedrībās» un tām – «pārejas» tipa sistēmās.

Viendimensijas saspīestība uzskatāmi parādās T. Pārsonsa teorijā par «lecekšu» sabiedrību iespaidu, un šajā teorijā ir arī vērā ņemamas atkāpes no viņa apcerējumu formas. Aplūkojot iepriekšējos evolucionāros tipus, T. Pārsonss skar plašus vēstures posmus, turpretī, aplūkojot rietumu sabiedrības rašanos, viņa analīze nenovēršami sašaurinās. Protams, tas nav pārliecinošs pieņēmums, ka Izraēlas un Grieķijas kultūras mantojumam obligāti piemīt lielāka adaptācijas vērtība nekā citiem aizguvumiem, kas varētu nākt no citām sabiedrībām. Tas, ka abas kultūras ir iemiesotas Eiropas kultūrā, nebūt nenorāda uz to evolucionāro vērtību, kā agrāk bija apgalvojis T. Pārsonss. T. Pārsonss šeit 'evolucionāro nepieciešamību' (apgalvojums, ka viens sabiedrības organizācijas tips uzrāda iezīmes, kam jāparādās, pirms var rasties kāds «augstāks» tips) izskaidro kā «vēsturisko nepieciešamību» (nosacījumu, ka, ja noteikti elementi kļūva par daļu no Eiropas sabiedrības, tam tā arī «bija jānotiek»).

Visbeidzot – normatīvās ilūzijas. T. Pārsonsa uzskats, ka pusmiljonu gadu ilgā cilvēces vēsture savu kulmināciju sasniegusi ASV sabiedriskajā un politiskajā sistēmā, būtu vairāk nekā mazliet dīvains, ja tas gluži labi neatbilstu viņa «pasaules izaugsmes stāstam». Šis apgalvojums sniegts, neslēpjot, ka tā pievilcīgums meklējams tā sakarā ar augošās adaptācijas spējas saistību ar evolūciju. Lai gan T. Pārsonss varētu iebilst, ka viņa interpretācija ir stingri analītiska un tai nepiemīt nekādi vērtējuma momenti, tas acīmredzami tā nav. Ja, piemēram, 'demokrātiju' definētu īpašā veidā kā vairāk vai mazāk ekvivalentu «liberālajai demokrātijai, kuras paraugs ir ASV politiskā sistēma», un ja tā tiktu pasludināta par evolucionāro universāliju sabiedrībām, kuras sasniegušas augstāko evolūcijas pakāpi, tad pie kāda gan cita secinājuma varētu nonākt, ja ne pie tā, ko izdarījis T. Pārsonss? Bet tas ir tikpat tukšs kā vairākums evolucionisma doktrīnu.

¹⁵ Es negribu apgalvot, ka vienīgā iespējamā izvēle sakarā ar sociālo teoriju paustajiem normatīvajiem aspektiem pastāv starp kultūras relativismu un evolucionismu.

6. nodaļa. STRUKTURĀCIJAS TEORIJA, EMPĪRISKIE PĒTĪJUMI UN SOCIĀLĀ KRITIKA

VĒLREIZ PAR PAMATJĒDZIENIEM

Šo nodaļu būtu lietderīgi sākt ar dažu iepriekšējās nodaļās aplūkoto pamatjēdzienu atkārtošānu. Es mēģināšu sniegt šo jēdzienu apkopojumu vairāku punktu veidā; tie kopumā atspoguļo tos strukturācijas teorijas aspektus, kuri vispārējā veidā skar empīrisko pētījumu problēmu sociālajās zinātnēs.

1. Visi cilvēki ir ar sapratnes spēju apveltīti 'darbības veicēji'. Tas nozīmē, ka visi darbības veicēji, kas darbojas sabiedrībā, samērā daudz zina par savas ikdienas darbības nosacījumiem un sekām. Šādas zināšanas var nebūt pilnīgi skaidri formulētas, tās nav arī gluži nejausas attiecībā pret indivīdu pašu darbību. Sapratnes spēja, kas sakņojas praktiskajā apziņā, ir ļoti sarežģīta – šī sarežģītība ortodoksālajās socioloģiskajās pieejās, īpaši tajās, kas saistītas ar objektīvismu, bieži paliek neizpētīta. Darbības veicēji parasti spēj arī diskursīvi aprakstīt to, ko viņi dara, un iemeslus, kāpēc viņi to dara. Tomēr lielākoties šīs spējas ir pielāgojušās ikdienas rīcības plūdamam. Rīcības racionalizēšana kļūst par tās cēloņu diskursīva raksturojuma piedāvājumu tikai tad, ja indivīdiem tiek jautāts, kāpēc viņi rīkojušies tā un ne citādi. Šādus jautājumus, protams, parasti uzdod tikai tad, ja attiecīgā darbība kaut kādā ziņā ir mulsinoša – ja šķiet, ka tā vai nu neatbilst vispārpieņemtajām parāzām, vai atšķiras no konkrētās personas parastās rīcības.

2. Cilvēku sapratnes spēju vienmēr ierobežo, no vienas puses, bezapziņa un, no otras puses, – darbības neizzinātie nosacījumi un netišās sekas. Daži no svarīgākajiem socioloģijas uzdevumiem ir šo robežu izpēte, kā arī netīšo seku nozīmīguma izpēte sistēmu atražošanā un šo robežu ideoloģisko sakarību izpēte.
3. Institucionalizēto darbību atražošanas analīzes neatņemama sastāvdaļa ir 'ikdienas dzīves izpēte'. 'Ikdienas dzīve' ir saistīta ar atgriezeniskā laika atkārtoto raksturu – ar takām, kurām var izsekot laiktelpā un kuras ir saistītas ar ķermeņa ierobežojošajām un iespējas dodošajām īpašībām. Tomēr ikdienas dzīvi nedrīkst uzskatīt par «pamatu», uz kura tiek veidotas sociālās dzīves sarežģītākās sakarības. Drīzāk šīs plašākās sakarības jāsaprot saistībā ar sociālās un sistēmas integrācijas interpretāciju.
4. 'Rutīna', kas psiholoģiski ir saistīta ar satraukuma bezapziņas avotu mazināšanu, ir ikdienas sociālo darbību dominējošā forma. Vairākums ikdienas darbību nav tieši motivētas. Rutinētās darbības ir galvenā struktūras dualitātes izpausme attiecībā uz sociālās dzīves kontinuitāti. Veicot rutinētās darbības, indivīdi saglabā ontoloģiskās drošības sajūtu.
5. Sociālās atražošanas izpētes neatņemama sastāvdaļa ir konteksta jeb mijiedarbības kontekstualitāšu pētījumi. 'Kontekstā' ietilpst: a) laiktelpas robežas (kam parasti ir simboliskas vai fiziskas robežzīmes), kas aptver mijiedarbības brīdi; b) darbības veicēju līdzklātbūtne, kas dod iespēju saskatīt sejas izteiksmju dažādību, žestus, valodas un citus saziņas līdzekļus; c) šo parādību apzināšanās un refleksiīva izmantošana, lai ietekmētu vai kontrolētu mijiedarbības gaitu.
6. Sociālās identitātes un ar tām saistītās sociālā stāvokļa un darbības attiecības ir struktūras īstenās laiktelpas «robežzīmes». Tās ir saistītas ar normatīvajām tiesībām, pienākumiem un sankcijām, kas noteiktos grupējumos veido lomas. Standartizētu robežzīmju, īpaši tādu zīmju izmantošana, kuras saistītas ar vecuma un dzimuma īpatnībām, ir raksturīga visām sabiedrībām, neraugoties uz ievērojamām kultūras atšķirībām starp tām.
7. 'Ierobežojumiem' sociālajā analīzē nevar pieskirt nekādu vienotu nozīmi. Ierobežojumi, kas saistīti ar sociālo sistēmu strukturālajām īpašībām, ir tikai viens no vairākiem ierobežojumu tipiem, kas raksturīgi cilvēku sabiedriskajai dzīvei.
8. Starp sociālo sistēmu strukturālajām īpašībām sevišķi nozīmīgi ir 'strukturālie principi', jo tie nosaka vispārējos sabiedrības tipus. Viens

no strukturācijas teorijas galvenajiem uzsvariem ir likts uz to, ka sociālo veselumu – un sociālo sistēmu vispār – aizklāšanas pakāpe ir ļoti mainīga. Sociālajos kopumos tāpat kā citās vairāk vai mazāk aptverošās sociālās sistēmas formās pastāv dažādas «sistēmiskuma» pakāpes. Svarīgi ir izvairīties no pieņēmuma, ka jēdzienu «sabiedrība» var viegli definēt; šāds priekšstats radies laikmetā, kurā dominē nācijas valstis ar skaidri noteiktām robežām, kas parasti gandrīz sakrīt ar centralizēto valdību administratīvo darbības jomu. Protams, pat nācijas valstis pastāv dažādas sociālās formas, kas iet pāri attiecīgās sabiedrības robežām.

9. Varas izpēti sabiedriskajās zinātnēs nedrīkst uzskatīt par otršķirīgu problēmu. 'Varas' jēdzienu nevar it kā piekabināt tikai pēc tam, kad ir formulēti citi socioloģijas pamatjēdzieni. Nav būtiskāka pamatjēdziena par varas jēdzienu. Tomēr tas nenozīmē, ka varas jēdziens ir būtiskāks par kādu citu, kā to pieņem tie socioloģijas virzieni, kuri nokļuvuši Nīčses ietekmē. Vara ir viens no dažiem socioloģijas pamatjēdzieniem, kuri grupējas ap darbības un struktūras attiecībām. Vara ir līdzeklis, kā kaut ko paveikt, un kā tāda tā ir tieši iesaistīta cilvēku darbībā. Uzskatīt varu par izšķirošo faktoru ir kļūda, tomēr nav šaubu, ka dažus no asākajiem konfliktiem sabiedrības dzīvē saprot tieši kā «cīņu par varu». Šādas cīņas var uzskatīt par centieniem pārdalīt resursus, kas paver ceļu dažādiem kontroles veidiem sociālajās sistēmās. Ar «kontroli» es saprotu dažu darbības veicēju, to grupu vai tipu spēju ietekmēt citu darbības apstākļus. Cīņās par varu vienmēr darbojas kontroles dialektika, lai gan tas, kā indivīdi, kas atrodas pakļautībā, var izmantot viņiem pieejamos resursus, dažādos sociālajos kontekstos var būtiski atšķirties.

10. Sociologi nav atklājuši tādus sociālās organizācijas vai sociālās atražošanas mehānismus, par kuriem nevarētu uzzināt arī parastie darbības veicēji un iesaistīt tos savā darbībā. Ļoti daudzos gadījumos sociologu «atklājumi» tādi ir tikai to cilvēku uztverē, kuri neatrodas pētījumā iesaistīto indivīdu darbības kontekstos. Tā kā indivīdi dažādas darbības veic noteiktu iemeslu dēļ, viņi, protams, būtu visai samulsuši, ja sociologi tiem pastāstītu, ka tas, ko viņi dara, izriet no faktoriem, kuri darbojas savā ziņā ārpus viņiem. Tādēļ iebildumi, ko pret šādiem «atklājumiem» varētu izteikt parastie darbības veicēji, varētu būt visai pamatoti. Reifikācija nekādā ziņā nav raksturīga ikdienas domāšanai.

Minētie punkti ļauj noteikt vairākas vadlīnijas socioloģisko pētījumu vispārējai orientācijai.

Pirmkārt, visiem socioloģiskajiem pētījumiem noteikti piemīt kultūras, etnogrāfijas vai «antropoloģijas» aspekti. Tā izpaužas tas, ko es saucu par dubulto hermeneitiku, kura raksturīga socioloģijai. Sociologam ir pavērts tādu parādību izpētes lauks, kuras jau ir izveidotas kā jēgpilnas. Lai «iekļūtu» šajā laukā, jāuzzina, ko darbības veicēji jau zina un kas viņiem būtu jāzina, lai «turpinātu» sociālās dzīves ikdienas darbības.¹ Jēdzieni, kurus izgudro sociologi, ir «otrā plāna» jēdzieni tiktāl, ciktāl tie paredz noteiktas konceptuālas spējas, kas piemistu tiem darbības veicējiem, uz kuru rīcību tie attiecas. Bet pati socioloģijas daba nosaka to, ka šie jēdzieni var kļūt par «pirmā plāna» jēdzieniem, tiklīdz tie tiek ieviesti pašā sabiedrības dzīvē. Kāda ir dubultās hermeneitikas «hermeneitika»? Termina atbilstību nosaka tā dubultais tulkošanas jeb interpretācijas process. Socioloģisko aprakstu uzdevums ir tulkot tās nozīmju struktūras, kurās darbības veicēji rikojas. Tomēr šādi apraksti ir interpretatīvas kategorijas, kas prasa arī tulkojumu no un uz attiecīgās nozīmes struktūrām, kas iesaistītas socioloģiskajās teorijās. Ar to saistīti vairāki apsvērumi, kas attiecas uz sociālo analīzi.

1. Literārais stils sociālo aprakstu precizitātei nav nesvarīgs. Tas ir vairāk vai mazāk nozīmīgs atkarībā no tā, cik lielā mērā konkrētais sociālais pētījums ir etnogrāfisks – t. i., cik lielā mērā tas ir veikts ar mērķi aprakstīt attiecīgo kultūras *milieu* citiem, kuriem tā ir sveša.
2. Sociologs ir starpnieks, kurš iepazīstina ar tām nozīmju struktūrām, kas saistītas ar noteiktiem sociālās dzīves kontekstiem, individuus, kuri mīt citos kontekstos. Tādējādi sociālās zinātnes izmanto tos pašus aprakstu avotus (kopējās zināšanas), ko romānu rakstnieki un citi, kas sniedz beletristiskus sociālās dzīves aprakstus. Ē. Gofmanis diezgan viegli spēj piebārstīt beletristiskas ilustrācijas ar aprakstiem, kas ņemti no sociālo zinātņu pētījumiem, jo viņš ļoti bieži mēģina «atklāt» kopējo zināšanu vārdos neizteiktās formas tur, kur nepieciešama praktiska rīcība, nevis mēģina ieskicēt šo darbību reālo izplatību.
3. Dažos pētījumu veidos (īpaši etnogrāfiskajos) nepieciešami «pilnīgi apraksti», bet citos ne. Parasti tie nav vajadzīgi, ja pētāmām darbībām piemīt vispārējās īpašības, kas pazīstamas tiem, kuriem tiek darīti zināmi attiecīgie «atklājumi», un ja galvenais pētījuma mērķis ir institucionālā analīze, kurā darbības veicēji tiek attiecīgā pētījuma vajadzībām definēti kā lielas kopas vai kā noteiktos aspektos «tipiski».

¹ Sal.: NRSM. – 3. nodaļa.

Otrkārt, socioloģiskajos pētījumos ļoti uzmanīgi jāizturas pret sarežģītajām prasmēm, kuras piemīt indivīdiem, koordinējot savas ikdienas uzvedības kontekstus. Institucionālajā analizē šīs spējas var vairāk vai mazāk neņemt vērā, tomēr svarīgi ir atcerēties, ka šāda «izklaušana» ir tikai un vienīgi metodoloģiska. Tie, kuri uzskata, ka socioloģijas pētījumu jomu *in toto* veido institucionālā analīze, kļūdaini pieņem metodoloģisku procedūru par ontoloģisku realitāti. Kā allaž gatavi uzsvērt šādu uzskatu autori, sociālās dzīves gaitu ļoti bieži var paredzēt. Taču tās paredzamībai daudzos aspektos «liek piepildīties» sabiedrībā darbojošies indivīdi; tā nepiepildās par spīti iemesliem, kuri nosaka šo indivīdu darbību. Ja darbības netišo sekū un neapzināto nosacījumu izpēte ir galvenā sociālo pētījumu daļa, mums tomēr jāuzsver, ka šādas sekas un nosacījumi vienmēr jāinterpretē apzinātas rīcības gaitā. Šajos pētījumos mums jāietver attiecības starp refleksiīvi kontrolētiem un netišiem sociālo sistēmu atražošanas aspektiem un dažādos vēsturiski nozīmīgos apstākļos notikušu nejausu darbību netišo sekū «ilglaicīgajiem» aspektiem.

Treškārt, sociologam uzmanīgi jāizturas pret sabiedrības dzīves laiktelpas uzbūvi. Daļēji tas ir aicinājums apvienoties dažādām sociālo zinātņu disciplinām. Sociologi parasti piekrita, ka vēsturnieki ir laika un ģeogrāfi – telpas speciālisti, bet paši savas nozares pētījumu jomu, ja vien tā nebija saistīta tikai un vienīgi ar strukturālajiem ierobežojumiem, aprobežoja ar konceptuālu «sabiedrības» izpēti. Vēsturnieki un ģeogrāfi savukārt diezgan labprāt pieņēma šādu sociālo zinātņu sadalījumu. Kādas nozares pārstāvji acīmredzot jūtas droši tikai tad, ja var skaidri konceptuāli nodalīt savas pētījumu jomas robežas, kas tos atšķir no citiem. Tā «vēsturi» var traktēt kā zinātņi par laikā hronoloģiski sakārtotu notikumu gaitu vai pat vēl nenoteiktāk – par «pagātņi». Ģeogrāfija, kā daudziem tās pārstāvjiem tik apgalvot, savu atšķirīgo izpētes jomu rod telpas formās. Bet, kā es esmu uzsvēris, ja laiktelpas attiecības nevar «izraut» no sabiedrības analīzes, nesagraujot pašu analīzi, šāds nozaru sadalījums ievērojami kavē to socioloģijas jautājumu risināšanu, kuri ir nozīmīgi visām sociālajām zinātnēm kopumā. Analizēt sociālo darbību koordināciju laiktelpā nozīmē pētīt to darbības vietu kontekstuālās īpašības, kurās darbības veicēji nonāk, pārvietojoties pa savām ikdienas takām, kā arī darbības vietu reģionalizāciju, kas plešas laiktelpā. Kā jau bieži esmu uzsvēris, šāda analīze ir raksturīga laiktelpas distancētības skaidrojumam un līdz ar to arī tā heterogēnā un kompleksā rakstura izpētei, kas piemīt plašākiem sociāliem veselumiem un starpsabiedrību sistēmām kopumā.

Lai parādītu iepriekšminēto izteikumu empīriskās sakarības, es aplūkošu vairākus atsevišķus pētījumus. Lai saglabātu zināmu pēctecību ar iepriekš izmantotajiem piemēriem, es kā ilustratīvu materiālu izmantošu piemērus, kas attiecas uz izglītību un valsti. Tā kā modernā valsts, ietekmējot izglītības sistēmas raksturu, visur mēģina kontrolēt institucionālo atražošanu, šīs divas pētījumu «teritorijas» faktiski ir savstarpēji cieši saistītas. Pirmais piemērs ir ļābi zināmais pakļaušanās un dumpīguma pētījums vienā no Anglijas vidienes skolām, kurā mācās strādnieku bērni. Pēc sava rakstura šis pētījums ir galvenokārt etnogrāfisks un šajā, kā arī darbības vietas ziņā ir pretstats otrajam – aptaujai par pārmaiņām izglītības jomā Itālijā. Trešajā un ceturtajā piemērā izmantotie empīriskie materiāli ir tieši saistīti ar mūsdienu valsts darbību. Trešais piemērs ne tik daudz apraksta konkrēto pētījumu, kā autora darbu, kurš mēģinājis savienot empīrisko materiālu ar «kapitālistisko valstu» pretrunīgās dabas teorētisko skaidrojumu. Ceturtais attiecas uz specifisku pētījumu – mēģinājumu analizēt cēloņus šķirtnei, kas pastāv starp «Sitiiju» un «rūpniecības rajoniem» un kas kļuvusi par nozīmīgu Lielbritānijas sabiedrības iezīmi pirms aptuveni diviem vai vairāk gadsimtiem.

Es izmantošu katru atsevišķo pētījumu, lai ilustrētu konkrētus konceptuālus jautājumus. Sākot ar vispārēju pētījuma aprakstu, es detalizētāk aplūkošu vairākus galvenos empīriskos akcentus, kas saistīti ar būtiskākajām strukturācijas teorijas doktrinām. Pēc tam es galveno uzmanību pievērsīšu trim specifiskām problēmām. Kā empīriski analizēt strukturālos ierobežojumus? Kā mēs varētu strukturālo pretrunu jēdzienam piešķirt empīrisku miesu un asinis? Un kāda veida pētījumi būtu vispiemērotākie institucionālo pārmaiņu *longue durée* izpētei?

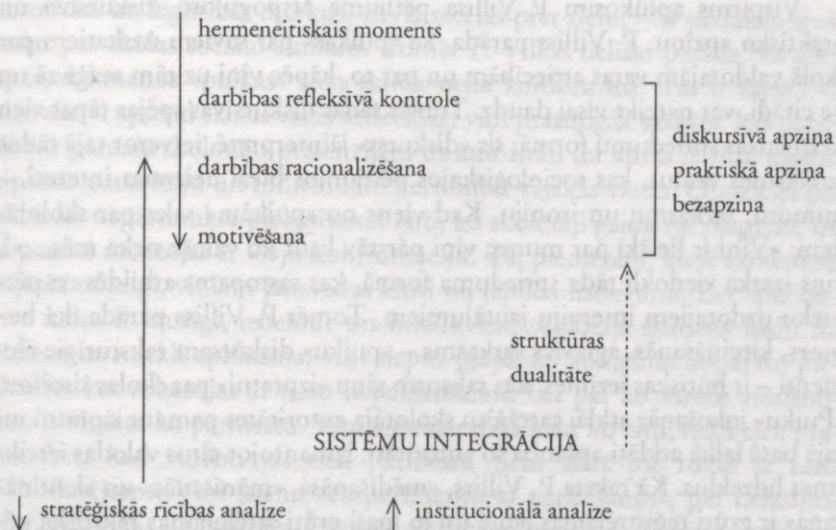
Pirms pārejam pie galvenā, mums jānorāda uz diviem nozīmīgiem ierobežojumiem. Nosakot dažas sakarības, kas pastāv starp strukturācijas teoriju un empīriskajiem pētījumiem, es nekavēšos pie dažādu pētījumu metožu vai tehnisko paņēmienu priekšrocību un trūkumu novērtējuma. Tas nozīmē, ka es nemēģināšu analizēt, vai etnogrāfiskais pētījums ir pārāks vai ne par, piemēram, anketēšanu. Tomēr es piedāvāšu savu viedokli par attiecībām starp tā saucamajiem «kvalitatīvajiem» un «kvantitatīvajiem» pētījumiem. Turklāt es ievirzīšu piedāvāto diskusiju visai neparastā gultnē, cieši saistot to ar empīriskā darba problēmām – norādot, kādā veidā sociālie pētījumi ir saistīti ar sociālo kritiku. Šīs nodaļas noslēgumā es mēģināšu parādīt, kāpēc strukturācijas teorija ir iekšēji nepilnīga, ja vien tā nav saistīta ar socioloģijas kā kritiskas teorijas koncepciju. Šie pēdējie

aspekti varētu likties pavisam tāli no diskusijas par empīriskajiem pētījumiem. Patiesībā saistība ir ļoti cieša. Jo nepietiks tikai ar to, ka aplūkošu veidus, kā empīriskos pētījumus var aprakstīt, izmantojot šīs grāmatas iepriekšējās nodaļās analizētos jēdzienus. Visi pētījumi tiek veikti saistībā ar skaidri izteiktu vai nojausamu skaidrojuma mērķi, un tiem ir potenciāli praktiski rezultāti, kas attiecas gan uz tiem, kuru darbības tiek pētītas, gan uz citiem. Izskaidrot šo mērķu un rezultātu raksturu nav viegli, tādēļ nepieciešams vienoties par dažu to problēmu risinājumiem, kas bija izvirzītas, kad tika atmests modelis, kas balstījās tieši uz dabaszinātņu loģiskās formas pievilcīgumu.

Pētot šīs problēmas, es centīšos cik vien iespējams ierobežot jebkuru virzību uz epistemoloģijas pusi. Mans mērķis ir analizēt, kas izriet no apgalvojuma, kurš ir visu socioloģisko pētījumu pamatā, proti, ka pētnieks sniedz sociālas kopienas vai sabiedrības locekļiem jaunas, līdz šim nepieejamas (tādā vai citādā nozīmē) zināšanas.

STRATĒĢISKĀS RĪCĪBAS ANALĪZE

Saskaņā ar strukturācijas teoriju socioloģiskā pētījumā iespējami divi metodoloģiskas pieejas veidi. Institucionālajā analizē strukturālās īpašības aplūko kā sociālo sistēmu īpašības, kuras nepārtraukti tiek atrazotas. Stratēģiskās rīcības analīzes uzmanības centrā ir veidi, kuros darbības veicēji izmanto strukturālās īpašības sociālo attiecību veidošanā. Tā kā šī ir atšķirība tikai akcentu ziņā, starp šīm divām pieejām nav skaidri noteiktas robežas, un katra no tām principiāli jālieto, koncentrējoties uz struktūras dualitāti. Analizēt stratēģisko rīcību nozīmē galveno uzmanību pievērst diskursīvajai un praktiskajai apziņai un kontroles stratēģijai noteiktās kontekstuālās robežās. Mijiedarbības vides institucionalizētās īpašības tiek metodoloģiski pieņemtas kā «dotas». Protams, mums šeit jābūt uzmanīgiem, jo aplūkot strukturālās īpašības kā metodoloģiski «dotas» nenozīmē uzskatīt, ka tās nav radītas un atrazotas cilvēku darbības rezultātā. Tas nozīmē koncentrēties uz noteiktu indivīdu grupu darbības analīzi noteiktos kontekstos. Es uzskatu, ka stratēģiskās rīcības analīzē nozīmīgi ir šādi principi: nepieciešamība izvairīties no darbības veicēju sapratnes spējas noplīcīnātajiem aprakstiem; smalka motivācijas teorija; kontroles dialektikas interpretācija.

13. attēls

Aplūkosim pētījumu, ko P. Villiss (*P. Willis*) aprakstījis savā grāmatā «Gatavošanās darbam».² P. Villiss pētīja strādnieku bērnu grupu skolā, kas atradās nabadzīgā Birmingemas rajonā. Lai gan pētāmā grupa bija visai neliela, P. Villisa pētījums ir gan apbrīnojams detalizētības ziņā, gan rosinošs ar secinājumiem, kas sniedzas tālu pāri kontekstam, kurā pētījums tika veikts. Kā es mēģināšu parādīt, tas sakrīt ar galvenajiem no strukturācijas teorijas izrietošajiem rezultātiem. Kas piešķir šim pētījumam šādas izcilas īpašības? Lielā mērā to izskaidro kaut vai tas, ka P. Villiss pētījumā iekļautos zēnus aplūko kā darbības veicējus, kuri daudz ko zina – gan diskursīvi, gan vārdos neizteikti – par skolas vidi, kuras daļa viņi paši ir, kā arī tas, ka autors parāda, kā zēniem raksturīgajai nepakļāvībai skolas vadības sistēmai ir noteiktas netīšas sekas, kas vēlāk ietekmē šo zēnu likteni. Beiguši skolu, zēni sāk strādāt nekvalificētu darbu, kas ir zemu atalgots, tādējādi veicinot dažu vispārēju kapitālistiskā industriālā darba iezīmju atražošanu. Citiem vārdiem sakot, tiek parādīts, ka ierobežojumi realizējas ar darbības veicēju aktīvu līdzdalību, nevis kā spēks, kas iedarbojas uz šiem indivīdiem kā uz pasīviem recipientiem.

² *Willis P. Learning to Labour.* – Farnborough: Saxon House, 1977.

Vispirms aplūkosim P. Villisa pētījumā atspoguļoto diskursīvo un praktisko apziņu. P. Villiss parāda, ka «puikas» par saviem diskursiem par skolā valdošajām varas attiecībām un par to, kāpēc viņi uz tām reagē tā un ne citādi, var pateikt visai daudz. Tomēr šādas diskursīvas spējas tāpat vien neizpaužas spriedumu formā; šis «diskursus» jāinterpretē, ietverot tajā tādus izteiksmes veidus, kas socioloģiskajos pētījumos bieži neizraisa interesi, – humoru, sarkasmu un ironiju. Kad viens no «puikām» saka par skolotājiem: «Viņi ir lielāki par mums, viņi pārstāv kaut ko vairāk nekā mēs...»³, viņš izsaka viedokli tāda sprieduma formā, kas sastopams atbildēs uz pētnieku uzdotajiem interviju jautājumiem. Tomēr P. Villiss parāda, ka humors, ķircināšanās, agresīvs sarkasms – «puiku» diskursam raksturīgie elementi – ir būtiskas iezīmes, kas raksturo viņu «izpratni» par skolas sistēmu. «Puiku» jokošanās atklāj sarežģītu skolotāja autoritātes pamatu izpratni un tajā pašā laikā atklāti apšaubā šo autoritāti, izmantojot citus valodas izteiksmes līdzekļus. Kā raksta P. Villiss, «mēdīšanās», «mānīšanās» un «kaitināšana» ir grūti reģistrējamas lentē un jo īpaši grūti attēlojamas rakstiskā pētījuma pārskatā. Bet šis un citas diskursīvās formas, kas reti parādās šādos pārskatos, par to, kā indivīdi tiek galā ar nomācošo sociālo vidi, var atklāt tikpat daudz, kā tiešāki komentāri vai atbildes. Viliss raksta:

Telpa, ko no skolas un tās noteikumiem sev atkarojusi neformālā grupa, tiek izmantota, lai veidotu un attīstītu noteiktas kultūras iemaņas, kas galvenokārt tiek izmantotas, lai «pasmietos». «Pasmiešanās» ir ļoti nozīmīgs daudzšķautņains ierocis kultūrā, kas vērstā pret skolā pastāvošo kārtību. [...] Spēja to radīt ir viena no pazīmēm, kas raksturo piederību pie «puikām» – «Mēs varam likt viņiem smieties; viņi nevar likt smieties mums.» Tomēr tas tiek izmantots arī daudzos citos kontekstos: lai cīnītos pret garlaicību un bailēm, lai pārvarētu grūtības un problēmas – kā ceļš, kas ļauj izklūt gandrīz no jebkuras situācijas. Daudzos aspektos «pasmiešanās» ir pie neformālas grupas piederošu indivīdu privilēģēts instruments, tāpat kā pavēle ir formālas grupas instruments. [...] «Pasmiešanās» ir daļa no negodbijīgas, marodieriskas, sliktas uzvedības. Līdzīgi neredzamas neformālas dimensijas okupācijas armijai «puikas» pārplūdzina zemi, meklējot izdevību uzjautrināties, nepakļauties un musināt.⁴

Gan diskursīvās, gan praktiskās apziņas līmenī varētu likties, ka konformistiskajiem bērniem – tiem, kuri vairāk vai mazāk atzīst skolotāju

³ Willis P. Learning to Labour. – Farnborough: Saxon House, 1977. – P. 11.

⁴ *Ibid.* – PP. 29–30.

autoritāti un izglītības mērķus, nevis sacelās pret tiem, – ir plašākas zināšanas par skolas sociālo sistēmu. Tomēr P. Villiss lieliski parāda, ka abos apziņas līmeņos «puikas» zina vairāk nekā konformisti. Tas ir tāpēc, ka viņi aktīvi apstrīd skolas varas attiecības, viņi prasmīgāk saskata, kas patiesībā ir pamatā skolotāju pretenzijām uz autoritāti un kuras ir viņu kā disciplīnas uzturētāju un individuālu personību vājākās vietas. Opozīcija parādās kā nepārtraukta piekasišanās tam, ko skolotāji gaida vai pieprasa, un tā parasti robežojas ar klaju konfrontāciju. Tā, piemēram, klasē skolēniem ir jāsež mierīgi, viņiem jāuzvedas klusi un jāpilda uzdevumi. Bet «puikas» visu laiku ir kustīgi, izņemot tos brīžus, kad skolotāja skatiens kādu no viņiem uz mirkli apklusina; viņi slepus pļāpā vai apmainās atklātām piezīmēm, kas robežojas ar tiešu nepakļaušanos, bet par ko varētu attaisnoties, ja viņiem ko pārņemtu. Viņi vienmēr dara kaut ko citu, nekā tiek prasīts, bet, kad viņiem tas tiek pārņemts, tiem allaž pie rokas ir kāds aizbildinājums. Viņi īsteno «eksperimentu ar uzticēšanos», pat nelasījuši H. Garfinkeli: «Izliksimies, ka tas uz mums neattiecas», «Pasmiesimies par visu, ko viņš teiks», «Izliksimies, ka nesaprotam, un visu laiku atkārtosim: «Ko jūs ar to domājat?»»⁵

Kā būtu jānovērtē «puiku» opozicionāro darbību motivācija? Tas zināmā mērā atkarīgs no materiāla, ko P. Villiss tieši nebija gatavojies pētīt. Taču skaidrs, ka, uzskatot «puikas» par prasmīgiem un zinošiem darbības veicējiem, viņu motivācija jāvērtē citādi nekā «oficiālajā» spriedumā par viņiem, kur šie zēni raksturoti kā «lempji» vai «samaitāti», kā tādi, kas nespēj novērtēt izglītības iespējas, ko piedāvā skola, – viņiem raksturīgs tas, ko sociologi zinātniski sauc par «nepilnīgo socializāciju». Motīvus, kas izraisījuši viņu rīcību un kas ir pamatā tiem iemesliem, kuru dēļ viņi rikojušies tā un ne citādi, nevar pietiekami labi izskaidrot kā rezultātu viņu nepietiekamajai izpratnei par skolas sistēmu vai tās attiecībām ar citiem sociālās *milieux* aspektiem, kuri ir viņu dzīves fons. Drīzāk tas ir tāpēc, ka viņi ļoti daudz zina par skolu un citiem kontekstiem, kuros viņi darbojas tā, kā viņi to dara. Šādas zināšanas var izpausties galvenokārt viņu praktiskajā darbībā vai ļoti kontekstualizētā diskursā, lai gan, pēc P. Villisa pētījuma rezultātiem, «puikas», izrādās, ir daudz spējīgāki izteikties, nekā citi skolā varbūt būtu ar mieru atzīt. Tomēr viņu zināšanas par apstākļiem, kuros viņi dzīvo, ir samērā ierobežotas. Protams, viņi saprot, ka viņu izredzes iegūt kādu citu darbu, izņemot pašus nekvalificētos darbus, kas nesniedz

⁵ Willis P. Learning to Labour. – Farnborough: Saxon House, 1977. – P. 33.

gandarijumu, ir ļoti niecīgas, un šī izpratne ietekmē viņu dumpīgo attieksmi pret skolu. Tomēr viņiem labākajā gadījumā ir visai miglains priekšstats par tiem plašākas sabiedrības aspektiem, kas ietekmē viņu pašu darbību kontekstus. Varētu būt iespējams izveidot vispārēju motivāciju modeli – varbūt daļēji neapzinātu –, kas būtu pamatā mēģinājumiem īstenot tādus uzvedības veidus, kas vienmuļajā dzīves perspektīvā, vienalga, cik lielā mērā šī pelēcība ir apzināta, ienestu kaut kādu jēgu un krāsu. Mēs nevaram pietiekami izprast «puiku» motivāciju, ja mēs nesaskatām, ka viņi tik tiešām aptver, lai gan tikai daļēji un kontekstuāli ierobežoti, savu stāvokli sabiedrībā.⁶

P. Villiss ar lielu izpratni apraksta kontroles dialektiku skolā. Gan «puikas», gan skolotāji ir speciālisti autoritātes teorijā un praksē, tomēr viņu uzskati par tās nepieciešamību un formālajiem mērķiem ir krasi pret-runīgi. Skolotāji saprot, ka viņiem nepieciešams konformistisko bērnu atbalsts, lai varētu pienācīgi īstenot viņiem pieejamās sankcijas, un ka varu nevar efektīvi realizēt, ja soda sankcijas tiek lietotas pārāk bieži. Skolas direktora vietnieks izrādās apdāvināts T. Pārsonsa varas teorijas mācekļis, atzīstot, ka skolas vadīšana atkarīga galvenokārt no noteiktas morālas vienprātības, ko nav iespējams bērniem uzspiest ar varu. Soda sankcijas būtu jāpiemēro tikai kā galējais līdzeklis, jo tās drīzāk ir efektīvas kontroles trūkuma pazīme, nevis tās pamats: «Jūs nevarat nepārtraukti mētāties ar sodiem. Tāpat kā futbola tiesneši šodien, pēc manām domām, nespēj pienācīgi veikt savu uzdevumu, jo viņi ir spiesti tik ātri izmantot galējo soda līdzekli. Vispirms parādās dzeltenā kartīte, un, ja reiz tiesneši to ir parādījuši, viņiem turpmāk vai nu jānoraida spēlētājs no laukuma, vai jāignorē jebkas, ko viņš vēl izstrādā šajā spēlē.»⁷ Skolotāji to zina, un «puikas» zina, ka skolotāji to zina. Tādējādi «puikas» to var izmantot savās interesēs. Neapklaujoties disciplinārās varas mehānismam klasē, viņi apliecina savas darbības autonomiju. Turklāt tas, ka skola ir vieta, kur viņi pavada tikai daļu dienas un daļu gada, ir būtiski viņu radītajā «kontrkultūrā». Jo tieši ārpus skolas, prom no skolotāju acīm, viņi var brīvi nodoties darbībām, kas skolas vidē būtu visstingrākajā veidā nosodāmas.

⁶ Willis P. Learning to Labour. – Farnborough: Saxon House, 1977. – Chapter 5.

⁷ *Ibid.* – P. 64.

NETIŠĀS SEKAS: PRET FUNKCIONĀLISMU

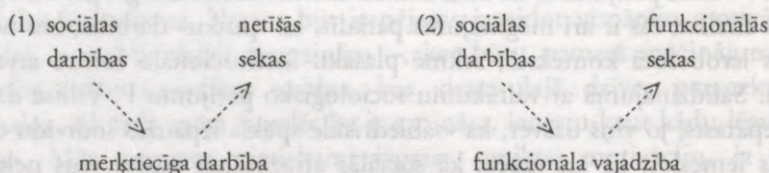
P. Villisa pētījums ir ne tikai lieliska skolas neformālās grupas etnogrāfiska analīze; tas ir arī mēģinājums parādīt, kā «puiku» darbība, kas norisinās ierobežotā kontekstā, sekmē plašāku institucionālo formu atražošanu. Salīdzinājumā ar vairākumu socioloģisko pētījumu P. Villisa darbs ir neparasts, jo viņš uzsver, ka «sabiedriskie spēki» izpaužas individu darbības iemeslos, kā arī tāpēc, ka sociālās atražošanas izpētē viņš nekādā veidā neizmanto funkcionālistu jēdzienus.

Īsumā varētu teikt, ka sakarību starp skolas «kontrkultūru» un plašākiem institucionāliem modeļiem P. Villiss interpretē šādi. «Puiku» opozicionārā uzvedība skolas laikā noved pie tā, ka viņi vēlas pamest skolu un sākt strādāt. Viņi grib iegūt finansiālu neatkarību, ko nodrošinātu darbs; tomēr tajā pašā laikā viņi negaida nekādus cita veida atalgojumus, ko darbs varētu sniegt. Agresīvā, jokpilnā kultūra, ko viņi radījuši skolas *milieu*, patiesībā diezgan stipri atgādina atmosfēru, kas pastāv strādnieku vidē, kurai viņi grasās pievienoties. Tādējādi viņiem ir samērā viegli piemēroties darba videi, un viņi spēj paciest to, ka viņiem jāveic garlaicīgs, monotons darbs apstākļos, kurus viņi atzīst par nelabvēlīgiem. Viņu «daļējās izpratnes» par viņiem pavērtajām ierobežotajām dzīves izredzēm netišās un ironijas pilnās sekas ir tas, ka viņi ar savu darbību aktīvi nostiprina tos nosacījumus, kuri palīdz ierobežot šīs pašas dzīves izredzes. Beiguši skolu bez jebkādas profesionālas kvalifikācijas un nonākuši zemu atalgota fiziska darba pasaulē, kur viņu darbam nav nekādu karjeras perspektīvu un ar ko viņi ir iekšēji neapmierināti, viņi ir nesaraujami saistīti ar šo pasauli visu savu darba mūžu. «Strādnieku šķiras «puika» atklāj, visdrīzāk par vēlu, ka viņa iepriekšējā pašpārlicība ir bijusi tikai nodevīgs māns. Viņa dumpīgās uzvedības radītā eiforija ilgusi cieši tik ilgi, kamēr aiz viņa muguras aizvērās rūpnīcas durvis,»⁸ – arī mūsdienās arvien biežāk šie bijušie «puikas» ir iestiguši pilnīgā vai daļējā bezdarbā.

Visu sacīto varētu izteikt arī funkcionālistu manierē un «izskaidrot», izmantojot funkcionālisma jēdzienus. Varētu apgalvot, ka industriālajam kapitālismam «nepieciešams» liels skaits cilvēku, kas vai nu strādā zemu atalgotu fizisku darbu, vai veido daļu no bezdarbnieku rezerves armijas. Viņu eksistence tiek «izskaidrota» kā atbildes reakcija uz šīm vajadzībām, kuras kaut kādā veidā ir radījis kapitālisms, – varbūt kādu nezināmu

⁸ Willis P. Learning to Labour. – Farnborough: Saxon House, 1977. – P. 107.

«sabiedrisko spēku» rezultātā, kurus iedarbinājušas šīs vajadzības. Šīs divas pieejas var pretstatīt šādi:

Pirmajā gadījumā, kas atspoguļo P. Villisa uzskatus, attiecīgās sociālās darbības («puiku» opozicionārā uzvedība) tiek interpretētas kā mērķtiecīga darbība. Citiem vārdiem sakot, šīs darbības tiek īstenotas ar nolūku un noteiktu iemeslu dēļ apstākļos, kuriem raksturīga ierobežota sapratnes spēja. Šo ierobežojumu noteikšana ļauj pētniekam parādīt, kā no tā, ko indivīdi ir darījuši ar nolūku, izriet aplūkojamo darbību netišās sekas. Šī interpretācija attiecīgajai indivīdu rīcībai piedēvē saprātīgumu un noteiktu motivāciju. Darbības veicējiem ir savi iemesli, kāpēc viņi rīkojas tieši tā, un tam, ko viņi dara, ir noteiktas konstatējamas sekas, kuras viņi paši nav paredzējuši. Otrajā variantā gandrīz nekāda nozīme nav piešķirta tam, vai indivīdu darbība ir mērķtiecīga vai ne. Varbūt tas jau ir pieņemts, ka uzvedība zināmā mērā ir mērķtiecīga, lietojot R. Mērtona terminoloģiju, – tai piemīt skaidras funkcijas. Tomēr parasti funkcionālistu interpretācijās to neuzskata par īpaši svarīgu, jo visa uzmanība tiek vērsta uz to, lai racionalitāti piešķirtu sociālajām sistēmām, nevis indivīdiem. Tiek pieņemts, ka sistēmas funkcionālo vajadzību noteikšanai ir izskaidrojoša nozīme, kas iesaista šajā procesā arī tās sekas, kuras kaut kādā ziņā apmierina šīs vajadzības. R. Mērtona sniegtais hopi lietus rituāla funkcionālais skaidrojums (sk. 43.–45. lpp.) precīzi atbilst šai shēmai. Kādi ir hopi nolūki, piedaloties ceremonijā, ir viegli noteikt – lietus rituāla «nolūks» ir izraisīt lietu, un tas ir tas, ko šis rituāls nepavisam nedara! No pirmā acumirkļa varētu likties, ka piedalīšanās šādā ceremonijā ir iracionāla darbība. Tomēr mēs varam atklāt funkcionālu vajadzību, kam šis rituāls atbilst, radot pozitīvas funkcionālas sekas. Mazām sabiedrībām nepieciešama vienota vērtību sistēma, kas tās satur kopā; piedalīšanās lietus rituālā stiprina šādu vērtību sistēmu, regulāri sapulcinot attiecīgo kopienu apstākļos, kuros tās locekļi var publiski apliecināt savu uzticību grupas vērtībām.

Jau iepriekš esmu norādījis, kāpēc otrais variants nav derīgs un kāpēc to vispār nevar uzskatīt par jebkādu aplūkojamo darbību skaidrojumu.

Tomēr Koens nesen ir ierosinājis atjautīgu veidu, kā to varētu glābt.⁹ To var panākt, postulējot «seku likumus», kā viņš tos sauc. Otrajā variantā interpretācija nav skaidrojums, jo tā nepiedāvā mehānismu, kas savienotu funkcionālo vajadzību un sekas, kam būtu jārodas attiecībā uz plašāku sociālo sistēmu, kurā ir iesaistītas izskaidrojamās darbības. Iedibinot «seku likumus», mēs nosakām vispārinājumus, kas paredz, ka vienmēr, kad kāda sociāla parādība ir funkcionāla attiecībā pret citu sociālu parādību, pirmā sociālā parādība tiek uzskatīta par eksistējošu. Konkrētas sociālās darbības pakļaušanu seku likumam var uzskatīt par «vienkāršotu» funkcionālistu skaidrojumu. Bet «vienkāršoti» funkcionālistu skaidrojumi vispār nav nekādi skaidrojumi, turklāt tiem ir bīstama blakusparādība, kas izpaužas, norādot, ka pastāv kāda augstāka vienotības pakāpe, nekā faktiski ir sociālajās sistēmās, uz kurām šie «skaidrojumi» attiecas. Sacīt, ka otrais variants ir «vienkāršots», nozīmē atzīt, ka nav zināmas kauzālās saiknes starp sociālo parādību vai darbību un tās funkcionālajām sekām. Kādas šīs sakarības būtu, ja tās tiktu atklātas? Tās būtu tieši tādas pašas kā pirmajā variantā piedāvātās – tādas mērķtiecīgas darbības (vai mērķtiecīgu darbību tipu noteikšana), kuras izraisījušas netišas sekas (vai seku tipus). Citiem vārdiem sakot, otrais variants dzīvotspējīgs ir tikai tad, ja to pārveido par pirmo. Bet pirmajā variantā vispār nav nepieciešams lietot terminu «funkcija». Termins «funkcija» paredz dažas teleoloģiskas īpašības, kam it kā būtu jāpiemīt sociālajām sistēmām: tiek uzskatīts, ka sociālās parādības vai darbības eksistē tāpēc, ka tās apmierina funkcionālās vajadzības. Bet, ja fakts, ka tām ir funkcionālas sekas, neizskaidro, kāpēc tās eksistē, – to var izdarīt tikai mērķtiecīgas darbības un netišo seku interpretācija – tad šīs darbības var vieglāk atšķirt no to sekām, nekā to paredzētu «seku likums». «Puiku» rīcība noved pie sekām, kas ir funkcionālas attiecībā uz kapitālistiskā algotā darbaspēka atražošanu, un tas ir viņu dzīves apstākļu «daļējās izpratnes» rezultāts. Taču pati «daļējā izpratne», kā apgalvo P. Villiss, var būt potenciāli radikalizējoša procesā iesaistītajiem indivīdiem, un tādā gadījumā rastos drīzāk graujošas, nevis vienojošas sekas plašākai sociālai sistēmai.

Funkcionālistu darbs sociālajos pētījumos ir bijis ļoti nozīmīgs tieši tāpēc, ka tas ir pievērsis uzmanību būtiskajām atšķirībām, kas pastāv starp to, ko darbības veicēji ir nodomājuši darīt, un sekām, kas izriet no viņu

⁹ Cohen G. A. Karl Marx's Theory of History, a Defence. – Oxford: Claredon Press, 1978.

darbības. Tomēr mēs daudz veiksmīgāk varam noteikt un mēģināt atrisināt šos jautājumus, vispār atmetot funkcionālistu terminoloģiju. Parasti funkcionālistu valoda tiek lietota triju veidu apstākļos. Tie visi ir nozīmīgi socioloģiskajos pētījumos, bet tos var viegli aprakstīt, arī neizmantojot funkcionālistu terminus.

Iedomāsimies, ka mēs aprakstītu P. Villisa atklājumus funkcionālistu manierē. Tas skanētu šādi: «Kapitālistiskajā sabiedrībā izglītības funkcija ir izvietot indivīdus pa noteiktām darba vietām atbilstoši darba dalīšanai.» Pirmkārt, šāds apgalvojums ir pieņemams, ja to saprotam kā implicīti kontradiktīvu.¹⁰ Šādi var tikt saprasti daudzi funkcionālistu apgalvojumi vai «skaidrojumi». Faktiski tie rada attiecības, kas pašas prasa izskaidrojumu, nevis kaut ko izskaidro. Mēs varam šo apgalvojumu izteikt arī citādi, nelietojot terminu «funkcija»: «Lai saglabātu darba dalīšanas kārtību, izglītības sistēmai jānodrošina, lai indivīdi tiktu diferencēti izvietoti pa dažādām darba vietām.» Jābūtības izteiksme ir kontradiktīva; nepieciešams identificēt nosacījumus, kas jāizpilda, ja jāiestājas noteiktām sekām. Tas rada pētniecisku problēmu, un tā ir pilnīgi pamatota, ja saprotam to kā tādu, kas pati izvirza jautājumus, nevis dod atbildes uz tiem. Bet termina «funkcija» lietošana var būt maldinoša, jo tā paredz, ka «jābūtība» attiecas uz kaut kādu vajadzību, kas piemīt kādai sociālai sistēmai un kas kaut kādā veidā rada spēkus, kuri izraisa atbilstošu (funkcionālu) reakciju. Mēs varētu uzskatīt, ka esam atrisinājuši pētniecisku problēmu tad, kad esam formulējuši problēmu, kas prasa izpēti. Otrkārt, šo apgalvojumu var saprast kā tādu, kas attiecas uz atbildes reakcijas procesu, kurš pilnībā ir atkarīgs no netīšajām sekām. Kā jau esmu norādījis, sacīt, ka «izglītības.. funkcija ir izvietot indivīdus», nozīmē atstāt neievērotas atšķirības starp tīšajiem un netīšajiem sociālās atražošanas aspektiem. Tāpēc no šādiem apgalvojumiem neklūst skaidrs, cik lielā mērā aplūkojamie procesi ir «kauzālo cilpu» rezultāti un cik lielā mērā tie ir iesaistīti procesos, kurus es iepriekš tiku nodēvējis par refleksīvo pašregulāciju. Sociālās vajadzības eksistē kā kauzāli faktori, kas iesaistīti sociālajā atražošanā tikai tad, ja tās par kauzāliem faktoriem atzīst tie, kuri šajā procesā kādā brīdī ir iesaistīti un uz kuriem tie iedarbojas. Izglītības sistēma, kurā bija iesaistīti minētie «puikas», domājams, tikusi izveidota, lai nodrošinātu iespēju vienlīdzību. Tās rezultāti būtībā ir gluži pretēji, lai gan tā nebija iecerējusi ne Izglītības

¹⁰ Šeit es izmantoju savu funkcionālisma analīzi darbā: *Commentary on the Debate // Theory and Science*. – 1982. – Vol. 11.

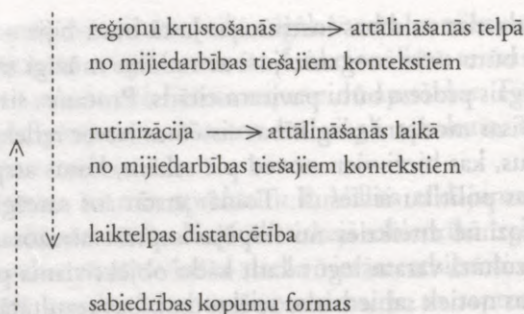
ministrija, ne kāda cita valdības institūcija. Ja tā būtu bijis – ja ietekmīgi politiķi izglītību būtu tīšām organizējuši ar nolūku mūžīgi saglabāt šķiru sistēmu –, attiecīgais process būtu pavisam citāds. Protams, šis ir ļoti sarežģīts jautājums. Visas modernās izglītības sistēmas ietver refleksīvās regulācijas mēģinājumus, kas bieži vien noved pie sekām, kuras atspēlējas tiem, kas šādu izglītības politiku ieviesuši. Tomēr atstāt šos sarežģītos jautājumus nepētītus nozīmē atteikties no iespējas saprast atražošanas patiesos nosacījumus. Rezultātā varam iegūt kaut kādu objektivisma paveidu – lai kas arī notiktu, tas notiek sabiedrisko spēku darbības rezultātā, kuri ir tikpat neizbēgami kā dabas likumi. Alternatīva tam varētu būt tendence pieņemt sava veida sazvērestības teoriju. Lai kas arī notiktu, tas notiek tāpēc, ka kāds to tā ir ielānojis. Pirmais viedoklis, kas ir raksturīgs funkcionālistam, saistīts ar to, ka pietiekama uzmanība netiek veltīta mērķtiecīgai darbībai, savukārt otrais rodas no nespējas saprast, ka darbību sekas nepārtraukti nepakļaujas šo darbību uzsācēju kontrolei.

STRUKTŪRAS DUALITĀTE

Domāju, ka no šajā grāmatā līdz šim izklāstītajiem uzskatiem ir skaidrs, ka strukturācijas teorijai tik būtiskais struktūras dualitātes jēdziens ir ietverts sazarotajās nozīmēs, kas piemīt terminiem «nosacījumi» un «sekas». Visa sociālā mijiedarbība savā ziņā tiek izteikta ķermeņa klātbūtnes kontekstualitātēs. Pārejot no stratēģiskās rīcības analīzes pie struktūras dualitātes izpratnes, mums jāsāk «lauzties uz priekšu» laikā un telpā. Tas nozīmē, ka mums jāmēģina saprast, kā prakses, kuras indivīdi ievēro attiecīgajā kontekstu amplitūdā, sākot no plašākā laikā un telpā – vārdu sakot, mums jāmēģina atklāt to saistību ar institucionalizētām praksēm. Atgriežoties pie P. Villisa piemēra, – cik lielā mērā «puikas», skolā izveidojot savu opozicionāro kultūru, izmanto noteikumus un resursus, kas ir iesaistīti daudz plašākos mērogos nekā viņu darbības tiešie konteksti?

Mēs varam analītiski noteikt, kas ir iesaistīts konceptuālajā pārejā no stratēģiskās rīcības analīzes uz struktūras dualitātes izpēti, kā tas redzams shēmā (sk. 300. lpp.) (institucionālā analīze sāktos no otra gala, kā to norāda uz augšu vērstā bultā).

Analīzes pārņemšana no noteiktos apstākļos notiekošas stratēģiski izvietotu indivīdu darbības nozīmē pētīt, pirmkārt, sakarības starp viņu

darbības kontekstu reģionalizāciju un plašākām reģionalizācijas formām; otrkārt, viņu darbību sakņošanas laikā – cik lielā mērā viņi atražo prakses vai to aspektus, kas ir iedibināti jau ļoti sen; treškārt, laiktelpas distancētības veidus, kas saista pētāmās darbības un attiecības ar sabiedrību vispārējām iezīmēm vai ar starpsabiedrību sistēmām.

P. Villiss patiesībā sniedz ļoti smalku dažu šo parādību iztirzājumu, pat ja viņa lietotā terminoloģija ir atšķirīga. Skolas formālā hierarhija, protams, ietver uzvedības veidus un priekšstatus par normām, kas ir plaši izplatīti dažādos sabiedrības sektoros, lai gan uz tiem ievērojamu ietekmi atstājušas šķiru atšķirības. Skola kā darbības vieta ir fiziski nošķirta no darbavietas un laika ziņā nošķirta no darba pieredzes, ar ko bērniem nāksies saskarties dzīvē. Lai gan skolai un darbavietai raksturīgi vieni un tie paši vispārējie disciplinārās varas īstenošanas modeļi, tie nav tikai vienas institucionālas formas aspekti. Kā norāda P. Villiss, skolas disciplīnai piemīt stipri moralizējošs tonis, kas nav raksturīgs darbavietai. Skolas disciplīna iemieso «abstraktu izglītības paradigmu, uzturot un atražojot to, ko tā padara iespējamu».¹¹ Šīs autoritātes morālā daba vai normatīvās prasības, uz kurām tā ir vērsta, ietekmē dumpīgās subkultūras raksturu. Savā atklātajā nevērībā pret skolas rutīnas detaļām «puikas» pauž kaut ko vairāk nekā novirzi no uzvedības, ko no viņiem gaida; viņi parāda savu noliedzošo attieksmi pret morāles prerogatīvām, uz kurām, domājams, balstās viņu skolotāju autoritāte. Tomēr resursos, kas pieejami skolas personālam savas autoritātes apliecināšanai, tajā pašā laikā ietilpst kaut kas vairāk nekā tikai šīs leģitīmācijas prasības. Skolotāji ir to zināšanu ieguves «resursu centri», kuras vismaz konformistiskie bērni, ja ne «puikas», atzīst par nepieciešamu, bet viņiem trūkstošu precī, un skolotājiem ir tiešāka kontrole pār

¹¹ Willis P. Learning to Labour. – P. 66.

darbības laiku un telpu, kas ir pamatā klašu un skolas stundu saraksta organizēšanai. Protams, visā šajā procesā skolotāji netieši izmanto nostiprinājušos plašākas sabiedrības institucionālo atbalstu.¹²

Arī «puiku» attieksme un uzvedība neapšaubāmi nav pilnībā viņu pašu izgudrota *de novo*; viņi izmanto pieredzi, kas uzkrāta viņu dzīvē ārpus skolas un vēsturiski veidojusies strādnieku šķiras aprindās kopumā. Bērni, kuri nepakļaujas skolas vidēs noteiktajām normām un nerīkojas tā, kā no viņiem gaida, var šo uzkrāto pieredzi izmantot. Pārveidojot šīs pieredzes elementus un attiecinot tos uz skolas *milieu*, viņi veicina šo pašu iezīmju atražošanu plašākā kontekstā, lai gan izmanto tās nevis mehāniski, bet radoši. Apkaime un iela sniedz simboliskas jaunatnes kultūras formas, kas ir tiešāks avots tēmām, kas parādās skolas kontrkultūrā. P. Villiss min arī to, cik liela nozīme ir pieaugušo stāstiem par dzīvi strādnieku darbavietās, īpaši tiem stāstiem, kas skar attieksmi pret autoritāti. Vecāki palīdz nodot strādnieku šķiras kultūru saviem bērniem, bet acīmredzot viņi visi nerīkojas vienādi, un viņiem visiem nepiemīt vieni un tie paši uzskati. Turklāt pastāv ievērojama iespēja bērniem veidot no vecākiem neatkarīgu pasaules uzskatu. Daži vecāki pauž attieksmi, kas ir visai līdzīga «puiku» attieksmei, tomēr citi stingri vērsas pret šādu «puiku» uzvedību. Vēl citiem, kuri ar aizdomām vai naidīgi izturas pret skolas vērtībām, ir bērni, kas pilnīgi pakļaujas noteiktajām skolas uzvedības normām. Citiem vārdiem sakot, «puiku» darbības un plašākas sabiedrības ietekmes mijiedarbības «veidošanā» piedalās visi, kas tajā iesaistīti.

Kā refleksiīvi kontrolēta sabiedriska parādība valsts skolu sistēma izmanto gan socioloģiskos pētījumus, gan psiholoģiju. Tas attiecas arī uz šīs konkrētās skolas praktisko organizāciju (neapšaubāmi šīs skolas skolotāji tagad ir rūpīgi iepazinusies arī ar P. Villisa pētījumu). Ir notikusi zināma tuvošanās mazliet «progresīvākiem» uzskatiem par mācību programmas organizāciju un mācību procesu klasē. Viens no galvenajiem kontekstiem, kurā «puikas» nonāk tiešā saskarē ar akadēmiskiem pētījumiem, kas veikti plašākā sabiedrībā, ir profesionālā orientācija, kas tagad saskaņā ar likumu ir jānodrošina visās skolās. Profesionālo orientāciju ietekmē galvenokārt psiholoģijas teorija un psiholoģiskā testēšana, un skolā pret to izturas ļoti nopietni. Kā parāda P. Villiss, neraugoties uz zināmu egalitāru gaisotni, profesionālā orientācija lielā mērā atspoguļo vidusšķiras vērtības un centienus. Propagandētie uzskati, kuru centrā ir «darbs», samērā krasi

¹² Willis P. Learning to Labour. – P. 68.

atšķiras no tās attieksmes pret darbu un uzskatiem par darbu, kurus «puikas» – savā īpašajā veidā – ir pārņēmuši no vecākiem, kaimiņiem un citiem vietējās sabiedrības locekļiem. Par to, ko viņiem piedāvā profesionālās orientācijas stundās, viņi tikai uzjautrinās vai arī ir pilnīgi vienaldzīgi pret to. Tomēr šāda reakcija nav vienkārši negatīva. Viņi uzskata, ka pretēji konformistiskajiem bērniem izprot darba īsto dabu, un varbūt tā tas arī ir. Konformistiem viss jāpanāk ar «grūtu darbu», apgūstot iemaņas, jo viņiem nepietiek atjautības, lai darbu veiktu kā citādi. Izdzīvošanai darba pasaulē nepieciešams raksturs, apņēmība un prasme saskatīt savu īsto izdevību.

Nav grūti saprast, kā šie uzskati, kas pārņemti no strādnieku šķiras ikdienas darba vides, veicina «puiku» ieslēgšanu tajā pašā vidē pēc skolas beigšanas. Nepakļaušanās «oficiālajām» skolas normām savā ziņā nodrošina, tiesa, neoficiāli, atbilstību darba kontekstiem. Tiesi skolas kontrkultūra ir galvenais ceļvedis, kam «puikas» seko, uzsākot darba gaitas. Bieži vien gan zēni, gan viņu vecāki uzskata, ka pastāv tieša sakarība starp skolā un darbā valdošajām varas attiecībām, kas starp šīm vidēm rada kognitīvas un emocionālas saiknes, kuras ir gluži atšķirīgas no tajās «oficiāli» sankcionētajām. Šeit mēs redzam laika ziņā senu un telpas ziņā plašu pieredzes bāzi, ko dažādos veidos atjaunojušas visas tās paaudzes, kurām bijis lemts iziet caur būtiski atšķirīgām un fiziski nodalitām skolas un darba sociālajām pasaulēm. «Puiku» uzskati par skolu orientē viņus nākotnei, tomēr savu nākotni viņi uzskata par nolemtu, nevis par tādu, kam piemistu kādas attīstības iespējas, kuras saistās galvenokārt ar vidusšķiras izpratni par karjeru. Viņi nav ieinteresēti izvēlēties kādu konkrētu darbu, un pie tā, ko viņi dara, viņi nonāk vienkārši gadījuma pēc, nevis mērķtiecīgi to izvēlas no vairākām alternatīvām. P. Villiss parāda, ka šie «puikas» nolemj sevi vispārējam darbaspēka liktenim. Viņi, protams, nedomā par tādu jēdzienu kā 'darbaspēks'. Šādas viņu izvēles pamatā ir motivācija, kas saistās ar vēlmi pēc iespējami lielākas algas, ko var saņemt nekavējoties, un ar pārliecību, ka darbs ir kaut kas nepatīkams.

Aplūkojot plašākus laiktelpas ietvarus, varam redzēt, ka noris strādnieku šķiras kultūras atjaunošanās process, kas vienlaikus izraisa gan tādu grupu kā minētie «puikas» rīcību, gan arī pats no tās ietekmējas. P. Villiss par to raksta:

Skolā norisošajiem neformālajiem un formālajiem procesiem neapšaubāmi ir būtiska nozīme, noteiktā veidā sagatavojot darbaspēku, bet tikpat nozīmīga šā darbaspēka atrazo-

šanā un ikdienas izmantošanā dažādos darba procesos ir mājas, ģimenes, kaimiņu, vides un strādnieku šķiras pieredze kopumā. No otras puses, ir svarīgi novērtēt pakāpi, līdz kādai strādnieku darba telpas – gan pēc savām objektīvajām dimensijām, gan pēc to paustās opozicionārās kultūras – atgriezeniski iedarbojas uz darbaspēka atražošanas ārpusražošanas sfēras vidi un ietekmē to tā, kā mēs redzējam gadījumā ar skolas kontrkultūru. Var būt arī nemanāms un bieži negribēts jēgas aplis un virziens, kas darbojas, lai saglabātu un uzturētu noteiktu konfigurāciju – varbūt atkal pretēji oficiālās politikas nolūkiem.¹³

Izvirzot jautājumu par darbaspēku, kļūst redzama sakarība ar pārveides un starpniecības attiecībām, ko es ilustratīvi aplūkoju 4. nodaļā. Es nerunāšu par to vēlreiz, bet tikai vienkārši norādīšu, kā strukturālās attiecības var analītiski aplūkot, izmantojot skolas kontrkultūras ietvaros notiekošās darbības. Citas strukturālās sistēmas bez jau minētajām, kas arī iesaistītas industriālā kapitalisma kā vispārējās sabiedrības sistēmas atražošanā, var attēlot šādi:¹⁴

privātīpašums : nauda : kapitāls : darba līgums : rūpnieciskā vara

privātīpašums : nauda : izglītības priekšrocības : ieņemamais amats

Pirmās shēmas kreisajā pusē attēlotās transformācijas ir tādas pašas kā jau iepriekš analizētās. Tomēr strukturālo īpašību pārveides iespēja virzībā uz shēmas labo pusi ir atkarīga no veidiem, kā darba līgums tiek «pārvērsts» rūpnieciskajā varā. Kā sīki aprakstījis K. Markss, kapitalistiskā darba līguma forma ir pavisam citāda nekā uzticības saites, kas pastāvēja starp kungu un vasali feodālisma iekārtā. Kapitalistiskais darba līgums atspoguļo ekonomiskās attiecības starp darba devēju un darba ņēmēju – divu «formāli brīvu» individu tikšanās darba tirgū. Viens no galvenajiem jaunās darba līguma formas aspektiem ir tas, ka darba devējs nolīgst nevis «strādnieku», bet strādnieka darbaspēku. Darbaspēka ekvivalencei – tāpat kā naudai kā vienotam maiņas līdzeklim – ir ļoti būtiska nozīme strukturālās transformācijās, kas iesaistītas industriālā kapitalisma kā vispārējās ražošanas sistēmas tipa pastāvēšanā. Abstrakts darbs ir kvantitatīvi izsakāms laika vienībās, un tas ļauj kvalitatīvi atšķirīgus uzdevumus, ko indivīdi veic

¹³ Willis P. Learning to Labour. – P. 107.

¹⁴ CPST. – 104.–106. lpp.

dažādās rūpniecības nozarēs, padarīt savstarpēji pielīdzināmus darba devējam. Darba līgums transformējas rūpnieciskajā varā, izmantojot ekonomisko varu, ko darba devēji kā šķira var realizēt attiecībā pret strādniekiem, kad vairākumam no tiem nav nekāda īpašuma.

Saskaņā ar K. Marksu, lai varētu pastāvēt šādas attiecības, «naudas īpašniekam jāatrod tirgū brīvs strādnieks, brīvs divējādā nozīmē: tai nozīmē, ka strādnieks ir brīva persona un var rīkoties ar savu darbaspēku kā ar preci un ka, no otras puses, viņam nav nekādas citas preces, ko pārdot, ka viņš ir brīvs kā putns gaisā, brīvs no visiem priekšmetiem, kas nepieciešami viņa darbaspēka praktiskai izmantošanai».¹⁵ Šeit jābūtības izteiksmi varētu saprast kā aplūkojamās parādības funkcionālu «izskaidrojumu», it kā šis apgalvojums izskaidrotu, kāpēc šādas parādības radušās. Dažos K. Marksa kapitālisma attīstības teorijas pamatprincipu formulējumos neapšaubāmi izpaužas spēcīgas funkcionālisma tendences. Tomēr piekritīsim, ka, izvirzot jautājumu, uz kuru jāsniedz atbildes, manis ieteiktā «jābūtības» interpretācija nav apstrīdama. Šādi jautājumi var tikt uzdoti ne tikai par kapitālisma agrīnajiem pirmsākumiem, bet par kapitālisma kā vispārējas institucionālas sistēmas atražošanu – nav tādu mehānisku spēku, kas garantētu šo atražošanu no dienas dienā, no paaudzes paaudzē.

P. Villisa darbs «puiku» darbības kontekstu izpētes sakarā palīdz atklāt, kā šī darbība uztur un atražo iepriekšnoteiktās strukturālās attiecības. Tieši «daļēji izpratne» par skolas sistēmu, vienaldzība pret darba raksturu un tomēr vēlme ieiet darba pasaulē ir cēlonis tam, ka «puikas» paši sevi veido par «abstraktu darbaspēku». Pieņēmums, ka visi darbi ir vienādi, apstiprina kapitālistiskajā darba līgumā strukturāli iesaistītā darbaspēka aizstājāmības nosacījumus. Šeit jaušams zināms patoss, jo, ja P. Villisam ir taisnība, tad «puiku» opozicionārā kultūra galu galā noved pie tā, ka viņi savas darbības dažos aspektos vēl ciešāk nekā konformisti integrē ar tās iekārtas institūcijām, pret kuru paši ir nostājušies. Tomēr tikai šo attiecību sarežģītībā mēs varam saskatīt, cik svarīgi ir nemēģināt vienkārši «nolasīt» darbību no struktūras vai otrādi – citiem vārdiem sakot, cik būtiska ir pretošanās gan objektīvisma, gan subjektīvisma dualīsimam. Konkrētajās situācijās notiekošās «puiku» darbības, lai cik sarežģītas tās arī būtu to izraisīto samudžināto tīšo un netīšo seku dēļ, ir tikai viena mazmazītiņa daļa no vispārējā sarežģītā institūciju atražošanas procesa. Pie tā paša secinājuma varam nonākt, ja aplūkojam otras attēlotās strukturālās sistēmas labo

¹⁵ Marx K. Capital. – London: Lawrence and Wishart, 1970. – Vol. 1. – P. 169.

pusi, kur institucionālās iezīmes īsteno izglītības priekšrocību pārvēršamību diferencētos ieņemamos amatos.

Ir daži relatīvi tieši ceļi, kā naudas esamību var pārvērst izglītības priekšrocībās, kas savukārt var tikt realizētas privileģētos ieņemamos amatos. Tā var nopirkt privātskolās sniegto izglītību, kas dod lielākas iespējas gūt labumus no turpmākās profesijas, nekā iespējams tiem, kuri iegūst izglītību valsts izglītības iestādēs. Tomēr pārveidē lielākoties tiek iesaistīti daudz sarežģītāki atražošanas cikli.

Strukturālo sistēmu noteikšana ir noderīgs līdzeklis, lai konceptualizētu dažas attiecīgās institucionālās sistēmas galvenās iezīmes. Bet, kā jau esmu uzsvēris iepriekš, struktūras attiecas uz attiecību faktisko kārtību, kas ir ārpus laika un telpas. Struktūras pastāv tikai to iemiesojumā ar noteiktām zināšanām apveltītu cilvēku darbībā, kuri atražo tās kā laiktelpā esošu sociālu sistēmu strukturālas īpašības. Tāpēc struktūras dualitātes izpēte vienmēr liek pētīt arī to, ko es iepriekš esmu dēvējis par strukturācijas dimensijām jeb asīm.

STRUKTURĀLO IEROBEŽOJUMU PROBLĒMA

Tagad pāriešu pie jautājuma par strukturālajiem ierobežojumiem. Šeit mēs atvaidīsimies no Hammertaunas skolas zēniem. Ar to es negribu teikt, ka tāds etnogrāfisks pētījums, kādu veicis P. Villiss, nav derīgs šīs problēmas risināšanai. Gluži pretēji, daudz ko no tā, kas P. Villisam sakāms, var saprast tieši kā niansētu un teorētiski smalku, kā arī empīriski bagātu strukturālo ierobežojumu dabas pētījumu. Bet es negribu arī apgalvot, ka etnogrāfiskie pētījumi ir kaut kādā ziņā pārāki par citiem sociālo pētījumu veidiem, un institucionālās analīzes nolūkā mūs bieži (lai gan ne vienmēr) interesē lielāki kopumi, nekā iespējams ērti izpētīt, izmantojot etnogrāfiskas metodes. Šeit es mainīšu ne tikai aplūkojamus pētījumus, bet arī valstis, kuros tie veikti. Par iztīrājuma pamatu es izmantošu izglītības iespēju pētījumu, kas tika veikts Pjemontā, Itālijas ziemeļrietumos.¹⁶ Pētījumā tika izmantoti vidusskolēnu anketēšanas un interviju rezultāti. Pavisam pētījumā piedalījās 3000 individu. Pētījums notika divās daļās. Tie jaunieši,

¹⁶ Aprakstīts darbā: *Gambetta D. Were They Pushed or did They Jump?: Ph. D. dissertation.* – Cambridge University, 1982.

kuri tika iekļauti pirmajā pētījuma daļā, bija sākuši meklēt darbu ne ilgāk kā gadu, pirms viņi tika uzaicināti piedalīties pētījumā.

Tādējādi pētījumā tika skartas tēmas, kas ir visai līdzīgas tām, kuras savā pētījumā aplūkoja P. Villiss, un īpaša uzmanība tika veltīta attieksmei pret skolu un darbu. Tajā parādījās arī sistēmu atražošanas refleksīvās kontroles aspekti no valsts puses, kas ir tik raksturīgi mūsdienu sabiedrībām. Intervētie indivīdi bija reģistrēti pēc parlamenta lēmuma sagatavotos īpašos sarakstos. Šā lēmuma mērķis bija palīdzēt skolu beidzējiem atrast darbu. Saskaņā ar šo lēmumu darba devēji, kas pieņēma darbā jaunus cilvēkus un nodrošināja tiem nepieciešamo apmācību jaunajā darbā utt., ieguva dažādas priekšrocības. Pats pētījuma projekts arī bija daļa no varas iestāžu mēģinājumiem refleksīvi ietekmēt sociālās atražošanas nosacījumus. Pētījumu materiāli atbalstīja vietējā pašvaldība, un daļēji tā bija reakcija uz diezgan pārsteidzošajiem iepriekšējās ar skolu beidzējiem saistītās politikas rezultātiem. Pašvaldība uz vienu gadu bija piedāvājusi 600 gluži labi atalgotu darbu neestrādājošajiem vidusskolu un koledžu absolventiem. Tomēr trešā daļa no tiem, kuriem darbs tika piedāvāts, atteicās no tā. Šāda reakcija apmulsināja šīs politikas iniciatorus, kuri acīmredzami bijuši pārliecināti, ka bezdarbnieki šādu samērā labi atalgotu darbu noteikti pieņems. Lai noskaidrotu minēto jautājumu, viņi finansēja šo pētījumu.

Pētījuma pārskata autors D. Gambeta (*D. Gambetta*) analizē iegūto materiālu tā, lai tas tiktu cieši saistīts ar strukturālo ierobežojumu jautājumiem. Viņš jautā, vai indivīdi, izvēloties starp vairākām izglītības iespējām, tiek «grūsti» vai viņi «lec paši»? Kādā ziņā, ja vispār, šie spēki ir līdzīgi tiem, kurus attēlo «strukturālie sociologi» un kuri skubina indivīdus veikt kādu darbību? D. Gambeta pirmām kārtām izkārtu pētījuma rezultātus tādā veidā, kas atgādina neskaitāmus citus pētījumus, kuros šāds viedoklis ir ticis pieņemts. Tā, piemēram, var parādīt, kā izglītības izvēles procesu ietekmē sociālā izcelsme. «Augšslāņu» bērnam ir četras reizes lielākas iespējas iegūt augstāko izglītību nekā bērnam, kas cēlies no «strādnieku šķiras». Par ko šādas atšķirības liecina? Tās nenorāda mehānismu, kā rodas novērotās korelācijas; un lai kādas ietekmes tās izraisītu, to izraisītās sekas nebūt nav skaidras, jo daudzi augšslāņu bērni neiegūst augstāko izglītību, savukārt noteikta daļa strādnieku bērnu to iegūst. Tomēr, neraugoties uz to, novērojumi norāda, ka izglītības izvēli ietekmē kaut kas vairāk nekā faktori, kurus var efektīvi atainot kā atsevišķi pieņemtu lēmumu kopumu. Aplūkojot līdzīgus atklājumus, kas tika veikti vairākos pētījumos, galvenokārt Ziemeļamerikā, A. Leibovics (*A. Leibowitz*) parāda, ka «izskaidrotās»

atšķirības izglītošanās ilguma ziņā, ņemot vērā sociāli ekonomisko fonu, svārstās no 10 līdz 47 procentiem.¹⁷

Skaidrs, ka šīs sakarības parādās visai neskaidri, ja tās tiek izteiktas šādu rupju korelāciju veidā. Tāpēc D. Gambeta mēģina tuvāk aplūkot to atšķirību cēloņus, kas pastāv starp šķirām, ar statistisku metožu palīdzību pārbaudot vairākus iespējamus ietekmes faktorus. Pārbaudot ekonomiskās atšķirības, kas parādās ģimenes ienākumos uz vienu bērnu, un «kultūras resursus», kas tiek mērīti, ņemot vērā vecāku izglītību, viņš nonāk pie secinājuma, ka tēva nodarbošanās – iespējams, vienīgais visplašāk izplatītais sociālās izcelsmes empīriskais rādītājs, kas tiek izmantots šajā pētījumā, – joprojām spēcīgi ietekmē izglītības mērķi. Pētījuma rezultāti norādīja arī uz noteicošo seku pēcteciģo dabu. Strādnieku bērni biežāk nekā citi relatīvi agri atstāj skolu, izmantojot pirmo izdevību. Bet ir lielāka iespēja, ka uz universitāti aiziet tie strādnieku bērni, kuri turpina mācības, nevis tie augšslāņu bērni, kuri arī palikuši skolā. Citiem vārdiem sakot, ir ticamāk, ka pēdējie neturpinās savu izglītību, līdzko būs sasniegts kāds augstāks līmenis. Tas liek domāt, ka augšslāņu ģimenes mēdz vairāk vai mazāk automātiski paturēt savus bērnus izglītības sistēmā arī pēc tam, kad tie sasnieguši parasto skolas beigšanas vecumu. Citiem vārdiem sakot, pastāv noteiktas ietekmes, kas «grūž» uz augšu, bet ne tikai «uz leju», pretēji strādnieku šķiras bērniem. Strādnieku šķiras vecāki necenšas turpināt savu bērnu izglītošanu, ja vien tam nav kādi īpaši iemesli – bērns ir neparasti apdāvināts un par katru cenu tiecas palikt skolā utt.

Vai strādnieku bērni tiek grūsti, vai viņi lec? Varbūt viņus «velk», jo viņiem piemīt tas, ko P. Villiss dēvē par gaidāmo dzīves izredžu «daļēju izpratni»? Veicot sīkāku pētījumā iegūtā materiāla statistisko analīzi, D. Gambeta spēj parādīt, ka strādnieku bērni daudz jūtīgāk nekā augšslāņu bērni uztver neveiksmes mācībās, kas lielā mērā nosaka viņu lēmumu turpināt izglītību vai ne. Tas liek domāt, ka strādnieku ģimenēm un bērniem ir reālāka izpratne par viņus gaidošajām grūtībām, «turpinot» skološanos. Mēs varam uzdrošināties vismaz minēt, kāpēc strādnieku bērni, kuri palikuši skolā, ticamāk turpinās mācības nekā citi. Jo šiem bērniem un viņu vecākiem palikšana skolā nozīmē lielākas saistības (pieņemot vērtības, kas ir «svešas» viņu kultūrai) nekā augšslāņu bērniem. Arī materiālie

¹⁷ *Leibowitz A. Family Background and Economic Success: a Review of the Evidence // Taubman P. Kinometrics: Determinants of Socioeconomic Success Between and Within Families. – Amsterdam: North Holland, 1977.*

izdevumi viņiem ir lielāki, jo strādnieku ģimenēm skolas maksa attiecībā pret viņu ģimenes ienākumiem ir lielāka nekā augšslāņu ģimenēm. Ja ģimenes šādas saistības ir uzņēmušās, tām jāsargā lielāki kultūras un materiālie «ieguldījumi» nekā augšslāņiem.

Šādu lēmumu pieņemšanu var ietekmēt arī zināšanas par darba tirgu un attieksme pret darbu vispār. Šajā sakarā D. Gambeta aplūko koncepciju par uzvedību darba tirgū, kas Itālijā guvusi ievērojamu uzmanību: «novietošanas teoriju». Saskaņā ar šo uzskatu izglītošanās ilgumam ir tendence būt apgriezti proporcionālam sociālās mobilitātes iespējām, kas pastāv, agri atstājot skolu. Lai izvairītos no bezdarba, skolēni aizvien ilgāk paliek skolā. Novietošanas teorija apgalvo, ka, *ceteris paribus* (pie pārējiem vienādiem nosacījumiem), darbam salīdzinājumā ar skolu tiek dota priekšroka. Tie, kuri šo teoriju ir postulējuši,¹⁸ ir snieguši tādus darbības veicēju motīvus un iemeslus, kas vienlaicīgi ir gan visai implicīti, gan «vāji». Tomēr, neraugoties uz to, novietošanas teorija ir interesanta, jo izvirza idejas, kas ir pretējas intuitīvajiem pieņēmumiem, – piemēram, tā norāda, ka izglītošanās ilgums noteiktos apstākļos var būt apgriezti proporcionāls apvidus vai reģiona ekonomiskās attīstības limenim. Tā M. Barbalji (*M. Barbagli*) atklāja, ka Itālijā kopumā vidējie ienākumi *per capita* ir pozitīvā korelācijā ar skolas apmeklētību 11–15 gadu vecuma grupā. No otras puses, rādītājs, kas raksturo mācību turpināšanu pēc tam, kad sasniegts vecums, kad saskaņā ar likumu drīkst atstāt skolu, ir negatīvā korelācijā ar ienākumiem *per capita* un citiem provinces ekonomiskajiem rādītājiem. Viņš secina, ka bērni no nabadzīgākajām provincēm cenšas ilgāk palikt skolā tieši sakarā ar grūtībām atrast darbu.¹⁹

Tomēr, tā kā novietošanas teorija motivācijas ziņā ir «vāja», tā neļauj mums apsvērt vairākas šo rezultātu iespējamās interpretācijas. Piemēram, vai tendence turpināt mācības skolā būtu tāda pati, ja no šādas ilgas skološanās nebūtu iespējams nekāds ekonomisks labums? Šeit no novietošanas teorijas izrietētu pavisam citādi secinājumi nekā no «cilvēku kapitāla» teorijām, kuras aplūko lēmumu, kas pieņemts attiecībā uz izglītību, atkarībā no iespējamiem labumiem, kurus no tās varētu gūt. Lai novērtētu šīs dažādās iespējas, D. Gambeta korelēja lēmumu turpināt izglītību universitātē ar ekonomiskajām atšķirībām Pjemontas reģionā. Rezultāti parādīja,

¹⁸ *Barbagli M.* Disoccupazione inellettuale e sisterna scolastico in Italia. – Bologna: Il Mulino, 1974.

¹⁹ *Ibid.* Cit. darbā: *Gambetta D.* Were They Pushed or did They Jump? – PP. 225–226.

ka tas nav tikai jautājums par negatīvo izvēli, kā uzskata novietošanas teorija; izglītības turpināšana savā ziņā ir pozitīvs lēmums, kas pieņemts to iespēju valdzinājuma iespaidā, kuras piedāvā tālākā izglītība. Tomēr «cilvēku kapitāla» teorijas, kā to parāda pētījums, pašas ir pārāk vienkāršotas to pieņemumu ziņā, kuri attiecas uz motivāciju. Turklāt šādas teorijas nespēj aptvert netišās sekas, kas izriet no daudzajām atsevišķi aplūkotajām darbībām. Lēmumam turpināt mācības, lai iegūtu labāk atalgotu profesiju, var būt arī perversas sekas. Ikviens indivīds var darboties, cerēdams gūt lielāku atalgojumu, bet, ja tāpat rīkosies pārāk daudzi, tad gaidāmie labumi izgaiss.²⁰

D. Gambetas sākotnēji uzdotais jautājums – vai indivīdi tiek grūsti, vai viņi lec paši? – liek viņam iziet ārpus ierastajām strukturālās socioloģijas robežām. Viņš spēj analizēt empīrisko materiālu tā, lai virzītos no institucionālā skatījuma uz mērķtiecīgas rīcības izpēti. Viņa izpētes objekti ir kaut kas vairāk nekā tikai «socioloģiski informācijas avoti». Tomēr tā vietā, lai tieši aplūkotu, kā D. Gambeta analizējis sava pētījuma rezultātus, es turpināšu iepriekšējā nodaļā attīstīto domu gaitu. Vēlreiz atkārtošu, ko iepriekš teicu par darbības ierobežojumiem. Pirmkārt, ierobežojumi nevienam «nespiež» darīt kaut ko, ja vien viņš jau nav «aicināts» to darīt. Citiem vārdiem sakot, darbība ir mērķtiecīga pat tad, ja darbības ierobežojumi ir ļoti stingri. Otrkārt, ierobežojumi ir dažādi. Šajā gadījumā svarīgi ir saskatīt atšķirību starp ierobežojumiem, kas rodas no diferencētām sankcijām, un strukturālajiem ierobežojumiem. Treškārt, pētīt strukturālo ierobežojumu ietekmi jebkurā konkrētā darbības kontekstā nozīmē arī noteikt darbības veicēju sapratnes spējas ierobežojumu būtiskos aspektus.

Aplūkosim šos jautājumus apgrieztā secībā. Kas attiecas uz trešo punktu, ir skaidrs, ka liela daļa no D. Gambetas sacītā faktiski attiecas uz darbības veicēju sapratnes spējas robežu noteikšanu. Piemēram, visai daudz uzmanības viņš velta tam, lai noteiktu, ko vecāki un bērni zina par darba tirgu savā apkārtnē. Tas ir ļoti svarīgi. Tas pats sakāms par sapratnes spēju attiecībā uz skolas *milieu*. Statistisks pētījums nevar dot materiālu, kas būtu tikpat bagāts detaļām kā P. Villisa pētījums. Bet var izdarīt secinājumus un, kā to parāda Gambeta, pamatot tos ar pētījuma materiāliem par bērnu un vecāku zināšanām par izglītības «vērtību naudā».

²⁰ *Barbagli M.* Disoccupazione inellettuale e sisterna scolastico in Italia. – Bologna: Il Mulino, 1974. – PP. 243–244.

Runājot par otro punktu, jāatzīmē, ka pastāv dažādas sankcijas, kas ietekmē bērnu stāvokli; tās bez grūtībām var atšķirt no strukturālo ierobežojumu avotiem. Skolas apmeklēšanu un minimālo vecumu, kad bērns drīkst atstāt skolu, nosaka likums. Vecāki un bērni dažkārt neievēro šos likumā noteiktos pienākumus, īpaši Itālijas dienvidu reģionos, tomēr vairākumam likuma prasības veido tos ietvarus, kuros tiek pieņemti D. Gambetas analizētie lēmumi. Bērni tiek pakļauti arī neformālām sankcijām no vecāku puses, kā arī no citu cilvēku puses, ar kuriem viņi sastopas skolā. Tā kā vecākiem ir materiāli jāatbalsta savi pēcnācēji, kuri turpina mācības, viņu rokās ir spēcīgas ekonomiskas sankcijas, ar kuru palīdzību ietekmēt to, vai viņu bērni turpina mācības, vai ne; protams, ka šajā procesā iesaistīti vēl daudzi citi smalkāki mehānismi. Tādi pētījumi kā P. Villisa darbs pietiekami skaidri parāda, ka šāda mehānismu daudzveidība pastāv arī skolas vidē.

Beidzot pievērsīsimies pirmajam punktam. Lai noteiktu strukturālos ierobežojumus specifiskā darbības kontekstā vai kontekstu tipā, nepieciešams ņemt vērā darbības veicēja iemeslus, kas attiecas uz motivāciju, kura ir izdarītās izvēles pamatā. Kad ierobežojumi tā sašaurina (iespējamo) alternatīvu loku, ka darbības veicējam tiek pavērta tikai viena iespēja vai iespēju veids, tiek pieņemts, ka darbības veicējs neuzskatīs, ka ir vērts darīt ko citu, kā vien samierināties. Izdarītā izvēle ir negatīva, jo tās pamatā ir vēlēšanās izvairīties no nepakļaušanās sekām. Ja darbības veicējs attiecīgajā situācijā «nav varējis darīt ko citu», tad tas ir bijis tāpēc, ka viņa vēlmju piepildījumam pastāvējusi tikai viena iespēja. To *nedrīkst* sajaukt, kā es nepārtraukti esmu uzsvēris, ar «nav varējis rīkoties citādi», kas nozīmē darbības konceptuālās robežas. Tieši šāda kļūda ir raksturīga strukturālajiem sociologiem. Tur, kur pastāv tikai viena iespēja, šāda ierobežojuma apzināšanās kopā ar vēlmēm nosaka šā indivīda darbības iemeslus. Tieši tāpēc, ka ierobežojumi – ko darbības veicējs saprot kā tādus – ir attiecīgās uzvedības iemesls, strukturālā socioloģija tik viegli pieļauj šo kļūdu.²¹ Ierobežojumi, protams, ietekmē darbības veicēju lēmumu pieņemšanas procesu arī tad, kad viņiem pavērta plašāks iespēju loks. Šeit mums atkal jābūt uzmanīgiem. Lēmuma pieņemšanas vai izvēles formāli modeļi jebkuros apstākļos var sniegt analītiski efektīvu veidu, kā interpretēt sakarības, kuras pastāv starp strukturālajām īpašībām, tomēr šie modeļi neaizstāj iemeslu detalizētāku izpēti, ko var sniegt etnogrāfiskie pētījumi. Aplūkosim

²¹ NRSM. – 3. nodaļa.

vēlreiz «puiku» uzvedību. «Ekonomiskais» modelis neapšaubāmi sniedz noteiktu viņu rīcības iemeslu skaidrojumu. Sprotot, ka oficiālā izglītība viņiem neko daudz nevar piedāvāt attiecībā uz darba perspektīvām, viņi izlemj mazināt savus zaudējumus, uzsākot darba gaitas, cik agri vien iespējams. Bet šāds viņu rīcības atainojums neko nepavēsta par tām niansēm vai sarežģītību, ko atklāj P. Villisa pētījums.

D. Gambetas pētījumā uzmanība pievērsta strukturālo ierobežojumu ietekmei tuvākajā darbības situācijā, ar ko nākas saskarties skolu beidzējiem. Šāds ierobežots izpētes lauks neapšaubāmi ir pamatots, ja atceramies, ka ikviens konkrēts pētījums neizbēgami ir visai ierobežots. Tomēr acīmredzot strukturālo ierobežojumu ietekme uz aplūkojamās darbības gaitu var tikt pētīta arī daudz dziļāk. Tā varētu izpētīt, kā darbības veicēju motīvus un lēmumu pieņemšanas procesus ietekmējuši vai veidojuši faktori, kuri saistīti ar viņu audzināšanu un iepriekšējo pieredzi, un kā šos faktorus savukārt ietekmējušas plašākas sabiedrības vispārējās institucionālās īpašības. Tomēr šādi «sabiedriskie spēki» paši principā varētu tikt pētīti tieši tāpat kā D. Gambetas pētījumā aplūkotās parādības. Citiem vārdiem sakot, strukturālie ierobežojumi vienmēr īstenojas caur darbības veicēju motīviem un iemesliem, radot (bieži vien neskaidrā un grūti saprotamā veidā) nosacījumus un sekas, kas ietekmē citiem pavērtās iespējas un to, ko viņi vēlas panākt, izmantojot savas iespējas.

PRETRUNAS UN KONFLIKTA EMPĪRISKĀ IZPĒTE

Turpinot pētīt savstarpēji saistītās tēmas par izglītību un valsti, varam atklāt pavedienu, kas tās saista ar turpmāko jautājumu izpēti, kuri attiecas uz empīriskiem pētījumiem. Kādā no iepriekšējām nodaļām es parādīju, ka pretrunas jēdzienu var veiksmīgi saistīt ar strukturālo īpašību un strukturālo ierobežojumu jēdzienu. Minētajā nodaļā piedāvātais izklāsts bija samērā īss un abstrakts. Es apgalvoju, ka 'pretrunas' jēdzienam socioloģijā var pieskirt skaidru nozīmi un ka to ir vērts nošķirt no 'konflikta', jo termins «konflikts» apzīmē aktīva antagonisma veidu, kas pastāv starp darbības veicējiem un sociāliem kopumiem. Tagad es mēģināšu aizstāvēt šo apgalvojumu empīriskā kontekstā, uzmanību pievēršot tikai tam, ko jau iepriekš dēvēju par «strukturālo pretrunu». Visnozīmīgākie un interesantākie pēdējā laika mēģinājumi pieskirt pretrunas jēdzienam noteiktu

empīrisku saturu ir rodami to autoru darbos, kurus ietekmējusi spēļu teorija un kuru uzskati ir cieši saistīti ar metodoloģisko individuālismu.²² Viens no šiem autoriem – R. Budons (*R. Boudon*), ir daudz rakstījis par izglītību un valsts politiku. Cita autora, Dž. Elstera (*J. Elster*), darbi ir viens no galvenajiem avotiem, ko savā tikko aplūkotajā pētījumā izmantojis D. Gambeta.

R. Budons un Dž. Elsters pretrunas saista ar darbību netīšajām sekām, kas ir to «perverso seku» apakšgrupa, kuras var izrietēt no daudzu indivīdu mērķtiecīgas darbības. Dž. Elsters izšķir divus šādi izprastu pretrunu veidus: pretrunas, kurās iesaistīts «vēlamajam pretējais rezultāts», un pretrunas, kurās iesaistīta «suboptimalitāte».²³ Pirmais no šiem pretrunu veidiem ir saistīts ar to, ko Dž. Elsters sauc par «klūdainu kompozīciju» – ar klūdainu uzskatu, ka tas, kas noteiktos apstākļos ir iespējams vienam cilvēkam, tajā pašā laikā ir noteikti iespējams arī visiem citiem, kuri atrodas tajos pašos apstākļos. Piemēram, no tā, ka ikviens var noguldīt savu naudu bankā un saņemt par to procentus, neizriet, ka to var darīt visi.

Dž. Elsters uzskata, ka daudzus klūdainas kompozīcijas gadījumus var aprakstīt arī citādi, iesaistot šajā aprakstā pretrunīgas sociālās attiecības. Pretrunīgas sekas rodas, kad ikviens indivīds kādā indivīdu kopumā darbojas tā, ka katras atsevišķās darbības rezultātā tiktu panāktas gribētas sekas, ja viņš būtu darbojies viens, neatkarīgi no citiem, bet, ja tā ir rīkojušies visi, tad radītās sekas ir perversas. Ja visi klausītāji auditorijā piecēltos kājās, lai labāk varētu saskatīt runātāju, galu galā to nevarētu saskatīt neviens. Ja ikviens zemnieks kādā apvidū mēģinātu iegūt vairāk zemes, izcērtot kokus, šo koku trūkuma dēļ sāktos augsnes erozija, un zeme kļūtu vēl mazāk izmantojama nekā pirms tam. Šie rezultāti ir ne tikai tādi, ko neviens nav vēlējis panākt, bet arī pretstats tam, ko visi attiecīgajā situācijā gribētu; tomēr, neraugoties uz to, šie rezultāti izriet no rīcības, kuras mērķis bijis apmierināt attiecīgo indivīdu vēlmes, un kas arī būtu varējis notikt, ja vien šī rīcība nebūtu kļuvusi vispārēja. Aplūkosim K. Marksa analizēto peļņas rādītāju krišanās tendenci kapitālismā.²⁴ Apstākļos, kuros ekonomika attīstās tik strauji, ka absorbē visu pieejamo darbaspēku, darba

²² *Elster J. Logic and Society, Contradictions and Possible Worlds.* – Chichester: Wiley, 1978; *idem. Ulysses and the Sirens.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1979; *Boudon R. The Unintended Consequences of Social Action.* – London: Macmillan, 1982.

²³ *Elster J. Logic and Society.* – Chapter 5.

²⁴ *Ibid.* – PP. 113–118.

devējiem apzinoties piemērota darbaspēka trūkumu, strādnieku algas pieaug. Lai to kompensētu, darba devēji ievieš tehniskus jauninājumus, kas samazina darba izmaksas. Ja individuālie rūpnieki šādas savas reakcijas rezultātā var panākt lielāku rentabilitāti, kopējais virsvērtības apjoms un līdz ar to arī kopējā peļņa samazinās, jo palielinājusies pamatkapitāla attiecība pret apgrozāmo kapitālu. Tiklīdz visi ražotāji attiecīgajā nozarē ir ieviesuši vienus un tos pašus tehnoloģiskos jauninājumus, viņi visi var izrādīties vēl sliktākā situācijā nekā pirms tam.

Otrais pretrunīgo attiecību tips, suboptimalitāte, tiek definēts spēļu teorijas aspektā. Šis attiecības parādās, kad visi, kas piedalās spēlē, izvēlas vienu risinājuma stratēģiju, apzinoties, ka citi dalībnieki rīkosies tāpat un ka visi būtu varējuši iegūt tikpat daudz, un viens būtu ieguvis pat vairāk, ja būtu tikusi pieņemta cita stratēģija.

Pretēji gadījumam, kad tiek iegūti «vēlamajam pretēji rezultāti», šajā situācijā iesaistītie indivīdi apzinās, pie kā var novest viņu rīcība dažādās kombinācijās ar citu indivīdu darbībām. Pieņemsim, ka zemnieki, kuri audzē noteiktas šķirnes labību, varētu gūt lielāku peļņu, ja viņi izveidotu karteli. Ja šāds kartelis būtu izveidots, individuālajam zemniekam būtu vēl izdevīgāk neievērot kartela līgumu, lai gūtu no tā pēc iespējas lielāku labumu, un tajā pašā laikā nebūt ar to ierobežotam. Tā kā visi zemnieki to saprot, tad kartelis nodibināts netiek.²⁵

R. Budons šim pētījumam izmantojis salīdzinošu izglītības un sociālās mobilitātes pētījumu. Sešdesmitajos gados augstākās izglītības rādītāji strauji pieauga gandrīz visās industriālajās valstīs. Augot izglītības līmenim, arvien vairāk cilvēku sāka strādāt darbus, kuri formāli prasīja daudz zemāku kvalifikāciju, nekā viņi bija ieguvuši. Daļēji kā reakcija uz šādi radušos spriedzi daudzās valstīs tika ieviesta «saīsinātā cikla» augstākā izglītība – īsi kursi, kas piedāvā elastīgākas, īslaicīgas izglītības iespējas. Tomēr šādosursos iestājās tikai nedaudzi. Kāpēc tā? R. Budons uzskata, ka šādas saīsinātas izglītības neveiksmi var izskaidrot analogi cietumnieku dilemmai – studenti ir racionāli pieņēmuši lēmumu, apzinoties tā iespējamās sekas, un tā rezultāts ir suboptimāls. Pētījums parāda, ka personām, kas izvēlējušās saīsinātos studiju kursus, tiesām ir iespējas dabūt labi atalgotu darbu, kas nebūt nav sliktāks par to, ko dabū tie, kuri mācījušies ilgāk, izvēloties tradicionālos kursus. Šķiet, ka vairākums studentu to apzinās.

²⁵ Ši ir parādība, ko aprakstījis Olsons; sk. *Olson M. The Logic of Collective Action*. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1963.

Tātad varētu intuitīvi pieņemt – kā izdarīja valdības, kuras ieviesa šos saīsinātos kursus, – ka liela daļa studentu izvēlēties saīsināto mācību ciklu. Lai cik tas šķistu acīmredzami, R. Budons norāda, ka šis pieņēmums būtu nepareizs. Studentu izvēle tāpat kā cietumnieku dilemma ir atkarīga no tā, ka katrs indivīds izdara arī savu izvēli, zinot, ka citi izvēlas tieši no tām pašām alternatīvām. Patiesībā studenti palielina savas izredzes, izvēloties tieši ilgtermiņa studijas, pat zinot, ka pārējie visticamāk domās tāpat un, pat neraugoties uz to, ka daži indivīdi gūs lielāku labumu, izvēloties īstermiņa variantu.²⁶

Dž. Elstera un R. Budona teorijas ir pievilcīgas, jo tās ļauj padarīt skaidrāku nozīmi, kas piešķirama pretrunai (lai gan R. Budons pats šo terminu nelieto), un tāpēc, ka tās parāda, kā šim jēdzienam var piešķirt empīrisku saturu. Mērķtiecīgu darbību sekas ir pretrunīgas, kad šīs sekas ir perversas tādā veidā, ka pati darbība, kas virzīta uz kāda noteikta mērķa sasniegšanu, nepieļauj šīs sasniegšanas iespējamību. Tomēr grūtības, ko izraisa šāda pretrunas koncepcija, ir samērā skaidri pamanāmas. Šī koncepcija ir cieši saistīta ar spēļu teorijas modeļu izmantošanu. Nav šaubu, ka spēļu teorijas modeļi empīriskajos pētījumos var būt ļoti noderīgi, gan palīdzot noteikt, kādas problēmas būtu jāpēta, gan – kā būtu jāinterpretē iegūtie rezultāti. Kā piemēru var minēt R. Budona pētījumu izglītības socioloģijā. Tomēr spēļu teorijas izmantošana sociālajās zinātnēs šķiet ierobežota. Lai gan spēļu teorijas modeļi var būt eleganti un apmierinoši, kad tos demonstrē abstrakti vai matemātiski, tomēr to saistība ar reālo rīcību bieži ir visai niecīga.

Spēļu teorijas modeļu empīrisko izmantošanu vieglāk aizstāvēt, ja ir noteikti apstākļi: kad jāpieņem noteikti «lēmumi»; kad viegli noteikt iespējamās alternatīvās sekas un kad attiecīgos lēmumus pieņem kāda kopuma indivīdi atsevišķi, nesazinoties citam ar citu. Šādi apstākļi mūsdienu sabiedrībās ir sastopami visai bieži, tomēr ir ļoti daudz sabiedrības dzīves kontekstu, kas ir pavisam citādi. Saistība ar spēļu teoriju ir viens no ierobežojumu avotiem šai pieejai pretrunas jēdzienam, bet otrs – šīs pieejas saistība ar metodoloģisko individuālismu, kas īpaši raksturīgi Dž. Elsteram. Šī saistība var būt loģiski nejauša, taču nav grūti pamanīt, kāpēc abi mēdz iet roku rokā. Dž. Elsters pretrunu saskata disjunkcijā starp atsevišķu indivīdu rīcībām un to kopējām sekām. Lielā mērā tas aprobežojas ar

²⁶ Boudon R. The Unintended Consequences of Social Action. – Chapter 4;

Dž. Elstera kritiskie komentāri darbā: Logic and Society. – 126.–127. lpp.

to, ko es saucu par stratēģiskās rīcības analīzi. Pieņemot šādu uzskatu, nav nekādu izredžu saprast pretrunu kā jau ietvertu sistēmu atražošanas strukturālajos nosacījumos.

Es uzskatu, ka šādai izpratnei socioloģijā ir lielāka nozīme nekā tai, kuru piedāvā Dž. Elsters un R. Budons, un ka tā paver plašāku empīrisko pētījumu darba lauku. Es negribu apstrīdēt Dž. Elstera un R. Budona ideju nozīmību, drīzāk es vēlos tās papildināt. Tādi pretrunīgi rezultāti, kurus apraksta abi autori, bieži var tikt sistemātiski saistīti ar to, ko esmu nodēvējis par strukturālo pretrunu. Es vēlos saprast pretrunas jēdzienu ne tik abstrakti kā Dž. Elsters un R. Budons, turklāt, nošķirot to no metodoloģiskā individuālisma premisām. Tas nozīmē, ka gribu šo jēdzienu būtiski saistīt ar iepriekš izdalītajiem vispārējiem sociālo kopumu tipiem tā, lai šie sabiedrību tipi būtu atvasināti no tiem valdošajiem pretrunīgajiem veidiem, kuros sabiedrības ir strukturētas, kaut gan mēs varētu atrast daudz sekundāro pretrunu piemēru. Tomēr, kā jau esmu definējis, primārās un sekundārās strukturālās pretrunas joprojām saglabā to pašu nozīmes kodolu, ko šim terminam piešķir Dž. Elsters; sistēmu atražošanas nosacījumi ir atkarīgi no strukturālajām īpašībām, kuras darbojas, lai noliegtu tos pašus principus, uz kuriem tie ir balstīti.

Kā piemēru, kas ļautu mums iepazīties ar kapitālistisko valstu primāro pretrunu, es gribētu minēt dažus K. Ofes (*C. Offe*) darbus par šiem jautājumiem.²⁷ Tie gan loģiski, gan arī būtībā – vismaz dažos svarīgākajos aspektos – atbilst manām šajā grāmatā izvirzītajām idejām, un tajos ietverti arī daudzi izskaidrojoši empīriski pētījumi. Kapitālistiskās valsts institucionālā forma ir atainota, izmantojot šādas iezīmes (citu starpā).

1. «Politiskā vara ir šķirta no ražošanas organizācijas saskaņā ar pašas varas noteiktajiem politiskajiem kritērijiem.» Citiem vārdiem sakot, lielus ekonomiskās organizācijas sektorus koordinē nevis valdība, bet «privātās» sfēras ekonomiskās institūcijas. Šo sfēru institucionālais pamats ir privātipašums un darbaspēks kā «īpašums».
2. «Politiskā vara netieši ir atkarīga – caur nodokļu mehānismiem un atkarību no kapitāla tirgus – no privāto uzkrājumu apjoma.» Tas nozīmē, ka valsti finansē ar nodokļiem, kas tiek gūti no ekonomiskās darbības, kuru valsts institūcijas tieši nekontrolē.

²⁷ Sk. īpaši tagad jau par klasisku kļuvošu rakstu: *Offe C., Ronge V. Thesis on the Theory of the State // New German Critique. – 1975. – Vol. 6.*

3. «Tā kā valsts ir atkarīga no uzkrāšanas procesa, ko tā nespēj vadīt, ikviens valsts iedzīvotājs ir būtiski ieinteresēts attīstīt vislabvēlīgākos apstākļus šādai uzkrāšanai.»²⁸

Trešais punkts ir būtisks pirmo divu papildinājums, jo tas palīdz izvērtēt no nesaprātīgiem funkcionālistiskiem secinājumiem. Skaidrs, ka parādības, kas minētas pirmajos divos punktos, nav svešas to valsts institūciju pārstāvjiem, kuras darbojas, izmantojot šīs zināšanas.

Kāpēc tad šādi raksturota kapitālistiskā valsts ir pretrunīga sabiedrības forma? Tāpēc, ka paši nosacījumi, kas padara iespējamu valsts eksistenci, iesaista mehānismus, kas darbojas pretēji valsts varai, un ir atkarīgi no tiem. «Privātā piesavināšanās», lietojot tradicionālo terminoloģiju, prasa «sabiedriskotu ražošanu», tajā pašā laikā noliedzot to. Citiem vārdiem sakot, – kā analitiski efektīvi izdarījis K. Ofe – kamēr valsts ir atkarīga no preču formas, tajā pašā laikā tā ir atkarīga arī no šīs preču formas noliegšanas. Visticamākais «preces» izpausmes veids ir vērtību pirkšana un pārdošana; kad vērtības vairs netiek uzskatītas par tādām, ko var iemānīt pret naudu, tās zaudē savu preces raksturu. Kapitālistiskās valsts pretrunīgais raksturs izpaužas tajā veidā, kā noteikta vērtība iegūst preces raksturu, zaudē to un iegūst no jauna. Kā piemēru aplūkosim veselības aizsardzības un sabiedriskā transporta nodrošināšanu. Ieviest sociālos medicīnas pakalpojumus nozīmē, ka būtiski veselības aizsardzības aspekti zaudē savu preces raksturu un ka to pamatā ir kas cits nekā indivīdu, kuriem nepieciešama medicīniskā palīdzība, spēja maksāt par tiem. Tomēr tiem, kuriem sociāli medicīnas pakalpojumi ir vajadzīgi vismazāk, – pārtikušākajiem sabiedrības slāņiem, kas cenšas izvēlēties privātos medicīnas pakalpojumus, pat ja ir pieejama valsts nodrošināta medicīniskā aprūpe, – jāiegulda tajos nesamērīgi lielāki līdzekļi, maksājot progresīvos nodokļus. Tāpēc domājams, ka viņi mēģinās izmantot savu ietekmi, lai daļa valsts medicīnisko pakalpojumu atkal tiktu komercializēta. Liela daļa no teiktā attiecas arī uz sabiedrisko transportu. Tie, kuriem jāmaksā vislielākie nodokļi un kuri visvairāk iegulda sabiedriskā transporta finansēšanā, visticamāk brauc ar personiskajām mašīnām. Tāpēc, iespējams, viņi diez vai atbalstīs politiku, kas pasludina, ka sabiedriskais transports ir vispārējs labums sabiedrībai kopumā, nevis komerciāli dzīvotspējīgs pakalpojumu tīkls. Tā kā cilvē-

²⁸ *Offe C., Ronge V. Thesis on the Theory of the State // New German Critique.* – 1975. – P. 250.

kiem ar mazākiem ienākumiem, domājams, būs gluži pretējs viedoklis, valdības politikai var nākties laipot starp šādu pakalpojumu denacionalizāciju un renacionalizāciju atkarībā no tā, kura no partijām, kas pārstāv atšķirīgas šķiru intereses, nāk pie varas.²⁹

K. Ofē dzēlīgā manierē analizē attiecības starp pretrunu un konfliktu, bet, pirms pievērsties šai analīzei, es gribētu aplūkot sekundārās pretrunas. Primārās pretrunas var dažādos tiešos un netiešos veidos būt saistītas ar sekundārajām. Dažas pretrunas var būt ļoti vispārīgas, bet citas – daudz kontekstualizētākas. Aplūkosim piemērus, kas nejaušas izlases veidā ņemti no socioloģiskās literatūras. Tie ir gadījumi, kuros izpaudušās perversās sekas, bet, manuprāt, pamatoti var teikt, ka tajos izpaužas pretrunas.

1. Pētījums par papildu sociālajiem pabalstiem, kas tiek piešķirti veciem cilvēkiem. ASV tika izmaksāti papildu sociālie pabalsti, lai uzlabotu daudzu veco ļaužu stāvokli, kuriem ir zems ienākumu līmenis. Taču tādēļ viņu ienākumu līmenis pieauga tik lielā mērā, ka viņi sāka saņemt pāris dolāru vairāk nekā noteiktais minimums, kas ļāva viņiem saņemt bezmaksas medicīnisko aprūpi no valsts. Tādējādi viņiem tika liegti šie bezmaksas pakalpojumi un daudzi no viņiem nonāca vēl sliktākā stāvoklī nekā pirms tam.
2. Policijas darba pētījums. Ņujorkā, lai samazinātu maksas par virsstundām, ko nostrādā štata darbinieki, uz ielām tika papildus nosūtīti dezurējošie policisti. Tomēr lielāko daļu no policijas darbā nostrādātajām virsstundām veido aizturēšanas formalitāšu kārtošana. Palielinot policistu skaitu uz ielām, tika aizturēts vairāk cilvēku, tādējādi saasinot situāciju, ko jaunpieņemtajiem policistiem vajadzēja uzlabot.
3. Detroitas grautiņu analīze. Sešdesmito gadu beigās tika veikti plaši pasākumi, lai novērstu Detroitas geto grautiņu atkārtošanos, nodrošinot pabalstus un sagādājot darbu tiem, kuri dzīvoja šajos rajonos. Tāpēc uz pilsētu sāka plūst daudz trūcīgu cilvēku, kurus vilināja šo programmu piedāvātie labumi. Daudzi no tiem pilsētā nespēja atrast darbu un tādējādi vēl vairāk palielināja bezdarbnieku rindas. Citi dabūja darbu,

²⁹ Paša Ofes pētījumi bija veltīti galvenokārt izglītības un darba tirgus izpētei. Viņš uzskata, ka izglītības politiku lielā mērā nosaka izprastā nepieciešamība pēc darbaspēka pārdotspējas palielināšanas. *Laissez faire* un «valsts aizsargātas labklājības» politika tiek salīdzināta ar to, kas saistīta ar «preču dabas zaudēšanu administratīvā kārtā»: sk.: *Offe C. Strukturprobleme des kapitalistischen Staates.* – Frankfurt: Suhrkamp, 1972; *idem. Berufsbildungsreform.* – Frankfurt: Suhrkamp, 1975.

kas citādi būtu ticis pašas pilsētas ilgstošajiem bezdarbniekiem. Tādējādi apstākļi, kas tika diagnosticēti kā grautiņus izraisīši, netika vismazināti, bet, gluži pretēji, – pastiprināti.³⁰

Šādi piemēri palīdz saskatīt iespējamo sakarību starp strukturālo pretrunu, pretrunu Dz. Elstera un R. Budona izpratnē un sociālā konflikta rašanos. Vārdu sakot, es gribu izvirzīt šādu apgalvojumu: pretruna vistīcāmāk ir tieši saistīta ar konfliktu tur, kur ir radušās perversas sekas vai tādas varētu rasties, pēc to indivīdu domām, kuri iesaistīti attiecīgajā procesā. Es negribu apgalvot, ka pretrunas vienmēr rada perversas sekas vai ka visas perversās sekas ir pretrunīgas. Tomēr pretruna ir sava veida strukturāla perversitāte un, vistīcāmāk, nepārtraukti izraisa perversas sekas tā, kā tā parādās noteiktos apstākļos esošu indivīdu darbībā. Perversi iznākumi tieši sava «atsitiena efekta» dēļ vistīcāmāk izraisa nepatiku un tāpēc arī vismaz potenciālu mobilizāciju cīņai. Tas nozīmē, ka situācija ir kļuvusi sliktāka nekā bija pirms tam, apstākļos, kuros visi vai vairākums no tiem, kas bija iesaistīti, cerēja, ka tie uzlabosies. Tāpēc pretrunīgā tipa perverso seku pētījumi ir auglīga augsne konfliktu cēloņu izpētei. Tomēr mēs varam redzēt, ka pretrunu identificēšana ar šādām sekām *per se* ir ļoti ierobežojoša; jo, no vienas puses, strukturālajām pretrunām vispār nav obligāti jāizraisa perversas sekas, un, no otras puses, perversas sekas nav vienīgie apstākļi, kas saistās ar pretrunu, kura var veicināt konfliktu.

Varētu teikt, ka perversās sekas ir nejausi iznākumi, kas var būt radušies strukturālās pretrunas apstākļos. Vispārējus apstākļus, kas veicina konfliktus, var rast saistībā starp pretrunu un kolektīvajām interesēm. Kapitalisms ir šķiru sabiedrība, un pretruna starp «privāto piesavināšanos» un «sabiedriskoto ražošanu» ir ielēgta šķiru atšķirībās, kas savukārt pauž pretrējas intereses. Pretrunu un interešu sakarība, protams, var būt dažāda. Tomēr pilnīgi pamatoti var apgalvot, ka, jo lielāka ir pretrunu – gan primāro, gan sekundāro – konverģence, jo mazāk tiks ievērotas interešu atšķirības un jo lielāka būs iespējamība, ka šo pretrunu rezultātā izvēršīsies atklāts konflikts. Mēs varam izdalīt trīs veidu apstākļus, kas īpaši svarīgi pretrunu un konflikta attiecību izpētē: darbības *neskaidrība*, *pretrunu izkliedētība* un *tiešas apspiešanas dominēšana*.³¹ Ar darbības «neskaidrību» es,

³⁰ Visi šie trīs piemēri ņemti no: Sieber S. D. Fatal Remedies. – New York: Plenum Press, 1981. – 60., 61., 67., 68. un 85. lpp.

³¹ CPST. – 144. lpp.

lietojot P. Villisa terminoloģiju, domāju darbības veicēju izpratnes pakāpi par to sociālo sistēmu pretrunīgajām īpašībām, kurās tie darbojas. Pretrunu dabas izpratne var izraisīt darbību, kas vērsta uz to atrisināšanu vai pārvarēšanu. Taču tas būtu mazticams apgalvojums, kas saista šādu izpratni tikai ar sociālajām pārmaiņām. Pretruna ir dinamisma avots, bet vienkāršo darbības veicēju izpratne par to tikpat labi var veicināt mēģinājumus stabilizēt esošo stāvokli, kā to pārveidot. Šā jautājuma nozīmīgums ir vērā ņemams, ja atceramies K. Marksa paredzējumus par iespējamo pāreju no kapitālisma uz sociālismu. K. Markss uzskatīja, ka strādnieku šķiras pārstāvji arvien vairāk aptver kapitalistiskā ražošanas veida pretrunīgo raksturu, tādēļ tie mobilizēsies, lai to mainītu. Šķiet, K. Markss nav pārāk lielu nozīmi piešķīris iespējamībai, ka sabiedrības dominējošās grupas varētu sasniegt pietiekami smalku šīs sistēmas izpratni, lai to stabilizētu. Valsts lomas paplašināšanos var aplūkot tieši šādā aspektā. Valsts nav vienkārši iekritusi primārās pretrunas slazdā; valsts institūcijas var mēģināt uzraudzīt sistēmu atražošanas nosacījumus tā, lai mazinātu konfliktu, kas citādi varētu uzliesmot.

Pretrunu neskaidrības jeb izkļiedētības pakāpe var būt dažāda atkarībā no diviem galvenajiem nosacījumu veidiem. Vieni apstākļi saistās ar «nevienmērīgu attīstību», otri – ar reģionalizāciju. Par nevienmērīgās attīstības jēdzienu šeit maz kas sakāms, tāpat kā par tā empīrisko izmantošanu. Parasti tas saistās ar marksistisko domu, īpaši ar Trocka un Ļeņina darbiem, tomēr šā jēdziena izskaidrojumu un izmantošanu nekādā gadījumā nevar ierobežot ar marksismu. Šo jēdzienu iespējams izmantot daudz plašāk, nekā parasti atzīst. Parasti to iedomājas tikai sakarā ar liela mēroga pārmaiņu procesiem; nav nekāda iemesla, kāpēc tas nevarētu būt noderīgs arī ierobežotākos laiktelpas kontekstos. Šeit neapšaubāmi nozīmīga ir reģionalizācijas ideja. Kāda noteikta reģionāla «izplatība» savienojumā ar atšķirīgiem pārmaiņu tempiem var būt pretrunu un, iespējams, arī perversu seku pieauguma cēlonis. Tā ir tieši tāda situācija, kādu, piemēram, Ļeņins atklāja gadsimtu mijā Krievijā. Citas reģionalizācijas formas turpretī var izraisīt pretrunu izkļiedi jeb segmentāciju. Ja tas ir tā, tad norisīšie konflikti visticamāk būs fragmentāri un savstarpēji pretrunīgi, tā ka vienu cīņiņu iznākumi anulēs citus. Ar tiešu apspiešanu es saprotu spēka lietošanu vai šādas lietošanas draudus, lai apslāpētu aktīvas cīņas izcelšanos. Spēka lietošanu parasti var saprast tieši kā vienu no konflikta izpausmes formām, bet tā lietošanas draudi vai taktiski spēka demonstrējumi var tikpat labi palīdzēt aizkavēt domstarpību avotu izvēršanos atklātā cīņā. Ikvienam,

kurš ir gatavs apgalvot, ka vardarbīgu līdzekļu kontroli nevar izmantot, lai apslāpētu dziļus un pamatīgus konfliktus, vajadzētu papētīt tādus piemērus kā Dienvidāfrika.³²

INSTITUCIONĀLĀ STABILITĀTE UN PĀRMAIŅAS

Beidzot es vēlētos pievērsties pētījumam, kuru pretēji iepriekš aplūkotojumiem savā ziņā tieši ietekmējusi strukturācijas teorija. Tas ir Džefrija Ingema (*G. Ingham*) nesena pētījums par Sitijas lomu Lielbritānijā aptuveni pēdējo divu gadsimtu laikā.³³ Ingema mērķis bija izpētīt empīrisku problēmu – kā Sitija, Londonas finansu centrs, tik ilgi ir saglabājusi savu dominējošo lomu Lielbritānijas industriālajā kapitālā. Plašākā aspektā Dž. Ingemu interesē modernās valsts raksturs.

Dž. Ingems norāda, ka to organizāciju darbības joma, kuras kopā veido Sitiju, ir galvenokārt «komerciāla». Šajās darbībās ietilpst arī finansiālā darbība, preču un transporta apdrošināšana un valūtas maiņas darījumi. Tās aptver ne tikai finansu attiecības starp Lielbritāniju un citām valstīm, bet arī kapitālistiskās uzņēmējdarbības sazarojumus visas pasaules mērogā. Šajā sakarā visnozīmīgākā ir loma, kas Sitijai bija vietējās valūtas pārvēršanā par «pasaules naudu», kā rezultātā tā kļuva par starptautisku maiņas līdzekli. Dž. Ingems kritizē teorijas, kas uzskata, ka Sitija nodarbojas ar «finansu kapitālu». Protams, Sitijas darbības noteikti ir finansiālas tajā nozīmē, ka tās ir saistītas ar kapitāla apgrozījumu, tomēr pirmām kārtām Sitija nodarbojas ar visu veidu starpniecības darījumiem, gūstot peļņu no starpniecības pakalpojumiem tiem, kas tieši iesaistīti kapitāla izmantošanā ražošanā.

Dž. Ingems parāda, ka, lai pareizi saprastu, kāpēc Sitija ir saglabājusi savu varu jau kopš 18. gadsimta, jāatmet endogēnais teoretizēšanas stils, kas literatūrā ir dominējis līdz šim, un jāizpēta, kā Sitijas vadošās organizācijas ir reaģējušas uz nejausiem politiskiem notikumiem. Gan K. Markss, gan vēlākie marksisti (piemēram, R. Hilferdings (*R. Hilferding*)) mēģināja izskaidrot (vai attaisnot) Sitijas lomu, izmantojot galvenokārt kapitālisma

³² To norādījis Skokpols; sk.: *Skocpol T. States and Social Revolutions.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – P. xii.

³³ *Ingham G. K. Capitalism Divided? The City and Industry in Britain.* – London: Macmillan, 1984.

attīstības endogēnos skaidrojumus. K. Markss atzina un izskaidroja Sitijas ievērojamo lomu 19. gadsimta Lielbritānijas ekonomiskajā dzīvē, un šīs parādības cēloņus viņš analizēja, ņemot vērā dažas Lielbritānijas ekonomikas iezīmes, tai pārorientējoties no tirdzniecības kapitāla uz rūpnieciskā kapitāla pārsvaru. Bet rūpnieciskā kapitālisma attīstība saskaņā ar K. Marksa uzskatiem drīz vien izspiestu tirdzniecības un banku kapitālu no šādas centrālās pozīcijas. Attīstoties rūpnieciskajai ražošanai, kapitāls gan ekonomiskā, gan politiskā ziņā gūtu virsroku pār tradicionālo «bankokrātiju». Tāpēc K. Marksa sniegtais šā jautājuma iztirzājums neko daudz neatklāj par to, kā Sitijas ekonomiskā un politiskā varenība ir spējusi tik ilgi saglabāties. Vēlāk paustie R. Hilferdinga uzskati ir tikpat nepilnīgi. Pēc R. Hilferdinga domām, «finansu kapitāla» veidošanās – banku un lielrūpniecības saplūšana – Lielbritānijā noritēja mierīgākos tempos nekā visur citur. Tomēr galu galā tas notiktu arī Lielbritānijā tāpat kā visās citās valstīs. Lielbritānijas rūpniecības pārkums 19. gadsimtā ļāva valstij kādu laiku palikt iepakaļus finansu kapitāla attīstības ziņā. Tomēr starptautiskā konkurence gādātu par to, lai arī Lielbritānijā šī attīstība galu galā noritētu pēc citu valstu parauga.³⁴

Bet šāds modelis tomēr nerealizējās. Kāpēc? Dz. Ingems apgalvo, ka britu sabiedrība ir īpaša tādēļ, ka Lielbritānija ir ne tikai pirmā industriālā valsts, bet arī pasaules tirdzniecības darījumu centrs. Pēc Dz. Ingema domām, visnozīmīgākās Sitijas īpašības ir saprotamas saistībā ar nācīgas valstu dabu. Valstīm ir pašām sava valūta, tomēr tām nav viegli kontrolēt šīs valūtas plūsmu ārpus savas teritorijas; turklāt dažādu valūtu vērtība un stabilitāte ir ļoti atšķirīga. Sitija ļoti agri – daļēji 19. gadsimta Lielbritānijas rūpniecības attīstības augstā līmeņa dēļ, bet nekādā gadījumā ne tālab vien – kļuva par atzītas «pasaules naudas» un starptautisku darījumu kārtotāņu centru. Faktiskais monopols, ko Sitija spēja iegūt noteiktos komercdarījumos, kā arī mārciņas zelta standarta ieviešana bija atkarīga no vairākiem politiskiem nosacījumiem. Tie jāatskir no apstākļiem, kuri noteica Lielbritānijas rūpniecības pārkumu. Sitijas un mārciņas nozīmīgums ir saglabājies vēl ilgi pēc tam, kad Lielbritānija vairs nebija galvenā pasaules rūpniecības lielvalsts. Pirmā pasaules kara laikā par ekonomiski spēcīgāko valsti kļuva ASV, tomēr pretēji tam, ko tik daudzi pareģoja divdesmitajos un trīsdesmitajos gados, Ņujorka neaizstāja Londonu kā galveno finansu darījumu centru.

³⁴ Hilferding R. *Finance Capital*. – London: Routledge, 1981.

Saskaņā ar Dž. Ingema teoriju šīs parādības var saprast šādi. 19. gadsimta sākumā Lielbritānijā tika īstenotas vairākas naudas reformas. Reformu mērķis bija mēģināt tikt vaļā no ilgstošiem parādiem, kas bija uzkrājušies valstij un ko vēl smagākus padarīja Napoleona kari. Taču šīs reformas veicināja ar naudu saistīto interešu koncentrēšanās Sitijas institūcijās atsevišķi no rūpnieciskās uzņēmējdarbības. Augošā Sitijas bagātība ļāva izdzīvot noteiktai aristokrātijas daļai, kad tai nācās saskarties ar tās varas pamata – lauksaimnieciskās ražošanas – nozīmes zudumu. «Džentlmeniskas vienošanās» rezultātā Sitijas tirgotāji un banķieri pretī saņēma aristokrātijas titulus. Procesi, kas ietekmēja Sitijas attīstību 19. gadsimtā, veicināja ne tikai noteiktas šķiras varenības pieaugumu; tie noveda arī pie «pirmsrūpnieciskā» tirdzniecības kapitālisma varenības nostiprināšanās. Sitija bija fiziski nodalīta no ziemeļu rūpnieciskajiem rajoniem – spilgts regionalizācijas piemērs! – un tādējādi palika ekonomiski un politiski šķirta no rūpnieciskā kapitālisma centriem. Anglijas Bankas kontrolē tā tika stingri centralizēta, un banku sistēma tika orientēta vispirms un galvenokārt uz mārciņas kā «uzticamas» pasaules naudas vienības stabilitātes saglabāšanu.³⁵ Nākamais būtiskais šā procesa aspekts bija valsts fiskālā politika, kas nodrošināja sterliņu mārciņas oficiālo segumu, ko Sitijas ierobežotā ekonomiskā aktivitāte viena pati garantēt nespēja.

Svarīgākais attiecībā uz Dž. Ingema sniegto Lielbritānijas ekonomiskās un politiskās attīstības vērtējumu, vismaz šajā kontekstā, ir nevis tas, vai šis vērtējums ir pamatots vai ne, bet gan tajā paustais vispārīgais teorētiskais uzskats. Kritizējot endogēnos modeļus, Dž. Ingems izvairās no tā, ko varētu uzskatīt par attīstības determinismu, kurš parādās daudzās teorijās par mūsdienu sabiedrību. Ar to es saprotu tādu domāšanas veidu par sociālām pārmaiņām, kas paredz, ka attiecīgā tipa sabiedrībai ir tikai viens «ceļš uz priekšu», pa kuru noteiktā brīdī jādodas katrai atsevišķai sabiedrībai, ja tā pieder pie šā tipa. Tā varētu domāt, ka rūpnieciskajam kapitālismam ir noteikti vispārēji attīstības modeļi, kas atkārtojas visās sabiedrībās, kuras var tikt attiecinātas uz šo sabiedrības tipu. Ja kāda sabiedrība neatbilst šiem modeļiem, tas nozīmē, ka tā ir atpalikusi; kaut kādu iemeslu dēļ tās attīstība ir kavēta. Šāda veida domāšana bieži ietver zināmas funkcionālisma iezīmes. Ja noteikti attīstības procesi sabiedrībai vai sabiedrības tipam ir «nepieciešami», tad tas ir tāpēc, ka to funkcionāli nosaka šīs sabiedrības institucionālā kārtība. Šādas funkcionālas «vajadzības» izskaidro,

³⁵ *Ingham G. K. Capitalism Divided?*

kāpēc «obligāti jāiet» pa noteiktu attīstības ceļu. Vēlreiz jāuzsver, ka jābūtības izteiksme šeit attaisnojama tikai tad, ja tā tiek saprasta kontrfaktuālā kontekstā. Tādējādi varētu apgalvot, ka tas, kam «bija jānotiek» Lielbritānijā 20. gadsimta sākumā, bija Sitijas «novecojušās» komerciālās lomas atmešana, saduroties ar rūpnieciskā kapitāla «vajadzībām». Šāds apgalvojums ir vismaz potenciāli izskaidrojošs, ja to saprotam kontrfaktuāli. Citiem vārdiem sakot, mēs varam uzdot jautājumu: kā rūpniecisko kapitālu ietekmēja tas, ka tika saglabātas Sitijas varas pozīcijas? Bet, ja pieņem, ka «jābūtībai» ir skaidrojošs raksturs, tad rezultātā tā nepārprotami pārvēršas par šķērslī, kas nelauj izprast, kāpēc viss notiek tieši tā un ne citādi, kā Dž. Ingema darbs skaidri parāda.

Šis pētījums veiksmīgi izvairās no vēlākās tendences, kas saistīta ar endogēnajiem modeļiem. Tas ir pieņēmums, ka sabiedrību, kas ir visvairāk attīstīta jebkuru pētāmo sociālo iezīmju ziņā, var izmantot par paraugu pētniecības nolūkos.³⁶ Tā 19. gadsimta Lielbritāniju K. Markss tāpat kā daudzi citi uzskatīja par valsti, kas pārliecinoši parāda citām zemēm, kāda būs to nākotne; kā rūpnieciski visattīstītākā valsts Lielbritānija pareģoja attīstības ceļu, kuram citām valstīm bija jāseko. Gluži saprotami, ka 20. gadsimta beigās reti kurš šādi varētu domāt par Lielbritāniju... Bet vai līdz ar Lielbritānijas ekonomisko lejupslīdi ir izzudis arī domāšanas veids, ko atspoguļoja šādi uzskati? Nekādā ziņā. Mūsdienās tās ir Amerikas Savienotās Valstis kā «ekonomiski visattīstītākā sabiedrība», kam socioloģijas teorijā un pētījumos ir etalona loma, lai gan reti tik deklarātīvi kā T. Pārsonsa evolucionisma versijā. Es nebūt nenoliedzu, ka ranžēt sabiedrības atbilstoši to attīstības līmenim, pamatojoties uz kādiem noteiktiem kritērijiem, zināmos nolūkos varētu būt lietderīgi. Arī mēģinājumi noteikt, kādas vispārējās iezīmes piemīt dažādu sabiedrību institucionālajai kārtībai ir gan pamatoti, gan nepieciešami. Tomēr «salīdzinošiem pētījumiem» jāatbilst šim terminam. Tātad mums jāatzīst, ka «tipiskos» attīstības procesus var novērtēt, tikai tieši salīdzinot dažādas sabiedrības, nevis pieņemot, ka kāda sabiedrība varētu kalpot par endogēna attīstības procesa modeli.

Dž. Ingems nepārprotami norāda, ka Sitijas īpašās lomas izcelsme lielā mērā ir citiem nolūkiem paredzētu fiskālu pasākumu netīšo seku rezultāts. Tādējādi tas, ko K. Markss un vēlākie marksisti uzskatīja par raksturīgu

³⁶ Šo tendenci esmu kritizējis vairākos darbos; sk.: *Capitalism and Modern Social Theory*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1971. – Chapter 15; *CSAS*. – Introduction; *CPST*. – Chapter 6.

tikai kapitālisma attīstības agrīnajām stadijām – komerciālā starpniecība un augļošana – kļuva par ilgstoši noturīgu Lielbritānijas kapitālisma iezīmi. Tieši tāpēc, ka Sitijas dominējošā pozīcija pakāpeniski tika saistīta ar tās kā starptautisku darījumu starpnieka lomu, maz ticams, ka šāda parādība varētu atkārtoties kur citur. Bet, ja dominējošā pozīcija, ko Sitija ieguva 19. gadsimta sākumā, būtībā bija izveidojusies netīsi, tad vēlākā politika, kas aizstāvēja un paplašināja tās varu, parasti bija gluži citāda. Pēc gadsimtu mijas Lielbritānijas ekonomikai nācās saskarties ar augošu citu rūpniecisko valstu konkurenci. Šajos apstākļos Sitijas ekonomiskā hegemonija bija nopietni apdraudēta gan no ārpuses, gan iekšpusē. Lielā mērā, kā to atklāj Dž. Ingema analīze, gan bankjeru aprindas, gan Valsts kase darīja visu, lai aktīvi un sekmīgi aizstāvētu Sitijas organizāciju privileģēto lomu.

Dž. Ingema pētījums atklāj arī īpašu un lielisku «pasaules laika» problēmas izjūtu. Sitija savu mūsdienu veidolu ieguva vairāku notikumu sakrītības rezultātā 19. gadsimta pirmajā pusē. Sitijas kā komerciālo darījumu centra saglabāšanās bija atkarīga no Lielbritānijas kā vadošās rūpnieciskās valsts pozīcijas un tās iesaistes kapitālistisko attiecību izplatībā visā pasaulē. Tie, kuri īstenoja 19. gadsimta sākuma fiskālās reformas, uzskatīja, ka tirgotāji, kuri bija spējuši pārņemt lielu daļu no kādreizējiem Holandes un Francijas tirgiem, būs spējīgi arī nostiprināt Lielbritānijas ekonomisko varēnību, apvienojot brīvās tirdzniecības politiku ar uzticību zelta standartam. Tirdzniecības palātas prezidents Haskisens, piemēram, ņēma palīgā salīdzinājumus ar Venēciju iepriekšējos gadsimtos. Šādām ietekmēm varēja būt zināmi rezultāti, tomēr tikai noteiktas šķiru solidaritātes dēļ, ko apraksta Dž. Ingems. Turklāt viņš skaidri parāda, ka apstākļi, kādos notika sākotnējā Sitijas varas nostiprināšanās, bija būtiski atšķirīgi no tiem apstākļiem, kas ļāva šai varai saglabāties turpmākajos periodos. 19. gadsimtā Sitijas lomu pasaules ekonomikā tieši nodrošināja Lielbritānijas kā industriālas valsts panākumi. 20. gadsimtā situācija mainījās; «rūpniecisko» un «tirdzniecisko» Lielbritānijas ekonomikas sektoru intereses kļuva atšķirīgas. Tā bija Sitijas kā pasaules finansu starpnieka pozīcija, kas pa to laiku jau bija starptautiski atzīta un kas ļāva saglabāt tās varu. Bet, tā kā pa to laiku apstākļi bija mainījušies gan valsts iekšienē, gan starptautiskajā mērogā, Sitijas pārticība, iespējams, faktiski bija Lielbritānijas rūpniecības relatīvās lejupslīdes priekšvēstnese.

Dž. Ingema pētījums parāda, ka apstākļi, kuri ietekmēja Sitijas uzplaukumu un pēc tam ļāva saglabāt tās priekšrocības, lielā mērā ir poli-

tiski. Sitiju, iespējams, labāk neuzskatīt par valsts «daļu», tomēr tās ekonomiskā vara gan iekšēji, gan ārēji pašos pamatos ir bijusi atkarīga no politiskiem faktoriem. Sitijas hegemoniju Lielbritānijas ekonomikā ir veicinājušas ciešās saiknes starp «bankokrātiju» un valdības augstākajiem līmeņiem. Tomēr Sitijas lomu būtiski ietekmēja arī tās centrālā pozīcija starptautiska mēroga starpniecības darījumos. Ir acīmredzami, ka neviena koncepcija, kas traktē valsti vai nu kā unitāru parādību, vai sava veida kolektīvu darbības veicēju, nevar izskaidrot materiālu, kuru analizē Dž. Ingems. Sitijas likteni būtiski ietekmējuši noteikti politiski faktori – piemēram, tie, kas saistīti ar zelta standartu trīsdesmitajos gados. Tos var pareizi izprast, tikai attiecīgi novērtējot pārmaiņas indivīdu stratēģisko grupējumu savienībās un koalīcijās, kurām dažkārt ir sekas, ko neviens no grupējumiem nav gribējis panākt.

Vispārējā līmenī mēs varam mācīties no mūsdienu valsts pētījumiem, kas sniedz līdzīgus rezultātus kā tradicionālo valstu pētījumi, kurus jau tik un tik minējis agrāk. «Valsts veidošanās» pētījumus, kā esmu mēģinājis parādīt, var lielā mērā pārprast, ja tos saprot vai nu kvazievolucionārā aspektā, vai izmantojot endogēnus priekšstatus. Adekvāta tradicionālās vai mūsdienu valsts «teorija» vienkārši nevar lidzināties lielākajai daļai teoriju, kas šobrīd dominē literatūrā. Pirmkārt, šo teoriju vispārinātības līmenis ir daudz zemāks, nekā to aizstāvji ir iedomājušies. Protams, lai varētu pastāvēt tādas vispārējas kategorijas kā «agrārā valsts» vai «kapitālistiskā valsts», jābūt noteiktām kopīgām institucionālām iezīmēm, kuras tām piemīt; no tā mēs varam secināt, ka tām visticamāk ir arī kopīgas attīstības tendences. Taču parādīt, kādas ir šīs tendences, nebūt nav tas pats, kas izskaidrot attīstības gaitu vai notiekošās pārmaiņas. Tas, ko atsevišķi indivīdi vai grupas, īpaši tās, kam ir visvairāk varas, zina par šādām attīstības tendencēm, var kļūt par daļu no šīm pašām tendencēm un var ietekmēt tās dažādos specifiskos veidos. Faktori, kam ir izšķiroša nozīme kādā konkrētā laikā un vietā vai kādā noteiktā apstākļu sakritībā, var kļūt relatīvi maznozīmīgi citos apstākļos tās pašas ietekmes dēļ, kas bija spēkā sākotnēji. Apstākļi, kas sākotnēji noteica Sitijas dominējošo lomu pār rūpniecību, atšķīrās no tiem, kas vēlāk ļāva šo pozīciju saglabāt.

Dažas problēmas, ko izvirzījis teoriju un vispārinājumu raksturs, tiks aplūkotas nākamajās apakšnodaļās. Bet šīs iztīrījuma daļas nobeigumā varētu pievērsties jautājumam, ko lasītāju prātos būtu varējuši radīt empīriskie pētījumi, kurus es izmantoju, lai ilustrētu dažus strukturācijas teorijas apgalvojumus. Šie apgalvojumi varētu būt daļēji ietekmējuši

Dž. Ingema darbu, tomēr pārējie analizētie pētījumi bija pilnīgi neatkarīgi. Kāpēc noņemt ar tādiem apgrūtinātiem jēdzieniem kā 'strukturācija' un tam līdzīgiem, ja pirmšķirīgus socioloģiskus pētījumus var veikt arī bez tiem? Uz to var atbildēt dažādi. Strukturācijas teorijā ietvertās idejas pieļauj, kā esmu jau parādījis, gluži pamatotu kritiku un labojumus attiecībā uz aplūkotajiem pētījumiem. Ja tas attiecas uz tādiem pētījumiem, kurus es uzskatu par izciliem, tad zemākas kvalitātes pētījumi varētu tikt kritizēti vēl bargāk. Turklāt visi aplūkoto pētījumu jautājumi jau iepriekš bija nopietni un ilgstoši teorētiski apspriesti. Īpaši svarīgi to uzsvērt, runājot par P. Villisa darbu. To varētu viegli attēlot ne mazāk un ne vairāk kā izcilu, rūpīgi veiktu etnogrāfisku pētījumu. Patiesībā P. Villisa grāmatā rodama pamatīga sociālās atražošanas problēmu teorētiskā analīze, un nevārētu būt nekādu šaubu, ka šī teorētiskā daļa bija viena no galvenajiem veiktā pētījuma un tā interpretācijas veida ierosinājumiem. Tā kā P. Villisa teorētiskais iztirzājums vismaz daļēji sakrīt ar manis paustajiem uzskatiem, nav pārsteidzoši, ka viņa pētījumi varētu kalpot par noderīgu avotu no šiem uzskatiem izrietošo secinājumu izpētei.

Tomēr jāuzsver vēl kāds aspekts, kas ir vēl būtiskāks par iepriekšminētajiem. Protams, nevienam, kurš veic kādu detalizētu empirisku pētījumu, nav pienākums konkrētajā darbības vidē izmantot veselu gūzmu abstraktu jēdzienu, kas tikai ievieš jucekli jautājumos, ko citādi varētu aprakstīt vienkāršā un skaidrā ikdienas valodā. Strukturācijas teorijas jēdzieni tāpat kā jebkuri citi konkurējoši teorētiski priekšstati daudzu pētījumu interesēs būtu jāuzskata par jutīgu instrumentu, ne vairāk. Tas nozīmē, ka tie var noderēt, domājot par izpētes problēmām un interpretējot pētījumu rezultātus. Bet uzskatīt, ka pārzināt teoriju – ko zināmā mērā vajadzētu ikvienam, kurš strādā sociālo zinātņu jomā, – nozīmē allaž strādāt ar kaudzi abstraktu jēdzienu, ir maldinoša doktrīna tāpat kā tā, kura pauž, ka bez šādiem jēdzieniem vispār var lieliski iztikt.

KOPSAVILKUMS: STRUKTURĀCIJAS TEORIJA UN PĒTĪJUMU VEIDI

Iepriekšējās apakšnodalās es aplūkoju dažādus socioloģisko pētījumu veidus, kurus nav iespējams apkopot ar vienu virsrakstu. Tas nozīmē, ka izpēte tiek veikta, lai mēģinātu noskaidrot daudzus dažādus jautājumus at-

karībā no to problēmu dabas, kuras pētnieks nolēmis izskaidrot. Norādot uz dažām iespējām iesaistīt strukturācijas teoriju empīriskajos pētījumos, es negribu apgalvot, ka ir tikai viens pētījumu veids, kas visiem būtu obligāti jāpieņem. Daļēji tieši tāpēc es tik lielu uzmanību veltīju pētījumiem, kas lielākoties ir veikti ārpus tiešas manis izstrādāto jēdzienu ietekmes. Jau iepriekš teicu, ka negrāso analizēt nozīmīgumu, kas strukturācijas teorijai var būt vai var arī nebūt, novērtējot konkrētas pētījumu metodes – iekļauto novērojumu, aptauju utt. Tomēr ir iespējams un ir vērts vispārīgāk palūkoties uz to socioloģisko pētījumu uzdevumiem, kuros izmantota strukturācijas teorija, un secinājumiem, kas izriet no iepriekšējā pētījumu iztirzājuma, lai aplūkotu tradicionālo strīdu par «kvalitatīvajām» un «kvantitatīvajām» sociālo pētījumu metodēm.

↑	Hermeneitiskais nozīmju struktūru skaidrojums	(1)
	Konteksta un praktiskās apziņas formas izpēte	(2)
	(bezapziņa)	
	Sapratnes spēju robežu noteikšana	(3)
↓	Institucionālās iekārtas specificēšana	(4)

Pētījums metodoloģiski var tikt veikts jebkurā no četriem minētajiem līmeņiem, lai kāds arī būtu izpētes objekts. Visi sociālie pētījumi ietver sevī kādu hermeneitisku aspektu, bet tas var arī neizpausties, ja pētījumā tiek izmantotas kopējās zināšanas, kas netiek izteiktas vārdos, jo pētnieks un izpētes objekts atrodas vienā un tajā pašā kultūras *milieu*. Šķaļākie kvantitatīvo pētījumu aizstāvji noliedz pirmā līmeņa būtisko nozīmi divējādi. Vai nu viņi uzskata, ka pirmais līmenis tikai apraksta un neko neizskaidro, vai arī viņi nespēj saskatīt, kā tas vispār ir saistīts ar viņu veikto pētniecību. Taču pirmā līmeņa pētījumi var būt gan skaidrojoši, gan vispāriņoši. Tieši šajā līmenī meklējamas atbildes uz tiem «kāpēc?», kuri izriet no dažādo nozīmju struktūru savstarpējās nesavienojamības. Dabiski, šādi jautājumi rodas, saskaroties gan kādas atsevišķas sabiedrības dažādajiem kontekstiem, gan dažādām sabiedrībām.

Pētījumiem, kuru uzmanības centrā ir galvenokārt hermeneitiskas problēmas, var būt vispārēja nozīme tiktāl, ciktāl tie palīdz noskaidrot darbības veicēju sapratnes spēju dabu un līdz ar to viņu rīcības iemeslus plašā darbības kontekstu spektrā. Tādi atsevišķi etnogrāfiski pētījumi kā aplūkots P. Villisa darbs vai tamlīdzīgi, piemēram, tradicionāls nelielas apdzīvotas vietas antropoloģisks pētījums tieši pašā objektā, paši par sevi nav

vispārēja rakstura pētījumi. Tomēr tie pavisam viegli var kļūt par tādiem, ja tiek veikti tik lielā skaitā, kas ļauj pamatoti spriest par to tipiskumu.

Sociālo pētījumu hermeneitiskie aspekti ne vienmēr ir izskaidrojoši tiem, kuri ir šo pētījumu objekti, jo galvenais pētījuma mērķis ir izskaidrot darbības vidi, kas tiek uzskatīta par «svešu *milieu*». Tā tas nav praktiskās apziņas izpētes gadījumā. Praktiskās apziņas izpēte nozīmē noskaidrot, ko darbības veicēji jau zina, taču faktiski tā viņiem ir izskaidrojoša, ja tā ir izteikta diskursīvi, socioloģijas metavalodā. Vienīgi ar praktiskās apziņas analīzi nodarbojas tikai etnometodoloģija. Visiem citiem pētniecības veidiem praktiskās apziņas interpretācija ir nepieciešams plašāku sociālās uzvedības īpašību elements, kas izprasts implicīti vai noteikts eksplīcīti.

Kā jau esmu nemitīgi uzsvēris, sociālajām zinātnēm ļoti svarīgi ir noteikt darbības veicēju sapratnes spējas robežas laika un telpas mainīgajos kontekstos. Tomēr trešā līmeņa pētījumiem nepieciešamas būtiskas zināšanas arī par pirmo, otro un ceturto līmeni. Bez šādām zināšanām mēs atgriezamies pie kļūdainiem strukturālās socioloģijas priekšstatiem. Netīšo seku un neapzināto darbības apstākļu izpētē, kā jau esmu uzsvēris, aplūkojot Villisa pētījumu, nav nepieciešams un arī nedrīkst izmantot funkcionālisma terminoloģiju. Atklāt to, kas ir «netīšs» un «neapzināts» jebkurā darbības kontekstā vai kontekstu spektrā, parasti nemaz nav tik vienkārši. Nevienu sociālās sistēmas strukturālo īpašību pētījumu nevar veiksmīgi īstenot vai tā rezultātus interpretēt, neatsaucoties uz attiecīgajiem darbības veicējiem piemītošo sapratnes spēju – lai gan daudzi strukturālās socioloģijas aizstāvji iedomājas, ka tas ir tieši tas, kas nosaka «socioloģiskās metodes» darbības lauku.

Ceturtais līmenis – institucionālās iekārtas specificēšana – ietver sociālās un sistēmas integrācijas nosacījumu analīzi, nosakot sociālo sistēmu galvenos institucionālos elementus. Vissvarīgākās ir institucionālās formas, kuras, izmantojot noteiktus strukturālos principus, var klasificēt kā vispārējas «sabiedrības». Tomēr man šeit atkal nākas uzsvērt – tikai ar daudzām iebildēm var apgalvot, ka sociālo zinātņu galvenā izpētes vienība ir «sabiedrība». Institucionālās iekārtas bieži vien pārkāpj jebkuras starp sabiedrībām pastāvošās robežas.

Tiesi attiecībās, kas pastāv starp pirmo un otro līmeni, no vienas puses, un trešo un ceturto līmeni, no otras puses, bieži vien rodama atšķirība starp «kvalitatīvajām» un «kvantitatīvajām» metodēm. Kvantitatīvās metodes, protams, allaž bijušas pievilcīgākas to pētnieku acīs, kas priekšroku devuši objektīvismam un strukturālajai socioloģijai. Saskaņā ar šo viedokli

to sabiedrības dzīves nosacījumu analīze, kuri plešas tālāk nekā tiešie mijiedarbības konteksti, ir galvenais sociālo zinātņu priekšmets, un sabiedrības dzīves institucionālo elementu «iesakņojušos» dabu vislabāk saprast, izmantojot klasifikācijas, mērījumu un statistiskās metodes. Skaidrs, ka ar šādu sliecību ir cieši saistīta arī ideja par to, ka sociālo zinātņu galvenais uzdevums ir atklāt likumiem pielīdzināmus vispārinājumus par sociālo uzvedību. Šeit, protams, jūtama spēcīga un bieži tiša «makro/mikro» dalījuma atbalss. Pētnieki, kuri uzskata, ka sociālās zinātnes par «zinātnēm» padara tieši kvantitatīvās metodes, uzsver tā sauktās makrosocioloģiskās analīzes pārākumu. No otras puses, tie, kuri aizstāv kvalitatīvās metodes kā sociālo zinātņu empīrisko pētījumu pamatu, uzsver pirmo un otro limeni, lai pasvītrotu sociālās mijiedarbības noteiktā veidā situēto un jēgpilno raksturu. Šāda uzskata aizstāvji bieži vien ir naidīgi noskaņoti pret kvantitatīvo metožu izmantošanu sociālajās zinātnēs, pamatojot šādu savu nostāju ar to, ka matemātiskās un statistiskās metodes uzspiež sabiedrības dzīvei tādu stingumu, kāds tai īstenībā nepiemīt. Konfliktā starp šīm abām nostājām nav grūti saskatīt struktūras un darbības duālisma metodoloģisko mantojumu; un parādot, ka šāda duālisma nemaz nav, mēs varam izdarīt vēl dažus empīriskos secinājumus, kuri izriet no struktūras dualitātes.

Lai redzētu, kā tas notiek, atgriezīsimies vēlreiz pie šā jēdziena, šoreiz citādā empīriskā vidē, nekā to aplūkojām līdz šim. Ņemsim par piemēru tiesas zālē notiekošas mijiedarbības fragmenta stenogrammas atsīfrējumu. Mijiedarbībā piedalās tiesnesis, advokāts un prokurors, un viņu saruna attiecas uz apcietināto, kuru apsūdz laupīšanā. Klātesošie apspriež iespējamo soda mēru.

Advokāts: «Jūsu godība, es pieprasu tūlītēju soda piespriešanu un noraidu iespēju piespriest sodu, nosakot pārbaudes laiku.»

Tiesnesis: «Ko viņš ir izdarījis līdz šim?»

Advokāts: «Braukšana dzērumā. Vairākas zādzības. Neko nopietnu. Šī ir parasta veikala zādzība. Viņš iegāja «K-Mart» veikalā, lai zagtu. Bet tā bija tikai tāda sīka zādzība.»

Tiesnesis: «Kas sakāms prokuroram?»

Prokurors: «Man nav ko piebilst.»

Tiesnesis: «Vai jums ir iebildumi pret tūlītēju soda piespriešanu?»

Prokurors: «Nē.»

Tiesnesis: «Cik ilgi apsūdzētais jau atrodas apcietinājumā?»

Prokurors: «83 dienas.»

Tiesnesis: «Es piespriežu apsūdzētajam 90 dienas ieslodzījumā, ieskaitot apcietinājumā pavadīto laiku.»³⁷

Šāds noteiktos apstākļos notiekošas mijiedarbības fragments, tāpat kā jebkurš cits, var tikt lieliski izmantots, lai parādītu, kā tas, kas šķiet triviāla saruna, patiesībā dziļi sakņojas sociālo institūciju atražošanā. Ikvienu izteikumu sarunas dalībnieki (un lasītājs) uztver kā jēgpilnu tikai vārdos neizteiktās krimināltiesību sistēmas institucionālo iezīmju klātbūtnes dēļ. Šīs sistēmas īpašības izmanto ikviens no runātājiem, kuri pieņem (gluži pareizi), ka tās ir kopējas zināšanas, kuras piemīt arī pārējiem sarunas dalībniekiem. Jāņem vērā, ka šādu kopēju zināšanu statuss nozīmē daudz vairāk nekā tikai zināšanas par «pareizas procedūras» taktiku šādos gadījumos, lai gan arī tā šeit ir iesaistīta. Katrs dalībnieks zina ļoti daudz par to, kas ir «tiesiskā sistēma», par likumu noteiktajām normatīvajām procedūrām, par to, kā jārikojas apcietinātajiem, advokātiem, tiesnešiem utt. Lai «veiktu» mijiedarbību, tās dalībnieki izmanto savas zināšanas par institucionālo iekārtu, kurā viņi ir iesaistīti, lai padarītu savu sarunu «jēgpilnu». Tomēr turoties pie insitucionālās iekārtas šādā veidā – *un nav cita veida*, kā mijiedarbības dalībniekiem padarīt sakāmo citiem saprotamu – viņi veicina tās atražošanu. Turklāt ir svarīgi saprast, ka, to atražojot, viņi atražo arī tās «mākslīgumu» kā strukturālās pretrunas avotu (gan attiecībā uz sevi, gan citiem). Viņi izturas pret tieslietu sistēmu kā «reālu» attiecību sistēmu, kurā noris viņu pašu mijiedarbība un kura izpaužas šajā mijiedarbībā. Un šī sistēma ir «reāla» (t. i., strukturāli stabila) attiecību sistēma tieši tāpēc, ka viņi un viņiem līdzīgie saistītos un līdzīgos kontekstos atzīst to par tādu – ne vienmēr diskursīvā apziņā, bet praktiskajā apziņā, kas iesaistīta viņu rīcībā.

Svarīgi ir nesajaukt šo secinājumu ar slaveno Tomasa P. Vilsona tēzi: ja darbības veicēji «definē situācijas kā reālas, tad arī to sekas ir reālas». Tomasa P. Vilsona apgalvojums paredz, ka ir apstākļi, kuri faktiski nav «reāli» (t. i., tie ir mākslīgi vai iedomāti), tomēr tiem ir reālas sekas, jo cilvēki šiem

³⁷ Šis piemērs ņemts no Tomasa P. Vilsona darba, kuram es šajā ziņā esmu lielu pateicību parādā. Sk.: Qualitative «versus» Quantitative Methods in Social Research. – Department of Sociology, University of California at Santa Barbara, 1983 (mimeo). Vācu valodā publicēts: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. – 1982. – Vol. 34. Sk. arī: Maynard D. W., Wilson Th. P. On the Reification of Social Structure // McNall S. G., Howe G. N. Current Perspectives in Social Theory. – Greenwich, Conn.: JAI Press, 1980. – Vol. 1.

apstākļiem tic. R. Mērtons to pieņēma par sākumpunktu savam pašpildošamies pareģojumam, saskaņā ar kuru esošais stāvoklis īstenojas, jau tikai to pasludinot vien. Es nebūt neapšaubu ne pašpildošos pareģojumu, ne citu ar to saistīto parādību nozīmīgumu. Tomēr tas nav tā strukturālo īpašību «mākslīguma» prototips, kas ir ietverts strukturālās dualitātē. Problēma ir daudz sarežģītāka un dziļāka, tā saista savstarpējās sapratnes un noteiktos apstākļos notiekošas mijiedarbības saskaņotības iespēju ar «mākslīgumu», kam ir plašs institucionālais pamats.

Jāņem vērā arī tas, cik cieši un pamatīgi institucionālās iekārtas «mākslīgums» ir saistīts ar varu, ko tas mijiedarbības gaitā reizē gan pauž, gan veicina. Jo «atzīšana par reālu», kas ietverta savstarpēji saprotamā mijiedarbības kontinuitātē, ir tiesiskās sistēmas kā dominēšanas veida izpausmes pamatu pamats. «Atzīšana par reālu», kas iemiesota konkrētos procedūras veidos, nenozīmē vienkārši to pašu, ko diskursīva leģitimācijas piemērošana sistēmai, lai gan tā nekādā ziņā to, protams, arī nenoliedz. Kā vara attiecību sistēmai «atzīšanai par reālu» ir daudz tālejošākas sekas nekā īstējai diferencētajai varai, ko līdzdarbojošies indivīdi var īstenot attiecīgajā mijiedarbībā, lai liktu citiem rēķināties ar viņu viedokli. Taču var pamanīt, ka sarunas gaitā netiek ievēroti tie «demokrātiskie» noteikumi, kas parasti izpaužas sarunās starp līdztiesīgiem indivīdiem un tieši atspoguļo diferencēto varu. Tā tiesnesim ir tiesības pārtraukt citus sarunas dalībniekus, uzdot noteikta veida jautājumus un kontrolēt sarunas gaitu, bet citiem šādu tiesību nav, vismaz ne tik lielā mērā. To, ka sarunai nepiemīt parastā iniciatīvas pārņemšanas forma, ļauj saprast kopēja izpratne par to, ka tiesnesim piemīt noteikta institucionalizēta sociālā identitāte, kas piešķir viņam noteiktas prerogatīvas un sankcijas.

Lai skaidrāk parādītu šīs sakarības, izteikšu minēto domu vispārīgāk. Visas sociālās mijiedarbības noris līdzklātbūtnes laiktelpas robežās (vienalga, vai tās ir paplašinātas, izmantojot vēstuļu, telefona zvanu utt. starpniecību, vai ne). To noteiktā norises vieta, kā jau sikāk esmu analizējis 1. un 2. nodaļā, ir tieši saistīta ar savstarpēji saprotamas saziņas «īstenošanas» norādošo raksturu. Mijiedarbības konkrētā situācija nav šķērslis tai institucionālajai «stabilitātei», ko demonstrē institucionālās iekārtas laikā un telpā. Šī situācija ir institucionālās «stabilitātes» nosacījums, tāpat kā šo institucionālo iekārtu eksistence ir sociālo saskarsmju vai sarunu visīsliecīgāko formu nosacījums.

Sociālās rīcības refleksiīvā kontrole ir raksturīga tam «mākslīgumam», ko atklāj sociālo sistēmu strukturālās īpašības, nevis kāds tās mazsvarīgs

piedēklis. Runājot par struktūras dualitātes jēdziena nozīmīgumu, es nevarētu pateikt labāk, kā to jau ir izdarījis P. Vilsons:

Sociālo attiecību pasauli veido noteiktās konkrētās situācijās notiekošas darbības, un šīs situācijas ir iespējams atpazīt, aprakstīt un izmantot par pamatu secinājumiem un tālākai darbībai šajos, kā arī turpmākajos gadījumos. Noteiktos apstākļos norisošas darbības tiek īstenotas, izmantojot no kontekstiem brīvus un kontekstus ievērojošus sociālās mijiedarbības mehānismus, un sabiedrības locekļi izmanto sociālo struktūru, lai padarītu savas darbības konkrētās situācijās saprotamas un saskaņotas. Šajā procesā sociālā struktūra vienlaikus ir gan būtisks resurss, lai īstenotu konkrētos apstākļos notiekošu darbību, gan arī šīs darbības produkts. Sociālā struktūra tiek atrazota kā objektīva realitāte, kas daļēji ierobežo darbību. Tieši pateicoties šīm refleksīvajām attiecībām, kas pastāv starp sociālo struktūru un noteiktos apstākļos notiekošu darbību, var parādīties «savstarpējā uzvedības izpratne», izmantojot nozīmes atkarību no konteksta.³⁸

Kad šī problēma ir pilnīgi saprasta, doma par to, ka jāpastāv vai nu skaidri noteiktai robežai, vai pretstatam starp kvalitatīvajām un kvantitatīvajām metodēm, izgaist. Kvantitatīvās metodes parasti jāizmanto, kad jāpēta liels skaits kādas parādības «gadījumu», bet šīs parādības īpašību loks, kuras interesē pētnieku, ir ierobežots. Taču gan kvantitatīvā materiāla savākšana, gan interpretācija ir atkarīga no procedūrām, kas metodoloģiski ir tādas pašas kā tās, kuras tiek izmantotas tādas informācijas iegūšanai, kas ir dziļāka, «kvalitatīvāka». Tāpēc D. Gambetas pētījumu var izmantot, lai aplūkotu tās pašas problēmas, ko pētījis arī P. Villiss. Gambetas dati attiecas uz lielu skaitu indivīdu, bet P. Villisa materiāli – tikai uz nedaudziem. D. Gambetas darbā izmantotas sarežģītas pētniecības metodes, turpretī P. Villisa pētījums sastāv tikai no etnogrāfiskiem aprakstiem. Tomēr D. Gambetas pētījumā ne mazāk kā P. Villisa darbā priekšnoteikums ir pieņemta noteiktos apstākļos notiekošas darbības un nozīmju izpratne, bez kuras pētnieku izmantotajām teorētiskās metavalodas formālajām kategorijām nebūtu nedz kādas jēgas, nedz izmantošanas iespēju. Visi tā saucamie «kvantitatīvie» dati, ja tos papēta rūpīgāk, izrādās «kvalitatīvas» – t. i., kontekstuālas un norādošas – interpretācijas elementi, kuru veic noteiktos apstākļos darbojošies pētnieki, šifrētāji, valdības ierēdņi un citi. Kvantitatīvajos pētījumos ir iekļautas arī hermeneitiskas problēmas, kas izriet no etnogrāfiskajiem pētījumiem, lai gan tās lielā mērā var «palikt

³⁸ Wilson Th. P. Qualitative «versus» Quantitative Methods in Social Research. – P. 20.

nepamanītas» lielā «apstrādājamo» datu apjoma dēļ. Šajās robežās noris mēģinājumi izveidot mērīšanas skalas, izvairīties no neobjektīviem izlases principiem, radīt konsekventas izlašu kopumu veidošanas metodes utt. Šie mēģinājumi nekādā veidā loģiski nekompromitē kvantitatīvo metožu izmantošanu, lai gan nav šaubu, ka šīs metodes liek mums izturēties pret kvantitatīvajiem datiem pavisam citādi, nekā to dara daži strukturālās socioloģijas aizstāvji.

Tādējādi pirmais un otrais limenis ir būtiski, lai varētu izprast trešo un ceturto limeni un otrādi, un sociālo pētījumu kvalitatīvās un kvantitatīvās metodes viena otru papildina, nevis noliedz. Tās viena otrai ir nepieciešamas, ja struktūras dualitātes būtība ir «jāizsaka» institucionālās izteiksmes formās, kur mijiedarbības konteksti ir koordinēti plašākās sociālās sistēmās. Viens aspekts, kas nav īpaši jāuzsver, ir tas, ka sociālajiem pētniekiem jābūt modriem attiecībā uz veidiem, kā tiek iegūti kvantitatīvie dati. Jo pretēji dzīvsudraba kustībai termometrā sociālie dati nekad nav tikai kādas neatkarīgas parādības «rādītāji», tie allaz tajā pašā laikā atklāj arī sociālās dzīves procesus.

KOPĒJĀS ZINĀŠANAS PRET VESELO SAPRĀTU

Pats par sevi saprotams, ka empīriskajiem pētījumiem nav loģiska pamata, ja tie kaut kādā veidā nerada jaunas zināšanas, kas nav bijušas pieejamas līdz šim. Tā kā visi cilvēki darbojas noteiktos kontekstos plašākos laiktelpas mērogos, tas, kas ir jauns vienam, nebūt nav nekas jauns citiem – to skaitā arī sociāliem pētniekiem. Protams, tieši «informētības atšķirībās» izpaužas etnogrāfisko pētījumu īpašā nozīme. Šā termina plašākā nozīmē šādi pētījumi ir skaidrojoši, jo tie palīdz izskaidrot miklas, kuras parādās, kad indivīdi no vienas kultūras vides nonāk saskarsmē ar indivīdiem no citas vides, kas dažos aspektos ir pavisam citāda. Jautājums «Kāpēc viņi rīkojas (domā) tā un ne citādi?» ir aicinājums ieiet kultūras ziņā svešā *milieu* un padarīt to saprotamu. Tiem, kas šajā *milieu* jau atrodas, kā norādījis P. Vinčs un daudzi citi autori, šis process neko jaunu nesniegs. Tomēr daudziem sociālajiem pētījumiem – gan to rezultātā iegūtā empīriskā materiāla, gan ar tiem saistīto teorētisko interpretāciju ziņā – ir kritisks skatījums uz indivīdu uzskatiem. Lai mēs varētu izpētīt, kāds varētu būt šis skatījums, mums jāatrod atbilde uz jautājumu, tieši

kādā ziņā sociālās zinātnes var atklāt jaunas zināšanas un kā šādas zināšanas varētu būt saistītas ar aplamu uzskatu kritiku. Šie jautājumi ir sarežģīti, un es aplūkošu tikai dažus to aspektus.

Sociālo zinātņu tāpat kā dabaszinātņu kritiskie centieni ir saistīti ar tajās veikto pētījumu un izstrādāto teoriju loģisko un empīrisko atbilstību. Kā pilnīgi pamatoti ir uzsvēris gan A. Šucs, gan daudzi citi autori, sociālo zinātņu kritiskais raksturs šajā ziņā parasti krasī atšķiras no tiem uzskatiem un teorijām, kas iesaistītas sociālās dzīves ikdienas darbībā. Nešaubīgi var apgalvot, ka visi cilvēki, kas darbojas sabiedrībā, ir arī sabiedrības teorētiķi, kas maina savas teorijas pašu pieredzes rezultātā un kas spēj uztvert jauno informāciju, ko viņi var iegūt, to darot. Sociālā teorija nekādā gadījumā nav tikai īpaša un izolēta akadēmisko domātāju sfēra. Tomēr parastos darbības veidus parasti pirmām kārtām interesē «zināšanu» praktiskā nodrība, ko viņi var izmantot savā ikdienas darbībā, un var pastāvēt būtiskas sabiedrības institucionālas organizācijas iezīmes (ieskaitot ideoloģiju, bet ne tikai), kas ierobežo vai izkropļo to, ko viņi uzskata par zināšanām.

Neapšaubāmi ir skaidrs, ka dabaszinātņu «atklājumu modelis» nevar tikt tieši pārņests uz sociālajām zinātnēm. Veselā saprāta uzskatus par dabas pasauli var labot dabaszinātņu atklājumu rezultātā. Nav nekādu īpašu grūtību, kas traucētu saprast, kas šādos apstākļos notiek, pat ņemot vērā, ka var pastāvēt arī sociālas barjeras zinātnisko teoriju uztverei.³⁹ Citiem vārdiem sakot, nespeciālistu uzskati tiktāl, cik tas nepieciešams, pakļaujas labojumiem, ko sniedz jaunas zinātniskas teorijas un novērojumi. Dabaszinātnes principā var pierādīt, ka daži nespeciālistu uzskati par priekšmetisko pasauli ir aplami, bet citi – patiesi. Sarežģītāk tas ir sociālajās zinātnēs. Sociālo zinātņu «atklājumiem», kā esmu uzsvēris, ne vienmēr jābūt kaut kam jaunam tiem, par kuriem šie atklājumi izdarīti.

Šeit aplūkotie jautājumi kļuvuši pavisam neskaidri to pretrunu dēļ, kas pastāv starp objektivistiskajiem un interpretatīvajiem sociālo zinātņu formulējumiem. Objektīvisi ir mēģinājuši sociālajās zinātnēs brīvi izmantot atklājumu modeli. Viņi uzskata, ka veselā saprāta uzskati, kas iesaistīti sabiedrības dzīvē, var tikt bez jebkādam problēmām laboti to atklājumu rezultātā, kurus var sniegt sociālās zinātnes. Tomēr tiem, kurus ietekmējusi hermeneitika un ikdienas valodas filozofija, ir spēcīgi argumenti pret šo naivo uzskatu. Veselā saprāta uzskatus, kas iesaistīti ikdienas valodā un darbībā, nevar uzskatīt tikai par traucēkli ticamam un pamatotam sociālās

³⁹ CPST. – 248.–253. lpp.

dzīves raksturojumam. Jo mēs vispār nevaram aprakstīt sociālo darbību, nezinot, ko tās īstenotāji zina gan vārdos neizteikti, gan diskursīvi. Empīrism un objektīvisms vienkārši ignorē jautājumu – kā sociālos aprakstus var nodot, izmantojot tās kopējās zināšanas, kas ir gan sociologiem, gan vienkāršajiem sabiedrības locekļiem.⁴⁰ Nelaieme tā, ka, nonākuši pie šāda slēdziena, autori, kuri aizstāv sociālo zinātņu interpretatīvos virzienus, pārliecinās, ka ir grūti vai pat neiespējami saglabāt kritisko robežu, kuru pamatoti ir aizstāvējusi pretējā tradīcija, pretstatot sociālās zinātnes un veselo saprātu. Tādā gadījumā sociālo zinātņu uzdevumi, šķiet, aprobežojas ar etnogrāfiju – ar hermeneitiskajiem centieniem «saplūdināt apvārsņus».⁴¹ Šāda kritiskās gribas paralīze loģiskā ziņā ir tikpat neapmierinoša kā aplamais atklājumu modeļa lietojums.

Izeju no šā strupceļa var rast, nodalot kopējās zināšanas no «veselā saprāta».⁴² Kopējās zināšanas attiecas uz cieņu, ar kādu sociālajam pētniekam nepieciešams izturēties pret uzskatu autentiskumu vai hermeneitisku *entrée* sociālās dzīves aprakstā. Šajā gadījumā jēdzienam 'nepieciešams' piemīt loģisks spēks. Iemesls, kāpēc parasti, runājot par to, kā darbības veicēji orientējas sociālās dzīves kontekstos, lielāka jēga ir runāt par «zināšanām», nevis «uzskatiem», ir tas, ka aprakstu veidošanai nepieciešama skepticisma «izklaušana».⁴³ Uzskati – vārdos neizteikti un diskursīvi – jāuzskata par «zināšanām», ja pētnieks ar darbības raksturošanu nodarbojas metodoloģiskajā plānā. Kopējās zināšanas, kas tiek uzskatītas par nepieciešamām, lai piekļūtu sociālo zinātņu «priekšmetam», nav labojamas sociālo zinātņu atklājumu ietekmē; gluži pretēji, tās ir nosacījums, bez kura vispār nevar notikt nekādi «atklājumi».

Kopējās zināšanas lielākoties nav izteiktas vārdos – tās parasti ir praktiskās apziņas limenī –, un tādēļ nav acīmredzams, ka cieņa pret uzskatu autentiskumu ir nepieciešama visu etnogrāfisko pētījumu sastāvdaļa. Uzbrukumiem, ko fenomenoloģijas un etnometodoloģijas ietekmētie autori ir vērsuši pret ortodoksālajām sociālo zinātņu koncepcijām, neapšaubāmi ir bijusi ļoti liela nozīme kopējo zināšanu dabas skaidrojumā. Bet, visai miglaini runājot par «veselo saprātu» vai līdzīgiem terminiem, viņi nav analītiski nodalījuši metodoloģiskas problēmas no kritikas jautājumiem. Nodalot kopējās zināšanas no veselā saprāta, es atstāju veselā saprāta ziņā

⁴⁰ *Winch P.* The Idea of Social Science. – London: Routledge, 1963.

⁴¹ *Gadamer H. G.* Truth and Method. – London: Sheed & Ward, 1975.

⁴² CPST. – 250.–253. lpp.

⁴³ NRSM. – 150.–153. lpp.

propozicionālos uzskatus, kas iesaistīti ikdienas darbībā. Šī nodalīšana lielā mērā ir analītiska; tas nozīmē, ka veselais saprāts ir kopējās zināšanas, kas tiek uzskatītas nevis par zināšanām, bet gan par uzskatiem, kuri, iespējams, ir kļūdaini. Tomēr ne visas kopējās zināšanas var izteikt kā propozicionālus uzskatus, proti, ka kāds noteikts lietu stāvoklis vai nu ir, vai nav. Turklāt ne visus šādus uzskatus to piekritēji var formulēt diskursīvi.

Kopējo zināšanu un veselā saprāta nošķiršana nenozīmē, ka tās vienmēr ir viegli nodalāmas reālo sociālo pētījumu fāzes. Pirmkārt, sociologu lietotā aprakstošā valoda vienmēr vairāk vai mazāk atšķiras no tās, kuru lieto darbības veicēji. Sociālo zinātņu terminoloģijas ieviešana var (bet ne obligāti) likt apšaubīt diskursīvi formulētos uzskatus (vai, kur tie sakopti – «ikdienā lietotās teorijas»), kas piemīt darbības veicējiem. Ja pētāmie darbības veicēji jau izmanto apstrīdamus aprakstus, tad jebkuri citi apraksti, ko piedāvā sociologi, pat ja viņi izmanto darbības veicēju jēdzienus, ir kļāji kritiski pret citām pieejamām terminoloģijām, kas varētu tikt izmantotas. Kas no viena viedokļa ir «atbrīvošanās kustība», no cita varētu būt «teroristu organizācija». Kāda termina izvēle, protams, norāda uz noteiktu pētnieka nostāju. Tas pats sakāms arī par «neitrāla» termina izvēli, tomēr šī izvēle nav tik uzkrītoša; tā lietojums norāda arī kritisko distanci, kādu pētnieks ieņem attiecībā pret jēdzieniem, kurus izmanto tieši iesaistītie darbības veicēji.

Jebkurā izpētes situācijā dalībnieku pieņemtie uzskati var tik ļoti atšķirties no pētnieka uzskatiem, ka viņš izsaka savu kritisko distancētību no tiem, pat ja pētījums ir tīri etnogrāfisks. Antropologu nekas netraucē apgalvot, ka «X audzē labību, katru rudeni iesējot zemē sēklu», jo gan antropologam, gan X kultūras locekļiem ir kopējas zināšanas, ka piemērotā gadalaikā sēta sēkla dod noteiktu ražu. Bet šis pats antropologs droši vien teiktu, ka «X uzskata, ka viņu rituālā deja izraisīs lietu», norādot atšķirību starp to, ko viņš un X kultūras pārstāvji domā par nosacijumiem, kuros sākas lietusgāze.⁴⁴

Iepriekš minētie piemēri norāda, ka pat tīri etnogrāfiskam sociālam pētījumam – t. i., pētījumam, kura mērķis ir aprakstošs ziņojums, – mēdz būt kritiski momenti. Lai gan tas nemazina loģisko atšķirību starp kopējām zināšanām un veselo saprātu, tas nozīmē, ka tik tiešām precīzāk jānosaka, kas īsti ir iesaistīts šajā kritikas momentā, kurš citos pētījumu veidos parasti izpaužas daudz tiešāk.

⁴⁴ NRS.M. – 150.–153. lpp.

Šeit man jāuzsver turpmākā iztīrījuma pieticīgie mērogi. Loģiski analizējot to, kas ietilpst kopējo zināšanu krātuvē, kā arī to, kas ietilpst veselā saprāta uzskatu kritikā, rodas epistemoloģiski jautājumi, kurus šeit nav iespējams izsmeloši aplūkot. Turpmākais ideju izklāsts tikai ieskicēs uzskatu sistēmu, kas paredz noteiktu epistemoloģisku viedokli, sīkāk to nepamatojot. Sociālās zinātnes divējādā ziņā ir saistītas ar nespeciālistu uzskatu kritiku, kuri tiek skaidroti kā veselais saprāts (kas ietver arī ideoloģijas kritiku, lai gan nepiešķir tai nekādu prioritāti). Sociālo zinātnieku kritikai ir tieša ietekme uz darbības veicēju uzskatiem tiktāl, ciktāl šos uzskatus var parādīt kā aplamus vai nepietiekami pamatotus. Šāda ietekme ir īpaši nozīmīga, ja minētie uzskati ir ietverti indivīdu darbības pamatojumos. Tikai daži darbības veicēju paustie vai aizstāvētie uzskati veido daļu no viņu rīcības pamatojumiem. Kad šie uzskati tiek kritizēti no sociālo zinātņu atklājumu viedokļa, sociologs mēģina pierādīt, ka šie pamatojumi nav pietiekami labi pamatoti.

Darbības veicēju rīcības pamatojuma noteikšana parasti ir cieši saistīta ar hermeneitiskajām problēmām, kas rodas, veidojoties kopējām zināšanām. Pieņemot, ka tas tā ir, mums būtu jānošķir tas, ko saukšu par «ticamības kritērijiem», no «validitātes kritērijiem», kas attiecas uz spēju izvērtēt, vai pamatojums ir labs. Ticamības kritēriji ir kritēriji, kas, būdami pēc dabas hermeneitiski, tiek izmantoti, lai parādītu, kā darbības veicēju iemeslu sapratne palīdz izskaidrot viņu darbību. Validitātes kritēriji ir faktisko pierādījumu un teorētiskās sapratnes kritēriji, ko izmanto sociālās zinātnes, novērtējot, vai pamatojumi ir labi. Aplūkosim labi zināmo piemēru ar sarkanajiem makao papagaiļiem, kas tik bieži minēts antropoloģiskajā literatūrā. Centrālās Brazīlijas bororo indiāņi saka: «Mēs esam sarkanie makao.» K. fon den Steinens (*K. Von den Steinen*), E. Dirkems, M. Mauss (*M. Mauss*) un citi autori ir diskutējuši par šo apgalvojumu, un daudziem tas ir šķitis vai nu aplams, vai hermeneitiski neizskaidrojams. Bet nesen šo jautājumu no jauna izvirzīja kāds antropologs, kuram bija izdevība to izpētīt, izmantojot pirmavotus – dzīvojot starp bororo.⁴⁵ Viņš atklāja, ka šādu apgalvojumu izsaka tikai vīrieši; ka bororo sievietes sarkanos makao mēdz turēt mājās; ka bororo sabiedrībā vīrieši daudzējādā ziņā ir sevišķi atkarīgi no sievietēm un ka vīrieši un sarkanie makao

⁴⁵ Crocker J. C. *My Brother the Parrot // Sapis J. D., Crocker J. C. The Social Use of Metaphor.* – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1977; šis jautājums aplūkots arī darbā: Sperber D. *Apparently Irrational Beliefs // Hollis M., Lukes S. Rationality and Relativism.* – Oxford: Blackwell, 1982.

sarunājoties ar gariem neatkarīgi no sievietēm. Šķiet, varam pamatoti secināt, ka «mēs esam sarkanie makao» ir apgalvojums, kurā vīrieši ironizē par savu atkarību no sievietēm un tajā pašā laikā sludina savu garīgo pārkāpumu pār viņām. Izpēte, kāpēc šis apgalvojums tiek izteikts, palīdz noskaidrot pašu apgalvojuma dabu. Ticamības kritēriju pārbaude – vismaz attiecībā uz diskursīvi formulētiem uzskatiem – parasti ir atkarīga no šādu aspektu noskaidrošanas: kas pauž attiecīgos uzskatus, kādos apstākļos, kādā diskursa stilā (literārs apraksts, metafora, ironija utt.) un kādi ir motīvi.

Validitātes kritēriju vērtējumu nosaka tikai un vienīgi sociālo zinātņu radītās «iekšējās» un «ārējās kritikas» sakritība. Tas nozīmē, ka validitātes kritēriji ir iekšējās kritikas kritēriji, un es tos uzskatu par tādiem, kuri būtiski nosaka, kas ir sociālās zinātnes. Galvenā sociālo zinātņu loma attiecībā uz veselā saprāta kritiku ir pamatojumu pietiekamības novērtējums, izmantojot zināšanas, kas vai nu vienkārši nav pieejamas parastajiem darbības veicējiem, vai kuras tie skaidro citādi, nekā tās formulētas sociālās teorijas metavalodā. Es neredzu nekādu pamatu šaubām par to, ka iekšējās kritikas standarti sociālajās zinātnēs šajā ziņā tiek pārnesti arī uz ārējo kritiku. Šis apgalvojums ir ļoti spēcīgs, un tieši šajā aspektā iepriekš tiek pieņemta īpaša epistemoloģiska nostāja. Tas paredz (arī es tā uzskatu), ka ir iespējams parādīt dažu uzskatu aplamību un citu patiesumu, lai gan, ko šajā gadījumā nozīmē vārds «parādīt», būtu jāizpēta tikpat pamatīgi kā «aplam» un «paties». Tas paredz, tāpat kā uzskatu arī es, ka iekšējā kritika – kritiskās pārbaudes, kurām sociālie zinātnieki pakļauj savas idejas un sludinātos atklājumus, – ir sociālo zinātņu kā kolektīva darba neatņemama sastāvdaļa. Es droši vien iegūšu filozofiski izsmalcinātāko autoru nelabvēlību, bez īpašas iedziļināšanās apgalvojot, ka tieši tā tas arī ir. Citā kontekstā šādi apgalvojumi būtu jāaizstāv pamatīgāk.

Manuprāt, var parādīt, ka starp pierādījumu, ka kāds sociālas dabas uzskats ir aplams, un praktisku ar šo uzskatu saistītas darbības pārveidi nav nejaušas sakarības.⁴⁶ Kritizēt uzskatus nozīmē (loģiski) kritizēt jebkuru darbību vai praksi, kas pamatojas uz šiem uzskatiem, un šai kritikai piemīt nepārvarams spēks (motivācijas ziņā) tiktāl, ciktāl šie uzskati ir darbības pamatojums. Ja aplūkojamie uzskati attiecas uz kādu rīcības segmentu vai aspektu, kas saistīts ar dabas pasauli, tad, ja šos uzskatus parāda kā aplamus (*ceteris paribus*), tad tas liks darbības veicējam attiecīgajos aspektos mainīt

⁴⁶ Bhaskar R. *The Possibility of Naturalism*. – Brighton: Harvester, 1979. – PP. 80 ff.

viņa uzvedību. Ja tas nenotiek, tad jāpieņem, ka indivīda prātā virsroku ņem kādi citi apsvērumi, ka uzskatu aplamības sekas ir pārprastas vai ka darbības veicējs īstenībā neatzīst, ka viņa uzskatu aplamība ir tikusi parādīta pietiekami pārliecinoši. Bet sociālie uzskati pretēji tiem, kuri attiecas uz dabas pasauli, paši ir tās parādības sastāvdaļas uz kuru attiecas. No tā izriet, ka aplamu uzskatu kritika (*ceteris paribus*) ir *praktiska iejaukšanās* sabiedrībā, politiska parādība šā termina plašākā nozīmē.

Kā šī diskusija par uzskatiem saistās ar apgalvojumu, ka visi kompetentie darbības veicēji ne tikai zina, ko viņi dara (noteiktā veidā spējot to aprakstīt), bet dara to tādēļ, lai sabiedrības dzīve būtu tāda, kāda tā ir? Uz šo jautājumu vislabāk atbildēt, atsaucoties uz konkrētu piemēru. Aplūkosim balsošanu «viena persona, viena balss» situācijā. Šāda prakse neapšaubāmi nozīmē, ka visi potenciālie balsotāji zina, kas ir «balss», ka viņi drīkst balsot tikai vienu reizi, ka viņi drīkst to darīt tikai savā vārdā utt. Tikai tad, ja balsošanas dalībnieki to zina un atbilstoši tam arī rīkojas, mēs varam teikt, ka sistēma «viena persona, viena balss» vispār eksistē. Līdz kuram brīdim mēs pamatoti varēsim teikt, ka šāda parādība eksistē, ja tikai noteikta daļa cilvēku pilnībā apzināsies notiekošo, ir hermeneitikas problēma. Teikt, ka darbības veicējiem «ir jāzina», ko viņi dara, lai varētu notikt balsošana, nozīmē noteikt, kas ir uzskatāms par ticamu šīs darbības aprakstu.

Tomēr nav šaubu, ka dažas personas, kas piedalās balsošanā, varētu arī nezināt, kas balsošana tāda ir, vai arī varētu nezināt visas tajā iesaistītās procedūras un ka viņu rīcība varētu ietekmēt balsošanas iznākumu. Vispārinot mēs varētu teikt, ka indivīdi var pieļaut kļūdas it visos jebkuras sociālas konvencijas aspektos. Tomēr neviens nevar savā darbībā kļūdoties nepārtraukti, pretējā gadījumā citi darbības veicēji viņu uzskatīs par nekompetentu; un nav nevienā konvencijas aspekta, kurā vairākums indivīdu varētu kļūdoties nepārtraukti. Protams, mums jāatzīst arī citas iespējamības. Indivīdi, kas darbojas dažos kādas sabiedrības sektoros, var gandrīz neko nezināt par to, kas notiek citos; darbības veicēji var uzskatīt, ka viņu darbības sekas ir pavisam citādas, nekā tās ir patiesībā; un darbības konteksta apraksts, izmantojot socioloģijas jēdzienus, var atainot notikušo pavisam citādā gaismā, nekā to redz indivīds.

Mēs varam pieņemt, kā jau minēts, ka jaunajām zināšanām, kas attīstījušās sociālajās zinātnēs, parasti būs tūlītēja pārveidojoša ietekme uz esošo sabiedrisko pasauli. Bet kas tad ietilpst *ceteris paribus*? Kādos apstākļos tas nenotiks?

1. Visticamāk, tur, kur aprakstītie vai analizētie apstākļi attiecas uz pagātnes notikumiem un sociālajiem nosacījumiem, kas vairs neeksistē. Ja kāds iedomātos, ka teiktais ļauj novilkt skaidru robežu starp vēsturi un sociālajām zinātnēm, jānorāda ka pat tīri etnogrāfiskus mirušu kultūru pētījumus var lieliski izmantot šodienas apstākļu skaidrojumam bieži vien tieši šādos pētījumos atklāto pretstatu dēļ. Protams, mēs nevaram principiāli apgalvot, ka zināšanas par apstākļiem, kas vairs neeksistē, nav būtiskas citos kontekstos, kuros šīs zināšanas var izmantot pārveidotā veidā. Labs piemērs tam ir K. Marksa izzobotā «cēzarisma» ietekme uz 19. gadsimta Francijas politiku.
2. Tur, kur aplūkojamā darbība ir atkarīga no motīviem un iemesliem, kurus nav mainījusi jaunā informācija, kas kļuvusi pieejama. Šeit iesaistītās attiecības var būt daudz sarežģītākas, nekā varētu likties no pirmā acu uzmetiena. Parādības, kas varētu likties neatkarīgas (piemēram, vispārinošs apgalvojums un darbība, uz kuru šis vispārinājums attiecas), patiesībā var būt cieši saistītas. Varētu domāt, ka vairākums pazīstamāko neoklasiskās ekonomikas «likumu» jeb vispārinājumu ir apgalvojumi, kas nemainīs apstākļus, uz kuriem tie attiecas. Tas nozīmē, ka tie ir atkarīgi no parasto darbības veicēju motivācijas un spriešanas modeļiem, kuri nemainīsies, vienalga, cik pazīstami šie vispārinājumi kļūtu. Tomēr ekonomikas attīstība ir lāvusi rasties tieši tādiem apstākļiem, kuros izdarīti minētie vispārinājumi, veicinot aprēķina attieksmi pret kapitāla attīstību utt. – parādību, ko es aplūkošu vēlāk.
3. Kur jaunās zināšanas jeb informācija tiek izmantota, lai saglabātu esošos apstākļus. Tas, protams, var notikt pat tad, ja attiecīgās teorijas vai atklājumi, atbilstoši tos izmantojot, varētu pārveidot apstākļus, kurus tās apraksta. Selektīva piekļūšana sociālo zinātņu materiālam, kas iespējama tikai tiem, kuri ir pie varas, piemēram, var likt šim materiālam kalpot pavisam citiem mērķiem nekā tad, ja tas būtu plašāk izplatīts.
4. Tur, kur tie, kas mēģina izmantot jaunās zināšanas, neatrodas tādā situācijā, lai to darītu efektīvi. Bieži vien tas ir jautājums par pieejamiem resursiem, kuri nepieciešami, lai mainītu esošos apstākļus. Tomēr jāpievērš uzmanība arī tam, ka iespējas diskursīvi izteikt savas intereses sabiedrībā parasti ir sadalītas asimetriski. Tiem, kuri atrodas sabiedrības zemākajos slāņos, visdrīzāk nākas saskarties ar dažādiem šķēršļiem, kas ierobežo viņu spējas diskursīvi formulēt savas intereses,

īpaši tālejošas intereses. Viņiem ir daudz mazāk iespēju mainīt savas konkrētos apstākļos – laikā un telpā – notiekošās darbības dabu nekā tiem, kuri atrodas privileģētos stāvokļos. Tam par iemeslu var būt sliktākas izglītības ieguves iespējas, viņu darbības tipiskās *milieux* ierobežotākais raksturs (Gouldnera vārdiem runājot, viņi drīzāk ir «vietējie» nekā kosmopolīti) vai arī vienkārši tas, ka tiem, kuri atrodas augstos sabiedrības slāņos, pieejams plašāks informācijas spektrs. Zemākajiem slāņiem diez vai arī ir pieejams loģisks un konceptuāli smalks diskurss, ar kura palīdzību viņi varētu saistīt savas intereses ar to īstenošanas nosacījumiem.)

5. Ja šīs jaunās zināšanas izrādās kaut kādā ziņā aplamas. Protams, ir pietiekami skaidrs, ka nav nekādas nepieciešamas saistības starp sociālo zinātņu ideju vai secinājumu pamatotību un to pieņemšanu no parasto darbības veicēju puses. No tā izriet vairākas iespējas, ieskaitot to, ka uzskati, kas sākotnēji bijuši kļūdaini, var kļūt patiesi to izplatīšanās rezultātā (pašpiepildošais pareģojums). No teiktā nekādā ziņā neizriet, ka nepatiesu ideju pieņemšana neietekmēs darbību, uz kuru tās attiecas.
6. Kur jaunās zināšanas darbības veicējiem, uz kuriem tās attiecas, šķiet triviālas vai neinteresantas. Šis gadījums ir daudz nozīmīgāks nekā varētu šķist to atšķirību dēļ, kuras var pastāvēt starp to, kas nodarbina parastos darbības veicējus un sociālos zinātniekus. Kā saka A. Šucs, sociālo zinātnieku prioritātēm nav obligāti jāsakrīt ar to darbības veicēju prioritātēm, kuru uzvedību tie mēģina skaidrot.
7. Kur jauno zināšanu vai informācijas *forma* kavē to īstenošanu vai neatklāj veidus, kā tās varētu izmantot. Visnozīmīgākā šajā ziņā ir reifikācija. Tomēr tās iespējamās sekas atkal ir ļoti komplicētas. Sociālo zinātņu radītajam reificētajam diskursam var būt dažādas sekas tur, kur arī parasto darbības veicēju diskurss ir reificēts, un tur, kur tas nav.

VISPĀRINĀJUMI SOCIĀLAJĀS ZINĀTNĒS

Lai gan ikdienas rīcībai parasti ir mērķtiecīgs raksturs, sabiedrības dzīve daudzos aspektos nav to veidojošo individu apzinātas darbības produkts. Tieši pētot darbības netīšās sekas, kā jau esmu vairākkārt uzsvēris, mēs varam atklāt dažus visraksturīgākos sociālo zinātņu uzdevumus. Tieši

tas visvairāk interesē uz objektīvismu un strukturālo socioloģiju tendētos autorus. Tie, kuri runā par to, ka sociālo zinātņu mērķis ir sniegt izskaidrojumus, saistot to ar likumu atklāšanu, maina savus uzskatus, kad sekas ir vairāk vai mazāk tišas. Tā, piemēram, automašīnu vadītāji vienmēr apstājas, kad krustojumā iedegas sarkanā gaisma, un sāk braukt, kad iedegas zaļā. Bet neviens neiedomājas, ka apstāšanās pie luksofora var tikt uzskatīta par cilvēku sociālās uzvedības likumu. Šeit iesaistītie likumi ir juridiska rakstura. Vadītāji zina, kam domāta sarkanā gaisma, kā viņiem jārikojas atbilstoši satiksmes noteikumiem, un, kad viņi apstājas pie sarkanās gaismas vai sāk braukt pie zaļās, viņi zina, ko dara, un dara to apzināti. Tas, ka šādu uzvedību neizskaidro ar likumu, lai gan tajā ietvertās darbības ir regulāras, norāda, ka jautājums par likumiem sociālajās zinātnēs ir cieši saistīts ar netīšajām sekām, neapzinātajiem nosacījumiem un ierobežojumiem.

Ar «likumiem» strukturālie sociologi parasti saprot tādus vispārējus likumus, kas ir tādi paši kā dabaszinātņu likumi. Šobrīd daudzi diskutē par to, vai arī dabaszinātnēs šādi likumi vispār pastāv, un, ja pastāv, tad kāds ir to loģiskais statuss. Tomēr pieņemsim, ka tie ir, un pievienosimies to loģiskās formas standartinterpretācijai. Vispārējie likumi nosaka, ka vienmēr, kad iestājas kādi noteikta veida nosacījumi, iestājas arī citi nosacījumi, ja pirmie izraisa otros. Protams, ne visi kauzālie apgalvojumi ir likumi un ne visas kauzālās attiecības var izskaidrot ar (zināmiem) likumiem. Arī ne visi vispārējas formas apgalvojumi ir likumi. Hempels piedāvā šādu piemēru: «Visu to objektu masa, kuri sastāv no tīra zelta, ir mazāka par 100 000 kg.» Nav zināms neviens gadījums, kad šis apgalvojums izrādītos nepatiess, tomēr, ja vien netiks atklāts kāds kauzāls mehānisms, kas izskaidrotu, kāpēc tas tā, tas laikam netiks uzskatīts par likuma piemēru.⁴⁷ Vai sociālajās zinātnēs pastāv vispārēji likumi? Ja ne, tad kāpēc tik daudzi strukturālās socioloģijas piekritēji likuši visu uz vienas, skaidrojošās, kārts? Skaidra atbilde uz pirmo jautājumu ir – nē, nepastāv.

Dabaszinātnēs vai vismaz dažās to galvenajās nozarēs ir atrodami daudzi piemēri, kas, šķiet, apstiprina vispārējo likumu esamību. Sociālajās zinātnēs – un es šeit iekļauju arī ekonomiku un socioloģiju – nav neviena gadījuma, kurš neapstrīdami būtu piedāvājams kā pierādījums šādu likumu esamībai cilvēku sociālās darbības laukā. Kā jau esmu apgalvojis

⁴⁷ Hempel C. G. *Philosophy of Natural Science*. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1966. – P. 55.

citur,⁴⁸ sociālās zinātnes nav jaunākas par dabaszinātnēm. Tāpēc ideja, ka tālāko pētījumu gaitā šādi likumi tomēr varētu tikt atklāti, ir labākajā gadījumā mazticama.

Ja šādi likumi sociālajās zinātnēs nepastāv un nekad arī nepastāvēs, kāpēc tik daudzi uzskatīja, ka sociālajām zinātnēm jādzenas pēc šādas himēras? Neapšaubāmi lielā mērā tās ietekmes dēļ, kāda dabaszinātņu empīriskajām filozofijām bija uz sociālajām zinātnēm. Bet tas, protams, vēl nav viss. Pastāv arī pieņēmums, ka vienīgās vērtīgās zināšanas par darbības veicējiem vai institūcijām, kuras būtu ieinteresētas iegūt sociālās zinātnes, ir tās zināšanas, kuras pašiem darbības veicējiem nepiemīt. No šejienes rodas tendence līdz minimumam samazināt individiem piedēvēto zināšanu apjomu, tādējādi paplašinot to kauzālo mehānismu darbības jomu, kuri īsteno savu ietekmi neatkarīgi no iemesliem, kāpēc indivīdi dara to, ko viņi dara. Ja šāds viedoklis nav dzīvotspējīgs, atbilstoši šajā grāmatā izklāstītajai nostājai mums vēlreiz jāaplūko sociālajās zinātnēs pastāvošo likumu daba. Tas, ka sociālajās zinātnēs nav zināmi vispārēji likumi, nav vienkārši nejausība. Ja tas ir tiesa, kā es esmu apgalvojis, ka kauzālie mehānismi sociālo zinātņu vispārinājumos ir atkarīgi no darbības veicēju rīcības iemesliem – tīšo un netīšo seku «mudžekļa» kontekstā – mēs viegli varam saprast, kāpēc šādiem vispārinājumiem nav vispārējas formas. Jo gan indivīdu sapratnes spēja, gan tas, kādos apstākļos tā izpaužas, gan šo zināšanu propozicionālā satura validitāte – tas viss ietekmē apstākļus, kuros šie vispārinājumi ir spēkā.

Vēlreiz riskējot izraisīt nepatiku filozofiskāk noskaņotos lasītājos, es iesaku vienkārši pasludināt, ka iemesli ir cēloņi, atzīstot, ka tas neapšaubāmi paredz nejhūmisku kauzalitātes koncepciju. Izmantojot manis ieviesto terminoloģiju, to varētu formulēt arī tā: darbības racionalizācija pastāvīgi ir kauzāli saistīta ar ikdienas darbību nepārtrauktību.⁴⁹ Citiem vārdiem sakot, darbības racionalizācija ir būtisks kauzālo spēku elements, kas piemīt indivīdam kā darbības veicējam. Tā tas ir tāpēc, ka darīt kaut ko kādu iemeslu dēļ nozīmē izmantot sapratni par to «kas ir vajadzīgs» attiecīgajos apstākļos tādā veidā, lai piemērotu tam jebko, kas tiek darīts šajos apstākļos. Ja kādai darbībai ir noteikti iemesli, tas nav tas pats, kas darīt kaut ko kādu iemeslu dēļ, un tieši šī atšķirība izskaidro darbības racionalizācijas kauzālo ietekmi. Iemesli ir to darbību cēloņi, kurām indivīdi kā darbības

⁴⁸ Classical Social Theory and Origins of Modern Sociology // PCST.

⁴⁹ Sk.: NRSM. – 1. nodaļa un *passim*.

veicēji «liek notikt». Taču tāpēc, ka darbības refleksiīvā kontrole ir ierobežota, kā jau bieži esmu norādījis, ir tādi kauzāli faktori, kas ietekmē darbību ārpus tās racionalizācijas. No iepriekš teiktā izriet, ka šie kauzālie faktori ir divējādi: bezapziņas ietekme un ietekmes, kas iespaido darbības apstākļus, kuros indivīdi īsteno savu rīcību.

Otrie sociālajai analīzei ir daudz nozīmīgāki, bet, tā kā 'darbības apstākļi' ir ļoti vispārīgs jēdziens, tas prasa tuvākus paskaidrojumus. Visas darbības notiek kontekstos, kuros ietilpst daudzi elementi, kurus katrs konkrētais atsevišķais darbības veicējs nav nedz radījis, nedz arī var kaut cik vērā ņemami kontrolēt. Šādas darbības kontekstu īpašības, kuras gan dod iespējas, gan ierobežo, ietver kā materiālas, tā sociālas parādības. Kas attiecas uz sociālām parādībām, jāuzsver, ka tas, kas vienam indivīdam ir kontrolējams sociālās *milieu* aspekts, otram var būt kaut kas tāds, kas «notiek», nevis kaut kas tāds, kam viņš «liek notikt». No šejienes izriet daudzas no vissmalkākajām un intelektuāli izaicinošākajām sociālās analīzes iezīmēm.

Var piekrist, ka visi abstraktie vispārinājumi sociālajās zinātnēs ir – eksplīcīti vai implicīti – kauzāli apgalvojumi. Bet, kā jau iepriekš šajā grāmatā esmu uzsvēris, liela nozīme ir tam, par kāda veida kauzālajām attiecībām ir runa. Tas nozīmē, ka situācijas, kurās attiecīgie indivīdi «liek notikt» paredzētajiem iznākumiem, būtiski atšķiras no situācijām, kurās šādi iznākumi «notiek» tā, kā neviens no dalībniekiem nav gribējis. Tā kā darbības veicēju zināšanas par nosacījumiem, kas ietekmē vispārinājumus, ir kauzāli saistītas ar šiem vispārinājumiem, nosacījumus var pārveidot, mainot šīs zināšanas. Pašpiepildošais pareģojums ir viens, bet tikai viens šīs parādības piemērs.

Šeit jābūt ļoti piesardzīgiem. Likumu darbībai dabaszinātnēs vienmēr ir ierobežojoši nosacījumi. Tomēr tie neietekmē nemainīgās kauzālās attiecības, kuras šie likumi izskaidro. Kas attiecas uz vispārinājumiem sociālajās zinātnēs, kauzālie mehānismi parasti ir nestabili, un šīs nestabilitātes pakāpe ir atkarīga no tā, cik liela ir varbūtība, ka indivīdi, uz kuriem šie vispārinājumi attiecas, spriedīs tieši tā, lai radītu standartveida netišās sekas. Aplūkosim vispārinājumu, ko piedāvā D. Gambetas pētījums: «Jo augstāk izglītības sistēmā ir nonākuši strādnieku bērni, jo mazāka ir varbūtība, ka viņi pametīs mācības, sālidzinājumā ar citas sociālās izcelsmes bērniem.» Šeit netišās sekas atklājas kā statistisks modelis, kā telpā un laikā šķirtu indivīdu lēmumu kopuma rezultāts. Es pieņemu, ka neviens neiedomāsies, ka tas izsaka vispārēju likumu, tomēr tas ir potenciāli skaidrojošs vispāri-

nājums. Tajā ietvertās kauzālās attiecības ir atkarīgas no D. Gambetas izdalītajiem lēmumu pieņemšanas veidiem. Bet, kā norāda autors, ja vecāki vai bērni (vienalga, no kuras šķiras) uzzinātu par šo vispārinājumu, viņi varētu to izmantot, novērtējot to pašu situāciju, kuru tas apraksta, un tādējādi principā mazināt tā ietekmi.

Mēs varam sacīt, kā daudzi to jau ir darījuši, ka vispārinājumi sociālajās zinātnēs pēc sava rakstura ir «vēsturiski», ja ņemam vērā visas daudzās nozīmes, kas piemīt šim jēdzienam. Šajā konkrētajā sakarībā tas nozīmē tikai to, ka apstākļi, kuros ir spēkā attiecīgie vispārinājumi, ir ierobežoti laikā un telpā un atkarīgi no noteiktas tīšu un netīšu darbību seku kombinācijas. Vai pieņemot, ka tas ir tā, ir vērts vispārinājumus sociālajās zinātnēs saukt par «likumiem»? Tas ir atkarīgs tikai no tā, cik stingri mēs vēlamies interpretēt jēdzienu 'likums'. Manuprāt, tā kā dabaszinātņu 'likumus' mēs saistām ar nemainīgām attiecībām pat tādos gadījumos, kad runa ir par likumiem, kas formas ziņā nav vispārēji, labāk būtu šo jēdzienu sociālajās zinātnēs nelietot. Jebkurā gadījumā ir svarīgi izvairīties no strukturālās socioloģijas aizstāvju izteiktajiem mājiieniem par to, ka «likumi» parādās tikai tad, kad netīšās sekas ir būtiski iesaistītas attiecīgo parādību virknē. Citiem vārdiem sakot, vispārinājumi par cilvēku sociālo uzvedību var tieši atspoguļot tos darbības principus, kurus indivīdi izmanto apzināti. Kā jau šajā nodaļā esmu uzsvēris, tiktāl, ciktāl tas attiecas uz konkrētiem apstākļiem, tas arī ir viens no galvenajiem sociālo pētījumu uzdevumiem.

SOCIĀLO ZINĀTŅU PRAKTISKĀ NOZĪME

Pretstatā dabaszinātnēm sociālās zinātnes ir neizbēgami iesaistītas «subjekta un objekta attiecībās», kuras tās pēta. Dabaszinātņu teorijas un atklājumi ir šķirti no to priekšmetu un notikumu pasaules, uz kuriem tie attiecas. Tas nodrošina to, ka attiecības starp zinātniskajām zināšanām un priekšmetisko pasauli paliek «tehnoloģiskas», un uzkrātās zināšanas tajās tiek «piemērotas» neatkarīgi veidotam parādību kopumam. Bet sociālajās zinātnēs situācija ir atšķirīga. Kā saka Čārlzs Teilors: «Ja arī dabaszinātņu teorija pārveido praksi, tad prakse, kuru tā pārveido, nav tā, uz kuru attiecas šī teorija. [...] Mēs domājam par to kā par teorijas «izmantošanu».» Sociālajās zinātnēs «prakse ir teorijas priekšmets. Teorija šajā sfērā pārveido

pati savu priekšmetu». ⁵⁰ Secinājumi, kas izriet no teiktā, ir vērā ņemami un attiecas uz to, kā mums būtu jāvērtē sociālo zinātņu sasniegumi, kā arī to praktiskā ietekme uz sociālo attiecību pasauli.

Ja mums būtu jāpieņem to autoru uzskati, pēc kuru domām sociālajām zinātnēm jābūt dabaszinātņu atdarinājumam, nav šaubu, ka mēģinājumi radīt šādas sociālās zinātnes ciestu neveiksmi. Sociālajās zinātnēs nepastāv un – jau iepriekš minēto iemeslu dēļ – arī nepastāvēs tādi precīzi likumi, kādi sastopami sarežģītākajās dabaszinātņu jomās. Varētu likties, ka atsacīšanās no centieniem radīt «sabiedrības dabaszinātņi» iezīmē galu idejai, ka sociālās zinātnes jebkad varētu ietekmēt «savu pasauli», sabiedrisko attiecību pasauli, tik lielā mērā, kā dabaszinātnes ir ietekmējušas «savējo». Paaudžu paaudzēm tie, kuri ir aizstāvējuši naturālistiskās socioloģijas virzienus, ir darijuši to, pamatojoties uz priekšstatu, ka sociālajām zinātnēm ir «jāpanāk» dabaszinātnes gan teorētiskā, gan praktiskā ziņā. Citiem vārdiem – tiek uzskatīts, ka dabaszinātnes ir pārliecinoši apsteigušas sociālās zinātnes gan teorētisko sasniegumu ziņā, gan līdz ar to arī praktisko rezultātu ziņā. Sociālo zinātņu uzdevums tagad ir atgūt zaudēto pamatu, lai varētu līdzīgi izmantot savus atklājumus, kontrolējot notikumus sociālo attiecību pasaulē. Tieši šāds viedoklis bija O. Konta programmas pamatā, un kopš tā laika tas pastāvīgi ir parādījies tādā vai citādā veidolā.

Piedāvāju jums tipisku šāda uzskata formulējumu, kas ņemts no kāda autora darba, kurš citādā ziņā nebūt nav O. Konta piekritējs:

Kā sociālie zinātnieki mēs dalāmies ar visiem diezgan labi izglītotiem cilvēkiem vispārējā, ne visai patīkamajā atziņā, ka mūsu zinātnes jomā progress ir daudz lēnāks nekā dabaszinātnēs. Tieši dabaszinātņu atklājumi un izgudrojumi ir tie, kas ievieš sabiedrībā krāsas pārmaiņas, turpretī mūsu atklājumiem līdz pat šim brīdim ir bijusi daudz mazāka ietekme. Arvien jūtāmāks kļūst satraukums par to, ka šis kontrasts arvien pastiprinās. Kamēr cilvēka vara pār dabu strauji un, patiesi, arvien straujāk pieaug, cilvēku kontrole pār sabiedrību, kas pirmām kārtām nozīmē kontroli pār viņu pašu izturēšanos un institūcijām, tālu atpaliek. Vismaz daļēji tas ir tāpēc, ka mūsu zināšanas par cilvēku un viņa sabiedrību, zināšanas, kas būtu jāpārvērš uz sociālām reformām vērstā darbībā, pieaug pārāk lēni. ⁵¹

⁵⁰ Taylor C. Political Theory and Practice // Lloyd C. Social Theory and Political Practice. – Oxford: Clarendon Press, 1983. – P. 74. Sk arī: MacIntyre A. The Indispensability of Political Theory // Miller D., Siedentop L. The Nature of Political Theory. – Oxford: Clarendon Press, 1983.

⁵¹ Myrdal G. The Social Sciences and Their Impact on Society // Shanin T. The Rules of the Game. – London: Tavistock, 1972. – P. 348.

No pirmā acu uzmetiena šķiet skaidrāks par skaidru, ka dabaszinātņu pārveidojošā ietekme ir bijusi nesalīdzināmi lielāka nekā sociālajām zinātnēm. Dabaszinātnēm ir savas paradigmas, atzīti atklājumi, augstas vispārīgākās zināšanas, kas izteiktas ar matemātisku precizitāti. Dabaszinātnēs «atklājēji» ir aizmirsti vai arī pret tiem izturas kā pret tādu ideju autoriem, kurām piemīt tikai antikvāra vērtība. Zinātnes un tehnoloģijas saplūšana ir radījusi neiedomājamu mērogu materiālas pārveides formas. Sociālās zinātnes, no otras puses, nepārtraukti plosa nesaskaņas, tās nespēj aizmirst savus «pamatlicējus», kuru darba nozīmīgums nemazinās laika gaitā. Valdības šodien var vērsties pie sociālajām zinātnēm kā pie informācijas avota politisku lēmumu pieņemšanai, bet tas šķiet triviāli un maznozīmīgi salīdzinājumā ar dabaszinātņu milzīgo ietekmi. Arī lielākais sociālais prestižs, kas piemīt dabaszinātnēm salīdzinājumā ar sociālajām zinātnēm, šķiet, atbilst to atšķirīgajiem sasniegumiem un reālajai ietekmei.

Bet vai šis vispārpieņemtais viedoklis par sociālajām zinātnēm kā par nabaga radniecēm ir pareizs? Var vismaz apgalvot, ka to kļūst daudz grūtāk aizstāvēt, ja ņemam vērā dubultās hermeneitikas nozīmīgumu. Atkārtoti vēlreiz, ka sociālās zinātnes nav izolētas no «savas pasaules» tā, kā dabaszinātnes ir izolētas no «savējās». Tas, protams, mazina tādu sapratnes spēju nozīmi, pēc kurām tiekušies autori, kas par paraugu izvēlējušies dabaszinātņu modeli. Tomēr tajā pašā laikā tas nozīmē, ka sociālās zinātnes piedalās arī pašā «savas pasaules» veidošanā tādā veidā, kas nav pieejams dabaszinātnēm.

Aplūkosim šādu piemēru:

Cilvēkam, kurš par valdnieku kļuvis, pateicoties tautas labvēlībai, jādara viss, lai saglabātu savu pavalstnieku draudzību; un tas viņam nenākas grūti, jo tauta vēlas tikai to, lai viņš to neapspiestu. Turpretī cilvēkam, kurš par valdnieku kļuvis pretēji tautas gribai un pateicoties augstmaņu labvēlībai, vispirmām kārtām būtu jādabū tauta savā pusē; arī to nav grūti panākt, ja viņš ņem tautu savā aizsardzībā. Kad cilvēki saņem labvēlību no tā, no kura viņi gaidījuši tikai ļaunu, viņi jūtas savam labdarim lielu pateicību parādā; tik vienkārši tauta vienā mirklī var kļūt draudzīgāk noskaņota pret valdnieku nekā tad, ja viņš būtu nācis pie varas, pateicoties tai.⁵²

N. Makjavelli (*N. Machiavelli*) teorija nav tikai novērojums par varu un tautas atbalstu politikā. Tā tika iecerēta kā ieguldījums sabiedrības

⁵² *Machiavelli N. The Prince.* – Harmondsworth: Penguin, 1961. – P. 69.

pārvaldes īstenošanā un par tādu arī atzīta. Bez pārspilējuma var teikt, ka, kopš N. Makjavelli darbi kļuva plaši pazīstami, valdību rīcība vairs nekad nav bijusi tāda pati kā pirms tam. N. Makjavelli darbu ietekmi nebūt nav tik viegli izsekot. Termins «makjavellisks» ir ieguvis nicinošu skanējumu daļēji tādu iemeslu dēļ, kam nav gandrīz nekāda sakara ar N. Makjavelli darbu patieso saturu – piemēram, to valdnieku uzvedības dēļ, kuri pa savam prātam iztulkoja viņa sacīto. Tos pašus principus, ko savā darbībā izmanto valdnieki, var izmantot arī tie, kuri atrodas viņu pakļautībā, kā arī tie, kuri atrodas pretējā nometnē. Tādu traktātu, kā N. Makjavelli darbi, praktiskie rezultāti visbiežāk ir netiesi un sazaroti. Tie ir tālu no situācijas, kurā sociālo zinātņu atklājumi tiek salīdzināti un vērtēti vienā sfērā (profesionālo speciālistu «iekšējā kritikā») un vienkārši «izmantoti» citā (praktiskās darbības pasaulē). Tomēr šie rezultāti ir raksturīgāki sociālo zinātņu sniegto zināšanu liktenim nekā iepriekšminētais piemērs.

Jautājums, vai N. Makjavelli var saukt par «sociālo zinātnieku», ir strīdīgs, jo viņš savus darbus sarakstījis vēl pirms tā laikmeta, kad idejas par sociālo institūciju dabu tika sistematizētas. Ielūkosimies 18. gadsimta beigū desmitgadēs un 19. gadsimta sākumā. Tas bija laiks, kad parādījās pirmie detalizētie sociālo jautājumu empīriskie pētījumi. Daži šo periodu ir uzskatījuši par pirmo posmu, kurā sociālās zinātnes ieguva liecību bāzi, kas sāka atgādināt dabaszinātnēs izmantojamus pierādījumus. Tomēr pārsteidzoši ir tas, ka pētījumu metodes, kas tika izveidotas, un šajos pētījumos iegūtie «dati» tūlīt pat kļuva par nozīmīgu tās sabiedrības daļu, kas bija šo pētījumu objekts. Oficiālās statistikas uzplaukums ir gan šā procesa simptoms, gan taustāms rezultāts. Statistisko datu vākšana kļuva iespējama, izmantojot sabiedrisko aptauju sistemātiskās metodes. Šādu metožu atbilstība nav šķirama no jaunajiem administratīvās kontroles veidiem, ko ļāva izveidot oficiālā statistika. Reiz iedibināta, oficiālā statistika savukārt paver ceļu jauna tipa sociālajai analīzei – piemēram, demogrāfisko modeļu izpētei, noziedzības, šķiršanās, pašnāvību utt. izpētei. Literatūra par šiem jautājumiem savukārt tika izmantota to cilvēku darbībā, kas nodrošināja attiecīgo statistiku. Piemēram, grāmatas par pašnāvībām daudz lasa kriminālmeklētāji, tiesu darbinieki un citi, t. sk. tie, kuri domā par pašnāvību vai pat īsteno to.⁵³

Protams, teorētisko metavalodu attīstība un specializācija, ko prasa specifisku sociālās dzīves jomu intensīvā izpēte, nodrošina to, ka sociālās

⁵³ Sk.: *Maxwell Atkinson J. Discovering Suicide.* – London: Macmillan, 1978.

zinātnes pilnībā nesaplūst ar to «izpētes priekšmetu». Bet, ja reiz ir saprasts, cik sarežģīta, nepārtraukta un cieša ir saikne starp «profesionālajiem» un parastiem sociālās dzīves pētniekiem, nav grūti arī saprast, kāpēc sociālo zinātņu būtiskā ietekme uz mūsdienu sabiedrību uzbūvi ir slēpta skatienam. Sociālo zinātņu «atklājumi», ja tie vispār ir intereses vērti, nevar palikt atklājumi uz ilgu laiku; patiesībā, jo vairāk tie izskaidro, jo ticamāk, ka tie tiks iesaistīti darbībā un tādējādi kļūs par parastiem sociālās dzīves principiem.

Dabaszinātņu teoriju un atklājumu attiecības ar to «izpētes priekšmetu» ir «tehnoloģiskas». Tas nozīmē, ka to radītajai informācijai ir praktiska nozīme kā «līdzeklim», ko var izmantot, lai pārveidotu neatkarīgi dotu un autonomu priekšmetu un notikumu pasauli. Turpretī sociālo zinātņu attiecības ar to «izpētes priekšmetu» nav tikai «tehnoloģiskas» un to iesaisti nespeciālistu darbībā tikai daļēji var uzskatīt par «tehnoloģisku». No šejienes izriet daudzas iespējamās zināšanu un varas attiecību pārmaiņas. Lai parādītu, ka tieši tā tas arī ir, mēs varētu atgriezties pie N. Makjavelli vērojumiem par politikas dabu. Viņa darbi rosina šādus atzinumus.

1. N. Makjavelli lielā mērā ir tikai detalizēti formulējis to, ko daudzi valdnieki un nepasaubāmi arī citi jau zināja – viņi tikpat labi būtu varējuši dažas no šīm lietām zināt arī diskursīvi, lai gan diez vai viņi būtu spējuši izteikt tās tik kodolīgi kā N. Makjavelli.
2. Ar saviem sacerējumiem, tiklīdz tie kļuva pieejami lasītājiem, N. Makjavelli tomēr ieviesa jaunu faktoru, kas līdz tam nepastāvēja, lai gan pašas aprakstītās parādības jau bija pazīstamas, ja bija pazīstamas.
3. «Makjavellisks» kļuva par lamu vārdu to cilvēku vidū, kuri bija dzirdējuši par N. Makjavelli idejām, bet kuri ne vienmēr bija lasījuši pašā N. Makjavelli darbus. Anglijā N. Makjavelli uzskatīja par izvirtības sludinātāju, vēl pirms 1640. gadā tika publicēts viņa darba «Valdnieks» pirmais tulkojums angļu valodā.
4. N. Makjavelli darbos izmantotais diskursa veids bija viens no to būtisko pārmaiņu elementiem jeb aspektiem, kuras norisinājās moderno valstu likumdošanas un konstitucionālajās sistēmās. Domāt par «politiku» īpašā un pilnīgi jaunā veidā bija ļoti būtiski tam, par ko «politika» kļuva.⁵⁴

⁵⁴ Sk.: Skinner Q. The Foundations of Modern Political Thought. – Cambridge: Cambridge University Press, 1981. – Vol. 2.

5. Valdniekam, kuru uzskatīja par N. Makjavelli sekotāju un par kuru domāja, ka viņš cenšas valdīt atbilstoši N. Makjavelli priekšrakstiem, bija daudz grūtāk tos ievērot nekā tādām, par kuru tā nedomāja. Tie valdnieka pavalstnieki, kuriem, piemēram, bija zināms priekšraksts, ka tauta ir īpaši pateicīga par labvēlību, ko saņem no valdnieka, kuru uzskata par apspiedēju, varētu ar aizdomām izturēties pret šādu labvēlību.
6. N. Makjavelli labi apzinājās lielāko daļu no minētajiem atzinumiem un darbā «Valdnieks» brīdināja par dažām iespējamām sekām. Tādēļ daži no šiem atzinumiem kļūst vēl sarežģītāki, jo jau pati to zināšana kļūst par daļu no politiskas darbības.

Taču kāpēc N. Makjavelli idejām būtu jāsauglabā sava nozīme arī šodien, un kāpēc tās būtu nopietni jāapspriež kā būtiskas esošajām sabiedrībām, ja jau tās dažnedažādos veidos ir iesakņojušās šajās sabiedrībās? Kāpēc sociālo zinātņu pārstāvji nespēj aizmirst to «pamatlicējus» tāpat kā dabaszinātnieki? Atbildi varētu meklēt tieši to ideju konstitutīvajā raksturā, kuras formulē un pārstāv tādi domātāji kā N. Makjavelli. N. Makjavelli sniedzis mums līdzekļus spriešanai par jēdzieniem un praktisko darbību, kas ir kļuvusi par suverenitātes, politiskās varas utt. raksturiezīmi modernajās sabiedrībās. Studējot N. Makjavelli darbus, mēs sākam apjēgt arī to, kas raksturīgs modernajai valstij, jo N. Makjavelli rakstīja relatīvi agrā tās attīstības periodā. Nav šaubu arī, ka N. Makjavelli atklāj valdīšanas principus, kas ir ļoti vispārēji piemērojami visu veidu valstīm jeb piešķir tiem specifisku diskursīvu formu. Tomēr galvenais iemesls, kāpēc N. Makjavelli darbi «nenoveco», ir tas, ka tie ir (stilistiski spožu) pārdomu apkopojumi par parādībām, kuru veidošanos tie veicinājuši. Tie ir domāšanas un darbības veidu formulējumi, kas būtiski ne tikai moderno sabiedrību sākumperiodā, bet arī jau stabilākās to formās. Pēc tam, kad ir parādījušās labākas teorijas, arhaiska dabaszinātniska teorija nevienu vairs neinteresē. Teorijas, kas kļūst par sava «izpētes priekšmeta» daļu (lai gan varbūt citādā ziņā pretojas šādai iesaistei), vienmēr saglabā savu nozīmību pretēji antikajām dabaszinātņu teorijām.

Attīstīt sociālo zinātņu kritisko raksturu nozīmē padziļināt konceptuālas zināšanas par šā paša diskursa praktisko nozīmi. Tas, ka sociālās zinātnes ir dziļi iesaistītas tajā, ko pašas pēta, nozīmē, ka ideju vēsturei ir ļoti ievērojama loma. Tā, piemēram, K. Skinera (*Q. Skinner*) pētījumi par moderno diskursa formu rašanos pēcvīduslaiku valstī parāda, kā šīs formas

kļuva par šo valstu sastāvdaļu.⁵⁵ Parādot, ka modernās valsts pilsoņi paši zina, kas ir moderna valsts un kā tā funkcionē, K. Skiners palīdz mums saprast, cik specifiska un atšķirīga ir šī valsts forma un kā tā ir saistīta ar diskursīvajām pārmaiņām, kas kļuvušas par nespeciālistu sabiedriskās darbības daļu.

Sociālās zinātnes nevar sniegt (nozīmīgas) zināšanas, ko varētu «noslēpt» un turēt gatavībā, lai sekmētu atbilstošu sociālo iejaukšanos, kad nepieciešams. Dabaszinātnēs pierādījumu kritēriji, kas tiek izmantoti teorijā un hipotēzēs, ir to speciālistu rokās (teorētiski un parasti arī praktiski, izņemot tādus gadījumus kā lisenkoisms). Viņi var turpināt darbu, analizējot pierādījumus un formulējot teorijas bez iejaukšanās no pasaules, uz kuru šie pierādījumi un teorijas attiecas. Turpretī sociālajās zinātnēs situācija ir citāda – īpaši tas sakāms par teorijām un atklājumiem, kuri sabiedrībai var dot ko jaunu. Lielā mērā tieši tāpēc varētu likties, ka sociālās zinātnes sniedz daudz mazāk informācijas, kas būtu noderīga politiķiem, nekā dabaszinātnes. Sociālās zinātnes vienmēr izmanto lielu daļu no tā, kas jau ir zināms to sabiedrību locekļiem, kuras šīs zinātnes pēta, un to veidotās teorijas, jēdzieni un atklājumi nokļūst atpakaļ pasaulē, kuru tie apraksta. Atšķirības starp speciālistu teorētiskajām sistēmām un sociālo zinātņu atklājumiem un zināšanām, kas iesaistītas sociālajā dzīvē, ir daudz mazākas nekā dabaszinātnēs. No «tehnoloģiskā» viedokļa raugoties, sociālo zinātņu praktiskais ieguldījums šķiet ierobežots – un tāds arī ir. Tomēr, ja mēs uz to raugāties no viedokļa, ka sociālās zinātnes lielā mērā iesaistītas pasaulē, kuru tās analizē, tad to praktiskais devums ir bijis un ir ļoti nozīmīgs.

KRITISKAS PIEZĪMES: SOCIĀLĀS ZINĀTNES, VĒSTURE UN ĢEOGRĀFIJA

Kā jau esmu teicis, vēsturniekus nevar uzskatīt par laika dimensijas speciālistiem, tāpat kā ģeogrāfus – par telpas dimensijas speciālistiem; ja pastāvētu šāds nozaru sadalījums, tad sociālajā teorijā laiks un telpa netiktu apskatīti vispār. Tas nozīmētu to pašu, ko ideja, ka sociālajām zinātnēm jānodarbojas ar vispārējiem likumiem vai vismaz tādiem likumiem, kam ir augsta vispārinājuma pakāpe. Šeit mēs redzam tradicionālo sadalījumu

⁵⁵ Skinner Q. The Foundations of Modern Political Thought.

starp sociālajām zinātnēm un vēsturi – viena nodarbojas ar vispārīnājumiem, kas nav atkarīgi no laika un telpas, bet otra pēta laiktelpā norisošu notikumu attīstību. Nedomāju, ka, ņemot vērā šajā grāmatā izklāstītās idejas, būtu nepieciešams šeit sīkāk paskaidrot, kāpēc šis tradicionālais uzskats ir sekls.

Ja vēsturnieki nav laika speciālisti, tad ko lai saka par viedokli, ka viņi ir pagātnes izpētes speciālisti? Šāds uzskats varbūt ir ne vien tīri intuitīvi pievilcīgs, bet to ir aizstāvējuši arī daudzi ievērojami vēsturnieki un filozofi. M. Oukšots (*M. Oakeshott*) jēdzienu 'vēsturiskā pagātne' skaidro šādi.¹ Pasaule, kuru uztver indivīds, viņš saka, «neklūdīgi eksistē tagadnē». Es stāvu uz ietves malas un vēroju, kas notiek man apkārt. Man tā stāvot, laiks rit, bet manas uzmanības lokā ir «ilgstoša tagadne», kurā «laika ritējumu neiezīmē nekādas manāmas pārmaiņas vai pat kustības nojausma».² Es redzu aizklībojam man garām vīrieti ar koka kāju. Viņš ir daļa no «ilgstošās tagadnes», ja vien es neuztveru viņu kā cilvēku ar koka kāju, bet gan kā cilvēku, kurš ir zaudējis kāju. Šāda pagātnes apzināšanās, kā apgalvo M. Oukšots, iespējama nevis noliedzot tagadni, bet gan īpašā veidā interpretējot tagadni, kas ietver to, ko atsauc atmiņā vārds «zaudējis». Tagadne vēsturiskā izpratnē sastāv no visa, kas tiek atpazīts kā «iekonservētas pagātnes» saglabājušās liecības jeb relikti:

vēsturnieks pagātnē var tikai ieiēt, izmantojot šīs saglabājušās liecības. Un pirmais vēsturiskā pētījuma uzdevums ir savākt tās kopā no turienes, kur tās izmētatās tagadnē, lai varētu atklāt to, kas varētu būt zudis, lai ieviestu kaut kādu kārtību šajā sajukumā, lai laboru bojājumus, ko šīs liecības varētu būt guvušas, lai mazinātu to fragmentārismu, lai saskatītu to attiecības, lai atpazītu šīs liecības pēc to pirmavotiem un tādējādi noteiktu to autentisko dabu, kas kādreiz bijusi praktiska, filozofiska vai mākslinieciska utt.³

Ar saglabājušos pagātnes fragmentu palīdzību vēsturnieks mēģina atklāt pagātnes aspektus, kuri nav saglabājušies.

Šādu vēstures būtības interpretāciju var saprast divos nedaudz atšķirīgos veidos – uzskatot, ka vēsture nodarbojas vai nu ar zudušās pagātnes atklāšanu, vai ar īpašām tekstuālās hermeneitikas metodēm, kas ir visai dīvaini vēsturniekam. Saskaņā ar pirmo interpretāciju vēsturei ir savs no-

¹ *Oakeshott M. On History.* – Oxford: Basil Blackwell, 1983.

² *Ibid.* – P. 7.

³ *Ibid.* – P. 32.

teikts «izpētes priekšmets»; saskaņā ar otro – vēstures raksturīgā iezīme ir pirmām kārtām metodoloģiska. Tomēr neviena no šīm interpretācijām nav īpaši pamatota, ja tās papētām tuvāk. Ar ‘tagadni’ M. Oukšots saprot – kā to parāda viņa minētais piemērs ar cilvēku uz ietves malas – kaut ko ļoti tuvu tam, ko es saucu par ‘klātbūtni’. Bet klātbūtnei ir tiklab laika, kā telpas robežas. Zaudētās pagātnes interpretatīvo atgūšanu nevar tik vienkārši atšķelt – un to arī nedrīkst darīt – no to kultūru atšķirību interpretatīvā skaidrojuma, kas «uz visām pusēm» izkaisītas pa visu zemeslodi. Jo visos šādos pētījumos iesaistīta arī koordinācija starp laicisko un telpisko, turklāt smalkā un sarežģītā veidā. Lasītāji, kuri tam nepiekrīt, neizjutīs lielas simpātijas pret strukturācijas teoriju, ko esmu izstrādājis šajās lappusēs. No otras puses, ja M. Oukšota viedoklis tiek uzskatīts par metodoloģisku, tas nozīmē, ka vēstures īpatnība slēpjas vēsturnieka prasmē – tāda speciālista prasmē, kurš spēj interpretēt tekstus un pagātnes liecības. Šai idejai, protams, ir ļoti daudz atbalstītāju vēsturnieku vidū, un ne bez pamata, jo ir pietiekami skaidrs, ka vēsturisko pētījumu galvenais uzdevums ir tekstu un materiālo liecību rūpīga izpēte un skaidrojums. Daudzi sociālie zinātnieki šeit varētu saskatīt arī darba dalīšanu starp vēsturi un sociālajām zinātnēm; sociālos zinātniekus interesē tie darbības veicēji, kuri ir dzīvi, ar kuriem var tieši sazināties, bet vēsturniekus interesē mirušie cilvēki, ar kuriem nekāda saziņa nav iespējama. Šī atšķirība acīmredzot ir svarīga ne tikai tāpēc, ka dzīvie var atbildēt uz jautājumiem, taču mirušie ne, bet arī tāpēc, ka dzīvie var arī reaģēt. Tas nozīmē, ka viņiem var rasties šaubas, vai arī viņi var mainīt savu darbību saskaņā ar «atklājumiem», kas par viņiem ir veikti. Tomēr no tā neizriet, ka tas ir pietiekams pamats, lai starp vēsturi un sociālajām zinātnēm varētu novilkt vērā ņemamu robežšķirtni. Jo sociālajās zinātnēs, gluži tāpat kā vēsturē, lielākā daļa izpētes darba notiek, izmantojot tekstus un citus «sekundārus» materiālus. Sociālais zinātnieks var izvērst savu pētījumu, izmantojot arī tiešu komunikāciju ar indivīdiem, kuri ir viņa izpētes objekts, bet šī viņa pētījumu daļa ir niecīga salīdzinājumā ar to laiku, ko viņš velta tekstuālajiem materiāliem. Turklāt tas, cik lielā mērā, apgūstot tekstus – izmantojot tos kā piemērus, kā arī attiecīgā darbības konteksta aprakstus –, var atrisināt to interpretācijas problēmas, ir atkarīgs nevis no «distances» laikā, bet no tā, cik daudz ir jāsecina no mazumiņa un no pētāmo kultūru atšķirību pakāpes.

Ja pastāv kādas divas nozares, kuru saskares punkts atrodas klātbūtnes robežās, tad tās, protams, ir arheoloģija un hermeneitika: arheoloģija tāpēc, ka tā ir priekšmets, kas *par excellence* nodarbojas ar pagātnes liecībām

un reliktiem, ar greznumlietiņām, kas izskalotas mūslaiku krastā un pamestas, kamēr tās atnesušās sabiedriskās strāvas ir aizplūdušas prom; hermeneitika tāpēc, ka visas «konservētās pagātnes» liecības jāinterpretē neatkarīgi no tā, vai tie ir podi vai teksti, un tāpēc, ka šīs pagātnes atklāšanas uzdevums nav konceptuāli un metodoloģiski nošķirams no to nozīmju struktūru tulkošanas, kas eksistē līdzāspastāvošās kultūrās.

Ja sociālās zinātnes nav un nevar būt tagadnes vēsture un ja tās nav un nevar nodarboties tikai ar vispārinājumiem ārpus laika un telpas, kas tad atšķir sociālās zinātnes no vēstures? Es domāju, ka mums jāatbild tāpat, kā to darija E. Dirkems, – nekas (lai gan viņš pie šā secinājuma nonāca pavisam citādas spriedumu gaitas rezultātā): «nekas» nozīmē, ka tas nav nekas loģisks vai ar prātu pamatojams. Ja starp sociālajām zinātnēm un vēsturi pastāv atšķirības, tās būtībā saistītas ar darba dalīšanu; nepastāv nekādas loģiskas vai metodoloģiskas šķelšanās. Vēsturnieki, kuri specializējas noteiktos tekstuālā materiāla tipos, valodās vai «periodos», nav brīvi no sociālās teorijas jēdzieniem vai tajā pastāvošajām dilemmām. Tomēr tieši tāpat arī sociālie zinātnieki, kurus interesē galvenokārt abstraktas un vispārējās teorijas par sabiedrības dzīvi, nav brīvi no tām tekstu un citu kultūras objektu interpretācijām, ko pieprasa hermeneitika. Vēsturisks pētījums ir arī sociāls pētījums un otrādi.

To apgalvot vairs nav tāda ķecerība, kā būtu bijis kādreiz. Palūkosimies vispirms, kas ir noticis no vēstures puses. F. Abramss (*P. Abrams*), runājot par vēsturnieku darbu, sniedz lielisku šīs problēmas kopsavilkumu:

Patiesi nozīmīgs pēdējo divdesmit gadu sasniegums ir vēsturnieku darbu publikācijas, kas pakāpeniski ir parādījušas to iepriekšējo vēstures koncepciju aplamību, kuras principā nebija iesaistītas sociālo zinātņu teorētiskajā pasaulē. Sociālās pārmaiņas notiek, cilvēkiem veicot vēl nepieredzētas darbības. Tā kā vēstures zinātnes atzītie šedevri kļūst teorētiski arvien precīzāk formulēti un tā kā arvien acīmredzamāks kļūst tas, ka vēsture un socioloģija izmanto kopīgas teorētiskās metodes, dažu konservatīvāko profesionālo vēsturnieku spītīgā turēšanās pie pārliecības, ka teorija neattiecas uz viņu darbības jomu, kļūst arvien nedrošāks vēstures «institūcijas» pamats un arvien skaidrāk izvērsas par neefektīvu nostalgiju.⁴

Būtiskā frāze šajā kopsavilkumā ir «kopīgas teorētiskās metodes». Sociālās teorijas problēmas – darbība, struktūra un skaidrojumu formas – ir

⁴ *Abrams P. Historical Sociology.* – London: Open Books, 1982. – P. 300.

kopīgas visām sociālajām zinātnēm, lai kāda darba dališana starp tām pastāvētu citos aspektos.

L. Stouns (*L. Stone*) veiksmīgi aprakstījis sociālo zinātņu ietekmi uz vēsturi to divdesmit gadu laikā, kurus minējis F. Abramss.⁵ L. Stouns izšķir vairākus veidus, kā sociālās zinātnes ietekmējušas «jaunās vēstures» pētniekus. L. Stouns piekrīt F. Abramsam, ka vēsturnieki ir bijuši spiesti vairāk apzināties savu neizbēgamo saistību ar sociālo teoriju. Tas nozīmē, ka viņi ir atzinuši, ka vēsturnieki nevar atstāt galīgi neizskaidrotus teorētiskos priekšnosacījumus, uz kuriem pamatojas viņu darbs. Lai tos precīzi formulētu, viņi liek galdā kārtis, kuras agrāk būtu labprātāk paturējuši aiz iekša. Pārējā sociālo zinātņu ietekme ir vairāk metodoloģiska rakstura. Dažādu vēstures jautājumu izpētē diezgan veiksmīgi ir izmantotas kvantitatīvās metodes – svarīga parādība kaut vai tāpēc, ka šādu metožu izmantošana ir gluži jauns virziens vēsturē.

Tomēr, ja runājam par šo ietekmi, jāatzīmē, ka ir bijis vērojams arī pretējs spiediens no to puses, kuri aizstāv tā saukto «apprakstošo vēsturi». Strīdu starp «jaunās vēstures» aizstāvjiem, no vienas puses, un «apprakstošās vēstures» piekritējiem, no otras, daudzos būtiskos aspektos var uztvert kā vēsturnieku versiju par to pašu darbības un struktūras duālismu, kas caurvījis arī sociālo zinātņu attīstību kopumā. Tie, kuri atbalsta aprakstošo vēsturi, iebilst pret veidu, kādā «jaunā vēsture» mēģina skaidrot cilvēku rīcību, apgalvojot, ka šī rīcība ir sociālu cēloņu rezultāts, kurus nevar ietekmēt šajā rīcībā iesaistītie indivīdi. Viņiem ir pilnīga taisnība, jo tādu teoretizēšanas veidu ieviešana vēsturē, kuri ir kļūdaini jau pašos pamatos, diez vai ir lietderīga. Bet noteikti ir aplam arī izvirzīt «apprakstošo vēsturi» kā «analitiskās vēstures» alternatīvu – it kā mums nebūtu citas iespējas, kā tikai izvēlēties vienu no tām.

Aprakstošā vēsture, domājams, ir stāstu stāstīšana, apzināti atzīstot vārdu *history* (vēsture) un *story* (stāsts) kopīgo sakni un to, ka *history* faktiski nozīmē gan vienu, gan otru. Stāstiem jāatbilst faktisko liecību prasībām, bet tas, kas tos satur kopā un liek lasītājiem tiem noticēt, ir sīzeta loģiskums, veids, kādā tiek atklāts aprakstīto cilvēku darbības mērķtiecīgais raksturs un kādā tiek aprakstīti darbības konteksti. Tā G. Eltons (*G. Elton*), skaidrojot, kas ir aprakstošā vēsture, atzīmē: «Lai kādu darbību varētu saprast, jābūt skaidrai tās videi, apstākļiem un motīviem.»⁶ Pret šādu

⁵ *Stone L.* The Past and the Present. – London: Routledge, 1981. – 16. lpp. un *passim*.

⁶ *Elton G. R.* The Practice of History. – London: Fontana, 1967. – P. 173.

apgalvojumu nevar būt nekādu iebildumu. Kā parādīts G. Eltona un arī citu autoru darbos, apraksts un tas, ko es iepriekš saucu par etnogrāfiju, vairāk vai mazāk ir viens un tas pats. Taču, gluži tāpat kā etnogrāfisko metožu izmantošana nav obligāti jāsaista ar subjektīvismu, arī aprakstošajai vēsturei nav nekādas loģiskas saiknes ar tādu teorētisku nostādni, kas noliedz strukturālos jēdzienus. Aprakstošās vēstures aizstāvjiem ir pietiekams pamats iebilst pret nekritisku strukturālās socioloģijas jēdzienu ieviešanu vēsturnieku darbos. Tomēr viņiem nav taisnība, apgalvojot, ka šādus jēdzienus vispār var ignorēt. Apraksts kļūst par pārliecinošu «stāstu» ne tikai tā sižeta loģikas dēļ, bet arī, kā raksta G. Eltons, darbības «vides, apstākļu un motīvu» izpratnes dēļ. Bet vide un apstākļi, kuros norisinās darbība, nerodas no zila gaisa; tie ir jāizskaidro tādā pašā loģiskā veidā, kā jāizskaidro jebkura aprakstītā un «saprastā» darbība. Tieši ar šo parādību, manu prāt, nodarbojas strukturācijas teorija.

Isumā aplūkosim šo jautājumu no pēdējā laika sociālo zinātņu, īpaši socioloģijas, sasniegumu aspekta. Varētu teikt, ka socioloģijas panākumi meklējami jauno laiku vēsturē, uzskatot to par rietumu industriālā kapitālisma izcelsmes un ietekmes analīzi. Bet pēc otrā pasaules kara daudzi sociologi, aplūkojot šīs problēmas, nonāca evolucionisma ietekmē, kuru jau esmu kritizējis iepriekš. Jāsaprot, ka evolucionisms drīzāk ir vēstures ienaidnieks nekā sabiedrotais, kā, virspusēji skatoties, varētu likties. Jo tas veicina patvaļīgu necieņu pret vēsturiskām detaļām, iespējot cilvēces vēsturi jau iepriekš sagatavotās shēmās.

Tur, kur evolucionismam nav izdevies sasniegt tādu progresu, ir bijusi visai spēcīga tendence definēt 'socioloģiju' un tās atšķirību no 'vēstures', izmantojot tieši tos terminus, kurus es jau iepriekš esmu novērtējis kā tukšus. Šāda uzskata raksturīgu aprakstu piedāvā S. Lipsets (*S. Lipset*):

Sociologa uzdevums ir formulēt vispārējas hipotēzes, kuras ar cerībām izvirzītas plašākas teorētiskas sistēmas ietvaros, un pārbaudīt tās. [...] Vēsturei jānodarbojas ar konkrēto notikumu vai procesu analīzi. Sociologam jāmeklē jēdzieni, kuros būtu ietvertas dažādas konkrētas aprakstošas kategorijas, bet vēsturniekam cieši jāturas pie konkrētajiem notikumiem un jāizvairās no apgalvojumiem, kas, saistot kādu darbību vienā laikā vai vietā ar darbību, kas noris citur, noved pie noteiktos apstākļos norisošo notikumu analīzes aprakstu izkropļojuma.⁷

⁷ Lipset S. M. History and Sociology: Some Methodological Considerations // Lipset S. M., Hofstadter R. Sociology and History. – New York: Basic Books, 1968. – PP. 22–23.

Tomēr šis dalījums norāda uz atšķirību starp vispārējo un atsevišķo, nevis uz atšķirību starp socioloģiju un vēsturi.⁸

Terminu «socioloģija» ieviesa O. Konts, un līdz pat nesēnai pagātnei šis termins lielākoties bija saglabājis ciešu saikni ar domāšanas stilu, kura spilgts pārstāvis viņš bija. Daudzi autori, kuri ir nolieguši gan evolucionismu, gan funkcionālismu, tomēr ir saistījuši socioloģiju ar dažām galvenajām objektīvisma doktrīnām. «Vispārējās hipotēzes», par kurām runā S. Lipsets, kā jau esmu aprakstījis iepriekš, bieži uzskata par likumiem, kas izsaka kauzālās attiecības, kuras darbojas neatkarīgi no to indivīdu gribas, uz kuru rīcību tās attiecas. Sociologi ar to nedomā tikai pretstatu starp «nomotētisko» un «idiogrāfisko». Ja socioloģijas specifika, kā to apgalvo strukturālā socioloģija, slēpjas tieši tās sevišķajā interesē par strukturālajiem ierobežojumiem, var secināt, ka vēsturnieki ir ciešāk saistīti ar mērķtiecīgo indivīdu kontekstualizētajām darbībām. Ja vēsturē ieviestos «socioloģijas» jēdzienus mēs saprotam šādi, nav grūti saskatīt, kāpēc aprakstošās vēstures aizstāvji pret tiem izturas ar aizdomām un kāpēc viņi var apgalvot, ka tas, ar ko viņi nodarbojas, ir «vēsture», nevis «socioloģija». Abas puses atbalsta disciplīnu dihotomiju, kam nav ne loģiskas, ne metodoloģiskas jēgas.

Socioloģiju neapšaubāmi lielā mērā ir mainījis un joprojām tajā rada pārmaiņas objektīvisma un funkcionālisma reiz piedzīvotās hegemonijas noriets. Laika ignorēšana socioloģijā, vismaz kā to pieļāva sociologi, noteikti bija arī vēstures ignorēšana – laiks, vēsture un sociālās pārmaiņas – tas viss ir asimilēts funkcionālismā.⁹ Tomēr tika piedzīvota arī vilšanās tajās divās tradīcijās, kas dominēja industriāli attīstīto sabiedrību analizē vēl pirms kādiem diviem gadu desmitiem – «industriālās sabiedrības teorijā», no vienas puses, un marksismā, no otras.¹⁰ Pēc otrā pasaules kara abiem šiem novirzieniem bija raksturīga evolucionāra nokrāsa, tajos izpaudās arī dažas no manis norādītajām ar evolucionismu saistītajām sekundārajām īpašībām. Sevišķi jāuzsver, ka abi virzieni bija stipri eurocentriski. Izaicinājumam, ko šīm attīstības shēmām meta «atkarības» un «pasaules sistēmas» teorija, ir bijusi visai ievērojama loma cīņā ar eurocentriskajiem pieņēmumiem. Bet skaidri saskatāma ir arī ietekme, ko atstājusi «jaunā vēsture», kura parādījusi, ka daudzi sociologu

⁸ *Stinchcombe A. L. Theoretical Methods in Social History.* – New York: Academic Press, 1978.

⁹ Sal.: *Functionalism: après la lutte* // SSPT.

¹⁰ Sk.: *Classical Social Theory and the Origins of Modern Sociology* // PCST.

pieņēmumi par pirmskapitālistisko Eiropu, iespējams, ir kļūdaini pašos pamatos.¹¹

Sociologiem būtu daudz vairāk jāmacās no vēsturnieku darbiem, nekā vairākums, šķiet, ir gatavs atzīt. Kā vienu no spilgtākajiem piemēriem var minēt F. Brodela (*F. Braudel*) darbu, kurš tiek slavēts «jauno vēsturnieku» aprindās, bet kurš joprojām ir visai maz pazīstams tiem, kuri uzskata, ka nodarbojas ar «socioloģiju».

F. Brodels atklāj agrīno ietekmi, kādu socioloģija, īpaši ar *Année Sociologique* grupas starpniecību, ir atstājusi uz Francijas vēstures izpētes attīstību. Neapšaubāmi dažā ziņā šis darbs atspoguļo šīs grupas socioloģisko uzskatu trūkumus. Bet citos aspektos tas sniedzas tālu pāri šo uzskatu ierobežojumiem, un socioloģijai tas būtu ļoti interesants ne tikai satura, bet arī teorētiskās izsmalcinātības dēļ. «Dialogs starp struktūru un apstākļu sakritību»,¹² ko F. Brodels vēlas attēlot, ir līdzīgs tam, ko es detalizētāk cenšos atspoguļot strukturācijas teorijā. F. Brodels ir *longue durée* vēsturnieks, bet viņu interesē iespēja savienot nejaušo un īslaicīgo ar institūcijām, kas pārdzīvo ilgus laika periodus.

No pirmā acu uzmetiena varētu šķist, ka F. Brodels un Ē. Gofmanis stāv tik tālu viens no otra kā neviens cits. Varētu domāt, ka tās ir absolūti nesalīdzināmas personības, pat šo vārdu minēšana kopā šķiet mazliet jocīga. F. Brodels pēta vairāku gadsimtu vēsturi, bet Ē. Gofmanis noteikti izvairās no jebkādas to institucionālo kontekstu attīstības analīzes, kuros noris sociālā darbība. Tomēr abu autoru pētījumu pamatā ir ikdienas dzīves notikumi. Viņus vieno izteiktā interese par laiku nevis kā hronoloģisku ilgstamību, bet kā neatņemamu sociālās atražošanas sastāvdaļu. Kā jau esmu mēģinājis parādīt, no Ē. Gofmaņa mēs daudz varam uzzināt par to, kā tiek atrazotas visdziļāk iesakņojusās institūcijas. Ē. Gofmani nevar uzskatīt par teorētiķi, kuru interesē tikai triviālais un ātri gaistošais. No otras puses, F. Brodelu nevar uzskatīt par autoru, kas nodarbojas ar plašu vēstures periodu pētījumiem, kuros indivīdi ir tikai nepārvaramu sociālu norišu «deterministiskas, fatālas vēstures» spēļu mantiņas.¹³ Vēsture ir notikumu strukturācija laikā un telpā, nemitīgi mijiedarbojoties darbībai un struktūrai: ikdienas dzīves laicīgās dabas sasaiste ar institūciju formām, kas pastāv neaptverami plašos laika un telpas attālumos.

¹¹ Tilly C. *As Sociology Meets History*. – New York: Academic Press, 1981. – P. 37 ff.

¹² Braudel F. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. London: Fontana, 1973. – Vol. 2. P. – 757.

¹³ Stone L. *The Past and the Present*. – P. 19.

Norādot uz vēsturnieku un sociologu darba būtiskām sakritībām, kas novērojamas šodien, es negribu teikt tikai to, ka vēsturei jāklūst socioloģiskākai un socioloģijai vēsturiskākai. Runa ir par daudz ko vairāk. Tas, ka socioloģija sāk nodarboties ar laika un telpas problēmām, nozīmē, ka darbības, struktūras un kontekstualitātes teorija ir šo aspektu izpētes centrā.

Kontekstualitāte nozīmē tiklab laiku, kā telpu, un šeit mēs varam pievērsties attiecībām starp ģeogrāfiju un socioloģiju. Ģeogrāfija ilgu laiku intelektuāļu aprindās nav bijusi tāda modes lieta kā vēsture, un literatūrā mēs varam atrast daudz mazāk diskusiju par attiecībām starp ģeogrāfiju un socioloģiju nekā starp vēsturi un socioloģiju. Daudzi sociologi ir norūpējušies par to, cik lielā mērā «socioloģija» ir «vēsturiska» (vai tai vajadzētu tādai būt) – dažādos veidos atkarībā no tā, kā saprot šos abus terminus – bet, cik man zināms, tikai nedaudzi ir izrādījuši līdzīgu satraukumu par ģeogrāfiju. Varbūt tas ir ne tikai tāpēc, ka vēsturei un ģeogrāfijai ir atšķirīga intelektuālā reputācija, bet arī tāpēc, ka jēdziens 'telpa' šķiet saprotamāks salīdzinājumā ar 'laika' jēdzienu. Atstatumu telpā acīmredzot ir viegli aptvert un aprakstīt jēdzieniski; bet to pašu nevar teikt par atstatumu laikā. Varētu šķist, ka no šāda sprieduma izriet gan tas, ka telpu var atstāt ģeogrāfu ziņā, gan tas, ka telpas pētīšana ir samērā neinteresanta. Tomēr šis secinājums būtu virspusējs. Šī frāze varētu likties dīvaina, bet cilvēki tik tiešām «veido paši savu ģeogrāfiju», tāpat kā tie «veido paši savu vēsturi». Tas nozīmē, ka sociālās dzīves telpiskās konfigurācijas socioloģijai ir tikpat nozīmīgas kā laika dimensijas, un, kā bieži esmu uzsvēris, daudzos nolūkos būtu jārunā par laiktelpu, nevis jāaplūko laiks un telpa atsevišķi.

Sociālās ģeogrāfijas pirmsākumiem 19. gadsimta beigās zināmā mērā ir daudz kopīga ar socioloģijas izcelsmi. Tāpat kā vēsturi, arī sociālo ģeogrāfiju lielā mērā ietekmēja E. Dirkema un to autoru darbi, kuri bija saistīti ar *Année Sociologique*. Tas noteikti attiecas gan uz F. Racelu (*F. Ratzel*), gan Vidalu de la Blašu (*Vidal de la Blache*), kas ģeogrāfijas attīstības sākumposmā varbūt ir divas visievērojamākās personības. F. Racela lozungs bija «*Die Menschheit ist ein Stück der Erde*»,¹⁴ tomēr viņš uzsvēra arī cilvēka ģeogrāfijas kā neatkarīgi pastāvošas parādības nozīmīgumu. E. Dirkemam bija taisnība, kad viņš F. Racela darbā saskatīja «potenciālo sabiedroto» tai socioloģijas koncepcijai, kuru viņš pats gribēja attīstīt.¹⁵ Vidala de

¹⁴ Ratzel F. *Anthropogeographie*. – Stuttgart, 1899. – Vol. 1. – P. 23.

¹⁵ E. Dirkema recenzija par *Anthropo-Géographie*, 1. sēj.: *L'Année Sociologique*. – 1898–9. – Vol. 3. – P. 551. Tomēr šajā un citās recenzijās E. Dirkems pret Racelu izturējās visai kritiski.

la Blaša *genre de vie* jēdziens tieši pauž E. Dirkema ietekmi; Vidala de la Blaša idejas, kuras pārņēma Lisjēns Fevrs (*Lucien Febvre*), būtiski ietekmēja franču vēsturnieku, t. sk. F. Brodela darbus.¹⁶ Arī tas, ka F. Brodels savos pētījumos aplūkoja Vidusjūras reģionu kopumā, nevis pēc nāciju valstu robežām vai «Eiropas» politiskajiem apzīmējumiem, spilgti atspoguļo Vidala de la Blaša ietekmi. Tomēr F. Racela un Vidala de la Blaša ietekme uz socioloģiju bija visai niecīga. Pēc otrā pasaules kara socioloģija un ģeogrāfija lielākoties gāja katra savu ceļu.

Tomēr kopš tā laika situācija ir mainījusies. Abu nozaru pētījumu tuvināšanās varbūt arī nav tik uzkrītoša kā tā, kas notiek starp vēsturi un socioloģiju, tomēr sociālā ģeogrāfija neapšaubāmi ir lielā mērā atguvusi ciešo saistību ar socioloģiju, kāda tai bija iepriekšējās paaudzēs.¹⁷ Sešdesmito gadu «jauno ģeogrāfiju» tāpat kā «jauno vēsturi» spēcīgi ietekmēja no citām sociālajām zinātnēm aizgūtās kvantitatīvās metodes. Ideju par to, ka ģeogrāfija pirmām kārtām pēta reģionalizāciju, pamazām nomainīja daudz vispārīgāks uzsvars uz telpas formu kā tādu. Atsaucoties uz ideju pārmaiņām citās sociālajās zinātnēs, «jaunā ģeogrāfija» jau ir lielā mērā saņēmusi to empīrisma kritiku, kam ir bijusi tik liela ietekme uz visu mūsdienu sabiedrisko un politisko domu. Tādēļ šodien ģeogrāfu darbi var tikpat daudz ko piedāvāt socioloģijai, kā sociologi var piedāvāt ģeogrāfijai. Jo sociālā ģeogrāfija šodien izmanto daudzus tos pašus jēdzienus un pedālās tajos pašos metodoloģiskajos stridos kā socioloģija.

Iepriekšējās nodaļās esmu mēģinājis paskaidrot, kurus es uzskatu par galvenajiem aspektiem, kādos ģeogrāfijas jēdzienus var izmantot strukturācijas teorijā. Es, protams, negribu apgalvot, ka T. Hāgerstranda un viņa sekotāju darbi ir viss, ko ģeogrāfija var piedāvāt socioloģijai. Tomēr šie darbi strukturācijas teorijai ir ļoti nozīmīgi to iemeslu dēļ, kurus esmu mēģinājis atklāt. Kad laika ģeogrāfiju pakļauj pienācīgam kritiskam novērtējumam, tā spēj piedāvāt ne tikai teorētiskas atklāsmes, bet arī izpētes metodes, kuras iespējams tieši izmantot empīriskos pētījumos. Laika ģeogrāfija piedāvā trīs priekšrocības salīdzinājumā ar vispārāztajām sabiedrības izpētes metodēm, ar kurām tā, protams, jebkurā gadījumā var tikt kombinēta. Pirmkārt, tā pievērš pētnieka uzmanību mijiedarbības kontekstualitātēm, īpaši tām, kas saistās ar *milieux* fiziskajiem aspektiem,

¹⁶ *Febvre L. A Geographical Introduction to History.* – London: Routledge, 1950.

¹⁷ Sk.: *inter alia*, *Gregory D. Ideology, Science and Human Geography.* – London: Hutchinson, 1978.

kuros darbojas indivīdi. Vairākums sociālo pētījumu, kurus veic sociologi, nav gribējuši pievērsties to sakarību izpētei, kas pastāv starp *milieux* fiziskajiem un sociālajiem aspektiem. Kā vienīgie pozitīvie izņēmumi šeit jāmin Čikāgas skola un tā sauktie «ekoloģiskie» teorētiķi.¹⁸ Otrkārt, laika ģeogrāfija pievērs mūsu uzmanību rutinizācijas lomai ikdienas darbībā, kas ir sociālo institūciju pamatā. Treškārt, attīstot ideju par ikdienas dzīvi kā krustojošos laiktelpas taku virkni, laika ģeogrāfija piedāvā veidu, kā attēlot un analizēt sociālās atražošanas modeļus.¹⁹

Mēģinājumu aizstāt reģionalizācijas jēdzienu ģeogrāfijā ar abstraktākiem telpas formas modeļiem es uzskatu par kļūdainu. Es nedomāju, ka ir lietderīgi mēģināt padarīt reģionalizācijas analīzi tikai un vienīgi par ģeogrāfijas lauciņu. Kā jau esmu mēģinājis uzsvērt, reģionalizācija ir jēdziens, kura nozīmīgā loma socioloģijā būtu pienācīgi jānovērtē. Vislabāk reģionalizāciju saprast nevis tikai kā telpas jēdzienu, bet kā tādu, kas pauž kontekstu grupēšanos laiktelpā. Kā tāda reģionalizācija socioloģijai ir ļoti nozīmīga parādība gan teorētiskajā, gan empīriskajā limenī. Neviens cits jēdziens nepalīdz vairāk atmāskot maldinošo dalījumu «mikro-» un «makrosocioloģiskajos pētījumos»; un neviens cits jēdziens vairāk nepalīdz cīnīties pret pieņēmumu, ka «sabiedrība» vienmēr ir skaidri noteikta vienība ar precīzi nodalītām robežām. Kā pieņemts socioloģijā, problēmas, kas saistītas ar reģionalizācijas jēdzienu, ir, pirmkārt, tas, ka šis jēdziens galvenokārt tiek izmantots urbānajā socioloģijā, otrkārt, tas galvenokārt tiek lietots, runājot par apkaimi, un, treškārt, urbānā socioloģija tradicionāli vienmēr ir saprasta kā viena no socioloģijas «nozarēm».

Visi reģionalizācijas jēdziena lietojumi ir apšaubāmi. Kā es esmu mēģinājis formulēt, reģionalizācija nekādā gadījumā nav tas pats, kas 'reģionālā zinātne', tomēr šim jēdzienam ir ļoti plašs lietojums. «Urbānā socioloģija» ir viena no galvenajām jomām, kur kopīgi darbojušies gan ģeogrāfi, gan sociologi un kur abu nozaru mijiedarbība ir bijusi visciešākā. Ir interesantas paraleles starp Vidala de la Blaša darbiem, kuru pamatā ir galvenokārt lauku vide, un Čikāgas skolas pētījumiem, kas veikti galvenokārt pilsētvidē. R. Pārks zināja par franču sociālās ģeogrāfijas darbiem, lai gan šķiet, ka savus galvenos jēdzienus viņš izstrādājis neatkarīgi no tās. Diemžēl R. Pārka darbu ietekme visstiprāk jūtama urbānajā socioloģijā, kam

¹⁸ Sk., piem.: *Hawley A. H. Human Ecology*. – New York: Ronald Press, 1950.

¹⁹ Daži būtiski izmantošanas piemēri šajā ziņā atrodami darbā: *Carlstein T. Time, Resources, Society and Ecology*. – Lund: Department of Geography, 1980.

raksturīgs formālistisks telpas jēdziens un kas uzsver objektivistisku nostāju. Savos vēlākajos darbos R. Pārks pauda uzskatu, ka, ja mēs varētu «reducēt visas sociālās attiecības uz telpas attiecībām», mēs varētu pieredzēt to, ka «būtu iespējams cilvēku attiecībām piemērot dabaszinātņu fundamentālo loģiku».²⁰ Taču savos agrīnajos darbos R. Pārks daudz vairāk uzsvēra apkaimi kā kontekstualizējošu parādību, ko nosaka noteiktas sociālas iezīmes un kas tās pauž kā *genres de vie*. Tiesi šādi akcenti ir jāsaģlabā, kad runājam par reģionalizāciju vispār, nevis konkrēti par pilsētu rajoniem.

Urbānā socioloģija nav tikai viena no socioloģijas nozarēm. To uzsvērt ir ļoti svarīgi un, to atzīstot, nesenie urbānās teorijas sasniegumi ir palīdzējuši vēl vairāk saļodzīt robežvalni, kas šķir ģeogrāfiju un socioloģiju. Kā jau tiku norādījis iepriekš, pilsētu dabas izpēte ir ļoti svarīga, analizējot jautājumus, kas parasti tiek pasniegti kā tīri loģiski pēc sava rakstura, sevišķi mikro/makro problēmu. Šajā gadījumā termins «pilsēta» ir maldinošs. Pilsētām plaša mēroga sabiedrību organizēšanā patiesām visur ir bijusi galvenā loma, tomēr šķirās sadalītā sabiedrībā pilsēta nav tā pati, kas pilsēta mūsdienās. Tiktāl, ciktāl modernais urbānisms pauž jaunu laiktelpas organizācijas tipu, tam nav nekāda sakara ar tradicionālajām pilsētām un tā izcelsme meklējama līdzās kapitālistiskā industriālā tipa sabiedrības izcelsmei. Nav nekādas nepieciešamības piekrist visām M. Kastelsa (*M. Castells*) darbā izvērstajām tēmām, lai atzītu, ka viņš ir daudz darijis, lai novirzītu uzvaru no «urbānās socioloģijas» urbānajā teorijā uz urbānisma vispārējo nozīmi socioloģijā kā tādā.²¹ Urbānisma kā «mākslīgi veidotas vides» pamata analīze neapšaubāmi varētu ieņemt galveno vietu jebkurā empīriskā pētījumu programmā, kuru strukturācijas teorija varētu palīdzēt radīt, par industriālajām sabiedrībām šodien.

Ko sociologi var mācīties no ģeogrāfu darbiem? Ne tikai reģionalizācijas nozīmīgumu un tās izpētes metodes, bet arī tā faktora nozīmīgumu sociālās darbības atražošanā, kuru ģeogrāfi tradicionāli sauc par vietu (bet es labprātāk to saucu par darbības vietu – *locale*). Kā labu piemēru var minēt A. Preda darbus, kuros urbānisma empīriskā izpēte apvienota ar koncepciju, ko ietekmējusi gan laika ģeogrāfija, gan

²⁰ *Park R. Human Ecology // American Sociological Review, 1936. – Vol. 1. – P. 2.* Tiesa, Pārks dažkārt šo pozīciju mikstināja.

²¹ *Castells M. Is There an Urban Sociology? // Pickvance C. G. Urban Sociology: Critical Essays. – London: Tavistock, 1976, un citas publikācijas. Sk. arī daudzos Anri Lefevra darbus.*

strukturācijas teorija.²² Kā pareizi norāda A. Preds, noteiktā vietā notiekošās 'sociālās mijiedarbības' jēdzienu var pienācīgi empīriski noteikt tikai tad, ja mēs aptveram, ka «konkrēto kultūras, ekonomikas un politisko institūciju atražošanas laikā un telpā ir pastāvīgi saistīta ar laikā un telpā noteiktām darbībām, zināšanu attīstību un konkrēto indivīdu biogrāfijām».²³ Indivīdu ikdienas taku koordinācija noteiktā darbības vietu spektrā plus tas, ko daži pētnieki sauc par «vietas izjūtu», ir struktūras dualitātes konkretizētie aspekti. «Ikdienas takas» un «dzīves takas» dialektika ir veids, kādā tiek izteikta indivīda biogrāfijas kontinuitāte, un tā izsaka arī institūciju atražošanas kontinuitāti. Vietas izjūtai, šķiet, ir būtiska loma ontoloģiskās drošības saglabāšanā tieši tāpēc, ka tā rada psiholoģisko saikni starp indivīda biogrāfiju un darbības vietām, kas ir to laiktelpas taku vide, pa kurām virzās indivīds. Plašāku darbības vietu – reģionu, valstu utt. – identifikācijas sajūtas ir atšķiramas no tām, kuras rada un pastiprina ikdienas dzīves lokalizētie konteksti. Tie varbūt ir daudz svarīgāki plaša mēroga institucionālo kontinuitāšu atražošanā nekā plašākās darbības vietas.²⁴ A. Preds domā, ka pētījumam būtu jānosaka dubultā nozīme, ko ietver vārds «notiek». Sociālā darbība notiek konkrētās darbības vietās, tomēr tas nav jāsaprot tikai kā šādas darbības pasīva lokalizācija noteiktās situācijās. Cilvēku darbības «notiek», pielāgojot un pārveidojot dabu, un tas nekur citur nav tik uzskatāms kā modernā urbānisma mākslīgi veidotajā vidē.

Ko savukārt ģeogrāfi var mācīties no sociologiem? Varbūt patiesām neko daudz, jo dažu pēdējo gadu laikā ģeogrāfi ir labi iepazinušies ar socioloģijā notiekošajām diskusijām un tās problēmām. Bet socioloģija var ģeogrāfijai palīdzēt sagraut pieņēmumu, ka var pastāvēt atsevišķa «zinātne par telpu». Sociālajā ģeogrāfijā telpas formas vienmēr ir arī sociālās formas. Aplūkosim apgalvojumu, kas atrodams noteikta tipa ģeogrāfiskajā literatūrā, ka ģeogrāfijas uzdevums ir izveidot «telpiskas sakarības starp faktiem,

²² Īpaši sk.: *Pred A. Power, Everyday Practice and the Discipline of Human Geography // Space and Time in Geography*. – Lund: Gleerup, 1981; Thrift N., *Pred A. Time-Geography: a New Beginning // Progress in Human Geography*, 1981. – Vol. 5. un *Pred A. Structuration and Place: on the Becoming of Sense of Place and Structure of Feeling // Journal for the Theory of Social Behaviour*. – 1983. – Vol. 13.

²³ *Pred A. Structuration and Place*. – P. 46.

²⁴ *Buttimer A., Seamon D. The Human Experience of Space and Place*. – New York: St. Martin's Press, 1980; Yi-Fu Tuan. *Rootedness versus Sense of Place // Landscape*. – 1980. – Vol. 24.

atklājot telpas likumus», un izskaidrot «sakarības starp pašiem likumiem, izveidojot telpas teorijas, kas ir modeļi jeb sistēmas telpas problēmu sfērā». ²⁵ Šādi formulējumi, protams, pauž tādu likumu koncepciju, kuru es jau agrāk noraidīju kā nepiemērotu; tie atspoguļo mēģinājumu izveidot «sociālo fiziku telpas kontekstā». ²⁶ Tomēr svarīgāk ir tas, ka tie pieļauj, ka telpai ir pašai sava iekšējā daba; šāds apgalvojums ir loģiski apšaubāms un empīriski neauglīgs. Telpa nav tukša dimensija, kurā tiek strukturēti sociālie grupējumi, telpa jāaplūko kā līdzdalīga mijiedarbības sistēmu veidošanā. Tas pats, kas tika teikts par vēsturi, attiecas arī uz (sociālo) ģeogrāfiju: starp sociālo ģeogrāfiju un socioloģiju nepastāv nekādas loģiskas vai metodoloģiskas atšķirības!

²⁵ *Amedeo D., Colledge R. G. An Introduction to Scientific Reasoning in Geography.* – New York: Wiley, 1975. – P. 35.

²⁶ *Gregory D. Ideology, Science and Human Geography.* – London: Hutchinson, 1978. – P. 73.

STRUKTURĀCIJAS TEORIJAS TERMINU VĀRDNĪCA

Vārdnīcā iekļauti neoloģismi un termini, kas šajā garāmatā lietoti citādā nozīmē nekā parasti. Vārdnīcas mērķis ir sniegt tekstā piedāvāto definīciju kopsavilkumu, nevis tālāku šo jēdzienu skaidrojumu.

Ārējā kritika – sociālo zinātņu teoriju un atklājumu sniegtā parasto darbības veicēju uzskatu un darbības kritika.

Atražošanas cikls – atražošanas attiecību institucionalizēta virkne, ko nosaka vai nu homeostatiskās cilpas, vai refleksīvā pašregulācija.

Darbības racionalizācija – spēja apzināties savas darbības iemeslus, kas piemīt kompetentiem darbības veicējiem, tā ka, ja citi viņiem par to jautā, viņi savu darbību var racionāli izskaidrot.

Darbības refleksīvā kontrole – cilvēku uzvedības mērķtiecīgs jeb apzināts raksturs, kas parādās indivīda darbībā; darbība nav atsevišķu rīcības aktu virkne, kurā iesaistīta arī nolūku summa, darbība ir nepārtraukts process.

Darbības vieta – fizisks reģions kā daļa no mijiedarbības vides, kuram ir savas noteiktas robežas un kurš tā vai citādi palīdz koncentrēt mijiedarbību.

Diskursīvā apziņa – tas, ko darbības veicēji spēj pateikt – jeb piešķirt verbālo izteiksmi – par sociālajiem apstākļiem, it īpaši par viņu pašu darbības apstākļiem; apzināšanās, kam piemīt diskursīva forma.

Dubultā hermeneitika – divu nozīmes struktūru – jēgpilnas sociālo attiecību pasaules, ko veidojuši parasti darbības veicēji, un sociālo zinātnieku izgudroto metavalodu – krutošanās kā loģiski nepieciešama sociālo zinātņu daļa; sociālajās zinātnēs nemitīgi notiek «pārejas» no vienas nozīmju sistēmas uz otru.

Epizodes raksturojums – institucionālo pārmaiņu formu apzīmējums; raksturojums salīdzinājuma nolūkā; epizodes ir secīgas pārmaiņas, kam raksturīgs noteikts sākums, notikumu virzība un iznākumi, kas zināmā mērā var tikt salīdzināti, abstrahējoties no konkrētajiem kontekstiem.

- Homeostatiskās cilpas** – kauzālie faktori, kam sistēmu atražošanā ir atgriezeniska ietekme; šis atgriezeniskums lielā mērā ir netīšo seku iznākums.
- Iekšējā kritika** – sociālo zinātņu kritikas mehānisms, ar kura palīdzību teorijas un atklājumi tiek vērtēti, ņemot vērā loģiskus argumentus un rīcībā esošus pierādījumus.
- Institucionālā analīze** – sociālā analīze, kas otrā plānā atstāj darbības veicēju spējas un zināšanas un pēta institūcijas kā nepārtrauktus atražotus noteikumus un resursus.
- Kontekstualitāte** – konkrētā mijiedarbības situācija laiktelpā, t. sk. mijiedarbības vide, klātesošie darbības veicēji un saziņa starp tiem.
- Kontroles dialektika** – varas (varas kā kontroles) sadalījuma aspekta divējādā daba; kā tie, kam ir mazāka vara, pārvalda resursus tā, lai iedibinātajās varas attiecībās īstenotu kontroli pār tiem, kam lielāka vara.
- Kopējās zināšanas** – zināšanas par to, kas jādara dažādās dzīves situācijās, kuras piemīt gan parastajiem darbības veicējiem, gan sociālajiem zinātniekiem; nepieciešams nosacījums, lai varētu gūt ticamus sociālās darbības aprakstus.
- Laiktelpas distancētība** – sociālo sistēmu izplatība laiktelpā, kuras pamatā ir sociālās un sistēmas integrācijas mehānismi.
- Laiktelpas šķautnes** – saskares – vai nu pretrunīgas, vai simbiotiskas – starp dažādu strukturālo tipu sabiedrībām.
- Materiālie resursi** – materiālie resursi, kuri iesaistīti varas veidošanās procesā, t. sk. dabas vide un fiziskie artefakti; materiālie resursi izriet no cilvēku varas pār dabu.
- Nemateriālie resursi** – nemateriālie resursi, kuri iesaistīti varas veidošanās procesā, kas izriet no spējas izmantot cilvēku darbību; nemateriālie resursi izriet no vienu darbības veicēju varas pār citiem.
- Ontoloģiskā drošība** – pašlīvība jeb uzticēšanās, ka dabas un sociālo attiecību pasaule ir tādas, kādas tās šķiet esam, ieskaitot patības un sociālās identitātes būtiskākos eksistenciālos parametrus.
- Pasaules laiks** – vēstures apstākļu sakritība, kas ietekmē epizožu raksturu; vēsturisko precedentu izpratnes ietekme uz epizožu raksturojumu.
- Praktiskā apziņa** – darbības veicēju zināšanas par sociālajiem apstākļiem, it īpaši par tiem apstākļiem, kuros noris viņu darbība, bet ko nevar izteikt vārdos; taču praktisko apziņu neaizsargā nekādi apspiešanas mehānismi, kā tas ir gadījumā ar bezapziņu.
- Pretruna** – strukturālo principu pretstats; turklāt šie pretstati ir cits no cita atkarīgi un tajā pašā laikā noliedz cits citu; ar šādiem apstākļiem saistītas perversās sekas.
- Refleksīvā pašregulācija** – kauzālās cilpas, kurām atražošanas procesā ir atgriezeniska ietekme, kur šo atgriezeniskumu būtiski ietekmē individu zināšanas par sistēmas atražošanas mehānismiem un kuras indivīdi izmanto, lai šo atražošanu kontrolētu.
- Reģionalizācija** – reģionu laika un telpas vai laiktelpas diferenciacija vai nu darbības vietās, vai starp tām; reģionalizācija ir nozīmīgs jēdziens, kas ļauj apšaubīt pieņēmumu, ka sabiedrības vienmēr ir homogēnas, vienotas sistēmas.

- Rutinizācija** – sabiedrībā norisošo ikdienas darbību vairākuma ierastais, pats par sevi saprotamais raksturs; rīcības pazīstamo veidu un formu pārsvars, kas ir pamatā ontoloģiskās drošības sajūtai un ko savukārt šī ontoloģiskās drošības sajūta stiprina.
- Sapratnes spēja** – viss, ko darbības veicēji zina (uzskata) par savas un citu individu darbības apstākļiem un ko viņi izmanto šīs darbības veikšanā un atražošanā, ieskaitot tiklab vārdos neizteiktās, kā diskursīvi pieejamās zināšanas.
- Sistēma** – tāda sociālo attiecību modelēšana laiktelpā, kuru saprot kā atražotas darbības. Sociālās sistēmas var būt ļoti dažādas atkarībā no tām piemītošā «sistēmisma», un tām reti piemīt tāda iekšēja vienotība, kas atrodama fiziskajās un bioloģiskajās sistēmās.
- Sistēmas integrācija** – atsevišķu darbības veicēju vai to grupu savstarpīgums (apmaināmība) plašākās laiktelpas robežās ārpus līdzklātbūtnes apstākļiem.
- Sociālā integrācija** – darbību savstarpīgums starp darbības veicējiem līdzklātbūtnes apstākļos, kas saprotams kā saskarsmju kontinuitāte un nošķiršana.
- Starsabiedrību sistēmas** – sociālās sistēmas, kas iziet ārpus jebkādam robežlinijām, kas pastāv starp sabiedrībām vai sociāliem kopumiem, t. sk. sabiedrību aglomerāti.
- Stratēģiskās rīcības analīze** – sociāla analīze, kur otrā plānā atstātas sociāli atražotās institūcijas un galvenā uzmanība pievērsta tam, kā darbības veicēji refleksiīvi kontrolē savu darbību; kā darbības veicēji mijiedarbības veidošanas gaitā izmanto noteikumus un resursus.
- Stratifikācijas modelis** – cilvēku kā darbības veicēju interpretācija, uzsverot trīs izziņas un motivācijas «slāņus»: diskursīvo apziņu, praktisko apziņu un bezapziņu.
- Struktūra** – noteikumi un resursi, kas rekursīvi tiek iesaistīti sociālo sistēmu atražošanā. Struktūra eksistē tikai kā atmiņas pēdas, kas ir cilvēku sapratnes spējas organiskais pamats, un tā iemiesota attiecīgajā mīklī notiekošajā darbībā.
- Strukturācija** – sociālo attiecību strukturēšana laikā un telpā, ko iespējamu padara struktūras dualitāte.
- Strukturālās īpašības** – sociālo sistēmu strukturētās īpašības, īpaši institucionalizētās īpašības, kas plešas pāri laikam un telpai.
- Strukturālie principi** – sociālo kopumu organizācijas principi; faktori, kas iesaistīti vispārējā institucionālā sabiedrības vai sabiedrības tipu klasifikācijā.
- Struktūras** – noteikumu un resursu kompleksi, kas iesaistīti sociālo sistēmu institucionālajās izpausmes formās. Pētīt struktūras, ieskaitot strukturālos principus, nozīmē pētīt galvenos pārveides un starpniecības attiecību aspektus, kas ietekmē sociālo un sistēmas integrāciju.
- Struktūras dualitāte** – struktūra kā tās darbības līdzeklis un rezultāts, kuru tā pati arvien no jauna organizē; sociālo sistēmu strukturālās īpašības nepastāv ārpus darbības, bet tiek nepārtraukti iesaistītas šīs darbības veidošanā un atražošanā.
- Šķirās sadalīta sabiedrība** – agrārās valstis, kur saskatāmas šķiru atšķirības, bet kur šāds sadalījums šķirās nav sabiedrības organizācijas principu pamats.

Ticamības kritēriji – kritēriji, ko darbības veicēji izmanto savas rīcības cēloņu atrašanai tā, lai ticami aprakstītu, kas ir tas, ko viņi dara.

Validitātes kritēriji – kritēriji, kurus sociālie zinātnieki izmanto, lai pamatotu savas teorijas un atklājumus, kā arī novērtētu citus.

Vēsturiskums – vēstures kā progresīvu pārmaiņu izpratne, kas apvienota ar šādas izpratnes kognitīvu izmantošanu, lai turpinātu šīs pārmaiņas. Vēsturiskumā ietverts noteikts viedoklis par to, kas ir «vēsture», t. i., vēstures zināšanas izmantošana, lai to mainītu.

BIBLIOGRAFIJA

- Abrams, Philip**, *Historical Sociology* (London: Open Books, 1982)
- Alland, Alexander**, *Evolution and Human Behaviour* (Garden City: Natural History Press, 1967)
- Alland, Alexander**, *Adaptation in Cultural Evolution* (New York: Columbia University Press, 1970)
- Amedeo, D., and Golledge, R. G.**, *An Introduction to Scientific Reasoning in Geography* (New York: Wiley, 1975)
- Anderson, Perry**, *Arguments Within English Marxism* (London: Verso, 1980)
- Anscombe, G. E. M.**, 'The first person' in Samuel Guttenplan, *Mind and Language* (Oxford: Blackwell, 1972)
- Appley, M.-H.**, *Adaptation-Level Theory: A Symposium* (New York: Academic Press, 1971)
- Archer, Margaret S.**, 'Morphogenesis versus structuration: on combining structure and action', *British Journal of Sociology*, vol. 33., 1982
- Ariès, P.**, *Centuries of Childhood* (Harmonsworth: Penguin, 1973)
- Artaud, Anthonin**, *Le théâtre et la science* (Paris: Seuil, 1947)
- Atkinson, Maxwell J.**, *Discovering Suicide* (London: Macmillan, 1978)
- Bachrach, Peter, and Baratz, Morton S.**, *Power and Poverty* (New York: Oxford University Press, 1970)
- Badie, Bertrand, and Birnbaum, Pierre**, *Sociologie de l'Etat* (Paris: Grasset, 1979)
- Banks, J. A.**, *The Sociology of Social Movements* (London: Macmillan, 1972)
- Barbagli, M.**, *Disoccupazione intellettuale e sistema scolastico in Italia* (Bologna: Il Mulino, 1974)
- Becker, Ernest**, *The Birth and Death of Meaning* (New York: Free Press, 1962)
- Bennett, John W.**, *The Ecological Transition* (New York: Pergamon Press, 1976)
- Benyon, Huw**, *Working for Ford* (London: Allen Lane, 1973)
- Bergström, Lars**, *The Alternatives and Consequences of Actions* (Stockholm: Almqvist, 1966)
- Bettelheim, Bruno**, *The Informed Heart* (Glencoe: Free Press, 1960)

- Bhaskar, Roy**, *The Possibility of Naturalism* (Brighton: Harvester, 1979)
- Biddle, Bruce J.**, *Role Theory* (New York: Academic Press, 1979)
- Blacking, John**, *The Anthropology of the Body* (London: Academic Press, 1977)
- Blau, Peter M.**, 'Structural effects', *American Sociological Review*, vol. 25, 1960
- Blau, Peter M.**, 'A formal theory of differentiation in organizations', *American Sociological Review*, vol. 35, 1970
- Blau, Peter M.**, *Approaches to the Study of Social Structure* (London: Collier-Macmillan, 1975)
- Blau, Peter M.**, 'A macrosociological theory of social structure', *American Journal of Sociology*, vol. 83, 1977
- Blau, Peter M.**, *Inequality and Heterogeneity* (New York: Free Press, 1977)
- Blau, Peter M.**, 'Comments on the prospects for a nomothetic theory of social structure', *Journal for the Theory of Social Structure*, vol. 13, 1983
- Blumer, Herbert**, 'Collective behaviour', in Lee, Alfred M., *Principles of Sociology* (New York: Barnes & Noble, 1951)
- Boomer, Donald S., and Laver, D. M.**, 'Slips of the tongue', *British Journal of Disorders of Communication*, vol. 3, 1968
- Boudon, Raymond**, *The Uses of Structuralism* (London: Heinemann, 1971)
- Boudon, Raymond**, *The Unintended Consequences of Social Action* (London: Macmillan, 1982)
- Boughey, Arthur S.**, *Man and the Environment* (New York: Macmillan, 1971)
- Bourdieu, Pierre**, *Outline of a Theory of Practice* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977)
- Braudel, F.**, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, 2 vols., (London: Fontana, 1973)
- Brazelton, T. B., et al.**, 'The origins of reciprocity', in Lewis, M. and Rosenblum, L., *The Infant's Effects on the Caregiver* (New York: Wiley, 1974)
- Brown, Penelope, and Levinson, Stephen**, 'Universals in language use: politeness phenomena', in Goody, Esther N., *Questions and Politeness* (Cambridge: Cambridge University Press, 1978)
- Bruner, J. S.**, *Beyond the Information Given* (New York: Norton, 1973)
- Buttimer, Anne and Seamon, David**, *The Human Experience of Space and Place* (New York: St Martin's Press, 1980)
- Caillois, Roger**, *Man, Play and Games* (London: Thames & Hudson, 1962)
- Carlstein T., et al.**, *Timing Space and Spacing Time*, vol. I of *Making Sense of Time* (London: Arnold, 1978)
- Carlstein, T.**, *Time, Resources, Society and Ecology* (Lund: Department of Geography, 1980)

- Carlstein, T.**, *The sociology of structuration in time and space: a time-geographic assessment of Giddens's theory*, Swedish Geographical Yearbook (Lund: Lund University Press, 1981)
- Carneiro, Robert L.**, 'A theory of the origin of the state', *Science*, no. 169, 1970
- Castells, Manuel**, 'Is there an urban sociology?', in Pickvance, C. G., *Urban Sociology: Critical Essays* (London: Tavistock, 1976)
- Chapple, Eliot D.**, *Culture and Biological Man* (New York: Holt, Reinhart & Winston, 1970)
- Cherry, E. C.**, 'Some experiments on the recognition of speech with one and two ears', *Journal of the Acoustical Society of America*, vol. 25, 1953
- Childe, V. Gordon**, *The Progress of Archaeology* (London: Watts, 1944)
- Childe, V. Gordon**, 'Prehistory and Marxism', *Antiquity*, vol. 53, 1979
- Claessen, Henri J. M., and Skalnik, Peter**, *The Early State* (The Hague: Mouton, 1978)
- Clark, P. A.**, 'A review of the theories of time and structure for organisational sociology', University of Aston Management Centre Working Papers, no. 248, 1982
- Cohen, J.**, *Man in Adaptation* (Chicago: Aldine, 1968)
- Cohen, G. A.**, *Karl Marx's Theory of History: A Defence* (Oxford: Clarendon Press, 1978)
- Cohen, Ronald**, 'State origins: a reappraisal', in Claessen and Skalnnnik, *The Early State*
- Cohn, Norman**, 'Mediaeval millenarianism: its bearing upon the comparative study of millenarian movements', in Trapp, Silvia L., *Millenial Dreams in Action* (The Hague: Mouton, 1962)
- Collins, Randall**, 'Micro-translation as a theory-building strategy', in Knorr-Cetina, K. and Cicourel, A. V., *Advances in Social Theory and Methodology* (London: Routledge, 1981)
- Collins, Randall**, 'On the micro-foundations of macro-sociology', *American Journal of Sociology*, vol. 86, 1981
- Colson, F. H.**, *The Week* (Cambridge: Cambridge University Press, 1926)
- Comte, Auguste**, *Physique Sociale* (Paris: Herman, 1975)
- Crocker, J. C.**, 'My brother the parrot', in Sapis, J. D. and Crocker, J. C., *The Social Use of Metaphor* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1977)
- Davidson, Donald**, 'Agency', in *Essays on Actions and Events* (Oxford: Clarendon Press, 1980)
- De Sola Pool, Ithiel**, *The Social Impact of the Telephone* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1981)
- Deutsch, J. A., and Deutsch, D.**, 'Attention: some theoretical considerations', *Psychological Review*, vol. 70, 1963
- Ditton, Jason**, *The View from Goffman* (London: Macmillan, 1980)
- Dobzhansky, Theodosius**, *Mankind Evolving* (New Haven: Yale University Press, 1962)

- Dubos, Renè, *Man Adapting* (New Haven: Yale University Press, 1965)
- Dumont, Louis, 'Population growth and cultural change', *Southwestern Journal of Anthropology*, vol. 21, 1965
- Durkheim, Emile, review of *Athropo-Geographie*, vol. 1, *L'Année Sociologique*, vol. 3, 1898-9
- Durkheim, Emile, *Socialism* (New York: Collier-Macmillan, 1962)
- Durkheim, Emile, *The Rules of Sociological Method* (London: Macmillan, 1982)
- Eberhard, Wolfram, *Conquerors and Rulers* (Leiden: Brill, 1965)
- Ehrlich, Paul R., et al., *The Process of Evolution* (New York: McGraw-Hill., 1974)
- Eldredge, Niles, and Tattersall, Ian, *The Myths of Human Evolution* (New York: Columbia University Press, 1981)
- Elias, Norbert, *The Civilising Process* (Oxford: Blackwell, 1978)
- Elias, N., and Scotson, J., *The Established and the Outsiders* (Leicester: University of Leicester Press, 1965)
- Elster, Jon, *Logic and Society, Contradictions and Possible Worlds* (Chichester: Wiley, 1978)
- Elster, Jon, *Ulysses and the Sirens* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982)
- Elton, G. R., *The Practice of History* (London: Fontana, 1967)
- Ericksen, Gordon E., *The Territorial Experience* (Austin: University of Texas Press, 1980)
- Erikson, Erik H., *Childhood and Society* (New York: Norton, 1963)
- Erikson, Erik H., *Identity and the Life Cycle* (New York: International Universities Press, 1967)
- Erikson, Erik H., *Identity, Youth and Crisis* (London: Faber & Faber, 1968)
- Febvre, Lucien, *A Geographical Introduction to History* (London: Routledge, 1950)
- Feinberg, Joel, 'Action and responsibility', in Black, Max, *Philosophy in America* (Ithaca: Cornell University Press, 1965)
- Feld, Maury D., *The Structure of Violence* (Beverly Hills: Sage, 1977)
- Forer, P., in Carlstein et al., *Timing Space and Spacing Time*
- Fortes, M., and Evans-Pritchard, E. E., *African Political Systems* (London: Oxford University Press, 1940)
- Foucault, Michel, *Folie et déraison* (Paris: Plon, 1961)
- Foucault, Michel, et al., *Moi, Pierre Rivière...* (Paris, Plon: 1973)
- Foucault, Michel, *Discipline and Punish* (Harmondsworth: Penguin, 1979)
- Frankel, Boris, *Beyond the State* (London: Macmillan, 1983)
- Freud, Sigmund, 'The Psychological mechanism of forgetfulness' (1980)
- Freud, Sigmund, *An Outline of Psychoanalysis* (London: Hogarth, 1969)
- Freud, Sigmund, *Civilisation and its Discontents* (London: Hogarth, 1969)
- Freud, Sigmund, *Introductory Lectures on Psychoanalysis* (Harmondsworth: Penguin, 1974)

- Freud, Sigmund, *The Psychopathology of Everyday Life* (Harmondsworth: Penguin, 1975)
- Fried, Morton H., *The Evolution of Political Society* (New York: Random House, 1967)
- Friedman, Andrew L., *Industry and Labour* (London: Macmillan, 1977)
- Fromkin, Victoria A., 'The non-anomalous nature of anomalous utterances', *Language*, vol. 47, 1971
- Gadamer, Hans-Georg, *Truth and Method* (London: Sheed & Ward, 1975)
- Gailey, H. A., *A History of Africa, 1800 to the Present*, 2 vols. (New York: Houghton-Mifflin, 1970-2)
- Gambetta, Diego, 'Were they pushed or did they jump?', Ph. D., University of Cambridge, 1982
- Garfinkel, Harold, 'A conception of, and experiments with, «trust» as a condition of stable concerted actions', in Harvey, O. J., *Motivation and Social Interaction* (New York: Ronald Press, 1963)
- Gellner, Ernest, *Thought and Change* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1964)
- Gibson, J. S., *The Ecological Approach to Visual Perception* (Boston: Houghton-Mifflin, 1979)
- Giddens, A., *Capitalism and Modern Social Theory* (Cambridge: Cambridge University Press, 1971)
- Giddens, A., *New Rules of Sociological Method* (London: Hutchinson/New York: Basic Books, 1976)
- Giddens, A., *Central Problems in Social Theory* (London: Hutchinson/New York: Basic Books, 1976)
- Giddens, A., *The Class Structure of the Advanced Societies*, rev. edn (London: Hutchinson/New York: Harper & Row, 1981)
- Giddens, A., *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, vol. 1 (London: Macmillan/Berkeley: University of California Press, 1981)
- Giddens, A., *Profiles and Critiques in Social Theory* (London: Macmillan/Berkeley: University of California Press, 1982)
- Ginzburg, Carlo, *The Cheese and the Worms* (London: Routledge, 1980)
- Goffman, Erving, *Asylums* (Harmondsworth: Penguin, 1961)
- Goffman, Erving, *Behaviour in Public Places* (New York: Free Press, 1963)
- Goffman, Erving, *Interaction Ritual* (London: Allen Lane, 1972)
- Goffman, Erving, *Frame Analysis* (New York: Harper, 1974)
- Goffman, Erving, *Forms of Talk* (Oxford: Blackwell, 1981)
- Goffman, Erving, *The Presentation of Self in Everyday Life* (New York: Doubleday, 1959)
- Gorz, André, *Farewell to the Working Class* (London: Pluto, 1982)

- Gouldner, Alvin W., *The Coming Crisis of Western Sociology* (London: Heinemann, 1971)
- Georgy, Derek, 'Solid geometry: notes on the recovery of spatial structure', in Carlstein et al., *Timing Space and Spacing Time*
- Georgy, Derek, *Ideology, Science and Human Geography* (London: Hutchinson, 1978)
- Georgy, Derek, *Regional Transformation and Industrial Revolution* (London: Macmillan, 1982)
- Grousset, Renè, *The Empire of the Steppes* (New Brunswick: Rutgers University Press, 1970)
- Habermas, Jürgen, *Zur Logik der Sozialwissenschaften* (Tübingen: Siebeck & Mohr, 1967)
- Habermas, Jürgen, 'On systematically distorted communication', *Inquiry*, vol. 13, 1970
- Habermas, Jürgen, *Communication and the Evolution of Society* (Boston: Beacon, 1979)
- Habermas, Jürgen, *Theorie des kommunikativen Handelns*, 2 vols. (Frankfurt: Suhrkamp, 1981)
- Hägerstrand, T., 'What about people in regional science?', *Papers of the Regional Science Association*, vol. 24, 1970
- Hägerstrand, T., 'Space, time and human conditions', in Karlqvist, A., *Dynamic Allocation of Urban Space* (Farnborough: Saxon House, 1975)
- Hägerstrand, T., *Innovation as a Spatial Process* (Chicago: University of Chicago Press, 1976)
- Hägerstrand, T., 'Survival and area: on the life-history of individuals in relation to their geographical environment', in Carlstein et al., *Human Geography and Time Geography*, vol. 2 of *Making Sense of Time*
- Hall, Edward T., *The Silent Language* (New York: Doubleday, 1959)
- Hall, Edward T., *The Hidden Dimension* (London: Bodley Head, 1966)
- Harding, Thomas G., 'Adaptation and stability', in Sahlins and Service, *Evolution and Culture*
- Harrè, R., and Secord, P. F., *The Explantation of Social Behaviour* (Oxford: Blackwell, 1972)
- Hawley, Amos H., *Human Ecology* (New York: Ronald Press, 1950)
- Hayek, F. A., *Individualism and Economic Order* (Chicago: University of Chicago Press, 1949)
- Hempel, Carl G., *Philosophy of Natural Science* (Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1966)
- Hilferding, Rudolf, *Finance Capital* (London: Routledge, 1981)
- Hodgson, Marshall G. S., 'The interrelations of societies in history', *Comparative Studies in Society and History*, vol. 5, 1962-3
- Huizinga, Jan, *Homo Ludens* (London: Routledge, 1952)
- Huxley, Julian, 'Evolution, cultural and biological', in Thomas, William C., *Current Anthropology* (Chicago: University of Chicago Press, 1956)

- Ingham, G. K., *Capitalism Divided? The City and Industry in Britain* (London: Macmillan, 1984)
- Janelle, D. G., 'Spatial reorganisation: a model and concept', *Annals of the Association of American Geographers*, vol. 58, 1969
- Kardiner, A., *The Individual and His Society* (New York: Columbia University Press, 1939)
- Kautsky, John H., *The Politics of Aristocratic Empires* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982)
- Kelley, Allyn L., 'The evidence for Mesopotamian influence in predynastic Egypt' Newsletter of the Society for the Study of Egyptian Antiquities, vol. 4, no. 3, 1974
- Koppers, W., 'L'origine de l'Etat', 6th International Congress of Anthropological and Ethnological Studies, Paris, 1963, vol. 2
- Krader, Lawrence, *Formation of the State* (Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1968)
- Labov, William, 'Rules for ritual insults', in Sudnow, Davis, *Studies in Social Interaction* (New York: Free Press, 1972)
- Laing, R. D., *Self and Others* (Harmondsworth: Penguin, 1971)
- Layder, Derek, *Structure, Interaction and Social Theory* (London: Routledge, 1981)
- Leibowitz, A., 'Family background and economic success: a review of the evidence', in Taubman, P., *Kinometrics: Determinants of Socioeconomic Success Between and Within Families* (Amsterdam: North Holland, 1977)
- Lenski, G., *Power and Privilege* (New York: McGraw-Hill, 1970)
- Lenski, G., *Human Societies* (New York: McGraw-Hill, 1970)
- Lévi-Strauss, Claude, *Totemism* (London: Merlin, 1964)
- Lévi-Strauss, Claude, *The Savage Mind* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1966)
- Lévi-Strauss, Claude, *Structural Anthropology* (London: Allen Lane, 1968)
- Lipset, S. M., 'History and sociology: some methodological considerations', in Lipset, S. M. and Hofstadter, Richard, *Sociology and History* (New York: Basic Books, 1968)
- Lockwood, David, 'Social integration and system integration', in Zollschan, George Z. and Hirsch, W., *Exploration in Social Change* (London: Routledge, 1964)
- Lowie, Robert, *The Origin of the State* (New York: Harcourt, Brace, 1927)
- Luhmann, Niklas, 'Funktion und Kausalität', in *Soziologische Aufklärung* (Köln-Opladen, 1970)
- Luhmann, Niklas, *Trust and Power* (Chichester: Wiley, 1979)
- Lukes, Steven, *Power: A Radical View* (London: Macmillan, 1974)
- Lukes, Steven, 'Methodological individualism reconsidered', in *Essays in Social Theory* (London: Macmillan, 1977)
- Machiavelli, Nicolò, *The Prince* (Harmondsworth: Penguin, 1961)

- MacIntyre, Alasdair**, *The indispensability of political theory*, in Miller, David and Siedenstop, Larry, *The Nature of Political Theory* (Oxford: Clarendon Press, 1983)
- MacIntyre, Alasdair**, *After Virtue* (London: Duckworth, 1981)
- Mackie, J. L.**, *The transcendental «I»*, in Straaten, Zak Van, *Philosophical Subjects* (Oxford: Clarendon Press, 1980)
- McLuhan, Marshall**, *The Gutenberg Galaxy* (London: Routledge, 1962)
- Manners, Robert A.**, *Process and Pattern in Culture* (Chicago: Aldine, 1964)
- Marcuse, Herbert**, *Eros and Civilization* (New York: Vintage, 1955)
- Marsh, Peter, et al.**, *The Rules of Disorder* (London: Routledge, 1978)
- Marx, Karl**, 'Preface' to *A Contribution to the Critique of Political Economy* in Marx, Karl and Engels, Fridrich, *Selected Writings* (London: Lawrence & Wishart, 1968)
- Marx, Karl**, *Capital* (London: Lawrence & Wishart, 1970)
- Marx, Karl**, *Grundrisse* (Harmondsworth: Penguin, 1976)
- Mayhew, Bruce H.**, *'Structuralism versus individualism'*, Parts 1 and 2, *Social Forces*, vol. 59, 1980
- Mayhew, Bruce H.**, *'Causality, historical particularism and other errors in sociological discourse'*, *Journal for the Theory of Social Behaviour*, vol. 13, 1983
- Maynard, Douglas W., and Wilson, Thomas P.**, *'On the reification of social structure'*, in Scott, G. McNall and Gray, N. Howe, *Current Perspectives in Social Theory* (Greenwich, Conn.: JAI Press 1980), vol. 1
- Meggers, Betty J.**, *Evolution and Anthropology: A Centennial Appraisal* (Washington: Anthropological Society, 1959)
- Melbin, M.**, *'The colonisation of time'*, in Carlstein et al., *Timing Space and Spacing Time*
- Merleau-Ponty, M.**, *Phenomenology of Perception* (London: Routledge, 1974)
- Meringer, R., and Mayer, C.**, *Versprechen und Verlesen* (Vienna, 1895)
- Merton, R. K.**, *'The unanticipated consequences of purposive social action'*, *American Sociological Review*, vol. 1, 1936
- Merton, R. K.**, *'Manifest and latent functions'*, in *Social Theory and Social Structure* (Glencoe: Free Press, 1963)
- Mommsen, Wolfgang**, *'Max Weber's political sociology and his philosophy of world history'* *International Social Science Journal*, vol. 17, 1965
- Mumford, Lewis**, *'University city'*, in Kraeling, Carl H. and Adams, Robert M., *City Invisible* (Chicago: University of Chicago Press, 1960)
- Munson, Ronald**, *Man and Nature* (New York: Felta, 1971)
- Myrdal, Gunnar**, *'The social sciences and their impact on society'*, in Shanin, Teodor, *The Rules of the Game* (London: Tavistock, 1972)
- Nadel, S. F.**, *A Black Byzantium* (London: Oxford University Press, 1942)
- Naipaul, V. S.**, *India: A Wounded Civilisation* (Harmondsworth: Penguin, 1976)

- Neisser, Ulric, *Cognition and Reality* (San Francisco: Freeman, 1976)
- Neisser, Ulric, *Memory Observed* (San Francisco: Freeman, 1982)
- Nisbet, Robert A., *Social Change and History* (London: Oxford University Press, 1969)
- Oakeshott, M., *On History* (Oxford: Blackwell, 1983)
- Offe, Claus, *Strukturprobleme des kapitalistischen Staates* (Frankfurt: Suhrkamp, 1975)
- Offe, Claus, *Berufsbildungsreform* (Frankfurt: Suhrkamp, 1975)
- Offe, Claus, and Volker, Ronge, 'Theses on the theory of the state', *New German Critique*, vol. 6, 1975
- Oliver, Douglas L., *Ancient Tahitian Society* (Honolulu: University of Hawaii Press, 1974)
- Olson, Mancur, *The Logic of Collective Action* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1965)
- Palm, R., and Pred, A., 'The status of American women: a time-geographic view', in Lanegrn, D. A. and Palm, R., *An Invitation to Geography* (New York: McGraw-Hill, 1978)
- Park, R., 'Human ecology', *American Sociological Review*, vol. 42, 1936 Parkes, Don, and Thrift, Nigel, *Times, Spaces and Places* (Chichester: Wiley, 1980)
- Parsons, Talcott, 'Evolutionary universals in society', *American Sociological Review*, vol. 29, 1964
- Parsons, Talcott, *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives* (Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1966)
- Parsons, Talcott, 'Evolutionary universals in society', *American Sociological Review*, vol. 29, 1964
- Parsons, Talcott, *The System of Modern Societies* (Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1971)
- Piers, G., and Singer, M. B., *Shame and Guilt* (Springfield: Addison, 1963)
- Pitkin, Hanna F., *Wittgenstein and Justice* (Berkeley: University of California Press, 1972)
- Pocock, J. G. A., 'The origins of the study of the past', *Comparative Studies in Society and History*, vol. 4, 1961-2
- Polanyi, Karl, et al., *Trade and Market in the Early Empires* (New York: Free Press, 1957)
- Pollard, Andrew, 'Teacher interests and changing situations of survival threat in primary school classrooms', in Woods, Peter, *Teacher Strategies* (London: Croom Helm, 1980)
- Pred, Allan, 'The choreography of existence: comments on Hagerstrand's time-geography', *Economic Geography*, vol. 53, 1977
- Pred, Allan, 'The impact of technological and institutional innovations of life content: some time-geographic observations', *Geographical Analysis*, vol 10, 1978
- Pred, Allan, 'Power, everyday practice and discipline of human geography', in *Space and Time in Geography* (Lund: Gleerup, 1981)

- Pred, Allan**, 'Structuration and Place: on the becoming of sense of place and structure of feeling', *Journal for the Theory of Social Behaviour*, vol. 13, 1983
- Psthas, George**, *Everyday Language: Studies in Ethnomethodology* (New York: Irvington, 1979)
- Rappaport, Roy A.**, 'Ritual, sanctity and cybernetics', *American Anthropologist*, vol. 73, 1971
- Ratzel, Friedrich**, *Anthropo-Geography*, 2 vols., (Stuttgart, 1890-91)
- Renfrew, Colin**, 'Space, time and polity', in Friedman, J. and Rowlands, M. J., *The Evolution of Social Systems* (London: Duckworth, 1977)
- Ricoeur, Paul**, 'Existence and hermeneutics', in *The Conflict of Interpretations* (Evanston: Northwestern University Press, 1974)
- Rose, Gillian**, *The Melancholy Science* (London: Macmillan, 1978)
- Rykwert, Joseph**, *The Idea of a Town* (London: Faber & Faber, 1976)
- Sacks, Harvey, and Schegloff, Emmanuel A.**, 'A simplest systematics for the organisation of turn-taking in conversation', *Language*, vol. 50, 1974
- Sahlins, Marshall D., and Elman R.** *Service, Evolution and Culture* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1960)
- Sargant, William**, *Battle for the Mind* (London, Pan, 1959)
- Sartre, Jean-Paul**, *Critique of Dialectical Reason* (London: New Left Books, 1976)
- Schafer, Kermit**, *Prize Bloopers* (Greenwich, Conn.: Fawcett, 1965)
- Schelling, Thomas**, 'Dynamic models of segregation', *Journal of Mathematical Sociology*, vol. 4, 1971
- Schelling, Thomas**, 'On the ecology of micromotives', *Public Interest*, vol. 25, 1971
- Schintholzer, Birgit**, *Die Auflösung des Geschichtsbegriffs in Strukturalismus*, doctoral dissertation, Hamburg, 1973
- Searle, John R.**, *Speech Acts* (Cambridge: Cambridge University Press, 1969)
- Service, Elman R.**, *Origins of the State and Civilization* (New York: Norton, 1975)
- Shils, Edward**, *Tradition* (London: Faber & Faber, 1981)
- Shotter, John**, '«Duality of structure» and «intentionality» in an ecological psychology', *Journal for the Theory of Social Behaviour*, vol. 13, 1983
- Skinner, Quentin**, *The Foundations of Modern Political Thought*, 2 vols. (Cambridge: Cambridge University Press, 1978)
- Skinner, Quentin**, *Machiavelli* (Oxford: Oxford University Press, 1981)
- Skocpol, Theda**, *States and Social Revolutions* (Cambridge: Cambridge University Press, 1969)
- Sieber, Sam D.**, *Fatal Remedies* (New York: Plenum Press, 1981)
- Spencer, Herbert**, *The Principles of Sociology* (New York: Appleton, 1899)
- Spengler, Oswald**, *The Decline of the West* (London: Allen & Unwin, 1961)

- Sperber, Dan**, *'Apparently irrational beliefs'*; in Hollis, Martin and Lukes, Steven, *Rationality and Relativism* (Oxford: Blackwell, 1982)
- Stebbins, L.**, *The Basis of Progressive Evolution* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1969)
- Steward, Julian H.**, *Theory of Culture Change* (Urbana: University of Illinois Press, 1955)
- Stinchcombe, Arthur L.**, *Theoretical Method in Social History* (New York: Academic Press, 1978)
- Stocking, George W.**, *Race, Culture and Evolution* (New York: Free Press, 1968)
- Stone Lawrence**, *The Past and the Present* (London: Routledge, 1981)
- Strawson, P. F.**, *The Bounds of Sense* (London, Methuen, 1966)
- Sullivan, Harry Stack**, *The Interpersonal Theory of Psychiatry* (London: Tavistock, 1955)
- Tax, Sol**, *The Evolution of Man* (Chicago: University of Chicago Press, 1960)
- Taylor, Charles**, *'Political theory and practice'*; in Lloyd, Christopher, *Social Theory and Political Practice* (Oxford: Clarendon Press, 1983)
- Tenbrük, F. H.**, *'Zur deutschen Rezeption der Rollanalyse'*, *Kölner Zeitschrift für Soziologie*, vol. 3, 1962
- Thalberg, Irving**, *'Freud's anatomies of self'*; in Wollheim, Richard, *Freud, A Collection of Critical Essays* (New York: Doubleday, 1974); revised in Wollheim, Richard and Hopkins, James, *Philosophical Essays on Freud* (Cambridge: Cambridge University Press, 1969)
- Theodorson, George A.**, *Studies in Human Ecology* (New York: Row, Peterson, 1981)
- Thompson, E. P.**, *The Making of the English Working Class* (Harmondsworth: Penguin, 1968)
- Thompson, E. P.**, *The Poverty of Theory* (London: Merlin, 1978)
- Thompson, J. B.**, *Critical Hermeneutics* (Cambridge: Cambridge University Press, 1969)
- Thrift, Nigel**, *'On the determination of social action in space and time'*, *Society and Space*, vol. 1, 1982
- Thrift, Nigel**, *'Files and germs: a geography of knowledge'*; in Gregory, Derek and Urry, John, *Social Relations and Spatial Structures* (London: Macmillan, 1984)
- Thrift, Nigel, and Pred, Allan**, *'Time-geography: a new beginning'*, *Progress in Human Geography*, vol. 6, 1981
- Tilly, Charles**, *As Sociology Meets History* (New York: Academic Press: 1981)
- Toulmin, Stephen**, *'The genealogy of «consciousness»'* in Secord, Paul F., *Explaining Human Behaviour* (Beverly Hills: Sage, 1982)
- Touraine, Alain**, *The Self Production of Society* (Chicago: University of Chicago Press, 1977)
- Treisman, A. M.**, *'Strategies and models of selective attention'*, *Psychological Review*, vol. 76, 1969

- Turner, Stephen P.**, *'Blau's theory of differentiation: is it explanatory?'*, *Sociological Quarterly*, vol. 18, 1977
- Tuan, Yi-Fu**, *'Rootedness versus sense of place'*, *Landscape*, vol. 24, 1980
- Utz, Pamela J.**, *'Evolutionism revisited'*, *Comparative Studies in Society and History*, vol. 15, 1973
- van Doorn, Jacques**, *The Soldier and Social Change* (Beverly Hills: Sage, 1975)
- Vayda, Andrew P.**, *Environment and Cultural Behaviour* (New York: Natural History Press, 1969)
- Vico, G.**, *The New Science* (Ithaca: Cornell University Press, 1968)
- Vygotsky, L. S.**, *Mind in Society* (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1978)
- Waley, Arthur**, *Three Ways of Thought in Ancient China* (London: Allen & Unwin, 1939)
- Wallace, Walter L.**, *'Structure and action in the theories of Coleman and Parsons'*, in *Blau, Approaches to the Study of Social Structure*
- Wallerstein, Imanuel**, *The Modern World-System* (New York: Academic Press, 1974)
- Watkins, J. W. N.**, *'Historical Explanation in the social sciences'*, in *Gardiner, P., Theories of History* (Glencoe, Free Press, 1959)
- Weber, Max**, *Economy and Society*, 2 vols. (Berkeley: University of California Press, 1978)
- Weber, Max**, *The Methodology of the Social Sciences* (Glencoe, Free Press, 1959)
- Wertheimer, M.**, *'Psycomotor coordination of auditory and visual space at birth'*, *Science*, vol. 134, 1962
- White, Leslie A.**, *'Diffusion vs evolution: an anti-evolutionist fallacy'*, *American Anthropologist*, vol. 44, 1945
- White, Leslie A.**, *'Evolutionary stages, progress, and the evaluation of cultures'*, *Southwestern Journal of Anthropology*, vol. 3, 1947
- Whyte, Anne**, *'Systems as perceived'*, in *Friedman, J. and Rowlands, M. J., The Evolution of Social Systems* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1978)
- Wieder, Lawrence D.**, *'Telling the code'*, in *Turner, Roy, Ethnomethodology* (Harmondsworth: Penguin, 1974)
- Willis, Paul**, *Learning to Labour* (Farnborough: Saxon House, 1977)
- Wilson, John A.**, *The Culture of Ancient Egypt* (Chicago University of Chicago Press, 1951)
- Wilson, Thomas P.**, *'Qualitative «versus» quantitative methods in social research'*, Department of Sociology, University of California at Santa Barbara, 1983 (mimeo); published in German in the *Kölner Zeitschrift für Sociologie und Socialpsychologie*, vol. 34, 1982
- Winch, Peter**, *The Idea of a Social Science* (London: Routledge, 1963)
- Wittgenstein, Ludwig**, *Philosophical Investigations* (Oxford: Blackwell, 1972)

- Wolf, Dennie**, *'Understanding others: a longitudinal case study of the concept of independent agency'*, in Forman, George E., *Action and Thought* (New York: Academic Press, 1982)
- Wright, Erik Olin**, *Class, Crisis and the State* (London: New Left Books, 1978)
- Wright, Henry T., and Johnson, Gregory**, *'Population, exchange and early state formation in southwestern Iran'*, *American Anthropologist*, vol. 77, 1975
- Zerubavel, Evtar**, *Patterns of Time in Hospital Life* (Chicago: University of Chicago Press, 1979)
- Zerubavel, Evtar**, *Hidden Rhythms* (Chicago: University of Chicago Press, 1979)
- Ziff, Paul**, *Semantic Analysis* (Ithaca: Cornell University Press, 1960)

782

ENTONIJA GIDENSA
IEVĒROJAMĀKO PUBLIKĀCIJU
SARAKSTS

- Giddens A.**, *Capitalism and Modern Social Theory*, Cambridge and New York: Cambridge University Press, 1971.
- Giddens A.**, *Politics and Sociology in the Thought of Max Weber*, London: Macmillan, 1972; New York: Pall Mall.
- Giddens A.**, *The Class Structure of the Advanced Societies*, London: Hutchinson University Library, 1973; New York: Harper & Row.
- Giddens A., Stanworth P. H.**, *Elites and Power In British Society*, Cambridge and New York: Cambridge University Press, 1974.
- Giddens A.**, *New Rules of Sociological Method*, London: Hutchinson, 1976; New York: Basic Books.
- Giddens A.**, *Studies in Social and Political Theory*, London: Hutchinson, 1977; New York: Basic Books.
- Giddens A.**, *Emile Durkheim*, London: Fontana, 1978; New York: Penguin.
- Giddens A.**, *Central Problems in Social Theory*, London: Macmillan, 1979; Berkeley: University of California Press.
- Giddens A.**, *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, London: Macmillan, 1981; Berkeley: University of California Press.
- Giddens A.**, *Sociology: A Brief but Critical Introduction*, London: Macmillan, 1982; New York: Harcourt, Brace, Jovanowitch.
- Giddens A., Held D.**, *Classes, Conflict and Power*, London: Macmillan, 1982; Berkeley: University of California Press.
- Giddens A., Mackenzie G. G. N.**, *Classes and the Division of Labour*, Cambridge and New York: Cambridge University Press, 1982.
- Giddens A.**, *Profiles and Critiques in Social Theory*, London: Macmillan, 1983; Berkeley: University of California Press.

- Giddens A.**, *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*, Cambridge: Polity Press, 1984; Berkeley: University of California Press.
- Giddens A.**, *The Nation-State and Violence*, Cambridge: Polity Press, 1985; Berkeley: University of California Press.
- Giddens A.**, *Durkheim on Politics and the State*, Cambridge: Polity Press, 1986; Palo Alto: Stanford University Press.
- Giddens A.**, *Social Theory and Modern Sociology*, Cambridge: Polity Press, 1987; Palo Alto: Stanford University Press.
- Giddens A., Turner J.**, *Social Theory Today*, Cambridge: Polity Press, 1988; Palo Alto: Stanford University Press.
- Giddens A.**, *Sociology*, Cambridge: Polity Press, 1988; New York: Norton.
- Giddens A.**, *The Consequences of Modernity*, Cambridge: Polity Press, 1990; Palo Alto: Stanford University Press.
- Giddens A.**, *Human Societies*, Cambridge: Polity Press, 1992.
- Giddens A.**, *Modernity and Self-Identity*, Cambridge: Polity Press, 1991; Palo Alto: Stanford University Press.
- Giddens A.**, *The Transformation of Intimacy*, Cambridge: Polity Press, 1992; Palo Alto: Stanford University Press.
- Giddens A.**, *Beyond Left and Right*, Cambridge: Polity Press, 1994; Palo Alto: Stanford University Press.
- Giddens A., Beck U. and Lash S.**, *Reflexive Modernisation*, Cambridge: Polity Press, 1994; Palo Alto: Stanford University Press.
- Giddens A.**, *Politics, Sociology and Social Theory*, Cambridge: Polity Press, 1995; Palo Alto: Stanford University Press.
- Giddens A.**, *In Defence of Sociology*, Cambridge: Polity Press, 1996; Palo Alto: Stanford University Press.
- Giddens A.**, *The Third Way*, Cambridge: Polity Press, 1998; Palo Alto: Stanford University Press.

GRĀMATĀ MINĒTO PERSONU RĀDĪTĀJS

A

- Abramss, F. (*Abrams, P.*) 354 un 354z*,
355
Adams, R. M. 272z
Alland, A. 241z, 243z
Altisērs, L. (Althusser, L.) 62, 206,
231–234
Andersons, P. (Anderson, P.) 231 un 231z,
233 un 233z
Anscombe, G. E. M. 71z
Apple, M.-H. 243z
Archer, M. S. 184z
Ariē, Filips (Aries, P.) 143
Arto, A. (Artaud, A.) 146 un 146z
Atkinson, Maxwell J. 348z

B

- Badie, B.* 267z
Bahrahs, P. (Bachrach, P.) 47 un
47z
Banks, J. A. 219z
Baracs, M. (Baratz, M.) 47 un 47z
Barbalji, M.
(*Barbagli, M.*) 308 un 308z
Bekers, E. (Becker, E.) 81, 82z
Benedikta, R. 94
Bennet, J. W. 243z

- Benyon, H.* 149z
Bērdžess, E. (Burgess, E.) 150
Bergsons, A. (Bergson, A.) 216
Bergström, L. 42z
Berija, D. M. (Barry, D. M.) 11
Betelheims, Bruno (Bettelheim, Bruno) 88,
89 un 89z, 90 un 90z, 114, 175
Bhaskar, R. 58z, 59z, 110z, 186z, 338z
Biddle, B. J. 110z
Birnbaum, P. 267z
Black, M. 42z
Blacking, J. 107z
Blass, Vidals de la
(*Blache, Vidal de la*) 359–361
Blaus, P. (Blau, P.) 161, 220, 221 un
221z, 222 un 222z, 223 un 223z,
224 un 224z, 225 un 225z, 226 un
226z, 228–230, 234
Blumer, H. 218z
Boileau, N. 124z
Bougey, A. S. 243z
Brazelton, T. B. 85z
Brodels, F.
(*Braudel, F.*) 358 un 358z, 360
Brown, P. 107z
Bruner, J. S. 74z
Bryant, Chris 8

* z – zemsvitras piezīmē

Budons, R. (*Boudon, R.*) 42z, 45z, 46z,
221z, 312 un 312z, 313, 314 un
314z, 315, 318

Būmers, D. S. (*Boomer, D. S.*) 127 un
127z

Burdjē, P. (*Bourdieu, P.*) 153, 154z

Buriko, F. (*Bourricauld, F.*) 14z

Buttimer, A. 363z

C

Caillois, R. 100z

Chapple, E. D. 241z

Cherry, E. C. 76z

Cicourel, A. V. 160z

Clark, P. A. 142z

Cohen, G. A. 254z, 297z

Cohen, J. 243z

Cohen, R. 259z

Colledge, R. G. 364z

Colson, F. H. 142z

Crocker, J. C. 337z

Ā

Ācilds, G. V. (*Childe, G. V.*) 241z, 245,
246 un 246z, 254, 259

D

Dārendorfs, R. (*Dahrendorf, R.*) 13

Darvins, Ā. 238 un 238z, 254

Desai, A. R. 238z

Deutsch, D. 76z

Deutsch J. A. 76z

Diltejs, V. (*Dilthey, W.*) 34, 233

Dimons, L. (*Dumont, L.*) 261 un 261z

Dirkems, E. (*Durkheim, E.*) 12, 13, 40,
57, 179, 184–187, 187z, 188 un
188z, 189, 191, 192, 220, 224, 239
un 239z, 267 un 267z, 276, 337,
354, 359 un 359z, 360

Ditton, J. 95z

Dobzhansky, T. 241z

Doorn, J. van 168z

Dubos, R. 243z

E

Eberhards, V. (*Eberhard, W.*) 27, 183z,
255z, 261 un 261z, 262 un 262z

Ehrlich, P. R. 244z

Eldredge, N. 243z

Eliass, Norberts (*Elias, Norbert*) 8, 143 un
143z, 150 un 150z, 151z, 251 un
251z

Elman, R. 259z

Elsters, Dž. (*Elster, J.*) 45z, 312 un 312z,
314 un 314z, 315, 318

Eltons, G. (*Elton, G.*) 355 un 355z,
356

Engelss, F. (*Engels, F.*) 20z, 239z, 253,
260

Ericksen, E. G. 133z

Ēriksons, Ēriks H. (*Erikson E. H.*) 69,
78–80, 80z, 81 un 81z, 82 un 82z,
83 un 83z, 84z, 85, 86 un 86z, 87 un
87z, 89

Evanss-Pricards, E.

(*Evans-Pritchard, E.*) 257 un 257z

F

Feinberg, J. 42z

Fevrs, Lisjēns (*Febvre, Lucien*) 360 un
360z

Field, M. D. 167z

Forer, P. 136z

Foresters, Džons

(*Forrester, John*) 11

Forman, G. E. 85z

Fortess, M. (*Fortes, M.*) 257 un 257z

Frankel, B. 270z

- Freids, Z. (*Freud, S.*) 37–39, 41, 69,
70 un 70z, 71, 72, 77–80, 82,
83, 86, 87, 119 un 119z, 120,
121 un 121z, 122 un 122z,
123 un 123z, 124 un 124z, 125,
127–130, 250 un 250z, 251,
252
- Frīds, M. (*Fried, M.*) 259z, 263 un
263z
- Friedman, A. 175z
- Friedman, J. 244z, 248z
- Fromkina, V. (*Fromkin, V. A.*) 128 un
128z
- Fuko, M. (*Foucault, M.*) 24, 47, 63,
164–166, 166z, 167z, 168, 169 un
169z, 170 un 170z, 172 un 172z,
173, 174, 176 un 176z, 177, 220,
268
- G**
- Gādammers, H. G. (*Gadamer, H. G.*) 63,
335z
- Gailey, H. A. 184z
- Gambeta, D. (*Gambetta, D.*) 11, 305z,
306–308, 308z, 309–312, 332, 344,
345
- Gardiner, P. 229z
- Garfinkels, H. (*Garfinkel, Harold*) 22, 24,
50, 54 un 54z, 55, 93, 108z, 140,
293
- Gēlens (*Gehlen*) 94
- Gelnars, E. (*Gellner, E.*) 27, 248 un
248z
- Gibson, J. S. 74z, 75
- Gibson, Helēna (*Gibson, Helen*) 11
- Gidenss, Entonijs
(*Giddens, Anthony*) 8–10, 47z, 185,
384
- Ginzburg, C. 176z
- Gofmans, Ērvings (*Goffman, Erwing*)
22–24, 55 un 55z, 68, 69, 78, 82,
83, 89z, 91, 92, 94, 95 un 95z,
96–98, 98z, 99, 100 un 100z, 101
un 101z, 102 un 102z, 105, 106 un
106z, 107 un 107z, 108 un 108z,
109 un 109z, 110 un 110z, 111,
113–118, 124 un 124z, 125z, 127,
129 un 129z, 134, 138, 140, 145,
146, 150 un 150z, 156, 159, 160z,
172, 173 un 173z, 174 un 174z,
175 un 175z, 176, 177, 287,
358
- Goldšteins, L. (*Goldstein, L.*) 92 un 92z
- Goody, E. N. 107z
- Gorz, A. 219z
- Gouldners, A. V. (*Gouldner, A. W.*) 13,
96 un 96z, 341
- Gregorijs, Dereks (*Gregory, Derek*)
11, 61z, 113z, 132, 360z, 364z
- Grousset, R. 184z
- Guttenplan, S. 71z
- H**
- Häbermāss, J. (*Habermas, J.*) 14z, 15z,
63, 106z, 253z
- Hāgerstrands, T.
(*Hagerstrand, T.*) 23, 68, 103, 110,
132–135, 137–140, 144, 153–155,
190, 360
- Hajeks, F. (*Hayek, F.*) 228 un 228z,
230
- Hakslījs, Dž. (*Huxley, J.*) 240 un 240z
- Hall, E. T. 103z, 145z
- Hārdings, T. (*Harding, T.*) 244 un 244z
- Harlqvist, A. 132z
- Harreē, R. 95z
- Harvey, O. J. 54z, 108z
- Hawley, A. H. 133z, 361z

- Heidegers, M.
 (*Heidegger, M.*) 21, 66, 73, 216
- Helds, Deivids (*Held, David*) 11
- Hempel, C. G. 342 un 342z
- Hilferdings, R.
 (*Hilferding, R.*) 320, 321 un 321z
- Hirsch, W. 59z
- Hofstadter, R. 356z
- Holiķis, Sems (*Hollick, Sam*) 11
- Hollis, M. 337z
- Homskis, Ābrams Noams
 (*Chomsky, Abram Noam*) 52, 80
- Hopkins, J. 70z
- Hornija, Karena (*Horney, K.*) 79
- Howe, G. N. 330z
- Huizinga, J. 100z
- I**
- Ingems, Džefrijs (*Ingham, G.*) 11, 320 un
 320z, 321, 322 un 322z, 323–326
- J**
- Jary, David 8
- Johnson, G. 261z
- K**
- Kardiners, A. (*Kardiner, A.*) 79, 252z
- Karlsteins, T. (*Carlstein, T.*) 132z, 137 un
 137z, 138z, 141z, 184z, 185 un 185z,
 188, 361z
- Karneiro, R. (*Carneiro, R.*) 259z, 260z,
 265 un 265z, 266
- Kastelss, M. (*Castells, M.*) 362 un 362z
- Kautsky, J. H. 213z
- Kelley, A. 263z
- Kesnejs, A. (*Quesnay, A.*) 201
- Klāsens, H. (*Claessen, H.*) 213z, 258 un
 258z, 259z, 262, 263z
- Knorr-Cetina, K. 160z
- Kolins, R. (*Collins, R.*) 160 un 160z,
 161, 162
- Kons, N. (*Cohn, N.*) 218 un 218z, 219
- Konts, O. (*Comte, A.*) 34, 238, 239 un
 239z, 242, 346, 357
- Koppers, W. 259z
- Krader, L. 259z
- Kraeling, C. H. 272z
- L**
- Labov, W. 115z
- Laings, R. D. (*Laing, R. D.*) 108 un 108z,
 146z
- Lakāns, Ž. (*Lacan, J.*) 79, 145
- Lanegrān, D. A. 136z
- Lavērs, Džons D. M.
 (*Laver, John D. M.*) 127 un 127z
- Layder, D. 184z
- Lee, A. M. 218z
- Lefevrs, Anrī 362z
- Leibovics, A. (*Leibowitz, A.*) 307 un
 307z
- Lenski, G. 246z, 259z
- Levinson, S. 107z
- Levi-Stross, K. (*Levi-Strauss, C.*) 34, 66,
 197, 208, 209 un 209z, 214–216,
 216z, 221
- Lewis, M. 85z
- Lidz, V. 275z
- Lipsets, S. (*Lipset, S.*) 356 un 356z, 357
- Lloyd, C. 346z
- Lokvuds, Deivids
 (*Lockwood, David*) 8, 13, 59z
- Louels, Dž. (*Lowell, J.*) 67
- Lowie, R. 259z
- Luhmann, N. 245z, 268z
- Lūkss, S. (*Lukes, S.*) 47 un 47z, 228 un
 228z, 229 un 229z, 230 un 230z,
 231, 234, 337z

- Lūmans, Tomass
(*Thomas Luhmann*) 14z, 15z
- M**
MacIntyre, A. 95z, 346z
Mackenzie, G. 47z
Mackie, J. L. 71z
 Majjers, K. (*Mayer, C.*) 119, 120z,
122–124, 128
 Makjavelli, N. (*Machiavelli, N.*) 347 un
347z, 348–350
 Maklahans, M. (*McLuhan, M.*) 272 un
272z
 Maļinovskis, B. 238
 Mamfords, L. (*Mumford, L.*) 272 un 272z
Manners, R. A. 241z
 Markss, K. (*Marx K.*) 12, 13, 20 un 20z,
26, 192, 194, 195 un 195z, 201 un
201z, 202 un 202z, 203z, 204 un
204z, 205 un 205z, 206 un 206z,
207, 213, 215, 217, 219, 220, 239
un 239z, 253, 254, 260, 267, 303,
304 un 304z, 312, 319–321, 323,
340
 Markūze, H. (*Marcuse, H.*) 250, 251 un
251z
Marsh, P. 61z
Marshall, G. S. 184z
 Maršals, Tomass 8
 Mauss, M. (*Mauss, M.*) 337
McNall, S. G. 330z
Meggors, B. J. 241z
 Meihjū, B. (*Mayhew, B.*) 221, 221z, 226z
Melbin, M. 141z
 Mēringers, R. (*Meringer, R.*) 119, 120 un
120z, 122–124, 128
 Merlo-Pontī, Moriss
(*Merleau-Ponty, M.*) 86, 92 un 92z,
93 un 93z, 94 un 94z
- Mērtons, Roberts (*Merton, Robert*) 11, 30,
43, 44 un 44z, 45, 46, 238, 296, 331
 Mids, Dž. H. 13, 71
Miller, D. 346z
 Mills, Č. Raits (*Mills, C. Wright*) 13
Mommsen, W. 228z
Munson, R. 243z
Myrdal, G. 346z
- N**
Naipaul, V. S. 249z
 Neidels, S. (*Nadel, S.*) 257 un 257z
 Neisers, U. (*Neisser, U.*) 74z, 75z,
76 un 76z
Nisbet, R. A. 238z
- O**
 Ofē, K. (*Offe, C.*) 315 un 315z, 316 un
316z, 317 un 317z
 Oliveris, D. (*Oliver, D.*) 258 un 258z
Olson, M. 45z, 313z
 Oukšots, M. (*Oakeshott, M.*) 352 un
352z, 353
- P**
 Palms, R. (*Palm, R.*) 136 un 136z
 Pareto, V. (*Pareto, V.*) 12, 13
Parkes, D. 132z, 134z
 Pārks, R. (*Park, R.*) 150, 361, 362 un
362z
 Pārsonss, Tolkots (*Parsons, Talcot*) 12–14,
14z, 15z, 19, 20, 47, 62, 66, 111,
185, 238–240, 245, 268 un 268z,
273–277, 277z–279z, 283, 294, 323
 Piažē, Ž. (*Piaget, J.*) 86
Pickvance, C. G. 362z
Piers, G. 82z
Pitkin, H. F. 60z
Pocock, J. G. A. 215z

- Polanji, K. (*Polanyi, K.*) 65z, 261 un 261z
 Pollards, A. (*Pollard, A.*) 157 un 157z,
 158
 Posters, Marks (*Poster, Mark*) 11
 Preds, A. (*Pred, A.*) 132z, 133z, 136 un
 136z, 362, 363 un 363z
Psathas, G. 104z
- R**
 Racels, F. (*Ratzel, F.*) 359 un 359z, 360
 Raits, Ē. O. (*E. O. Wright*) 236z, 237z
 Ransimans, V. G. (*Runciman, W. G.*) 11
 Rapaports, R. (*Rappaport, R.*) 244 un
 244z, 245
 Redklifs-Brauns, A.
 (*Radcliffe-Brown, A.*) 238
 Rekss, Džons (*Rex, J.*) 13
Renfrew, C. 248z
Ricoeur, P. 64z
Ronge, V. 315z, 316z
Rose, G. 195z
Rosenblum, L. 85z
Rowlands, M. J. 244z, 248z
 Ruso, Ž. Ž. 209
Rykwert, J. 164z
- S**
 Salivans, Harijs (*Sullivan, H. S.*) 79, 80,
 82z, 146
Sapis, J. D. 337z
Sargant, W. 91z
 Sartrs, Ž. P. (*Sartre, J. P.*) 104, 105z, 215
Schegloff, E. A. 103z
Schelling, Th. 42z
Schintholzer, B. 216z
Scotson, J. 151z
Seamon, D. 363z
Secord, P. F. 72z, 95z
 Sērļs, Džons R. (*Searle, John R.*) 51 un 51z
Service, E. R. 241z, 244z, 250z, 260z,
 261z
Shanin, T. 346z
Shotter, J. 74z
Sieber, S. D. 318z
Siedentop, L. 346z
Singer, M. B. 82z
 Skalniks, P. (*Skalnik, P.*) 213z, 258z,
 259z, 262, 263z
 Skiners, K. (*Skinner, C.*) 11, 349z, 350,
 351 un 351z
 Skokpols, T. (*Skocpol, T.*) 320z
Smith, D. 8, 9
Spengler, O. 199z
Sperber, D. 337z
 Sosīrs, F. de (*Saussure, F. de*) 63
 Spensers, H. (*Spencer, H.*) 14z, 179, 242,
 246 un 246z, 260
Stebbins, L. 241z
 Steinens, K. fon den
 (*Steinen, K. Von den*) 337
Stinchcombe, A. L. 357z
 Stjuards, Džulians
 (*Steward, J. H.*) 240 un 240z, 241
Stocking, G. W. 241z
 Stouns, L. (*Stone, L.*) 355 un 355z, 358
 un 358z
Strawson, P. F. 71z
Sudnow, D. 115z
- Š**
 Šilss, E. (*Shils, E.*) 214 un 214z
 Špenglers, O. (*Spengler, O.*) 199z, 217
 Šucs, A. (*Schutz, A.*) 37, 39, 53, 100,
 101z, 334, 341
- T**
Tattersall, J. 243z
Taubman, P. 307z

Tax, S. 241z
 Taylor, C. 346z
 Tenbruk, F. H. 112z
 Thalberg, I. 70z
 Theodorson, G. A. 243z
 Thomas, W. C. 240z
 Tompsons, Džons B. (*Thompson, John*) B.
 11, 184z, 185z
 Thrift, N. 113z, 132z, 134z, 363z
 Thrupp, S. L. 218z
 Tilly, C. 358z
 Toinbijs, A. (*Toynbee, A.*) 249
 Tompsons, E. P. (*Thompson, E. P.*) 217
 un 217z, 231 un 231z, 232 un 232z,
 233 un 233z, 234
 Treisman, A. M. 76z
 Tūlmins, S. (*Toulmin, S.*) 72 un 72z
 Turēns, A. (*Touraine, A.*) 218 un 218z
 Turner, P. S. 226z
 Turner, R. 115z

U

Urry, J. 113z
 Utz, P. J. 246z

V

Vaits, L. A. (*White, L. A.*) 240 un 240z,
 241 un 241z, 242 un 242z, 273
 Vallersteins, I. (*Wallerstein, I.*) 10, 199 un
 199z
 Vayda, A. P. 243z
 Vēbers, M. (*Weber, M.*) 12–14, 15z, 45
 un 45z, 152z, 170 un 170z, 171–173,
 220, 227, 228 un 228z, 271, 277
 Vidars, D. L. (*Wieder, D. L.*) 115 un
 115z
 Vigotskis, L. S. (*Vygotsky, L. S.*) 85, 86 un
 86z
 Viko, Dž. (*Vico, G.*) 216, 217 un 217z

Villiss, P. (*Willis, P.*) 291 un 291z, 292
 un 292z, 293 un 293z, 294 un 294z,
 295 un 295z, 296–300, 300z, 301 un
 301z, 302, 303z, 304–307, 309–311,
 319, 326–328, 332
 Vilsons, Tomass P.
 (*Wilson Th. P.*) 330, 330z, 332
 Vinčs, Pīters (*Winch, Peter*) 50, 60, 333,
 335z
 Vitgenšteins, L.
 (*Wittgenstein, L.*) 21, 50, 52 un 52z,
 53 un 53z, 60z, 63, 64, 93, 101, 109
 Volless, V. (*Wallace, W.*) 221 un 221z
 Votkins, Dž. (*Watkins, J.*) 229 un 229z,
 230, 232, 234

W

Waley, A. 215z
 Watkins, J. W. N. 229z
 Wertheimer, M. 75z
 Whyte, A. 244z
 Wilson, J. A. 263z
 Wolf, D. 85z
 Wollheim, R. 70z
 Woods, P. 157z
 Wright, H. T. 261z

Z

Zālinss, M. D. (*Sahlins, M. D.*) 241 un
 241z, 244z, 250z
 Ceitlins Džonatans (*Zeitlin, Jonathan*) 11z
 Zerubavels, E. (*Zerubavel, E.*) 141, 142z
 Ziff, P. 60z
 Zollschan, G. Z. 59z

Ž

Žanels, D. (*Janelle, D.*) 135 un 135z

TERMINU RĀDĪTĀJS

- adaptācija (*adaptation*) 26, 34, 240, 243,
244 un 244z*, 245–247, 252–254,
269, 273–275, 277, 279–283
- agrārās kopienas, valstis (*agrarian
communities, states*) 198, 213,
255–257, 259, 260, 270, 325, 368
- aizklāšana (*disclosure*) 24, 100–103, 113,
114, 143, 145, 147, 148, 150, 151,
165, 175, 181, 247, 286
- aizmugure (*back regions*) 83, 90, 107,
144–151, 158, 175
- aizturēšana (*post-sonances*) 120, 317
- antropoloģija (*anthropology*) 10, 28, 79,
208, 232, 238, 252, 287
- apspiešana (*repression*) 39, 77, 79, 83, 84,
119, 122, 173, 250–252, 267, 318,
319, 367
- apziņa (*consciousness*) 9, 19, 21, 26, 28,
37, 40, 57, 67, 69, 70, 72, 73, 77,
84, 93, 102, 106, 108, 120, 121, 187,
218, 232, 293
- praktiskā apziņa (*practical
consciousness*) 9, 21, 22, 28, 37, 39,
50, 53, 57, 68, 69, 72, 77, 86, 88,
95, 97, 99, 102, 106, 108, 117, 118,
181, 193, 215, 284, 290–292, 327,
328, 330, 335, 367, 368
- diskursīvā apziņa
(*discursive consciousness*) 22, 37, 39,
50, 57, 58, 61, 69, 70, 72, 73, 77,
95, 97, 99, 117, 118, 181, 193,
290–292, 330, 365, 368
- atbildība (*accountability*) 61, 115, 258,
277
- atmiņa (*memory*) 57, 73, 74, 76–78, 81,
120, 215, 271, 272, 368
- atražošanas cikls (*reproduction circuit*) 205,
207, 219, 305, 365
- ārējā kritika (*external critique*) 32, 338,
365
- bezapziņa (*unconscious*) 10, 22, 23, 28,
37, 39, 41, 67, 69, 70, 72, 73, 77–80,
84, 97, 121, 123, 124, 126, 128, 130,
285, 291, 327, 344, 367, 368
- centrs (*centre*) 10, 14, 15, 19, 32, 71, 76,
92, 93, 112, 115, 143, 144, 151, 152,
164, 165, 172, 181, 184, 199,
208–210, 212, 240, 252, 261, 277,
290, 300, 302, 320–322, 324, 327,
359
- cilts (*chiefdom*) 181, 182, 198, 199, 216,
222, 259, 260, 262, 265
- civilizācija (*civilization*) 165, 184,
197–199, 208, 248–250, 252

* z – zemsvītras piezīmē

- darbība (*agency*) 9, 12, 13, 16–24, 26, 28–31, 34–51, 53–55, 57–64, 66–68, 70–94, 97, 99–101, 106–119, 126, 127, 129–141, 143–145, 147–151, 153–156, 158, 159, 161, 165–176, 178, 184–195, 198, 204, 206–208, 211, 214, 219, 221, 225–228, 230–237, 239, 240, 248, 251–253, 255, 260, 264, 266, 268, 270, 271, 274, 275, 277, 280, 281, 284–290, 291, 293–297, 299–301, 303–306, 309–315, 318–320, 326–329, 332, 334, 335–346, 348–351, 353–359, 361–363, 365–368
- darbības veicēji (*agents*) 9, 15z, 17–19, 21–24, 28, 30, 31, 35–41, 43–48, 50, 53–59, 59z, 60–62, 65, 67, 69–73, 75–81, 85, 87, 88, 90, 91, 95, 97–99, 101, 102, 104–106, 110–112, 116–118, 129–131, 133, 135, 137, 138, 140, 144–146, 148, 153, 159, 160, 173, 175, 176, 178, 179, 186–195, 207, 213, 214, 220, 222, 225, 226 un 226z, 227, 230, 232, 235, 256, 266, 284–288, 290, 291, 293, 296, 297, 308–311, 319, 325, 327, 328, 330, 334–341, 343, 344, 353, 365–368
- parastie darbības veicēji (*lay actors*) 30, 31, 117, 286, 340, 341, 365
- darbības vieta (*locale*) 24, 29, 85, 100, 139, 140, 142–145, 149, 151, 153, 155, 158, 159, 163, 172, 176, 179, 180, 182, 197, 198 un 198z, 207, 218, 288, 289, 300, 362, 363, 365, 367
- demokrātija (*democracy*) 237z, 279, 283
- disciplīna (*discipline*) 16, 20, 156, 158, 165, 167–177, 205, 224, 288, 293, 300, 357
- diskurss (*discourse*) 62, 64 un 64z, 65, 71, 98, 107, 112, 118, 127, 194, 195, 292, 293, 338, 341, 349, 350
- domēne (*domain*) 137, 138, 206
- dominēšana (*domination*) 48, 50, 62–65, 110, 180, 201, 267–269, 271, 272, 318, 331
- duālisms (*dualism*) 19, 20, 24, 25, 47, 48, 57, 61, 96, 111, 138, 160, 178, 227, 304, 329, 355
- dualitāte (*duality*) 9, 20, 57, 61, 178, 206
- struktūras dualitāte (*duality of structure*) 20, 22, 47, 48, 51, 56–58, 60, 61, 67, 99, 112, 178, 234, 285, 290, 291, 299, 305, 329, 331–333, 363, 368
- dubultā hermeneitika (*double hermeneutics*) 10, 30, 32, 287, 347, 365
- dur'e* 36, 40, 58, 66, 67, 77, 88, 90, 93, 96, 99, 100, 104, 112, 144, 161, 185, 214, 216, 289, 358
- dzīves cikls (*life-cycle*) 67, 112, 132, 134, 186
- ego* 39, 40, 69–71, 80, 81, 86, 87
- ekoloģija (*ecology*) 137, 151, 361
- endogēns (*endogenous*) 10, 179, 238, 255, 258, 259, 262, 320–323, 325
- epistemoloģija (*epistemology*) 17, 19, 290
- epizodes (*episodes*) 27, 88, 97, 101, 110, 123, 143, 147, 168, 176z, 255–257, 259, 262, 265, 366
- evolūcija (*evolution*) 26, 27, 34, 94, 197, 209, 238–242, 247, 248, 250, 254, 269, 271, 273–275, 277–282, 282z, 283

- evolucionisms (*evolutionism*) 26, 27, 34,
 236, 238 un 238z, 241–243, 247,
 248, 250–253 un 253z, 254, 260,
 273, 279, 280, 283 un 283z, 323,
 356, 357
- funkcionālisms (*functionalism*) 9, 13, 14
 un 14z, 15z, 19, 25, 28, 29, 34, 35,
 48, 57, 59, 62, 160, 205, 206, 221,
 224, 232, 238, 245, 295, 298z, 299,
 304, 322, 328, 357
- ģeogrāfija (*geography*) 10, 20, 131, 143,
 144, 359, 360–364
 laika ģeogrāfija (*time-geography*) 23,
 29, 131–133, 137–139, 144, 153,
 155, 188, 190, 207, 360–362
- homeostatiskās cilpas
 (*homeostatic loops*) 59, 365, 366
- identitāte (*identity*) 23, 44, 81, 86, 87,
 110–112, 116, 174, 180, 189, 225,
 275, 285, 366
- iekšējā kritika (*internal critique*) 32, 338,
 348, 366
- ierobežojumi (*constraints*) 23, 25, 35, 47,
 48, 57, 62, 66, 95, 99, 103, 104, 116,
 132, 133, 135–139, 144, 159, 178,
 183–192, 194, 195, 224, 227, 234,
 236z, 237 un 237z, 256, 271, 285,
 288, 289, 291, 296, 305, 306,
 309–311, 314, 342, 357, 358
- ikdienas darbības (*day-to-day activities*) 22,
 24, 38, 53, 54, 56, 64, 67, 77, 88,
 92, 99, 113, 114, 127, 135, 136, 138,
 144, 151, 153, 176, 214, 284, 285,
 287, 334, 336, 343, 361, 367
- ikdienas valodas filozofija (*ordinary
 language philosophy*) 14, 21, 39, 334
- individuālisms (*individualism*) 25, 162,
 220, 227–229, 229z, 230–235, 312,
 314, 315
- instantiācija (*instantiation*) 65
- institūciju veidi (*forms of institutions*) 60
- «izaugsmes» modeļi (*unfolding models*)
 179, 238, 239
- izklaušana (*bracketing*) 68, 100, 101, 288,
 335
- kārtības problēma (problem of order) 15z,
 66, 131, 196
- klātbūtne (*presence*) 49, 59z, 65–67, 73,
 81, 92, 96, 99, 101, 102, 104, 106,
 107, 139, 144, 149, 150, 153, 158,
 162, 190, 196, 197, 209, 218, 275,
 299, 330, 353
- klātbūtne-pieejamība (*presence-
 availability*) 100, 139, 144, 145
- komunikācija (*communication*) 63, 207,
 353
- konflikts (*conflict*) 8, 13, 15z, 66, 81, 124,
 159, 212, 213 un 213z, 237z, 249,
 256, 265, 267, 286, 311, 317–320,
 329
- kontaminācija (*contamination*) 120, 123,
 125
- kontekstualitāte (*contextuality*) 23, 71, 93,
 98, 109, 113, 139, 145, 153, 155,
 163, 191, 194, 230, 299, 359, 360,
 366
- kontinuitāte (*continuity*) 36, 74, 87, 88,
 93, 97, 110, 147, 186, 214, 216, 239,
 241, 248, 269, 285, 331, 363, 367
- kontrfaktuāls (*counterfactual*) 205, 298,
 323
- kontrole (*control*) 29, 31, 36, 37, 41,
 43, 48, 57, 61, 71, 76, 78, 80–82,
 84, 89–91, 94, 98, 99, 102,
 105–109, 113, 115, 148–150,
 152, 156, 158, 165–167, 169–171,
 175, 176, 190, 198, 214, 219,
 244, 266, 271, 276, 281, 286,

- 290, 294, 299, 301, 346, 348, 366
 refleksīvā kontrole (*reflexive monitoring*) 9, 23, 36, 38, 39, 41, 47, 58, 68, 69, 72, 75, 77–79, 84, 91, 101, 105, 106, 128, 130, 206, 220, 235, 256, 291, 306, 331, 344, 365
- kopējās zināšanas (*mutual knowledge*) 37, 287, 327, 330, 333, 335–337, 366
- kultūra (*culture*) 10, 13, 26, 35, 38, 45, 50, 64z, 65, 75, 79, 80, 94–96, 100, 102, 103, 116, 117, 119, 131, 144, 149, 177, 181, 184, 196, 197, 199z, 209, 210, 212, 214, 216, 222–225, 233, 238–240, 242, 244, 248, 250, 252, 270, 271, 274–278, 280, 282, 283 un 283z, 285, 287, 292, 295, 299, 301–304, 307, 308, 327, 333, 336, 340, 353, 354, 363
- kustības (*movements*) 23, 26, 47, 74, 75, 80, 86, 90, 92, 93, 103, 105, 108, 109, 111, 132, 133, 135, 137, 138, 140, 141, 148, 154–156, 164–168, 177, 202, 214, 217, 218, 219, 250, 270, 333, 336, 352
- ķermenis (*body*) 66, 69, 71, 74, 78, 81, 84, 92, 93, 101, 103, 106, 108, 139, 165, 168, 170, 174
- laiks (*time*) 9, 10, 20–23, 26, 29, 35, 36, 41, 43, 45, 46, 48, 49, 55, 57, 58, 60, 66–68, 73–77, 84, 90, 91, 93, 98–101, 103–105, 109, 112–114, 116, 117, 131–144, 147, 149, 151–156, 158–162, 164–173, 175, 176, 180, 181, 185, 186, 188–190, 196, 197, 199, 200, 203, 205, 207, 211, 215, 216 un 216z, 217, 218, 220, 227, 230, 240, 242, 245, 247, 249, 252–255, 262, 269–271, 278, 281, 282, 288, 299–301, 303, 305, 320, 321, 325, 328–331, 341, 344, 345, 351–363, 367, 368
- atgriezeniskais laiks (*reversible time*) 66, 67, 91, 154, 155, 209, 213, 214, 285
- neatgriezeniskais laiks (*irreversible time*) 67
- pasaules laiks (*world time*) 10, 27, 255, 256, 262–264, 324, 366
- laiktelpas distancētība (*time-space distanction*) 163, 186, 196, 197, 215, 217, 242, 252, 256, 269, 272, 288, 300, 366
- laiktelpas šķautnes (*time-space edges*) 10, 25, 180, 254–256, 261, 263, 366
- līdzklātbūtne (*co-presence*) 22–24, 27, 36, 60, 68, 69, 81, 91, 92, 94, 95, 97–99, 104, 106, 108, 109, 111, 113, 116, 131, 133, 138, 143–145, 150, 156, 160, 162, 163, 176, 178, 179, 198, 204, 206, 208, 217, 230, 285, 331, 367
- likums (*law*) 11, 17, 19, 26, 29, 30, 49, 52,–54, 56, 62, 64, 116, 187, 194, 195, 198, 226z, 229, 230, 237, 262, 278, 279, 297, 299, 301, 308, 310, 329, 330, 340, 342–346, 351, 357, 364
- lingvistiskais pavērsiens (*linguistic turn*) 19–21
- makro (*macro*) 24, 159, 162, 329, 362
- materiālie resursi (*allocative resources*) 9, 29, 62, 65, 66, 198, 269–272, 366
- mijiedarbība (*interaction*) 9, 16, 23, 24, 29, 30, 36, 43, 48, 50, 54, 55, 59, 60–63, 68, 69, 80, 81, 92, 94, 96–99, 101, 102, 104, 105, 110, 112–114, 116, 129, 131–134, 137–141, 145,

- 149, 153, 155, 156, 157, 161–163, 179, 183, 192, 197, 198, 206, 214, 222, 223, 234, 235, 244, 262, 269, 280, 285, 290, 299–301, 329, 330, 331–333, 360, 361, 363, 364–366, 368
- mikro (*micro*) 24, 159, 162, 329, 362
- mobilitāte (*mobility*) 223, 227, 308, 313
- motivācija (*motivation*) 9, 15z, 22, 23, 38, 39, 45, 67, 72, 73, 77, 78, 80, 81, 84, 87, 91, 97, 111, 113, 124, 130, 146, 178, 191, 192, 264, 290, 293, 294, 296, 302, 308, 309, 310, 338, 340, 368
- nauda (*money*) 72, 172, 174, 201–203, 206, 278, 303–305, 309, 312, 316, 320–322
- nemateriālie resursi (*authoritative resources*) 9, 29, 62, 65, 269–272, 281, 366
- netišās sekas (*unintended consequences*) 29, 38, 40, 42–44, 44z, 45, 46, 58, 59, 193, 227, 234, 285, 288, 291, 295–298, 304, 309, 312, 323, 328, 341–345, 366
- noteikumi un resursi (*rule-resources*) 49, 51, 55–57, 185, 200, 201, 299, 366, 368
- ontoloģiskā drošība (*ontological security*) 22, 55, 78, 91, 93, 102, 105, 113, 114, 130, 145, 146, 175, 285, 363, 366, 367
- organizācijas (*organizations*) 67, 69, 80, 86, 87, 92, 100, 104, 114, 129, 138, 139, 141, 143, 144, 153, 155, 156, 158, 159, 165, 166, 168, 170–177, 193, 196, 197 un 197z, 198, 200, 204, 205, 211, 212, 214, 217–220, 222, 223z, 225, 226, 235, 240, 242, 245, 250, 252, 256, 262, 263, 269–271, 273, 274, 276–279, 281–283, 286, 301, 315, 320, 324, 334, 336, 362, 368
- ortodoksālais konsensuss (*orthodox consensus*) 14, 16, 17, 19, 29, 32
- paraprakses (*parapraxes*) 119
- paredzēšana (*anticipation*) 119, 120, 123
- pārliecība (*beliefs*) 88, 116–118
- pārliecības-apgalvojumi (*beliefs-claims*) 117, 118
- pārmaiņas (*change*) 19, 21, 25–27, 31, 46, 49, 58, 66, 70, 82, 88–90, 97, 100, 113, 129, 138, 143, 165, 178, 179, 185, 186, 193, 199, 201, 203–205, 207, 209, 211–214, 216, 218, 223, 227, 236–239, 241–245, 247–249, 253–257, 259, 260, 262, 264, 267, 270, 274, 276, 279, 280, 281, 283, 289, 319, 320, 322, 325, 346, 349, 351, 352, 354, 357, 360, 366, 368
- pārteikšanās (*slips of the tongue*) 38, 41, 77, 105, 119, 120, 122, 123–130
- patība (*self*) 36, 67, 69–71, 78, 81, 85, 92, 112, 147, 175, 178, 366
- perifērija (*periphery*) 151, 152
- prakse (*practice*) 9, 15z, 35, 36, 44, 45, 49, 50, 53, 54, 56–58, 109, 113, 114, 185, 210, 212, 215, 231, 253, 294, 299, 300, 338, 345
- preču attiecības (*commodity relations*) 194
- pretrunas (*contradictions*) 13, 26, 207–213, 289, 311, 312, 314, 315, 317–319, 330, 367
- eksistenciālās pretrunas (*existential contradictions*) 208–211, 213
- priekša (*front regions*) 83, 90, 144, 145, 147, 149–151
- prombūtne (*absence*) 81, 96, 104, 139, 153, 162, 196, 200

- propozicionāls (*propositional*) 117, 336, 343
 racionalizācija (*rationalization*) 9, 38, 193, 343, 344, 365
 ražošana (*production*) 27, 143, 144, 152, 164, 166, 168, 176, 192, 201–206, 211–213, 219, 220, 232, 239, 242, 250, 251, 253, 259, 260, 265, 269, 270 un 270z, 271, 272, 303, 315, 316, 318–322
 refleksīvā pašregulācija (*reflexive self-regulation*) 59, 214, 217, 218, 220, 298, 365, 367
 refleksivitāte (*reflexity*) 21, 36, 69, 105, 178, 262
 reģionalizācija (*regionalization*) 24, 25, 137, 140, 143–145, 147, 150–153, 155, 158, 163, 178, 184, 207, 270, 288, 299, 319, 322, 360–362, 367
 reģionalizācijas veidi (*modes of regionalization*) 140, 142, 163, 256
 reģioni (*regions*) 140, 142, 143, 150–153, 155, 184, 194, 198, 207, 259, 262–264, 269, 271, 300, 308, 310, 360, 363, 365, 367
 reifikācija (*reification*) 57, 194, 195, 286, 341
 rekursīvs (*recursive*) 29, 49, 55, 57, 63, 67, 117, 368
 robežas (*boundaries*) 24–26, 37, 56, 60, 67, 68, 77, 92, 95, 98, 99, 101, 103, 110, 116, 132, 134, 135, 141–143, 151, 155, 159, 162, 174, 175, 177, 179, 180–183, 189, 190, 192, 210, 211, 237z, 262, 265, 266, 273, 276, 279, 282, 285, 286, 288, 290, 309, 310, 328, 331–333, 335, 353, 360, 361, 365, 367
 runa (*talk*) 52, 56, 63, 86, 94, 98, 99, 104, 105, 107–110, 118–120, 124–130, 146, 147
 rutīnas (*routines*) 9, 10, 22, 24, 50, 51, 66, 88, 90–92, 95, 97, 99, 111, 113, 114, 117, 129, 138, 144–147, 158, 214, 285, 300
 rutinizācija (*routinization*) 22, 23, 87, 88, 99, 113, 130, 156, 197, 300, 361, 367
 sabiedrība (*society*) 8–11, 15z, 16, 17, 19, 20, 22, 23, 25–27, 30, 35, 37, 44–47, 49, 50, 53, 54, 56–60, 62, 63, 64z, 65–67, 79, 80, 86, 88, 92, 94–97, 100–102, 104, 106, 107, 111, 112, 114, 116–119, 129–131, 135, 136, 139, 140, 143, 144, 147, 149, 151–154, 162–165, 172–174, 178–188, 190–192, 194–197, 197z, 198 un 198z, 199–201, 205–215, 217–220, 222, 223 un 223z, 224, 225, 227–229, 229z, 232, 236 un 236z, 237z, 239, 240, 242, 244–246, 246z, 247–258, 260–262, 265, 267, 268 un 268z, 269–272, 274–282, 282z, 283–290, 294, 296, 298, 300–303, 306, 311, 314–316, 319, 321–323, 327, 329, 332, 334, 335, 337, 339–341, 346–351, 354, 357, 360–362, 366–368
 «lecekšu» sabiedrības («*seed bed societies*») 278, 283
 šķirās sadalīta sabiedrība (*class-divided society*) 26, 163, 164, 198, 200, 201, 213–215, 249, 267, 272, 362
 šķiru sabiedrība, kapitālisms (*class society, capitalism*) 198, 239, 267, 318
 saglabāšana (*preservations*) 29, 55, 94, 97, 99, 102, 120, 125, 128, 158,

- 244–246, 270z, 272, 275, 322, 324, 363
- sankcijas (*sanctions*) 51, 52, 54, 60, 62, 65, 81, 103, 108, 110, 114, 147, 148, 189, 190–192, 196, 278, 285, 294, 309, 310, 331
- sapratnes spēja (*knowledgeability*) 9, 15z, 21, 35, 43, 53, 57, 60, 77, 116, 194, 214, 234, 284, 285, 290, 296, 309, 327, 328, 343, 347, 367, 368
- saskarsmes (*encounters*) 9, 23, 24, 27, 37, 40, 50, 51, 53, 55, 61, 62, 66, 68, 69, 74, 76, 81, 83, 85, 88, 91, 92, 94–111, 113–116, 127, 134, 135, 140, 143–145, 149, 153, 155, 156, 157, 162, 163, 165, 182, 183, 206, 214, 230, 331, 333, 367
- satraukums (*anxiety*) 22, 38, 77–79, 81–84, 90, 91, 121, 123, 130, 146, 150, 285, 346
- seksuāls (*sexual*) 101, 121, 125, 150
- serialitāte (*seriality*) 100, 101, 104, 112, 135, 137, 149
- simbolisms (*symbolism*) 275–277, 281
- sistēma (*system*) 10, 15z, 24, 25, 29, 34, 48–51, 56, 57, 59, 60, 61, 74, 76–78, 82–84, 89, 92, 93, 118, 137, 144, 147, 152, 167–170, 172, 179–181, 183, 185, 186, 198–201, 205–208, 210, 212, 214, 221, 232, 236, 237z, 242, 248, 251, 255, 257, 259, 261, 268, 270, 271, 273–275, 278, 280–283, 285, 289, 291–293, 296, 298, 299, 301, 303–307, 315, 319, 322, 328, 330, 331, 337, 339, 344, 349, 351, 356, 357, 364–367
- sociālā sistēma (*social system*) 9, 15z, 20, 25, 29, 34, 45, 48–50, 55–59, 62, 64z, 67, 96, 110, 111, 113, 116, 118, 131, 138, 139, 143, 145, 161, 163, 178–181, 185–187, 189, 192, 195, 196, 200, 206, 213, 214, 220, 221, 227, 229, 237z, 256, 269, 274, 275, 285, 286, 288, 290, 293, 296–298, 305, 319, 328, 331, 333, 366–368
- starpšabiedrību sistēmas (*intersocietal systems*) 25, 111, 163, 180, 199, 201, 254, 255, 256, 261–263, 288, 300, 367
- sistēmas integrācija (*system integration*) 24, 25, 29, 59 un 59z, 60, 96, 111, 112, 116, 139, 153, 159, 162–164, 196–198, 198z, 203, 285, 291, 328, 366–368
- sociālā integrācija (*social integration*) 24, 29, 59 un 59z, 60, 68, 92, 95, 96, 99, 111, 113, 116, 139, 153, 159, 162–164, 196–198, 203, 206, 328, 366–368
- sociālā kritika (*social critique*) 284, 289
- sociālā zinātne (*social science*) 10, 11, 13, 16–19, 25, 26, 28, 29, 30–32, 34, 47, 55, 96, 112, 131, 161, 179, 193, 194, 218, 220, 226z, 227, 229, 230, 237, 238, 241, 244, 245, 247, 273, 284, 287, 288, 314, 328, 329, 334, 335, 337–361, 365
- socioloģija (*sociology*) 8–10, 12–14, 15z, 16, 20, 22, 23, 25, 28, 31, 34, 39, 43, 47, 50, 86, 148, 151, 160, 161, 178, 184, 185, 187–189, 194, 208, 212, 217, 220–222, 224, 225, 226z, 227, 228, 234, 236, 237z, 238 un 238z, 241, 249, 250, 279, 285–289, 309–311, 314, 315, 323, 328, 333, 339, 342, 345, 346, 354, 356–364

- stabilitāte (*stability*) 24, 96, 97, 99, 113, 139, 140, 179, 205, 271, 320, 322, 331
- starpSabiedrību (*intersocietal*) 10, 25, 111, 163, 180, 199, 201, 254–256, 261–263, 288, 300, 367
- stratēģiskā rīcība (*strategic conduct*) 290, 299, 315, 367
- struktūra (*structure*) 9, 10, 12, 13, 20, 25, 28, 29, 34, 35, 48–50, 52, 54, 55 un 55z, 56–58, 61, 62, 86, 87, 97, 99, 105, 112, 114–116, 137, 139, 143, 161, 167, 178, 179, 183–185, 189, 193, 195, 196, 200, 201, 203, 206, 212, 220–225, 226z, 227, 229, 231–234, 237z, 244, 253, 268, 269, 272, 275, 278, 281, 285, 286, 290, 291, 304, 305, 327, 329, 332, 354, 358, 359, 368.
nozīmju struktūras
(*frames of meaning*) 63, 71, 101z, 287, 327, 354, 365
- strukturācija (*structuration*) 9, 11, 16, 17, 19, 20–23, 25, 27–29, 32, 34 un 34z, 35, 36, 39, 48–51, 56–58, 60, 61, 64, 68, 69, 88, 96, 111, 113, 124, 131, 132, 138, 139, 143, 152, 162, 178, 181, 184–186, 188, 189, 196, 200, 201, 204–206, 216, 224, 234, 253, 255, 268, 284, 286, 289, 290, 291, 299, 305, 320, 325–327, 353, 356, 358, 360, 362, 363, 365, 368
- strukturālie principi (*structural principles*) 25, 26, 49, 180, 195–198, 200, 201, 203, 206, 208, 210, 212, 254, 255, 272, 285, 328, 367, 368
- substitūcija (*substitution*) 120, 121, 125
- telpa (*space*) 9, 10, 20, 21, 23, 24, 29, 35, 36, 43, 45, 46, 48, 49, 55, 57, 60, 66, 68, 73, 74, 76, 91–93, 95, 98–103, 113, 116, 117, 131, 133–136, 138–140, 142–144, 152, 153, 155–156, 158–162, 164–167, 169–172, 175, 176, 180, 181, 185, 186, 196, 197, 200, 205, 211, 218, 220, 227, 233, 242, 252, 269, 278, 282, 288, 299, 300–303, 305, 328, 331, 341, 344, 345, 351–354, 358–364, 367, 368
- teorija (*theory*) 8–14, 14z, 15 un 15z, 16–32, 34 un 34z, 35, 37, 39, 42, 44, 47–49, 51, 52, 54, 57, 58, 61–64, 66, 68, 69, 73, 74, 76, 79, 82z, 83, 86, 88, 111, 112z, 113, 117, 118, 124, 129, 130–132, 138, 139, 153, 160–162, 172, 177, 178, 181, 184–186, 188, 189, 194–196, 200, 206, 207, 209, 216, 218, 221, 223, 224, 226z, 231, 234, 236–239, 241–249, 252–255, 257, 259, 260–262, 264–269, 271, 273, 279, 280–283, 283z, 284, 286, 287, 289–291, 294, 299, 301, 304, 308, 309, 314, 320, 322, 323, 325–327, 334, 336, 338, 340, 345, 347, 349, 350, 351, 353–360, 362–366, 368
- darbības teorija
(*action frame of reference*) 13, 62, 93
- spēļu teorija (*game theory*) 45, 312–314
- zaudējumu-iegūvumu līdzsvara varas teorija
(*zero-sum conception of power*) 191
- ticamības kritēriji (*credibility criteria*) 117, 337, 338, 368
- totalās institūcijas (*total institutions*) 172–175
- transpozīcija (*transposition*) 119, 125

- uzraudzība (*surveillance*) 22, 148, 156,
158, 159, 166, 173, 174, 176, 197,
198, 204, 210
- uzticēšanās (*trust*) 22, 78, 79, 81, 82, 85,
87, 91, 97, 102, 105, 106, 113, 150,
293, 366
- uzvedība (*behaviour*) 9, 10, 16, 21, 23,
26, 35–37, 40, 41, 44, 46, 47, 50, 61,
62, 68, 75, 77, 79, 82–84, 88, 90, 91,
96, 98, 106, 113–116, 132, 146–150,
158, 162, 168, 173, 174, 176, 191,
194, 215, 221, 228, 236z, 237, 250,
251, 266, 275, 288, 292, 294, 295,
296, 300, 301, 308, 310, 311, 328,
329, 332, 339, 341, 342, 345, 348,
365
- validitātes kritēriji (*validity criteria*) 337,
338, 368
- valoda (*language*) 16, 21, 40, 52–54, 56,
60, 61, 63, 64, 71–73, 77, 80, 81, 83,
84, 86, 93, 98, 109, 116, 118, 119,
124, 129, 130, 182, 183, 186, 252,
261, 274, 275, 285, 292, 298, 326,
334, 336, 354
- valsts (*state*) 10, 15z, 25–27, 31, 32, 65,
111, 134, 140, 148, 151, 152, 170,
171, 180–184, 196, 197 un 197z,
198, 200, 208–211, 211z, 212, 213,
237z, 255, 256–267, 273, 282, 286,
289, 301, 305, 306, 311–313,
315–317, 317z, 319–325, 349–351,
360, 363
- vara (*power*) 9, 13, 29, 43, 46–48, 50, 60,
63, 65, 66, 91, 117, 133, 139, 145,
147, 149, 155, 156, 158–160,
164–174, 176, 180, 183, 184,
188–191, 193, 196–199, 205,
210–212, 223 un 223z, 226, 234,
236, 252, 256, 258, 260, 261, 264,
265, 267–273, 276–279, 286,
292–294, 300, 302–304,
306, 315–317, 320, 322–325, 331,
340, 346, 347, 349, 350, 366
- veidošana (*constitution*) 9, 11, 27, 31, 32,
40, 45, 49, 50, 52, 54, 55, 58, 59,
61, 66–68, 70, 71, 77, 79, 81, 85–87,
102, 105, 106, 109, 112, 115, 116,
128, 129, 137, 138, 140, 162, 165,
171, 172, 180, 185, 197, 208,
210–212, 214, 225, 226, 230, 231,
233, 246, 255, 259–262, 264, 266,
268, 270, 272, 275, 276, 290, 301,
321, 325, 333, 335, 347, 350, 364,
366, 368
- verifikācija (*verification*) 19
- veselais saprāts (*common sense*) 118,
333–338
- vēsture (*history*) 10, 12, 20 un 20z, 26,
27, 32, 35, 36, 39, 58, 64z, 66–68,
86, 88, 96, 144, 159, 166, 178, 180,
183, 185, 197–199, 199z, 200, 203,
206, 210, 213–217, 219, 231–234,
238z, 242, 243, 247–249, 251, 253,
255, 256, 262, 267–271, 279, 283,
288, 340, 350, 352–360, 364, 366,
368
- vēsturiskums (*historicity*) 26, 217, 219,
220, 253, 256, 368
- vispārinājumi (*generalizations*) 11, 17–19,
30, 161, 179, 193, 219, 223–227,
230, 231, 237, 259, 262, 265, 297,
325, 329, 340, 341, 343–345, 351,
352, 354

Antonija Gidensa darbs «Sabiedrības veidošanās» ir desmitā grāmata Sorosa fonda – Latvija dibinātajā tulkojumu sērijā «Cilvēks un sabiedrība». Centrālās Eiropas universitātes izstrādātās tulkojumu sērijas koncepciju ar Atvērtās sabiedrības institūta Izdevējdarbības attīstības centra un Sorosa fonda – Latvija atbalstu īsteno Latvijas izdevniecības – «AGB»[®], «Alberts XII», «Intelekts», «Jumava», «Minerva», «Zvaigzne ABC» u. c. Šā kopdarba mērķis ir ik gadu laist klajā vismaz piecu nozīmīgu sociālo un humanitāro zinātņu darbu tulkojumus, kuros laika gara meklējumi atklāti pasaulē atzītu mūsdienu sociālo zinātņu klasiķu interpretācijā.

Sērijā izdotajiem Ernsta Kasīrera, Ludviga Vitgenšteina, Antonija D. Smita, Sergeja Averinceva, Martina Heidegera, Česlava Miloša, Erika Eriksona, Kliforda Girca un Herberta Gudjona darbu tulkojumiem 1999. gadā piepulcēsies Alana Džona Persivala Teilora «Habsburgu monarhija 1809–1918», Hansa Georga Gadamera «Patiesība un metode» un Jesajas Berlina «Četras esejas par brīvību» – darbi, kas tēlo mūsdienu pasauli tās saskaldītajā daudzveidībā un sociālo procesu sarežģītībā – un šādam laikmetam atbilstīgā – nebūt ne vieglā valodā.

Latvijā atzītāko attiecīgās nozares speciālistu – filosofu, politologu, vēsturnieku, sociologu, psihologu un ekonomistu izvēlēto darbu tulkojumi turpina ceļu pie lasītāja. Arī no viņa būs atkarīga šīs sērijas dzīvotspēja.

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA

0301019168

Grāmatu sērija «Cilvēks un sabiedrība»

99-4
L 158

ISBN 9984-9169-9-5

9 789984 916996